This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

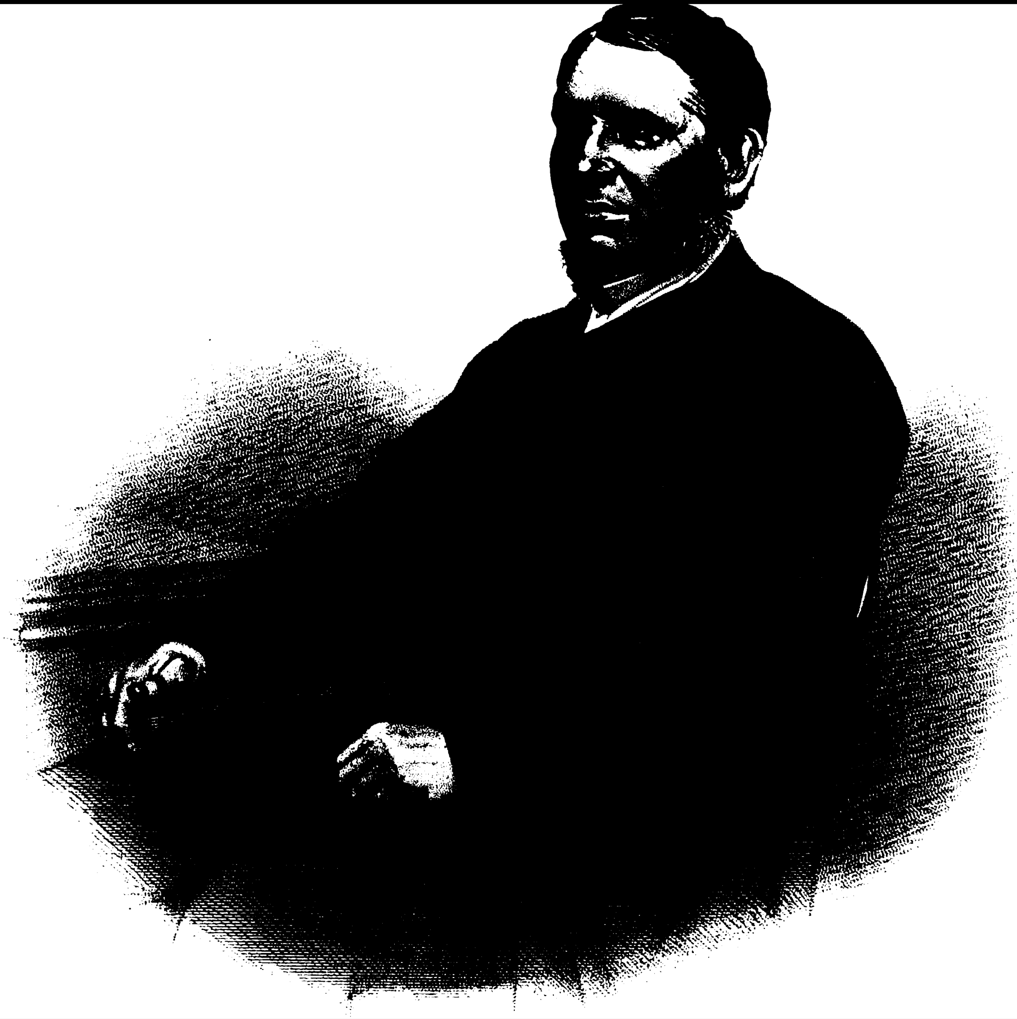

Cofiant y Parch. T. Rees, D.D. Abertawy

John Thomas

Bt. from J. E. Young · 3.v.1965

1121 e. 32

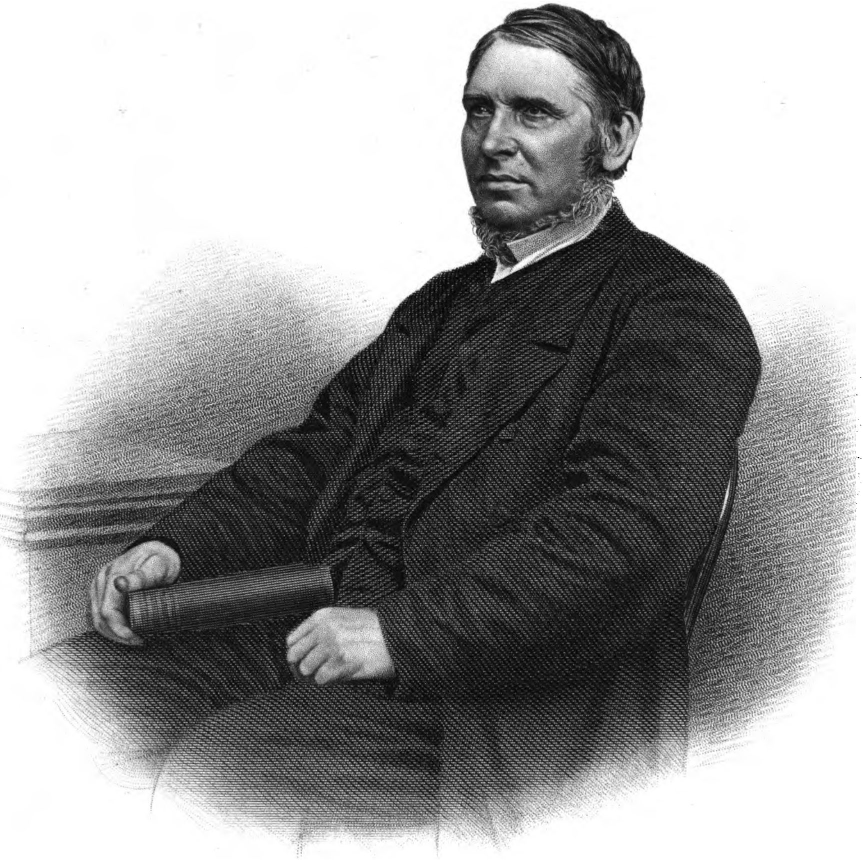

REV^D THOMAS REES, D.D.

SWANSEA.

Engraved by J. Cochran.

COFIANT

Y

PARCH. T. REES, D.D.,

ABERTAWY.

GAN

JOHN THOMAS, D.D.,

LIVERPOOL.

DOLGELLAU:
ARGRAFFWYD GAN WILLIAM HUGHES, SWYDDFA'R DYSGEDYDD.

1888.

COFIANT

Y

PARCH. T. REES, D.D.

ABERTAWY.

GAN

JOHN THOMAS, D.D.,

LIVERPOOL.

DOLGELLAU:
ARGRAFFWYD GAN WILLIAM HUGHES, SWYDDFA'R DYSGEDYDD.

1888.

BODLEIAN P 11 MAY 1965 LIBRARY

AT Y DARLLENYDD.

WELE y Cofiant wedi ei gwblhau, a chyflwynir ef i'r darllenydd fel y mae. Ysgrifenwyd ef mewn brys mawr, ond yr oedd yn rhaid gwneud felly, neu ei adael heb ei wneud. Bum yn hwyrfrydig iawn i ymafael ynddo, ond erbyn hyn y mae yn dda genyf fy mod wedi gwneud. Cymerais fy rhyddid i ysgrifenu pob peth a dybiwn a fuasai yn help i roddi portread llawn o'r gwrthddrych, i'r rhai a ddel ar ol. Dichon y teimla llawer fod pethau wedi eu gadael allan a ddylasai fod i mewn. Digon tebyg hyny; ond y mae llawer o chwedlau am dano ef, fel am bob dyn enwog arall, nad ydynt yn wirionedd. Nid wyf yn gwneud unrhyw esgusawd am ddim a gyhoeddais; a cheisiais fyned trwy yr amgylchiadau mwyaf helbulus yn ei fywyd mor esmwyth a thyner ag y gallwn, ac yr wyf yn teimlo yn sicr y gwelir ef i fantais ynddynt oll. Pa fodd bynag, yr wyf yn cymeryd arnaf fy hun yr holl gyfrifoldeb; a'r hyn a ysgrifenwyd a ysgrifenwyd.

Meddyliais am gael yn y Cofiant ddarlun o hen Gapel Craigyfargod, lle yr urddwyd ef; ond, wedi myned heibio iddo, a gweled y cyfnewidiadau sydd wedi eu gwneud ynddo, ni thybiais hyny yn ddoeth, gan mai fy nymuniad oedd cael portread o'r lle yn hollol fel yr oedd pan gychwynodd ef ei yrfa weinidogaethol. Mae y muriau, fel yr oeddynt y pryd hwnw, yn rhyw wyth llath o hyd wrth chwech o led; ond y mae wedi ei lwyr ad-drefnu oddifewn, a'i gyfnewid hefyd oddiallan; ac nid oes yno erbyn hyn, ond pregethu yn achlysurol, gan fod lleoedd eraill yn fwy cyfleus i'r ychydig boblogaeth deneu a gwasgaredig sydd yn y llanerch anghysbell.

Calonogwyd fi yn ddirfawr i fyned yn mlaen â'r gwaith gan y rhai a anfonasant eu henwau gyda'r fath barodrwydd. Daeth y nifer y tuhwnt i ddim a ddysgwyliais, fel y gwelir wrth y rhestr a geir yn niwedd y gwaith. Yr wyf yn hyderu fod y rhestr yn gywir, ac os dygwyddodd fod rhyw enw wedi ei adael allan, amryfusedd fu. Anfonodd amryw i mi yn unig y nifer o gopïau a ddymunent gael; ac yn yr amgylchiadau hyny nis gallesid cyhoeddi yr enwau, er mai fy nymuniad oedd cael rhestr gyflawn o holl dderbynwyr y gwaith.

Rhoddodd ysgrifenu y Cofiant i mi lawer o fwynhad, er ei fod yn llafur caled. Teimlwn fy mod yn ail fyw fy oes. Gwelir trwyddo mai trwy ymdrech mawr o helbulon y mae ein henwad wedi gweithio ei ffordd yn mlaen yn mhob cyfnod o'i hanes, ac nad oedd y dyddiau o'r blaen yn well na'r dyddiau hyn. Hyderaf y bydd darllen hanes un weithiodd ei ffordd o'r fath ddinodedd, trwy anhawsderau fyrdd, i'r fath safle o anrhydedd a dylanwad, yn symbyliad i ddynion ieuainc i ddilyn ei ffydd, ac ystyried diwedd ei ymarweddiad.

JOHN THOMAS.

11, THE WILLOWS, LIVERPOOL,
Mehefin 4, 1888.

Y CYNWYSIAD.

PENNOD I.

Lle ac amser ei enedigaeth—Ei fedyddiad—Ei hynafiaid o du ei dad—Eu neillduolrwydd—Y cyff o'r hwn yr hanodd o du ei fam—Harri William—William Harri—Shon Prys—Dissenter Shon Prys—Neillduolrwydd ei Nain, a'i haddysg iddo—Ei syniadau Arminaidd hi—Hynodrwydd y plentyn, a'i gyflymder i ddysgu—Yr ychydig ysgol gafodd—Dechreu barddoni, enghreifftiau o hyny—Adgofion y Parch. T. Thomas am dano—Morgan Morgan y crydd ac yntau—Yr anhawsderau y gweithiodd drwyddynt—Dinodedd ei amgylchiadau—Ei amgylchoedd—Amddifadrwydd o foddion gwybodaeth—Cyferbynu y manteision presenol—Gweithdy Morgan Morgan a'r *Seren Gomer*—Anhawsderau yn codi o ofergoeledd ac arferion drwg—Profedigaethau y "cwrw bach"—Prawf o'i nerth yn gorchfygu y cwbl ... ... 9—27

PENNOD II.

Eglwys Capel Isaac—Ei henafiaeth—Cofnodion boreuol am dani—Yr erlidiadau a ddyoddefodd—Ynad creulawn—Ei gweinidogion yn olynol—Cymeriadau nodedig yn yr eglwys—"Jacob Lewis a Zacri y teiliwr"—Thomas Daniel y gof—"Morgan y crydd"—"Jaci Dafydd"—"Lewis o'r North"—Sefyllfa wywedig yr achos—Mantais i eglwys i gael parth o wlad iddi ei hun—Peryglon hyny—Neillduolrwydd yr hen eglwysi—Mor ansymudol oeddynt—Enghraifft, ymweliad Mr. Williams o'r Wern â'r wlad—Hen Gapel Isaac—Cweryl yr hen feinciau—Toriad y Diwygiad allan yn 1828—Ei ddylanwad ar yr eglwys a'r wlad—Y dychweledigion—Derbyniad Thomas Rees—Y Diwygiad mewn lleoedd eraill yn sir Gaerfyrddin a'r cyffiniau—Llythyr y Parch. W. Davies—Trelech—Mynydd bach—Y cyffelyb am y Gogledd—Gwtheryn... 28—48

PENNOD III.

Thomas Rees mewn cylch newydd—Graddol ymddadblygu—Parhau i rigymu—Ei farwnad i Pali Francis—Gohebu i'r Efengylydd—Awydd pregethu—Pedwar o'i gyfeillion yn dechreu—Y rhwystrau gyfarfyddodd—Ei ateb i Mr. Jones, Pantarfon—Dechreu pregethu, a'i bregeth gyntaf o lyfr Azariah Shadrach—Gwasanaeth Azariah Shadrach i bregethwyr ei oes—Yr hen drefn o godi pregethwyr—Llwyddiant ei gynyg cyntaf—Myned i Carmel, ac i Lansadwrn—Tro trwstan arno yno—Ei daith gyntaf gyda'r Parch. T. Jenkins, Penygroes—Mantais pregethu teithiol i'r eglwysi a'r pregethwyr—Taith gyda Jenkin Davies—Cyfarfyddiad cyntaf y ddau yn mhen naw mlynedd ar ol hyny—Cychwyn i daith ei hun—Cymeradwyaeth y Cyfarfod Chwarterol—Ymlyniad yr hen weinidogion wrth reol—Gwynebu ar sir Forganwg—Caredigrwydd y Parch. J. Rowlands, Cwmllynfell, iddo—Cyfarfod â'r Parchedigion W. Williams o'r Wern, a Michael Jones, Llanuwchllyn—Tynerwch y blaenaf tuag ato—Cyd-deithio â Brutus—Myned gyda Mr. Rees, Llanelli, am wythnos—Penderfynu symud i Aberdar i weithio—Ei gystudd trwm yno—Cadw ysgol ar y Llwydcoed ar ol hyny—Ei gywirdeb fel aelod—Pregethwyr cynorthwyol a'u gweinidogion—Ei ymweliadau â Chraigyfargod, a chael galwad oddiyno, a'i derbyn ... 49—67

PENNOD IV.

Eglwys Craigyfargod—Ei henciliad o Hengoed, a'i dirywiad i Ariaeth ac Undodiaeth—Yr achos yn gwywo—Y Parch. J. Jones a'i bobl yn d'od i feddiant o'r capel—Ei ymfudiad i America—Mr. Thomas Rees yn d'od yno i gadw ysgol—Derbyn galwad—Ei urddiad—Ei dystysgrif—Rhif ac amgylchiadau yr eglwys—Golwg ar y cylch gweinidogaethol y daethai iddo—Cyferbynu yr hyn ydoedd â'r hyn ydyw—Y gweinidogion y daeth i gysylltiad â hwy—Dylanwad gweinidogion cylchynol ar weinidog ieuanc—Golwg ar ei lafur—Dyfyniadau o'i Ddyddlyfr yn 1838—Dyfod i gydnabyddiaeth â'i deulu yn nghyfraith—Ei briodas—Agor siop yn Mhontaberbargod—Eu hanghymhwysder i hyny—Cwsmeriaid anonest—Enghreifftiau—Cyfyngder amgylchiadau y wlad yn 1838—Y cyffroad Siartaidd yn 1839—Y Sabbath blaenorol i derfysg Casnewydd—Gohebiaeth rhwng Mr. Rees ag eglwys Ebenezer, Aberdar—Pregethu yn Aberdar—Ffyddlondeb ei gyfeillion iddo, a llwyddiant ei lafur er ei holl dreialon ... ... 68—88

PENNOD V.

Dylanwad amgylchiadau ar ddadblygiad meddyliol—Amgylchiadau chwerwach yn angenrheidiol i rai dynion—Profedigaethau Mr. Rees yn foddion ei ddeffroad—Ei alwad i Aberdar—Aberdar ar y pryd—Cychwyniad yr achos yno cydrhwng yr Annibynwyr a'r Methodistiaid—Eu hymwahaniad—Ffurfiad yr eglwys Annibynol—Ei gweinidogion—Diwygiad nodedig yn nhymhor Mr. Harrison—Dechreuad gweinidogaeth Mr. Rees—Cynydd yr eglwys—Darlithiau Finney a'u dylanwad—Newidiad nodwedd gweinidogaeth ein henwad—Y diwygiad yn y Gogledd, a'i effeithiau—Mynediad Mr. Williams, Llandilo, i Liverpool—Ei gyfarfyddiad yno â Dr. Chidlaw—Dychwelyd adref wedi ei danio—Diwygiad Troedrhiwdalar—Enyniad y tân yn sir Gaerfyrddin—Y tân yn cyneu yn Morganwg—Y prif offerynau—Y symudiad Dirwestol yn parotoi y ffordd—Cyfarfodydd Diwygiadol—Nodwedd y pregethu ynddynt—Yr ysbryd oedd wedi meddianu Mr. Rees—Cyfieithu y cyfarchiad ar "Undeb a chydymdrech mewn gweddi"—Urddiad Mr. Evans, Maendy—Yr olwg gyntaf ar Mr. Rees—Dadl Bedydd yn Rhymni, a'r cynhwrf a barodd—Ymweled âg Aberdar—Gogwyddo i symud—Amgylchiadau addfedodd i hyny—Anturio pregethu Saesoneg yn Merthyr, a chychwyn achos Seisonig yn Aberdar—Brwydr gyda'r ysmocio—Profedigaeth yn Cymer glyn Corwg—Ei ffyddlondeb i hen eglwys Penmain—Terfyniad ei weinidogaeth yn Aberdar .. 89—110

PENNOD VI.

Annibyniaeth gyfundrefnol—Dadleuon Duwinyddol yn y Gogledd a'r De—Gwrthdarawiad yn sir Benfro—Y Parch. J. Roberts, Llanbrynmair, a'r Parch. M. Jones, Trelech—Cau Capeli—Dr. Jenkyn ar yr Iawn a Gwaith yr Ysbryd—Dadl Jones a Morgan yn y *Dysgedydd* ar Waith yr Ysbryd—Mr. Rees wedi llyncu y syniad—Ei bregeth yn Llanybri—Dylanwad pob newydd-beth arno—Undebau sirol—Y ddwy wedd i Annibyniaeth—Urddiad yn ddolen gydiol—Y Cymanfaoedd—Cyfarfodydd Blynyddol—Sefyllfa yr enwad yn 1839—Ffurfiad yr Undeb Cynulleidfaol—Y cydymegnïad i dalu dyledion—Sefydlu Cyfarfodydd Chwarterol—Yr anhawsderau—Y cyfundebau mwyaf amlwg—Y rhagfarnau yn eu herbyn—Cymeradwyo pregethwyr cynorthwyol—Urddiad Gweinidogion—Amddiffyniad y Parch. D. Davies, Pantteg—Dysgyblu eglwysi gan gyfundebau—Enghreifftiau sir Gaernarfon a Dr. Arthur Jones—Sir Fynwy a Penmain—Datganiad y Parch. J. Griffith, Tyddewi—Yr helyntion gynt er ein haddysg ... ... 111—130

PENNOD VII.

Symud i Lanelli—Cyfarfod ei Sefydliad—Cychwyniad a chynydd yr achos yn Llanelli—Y Parch. D. Rees—Ei ysbryd a'i ddylanwad—Cychwyn Park Street a Siloa—Y fantais a gafodd Mr. Thomas Rees o ddyfod i gysylltiad âg ef—Y gwahaniaeth oedd rhyngddynt—Cysylltiad newydd â'r sir—Y ddau gyfarfod chwarterol—Llanboidy a Llandilo—Neillduolrwydd y gweinidogion—Cymanfa Trefgarn—Profedigaeth

yn Narberth—Cymeryd golygiaeth y *Tywysydd*, ac ysgrifenu i'r wasg—Cymanfa Drewen— Dyfod i Cadwgan—Y lletygarwch yno—Yr helbul am ddillad—Cynhwrf " Beca "—Y mynediad anffodus i Gaerfyrddin—Dyfodiad y meirchfilwyr i'r dref—Cymanfa Penmain—Y daith mewn cysylltiad â'r gymanfa—Rhai oedfàon nodedig iddo ... 131—156

PENNOD VIII.

Llanelli yn ffafriol i'w ogwyddiadau llenyddol—Esboniad Barnes—Ei benderfyniad i'w gyfieithu—Olnodiad o'i eiddo ar foreu godi—Barn y Parch. J. Davies yn yr *Adolygydd*—Llwyddiant yr Esboniad—Cyfarfodydd sir Gaerfyrddin—Gweinidogion fel gwrandawyr—Blinder yn dyfod i mewn—Cyfundeb Mynwy—Y Parch. H. Jones a'r Parch. D. Rees—Cyfarfod Salem—Y penderfyniad—Rhwygo Eglwys Heol Awst—Y Ddyled Sirol—Y daith yn mhen uchaf y sir—Cystadleuaeth ganu yn Mharc Taliaris—Diwedd y ddyled sirol—Y cyffroad dros Addysg—Cyfarfod Mr. Stephens, Brychgoed, yn Mhencadair—" Talcen Coffin " —Dyled Castle Street, Abertawy—Y Parch. E. Watkins—Taith gyntaf Mr. Rees i Loegr—Dyfod i gydnabyddiaeth â H. Richard, Ysw., A.S.—Adroddiad Mr. Richard yn Norwich—Cymanfa Abergorlech—Yn y gadair—Cymanfa Solfach—Pregethu yn nodedig yno ar Ddirwest—Anffodion y daith hòno—Ei gystudd yn 1847—Cymanfa Siloa—Cyfarfodydd Bwlchnewydd a Phentretygwyn—Pregeth Dafydd a Goliath—Ymweled â Liverpool, Manchester, a Mon—Cymanfa Llanerchymedd—Gogwyddo i ymadael â Llanelli—Derbyn galwad o Cendl... 157—182

PENNOD IX.

Galwad Cendl—Eangder y cylch—Y gweinidogion fu yno yn flaenorol—Cymanfa 1849—Y geri marwol—Ychwanegiad at yr eglwysi—Ei gysylltiadau yn sir Fynwy--Ycydlafurwyr—Ei lafur llenyddol—Cychwyniad yr *Adolygydd*—Y cwmni—Colled yr anturiaeth—Yr Emynwyr Cymreig—Pregeth ar Ddysgyblaeth Eglwysig—Cychwyn achos Seisonig yn Cendl—Cynadledd yn Cendl—Sefydlu y gymdeithas yn Nghaerdydd—Darllen papyr yn Halifax—Ei ddylanwad yn Lloegr—Agor Capel Barham gan Dr. Morton Brown—Haelioni boneddwr—Syndod llawen y Parch. T. Jeffreys—Trysorfa yr hen Weinidogion—Dylanwad Mr. Rees ar Mr. Freeman—Llwyddo i gael £5000 yn enw Cymru—Ffyddlondeb i'w enwad--Sel enwadol—Llythyrau ar " Hanesiaeth Bedydd"—Llythyr at Esgob Llandaf—Llafur i ddwyn allan " History of Nonconformity in Wales"—Ei argyhoeddiadau Ymneillduol—Cymanfa Cendl, 1859—Y gynadledd a'r oedfa ddeg—Ymweliad â'r Iwerddon—Terfyniad ei weinidogaeth yn Cendl... .. ... 183—206

PENNOD X.

Pwysigrwydd Abertawy—Cychwyniad a lledaeniad Annibyniaeth yn yr amgylchoedd—Y dirywiad—Ail gychwyn—Dyfodiad y Parch. D. Davies—Ei boblogrwydd a'i ddylanwad—Galwad Mr. Rees—Ei sefydliad yno—Ei raddiad yn D.D. gan Brifysgol Marietta—Dechreu gweithio o ddifrif—Ailadeiladu Ebenezer—Y symudiad dau canmlwyddol—Cychwyn achosion Seisonig—Yr anturiaeth gyda Walter's Road—Dechreu yr achos a chodi y capel—Enghraifft o lafur a hunanaberth anarferol—Perygl amlhau capeli—Ei hynawsedd yn diarfogi gwrthwynebiad—Yn mysg ei frodyr—Adgofion y Parch. R. Thomas—Y Pwyllgorwr—Brawd a chymydog—Gweinyddu mewn angladdau—Ei gymhwysder—Enghraifft, Cymanfa Liverpool—Ei lafur cyhoeddus—Etholiadau—Darlithiau—Y Beibl Teuluaidd ... ... 207—224

PENNOD XI.

Cychwyn "Hanes Annibyniaeth"—Y Parch. D. Morgan—Awgrym Dr.

Rees—Dechreuad ei ogwyddiadau hynafiaethol—Dwyn allan yr "History"—Ei gymhwysderau fel hanesydd — Cylchlythyr cyntaf "Hanes yr Eglwysi"—Yr anturiaeth—Ymddangosiad y gwaith—Gwasanaeth y Parch. J. Rees—Ein teithiau yn Nghymru—Y daith i America—Cyfarfod ymadawol yn Liverpool—Y Fordaith—Dygwyddiadau arni—Y cymeriadau gyfarfu—Glanio yn New York—Croesaw yno—Myned i Middle Granville, Fairhaven, ac Utica, a thrwy Oneida—Ymweled â rhaiadr y Niagara—Y daith o Buffalo i Cleveland—Cyfarfod y Parch. Rees Powell—Cymanfa Sharon—Agoriad Gomer—Cymanfa Wisconsin—Oedfaon rhagorol—Cymanfa y Methodistiaid yn Cambria—Croesi y Mississippi—Minnesota—Cymanfa y Methodistiaid yno—Ymadael yn Longcreek—Cyrhaedd Vanwert—Cael Telegram am farwolaeth Mrs. Rees—Cychwyn adref—Ei bryder—Glanio yn Liverpool—Cyrhaedd adref—Cydymdeimlad cyffredinol ... 225—256

PENNOD XII.

Blynyddoedd olaf ei weinidogaeth—Cyfarfyddiad yn Nurston—Hunanfeddiant mewn ystormydd—Tystiolaeth y Parch. J. Roberts—Ei nodwedd fel gweinidog—Hapus mewn diaconiaid ffyddlon—Adgofion y Parch. J. Roberts—Ei allu i fod yn wrol—Pregethau nodedig iddo—Ymddangos yn mysg ei frodyr i fantais—Adgofion y Parch. J. Miles—Dr. Rees yn "character"—Yr anhawsder i'w ddarnodi fel pregethwr—Ei symledd plentynaidd—Enghreifftiau—Lluosogrwydd yr hanesion am dano—Ei allu i ddyfod o bob anhawsder—Esiamplau chwerthinus—Ei natur garedig—Ei ryddfrydigrwydd at enwadau eraill—Ei barch yn ei enwad—Ei eiddigedd dros y lle y byddai—Cadeirydd cymanfaoedd a phwyllgorau—Yr Undeb Cymreig—Cadair yr Undeb Cynulleidfaol—Anrhydedd y dewisiad—Ei anerchiad—Ei bryder—Angladd y Parch. Simon Evans—Ein cyfarfyddiad olaf—Ei gystudd a'i farwolaeth—Y teimlad a gyffrodd y newydd ... ... 257—278

PENNOD XIII.

Ei farwolaeth a'i gladdedigaeth—Ysgrif y Parch. T. Johns—Y sylw dynodd ei farwolaeth—Dylifiad pobloedd i'r dref ddydd yr angladd—Y Cynrychioliad llawn oedd yno—Yr ymwthio i gapel Walter's Road—Yr olwg ar yr arch—Yr anthem—Y gwasanaeth arweiniol—Y ddwy bregeth—Teimladau dwysion y dorf—Yr orymdaith angladdol—Ei threfn—Yr heolydd hyd fynwent y Sketty—Y gwasanaeth wrth y bedd—Y dylifiad i'r fynwent—Lle cysegredig ei fedd—Y gwasgariad hyd yr adgyfodiad—Pregeth Dr. Bevan—Pregeth Dr. Thomas ... 279—305

PENNOD XIV.

Dr. Rees fel pregethwr—Neillduolrwydd ei olwg allanol—Ei draddodiad—Eglurder ei feddwl, a'i symledd—Ei uniongrededd—Dadl Etholedigaeth—Pregeth yn Jewin Crescent—Nodwedd dduwinyddol ei bregethau—Sylwadau Huw Tegai arno—Llythyr y Parch. R. Thomas—Adgofion Dr. Herber Evans—Pregeth nodedig iddo—Ei bryder yn Nghymanfa Cendl—Ei dynerwch a'i gydymdeimlad—Detholion gan y Parch. O. R. Owen—Adgof am dano mewn tair o'r Cymanfaoedd Deorllewinol—Pregethau nodedig iddo—Crefydd yn yr achau—Cymanfa Cwmafon—Cymanfa Mon—Cariad Brawdol—Cymanfa y Brychgoed—Ymadawiad y gogoniant—Cymanfaoedd Henllan, Pwllheli, a Liverpool—Argyhoeddiad o bechod—Moab—Delw ei brofedigaethau arni—Pregeth y perthynasau—Yr enw da—Casglu at ei bobl—Agoriad yr Olewydd a Chymanfa y Wyddgrug—Dirwyn ei hanes i fyny—Diweddglo ... ... 306—341

PENNOD XV.

Ei Bregethau, &c. ... ... 342—376

TAFLEN ACHYDDOL,

YN NODI ALLAN Y PREGETHWYR O HILIOGAETH HARRI WILLIAM, O BLWYF LLANFYNYDD.

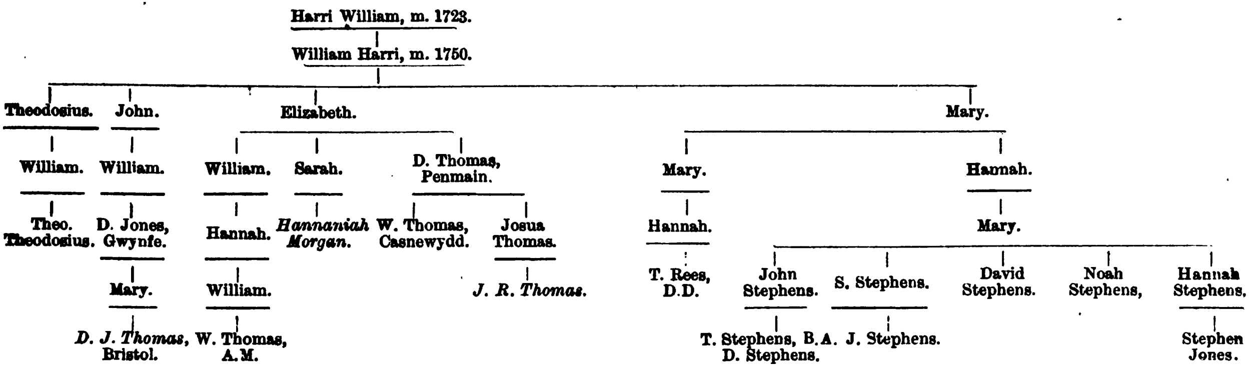
Harri William, m. 1723.
William Harri, m. 1750.
Theodosius.
John.
Elizabeth.
Mary.
William.
William.
William.
Sarah.
D. Thomas, Penmain.
Mary.
Hannah.
Theo. Theodosius.
D. Jones, Gwynfe.
Hannah.
Hannaniah Morgan.
W. Thomas, Casnewydd.
Josua Thomas.
Hannah.
Mary.
Mary.
William.
J. R. Thomas.
T. Rees, D.D.
John Stephens.
S. Stephens.
David Stephens.
Noah Stephens,
Hannah Stephens,
D. J. Thomas, Bristol.
W. Thomas, A.M.
T. Stephens, B.A. D. Stephens.
J. Stephens.
Stephen Jones.

"Ei had fydd cadarn ar y ddaear, cenedlaeth y rhai uniawn a fendithir."

"Plant dy weision a barhant, a'u had a sicrheir ger dy fron di."

Ni urddwyd y rhai sydd mewn llythyrenau Italaidd.

COFIANT
Y
PARCH. THOMAS REES, D.D.

Pennod I.

"AC YR OEDD DUW GYDA'R LLANC, AC EFE A GYNYDDODD."

Lle ac amser ei enedigaeth—Ei fedyddiad—Ei hynafiaid o du ei dad—Eu neillduolrwydd—Y cyff o'r hwn yr hanodd o du ei fam—Harri William—William Harri—Shon Prys—Dissenter Shon Prys—Neillduolrwydd ei Nain, a'i haddysg iddo—Ei syniadau Arminaidd hi—Hynodrwydd y plentyn, a'i gyflymder i ddysgu—Yr ychydig ysgol gafodd—Dechreu barddoni, enghreifftiau o hyny—Adgofion y Parch. T. Thomas am dano—Morgan Morgan y crydd ac yntau—Yr anhawsderau y gweithiodd drwyddynt—Dinodedd ei amgylchiadau—Ei amgylchoedd—Desgrifiad y Parch. N. Stephens o'r wlad—Amddifadrwydd o foddion gwybodaeth—Cyferbynu y manteision presenol—Rhai lleoedd y pryd hwnw yn fwy ffafriol—Enghreifftiau, Llansanan ac Eifionydd—Gweithdy Morgan Morgan a'r Seren Gomer—Anhawsderau yn codi o ofergoeledd ac arferion drwg—Profedigaethau y "cwrw bach"—Prawf o'i nerth yn gorchfygu y cwbl.

GANWYD THOMAS REES Rhagfyr 13, 1815, mewn bwthyn bychan a elwid Penpontbren, ar derfyn De-orllewin plwyf Llanfynydd, ar ar fin plwyf Llandilofawr, yn sir Gaerfyrddin. Safai yr hen dŷ ryw ddeg llath ar hugain oddiwrth afon fechan, a elwir yn y fan hòno afon yr Hewl, oddiwrth enw amaethdy sydd gerllaw. Mae yr hen dŷ wedi ei chwalu er's llawer o flynyddoedd, ac nid oes yno erbyn hyn gymaint ag olion o'r fan y safai. Ond yn y bwthyn bychan oedd unwaith yn y fan hòno yr agorodd gwrthddrych y Cofiant hwn ei lygaid gyntaf ar y byd. Bedyddiwyd ef gan y Parch. Rees Powell, yr hwn oedd yn amaethwr yn rhandir

Tachloyan, yn gystal ag yn weinidog yn Cross Inn, Llandybie. Arferai Mr. Powell ymffrostio wedi i'r bachgen ddyfod yn ddyn, a chyrhaedd enwogrwydd, mai efe a'i bedyddiodd; ac ychwanegai fod rhywbeth wedi dweyd wrtho pan yn ei fedyddio y deuai yn ddyn mawr. Teg yw dweyd hefyd mai wedi iddo ddyfod i dipyn o gyhoeddusrwydd a pharch y clywyd gyntaf am y rhagfynegiad hwn. Os daw rhywbeth o ddyn, nid ychydig ydyw nifer y rhai a fyn ddangos eu craffder trwy hòni ddarfod iddynt hwy weled a rhagfynegu hyny; ac os, o'r tu arall, y daw rhyw aflwydd i gyfarfod â dyn, y mae y gwŷr hyn yn wastad wedi dweyd hyny hefyd. Pa fodd bynag, i'r lluaws yn y gymydogaeth ar y pryd, ni anwyd erioed fachgenyn a llai o obeithion a dysgwyliadau oddiwrtho.

Brodor o blwyf Llandilo, yr ochr ddeheuol i afon Towy, oedd ei dad, Thomas Rees, yn ol enw yr hwn ei galwyd. Teulu o blwyf Myddfai oeddynt yn wreiddiol, ac yr oedd llawer o hynodion yn perthyn iddynt; ac y mae ar lafar gwlad, yn rhan uchaf Sir Gaerfyrddin, lawer o chwedlau digrif am danynt. Hen daid i wrthddrych y Cofiant hwn oedd Edward Rees, y gof, Trefenty, yn mhlwyf Myddfai. Un hirben iawn ydoedd; ac yr oedd yn fawr yn ffafr yr hen foneddwr Llwyd, Glansevin, yr hwn oedd yn heliwr cadarn ar y ddaear, oblegid ei graffder nodedig i ganfod ysgyfarnog ar ei gwâl, yr hon, y mae yn debyg, oedd yn dalent werthfawr yn ngolwg Nimrodiaid y dyddiau hyny. Ystyrid Edward Rees yn feddyg anifeiliaid rhagorol, a byddai llawer o gyrchu ato. Yr oedd i Edward Rees dri o feibion, sef Dafydd Edward, Fronisaf, Rees Edward, Felinfach, Llansadwrn—hwn oedd daid Mr. Thomas Edwards *(Iorwerth)*, Llandilo—a Lewis Edward, Manorafon, yn mhlwyf Llandilo; ond dewisodd ef gyfenw ei dad yn hytrach na'i enw, yn ol arfer llawer o'r hen Gymry, a galwodd ei hun yn Lewis Rees. Bu Lewis Rees, a'i wraig Pegy, yn byw am lawer o flynyddoedd o'u bywyd priodasol yn yr hen dŷ Manorafon; ond chwalwyd ef gan David Pugh, Ysw., A.S., y boneddwr sydd yn awr yn perchenogi yr etifeddiaeth, oblegid ei fod yn rhy agos i'r palas.* Mab i Lewis a Pegy Rees oedd Thomas Rees, y tad; ac wedi iddo dyfu i fyny yn llanc daeth i gymydogaeth Mynyddbach at Morgan Morgan y crydd, i weithio yn yr alwedigaeth hòno. Ni bu tad a mab erioed yn dwyn mwy o debygolrwydd yn ffurf eu cyrff, yn hawddgarwch eu tymher, a'u parodrwydd i wneud unrhyw wasanaeth yn eu gallu i unrhyw un. Treuliodd ei dad y rhan fwyaf o'i oes yn Merthyr Tydfil yn dilyn ei alwedigaeth, ac yn masnachu mewn esgidiau, ac nid oes llawer o flynyddoedd er y bu farw. Gan fod hen daid y Parchedigion Henry Rees, a William Rees, D.D., yn enedigol o blwyf Llandilo, yr hwn yn ei swydd fel cyllidydd a aeth i Sir Ddinbych, a phriodi yno etifeddes Chwibren isaf, yn mhlwyf Llansanan, y mae rhai wedi tybio eu bod o'r un teulu, ond er chwilio nid ydym yn cael fod unrhyw sail i'r fath dybiaeth; ac nid ydym wedi gweled neb yn gallu dilyn y dolenau cysylltiol; yn wir, y mae yn sicr mai teuluoedd hollol wahanol oeddynt, er yn dwyn yr un cyfenw.

---

* **Llythyr Mr. T. Edwards (*Iorwerth*), Llandilo.**

Enw ei fam ef oedd Hannah, a hi oedd ferch i Dafydd a Mari William. Preswylient mewn lle bychan o'r enw Bancyfêr, yn mhlwyf Llangathen. Dyn diniwed iawn oedd Dafydd William, tyner a charedig, heb ddrwg ewyllys ganddo i neb. Gan iddo briodi chwaer i wraig Morgan Morgan y crydd, efe a ymroddodd i ddysgu y gelfyddyd hòno, er nad arferasai â hi cyn hyny; ac am ei fod yn fedrus a deheuig, daeth yn gryn feistr arni. Ond mewn gwneud llestri gwellt y rhagorai, ac yn hyny yr ymhyfrydai fwyaf. Cadwai lawer o wenyn, oddiwrth y rhai y gwnai ran helaeth o'i fywoliaeth; ac am ei fod yn ddyn tawel a heddychlon caniatai amaethwyr y wlad, yn ddiwarafun, iddo fyned i'w meusydd a'u perthi i gasglu drysi; a gwyddai pawb y byddai ofalus na niweidiai ddim, ac na ysigai unrhyw berth. Yr oedd iddo fab o'r enw John, ond a adnabyddid fel "Jaci Dafydd William," yr hwn, fel ei dad, oedd yn nodedig am ei ddeheurwydd. Dygasid yntau i fyny i wneud esgidiau, ond ychydig ddilynodd ar ei gelfyddyd, oblegid daeth yn fedrus mewn glanhau ac adgyweirio clociau, a *watches*, a chyweirio dodrefn, a chyfanu llestri drylliedig, ac yr oedd galw mawr am ei wasanaeth, ac yr oedd hyny yn llawer mwy enillfawr na gwneud esgidiau, heblaw y rhoddid iddo yn y tai yr ymwelai â hwy well bywoliaeth.

Yr oedd Mari, gwraig Dafydd William, yn hanu o hen deulu oedd wedi byw yn ardal Mynyddbach am oesau; ac wedi bod yn aelodau yn Nghapel Isaac dros genedlaethau, fel y gwelir yn nhaflen âchyddol y teulu. Yr ydym yn gallu dilyn y teulu yn ol hyd Harri William o blwyf Llanfynydd, yr hwn oedd yn aelod yn Nghapel Isaac mor foreu a'r flwyddyn 1689, ac o bosibl rai blynyddau cyn hyny. Bu fyw hyd y flwyddyn 1723, a'r flwyddyn hòno bu ef a'i fab Dafydd Harri, yr hwn oedd hefyd yn aelod yn Nghapel Isaac, farw, er colled fawr i'r achos yn y lle. Mab arall iddo oedd Zacharias Harri, yr hwn a fu farw yn Awst, 1736, yn 33 oed. Cyfrifid ef yn ddyn nodedig o dduwiol, a bu am flynyddoedd yn blaenori y canu yn Nghapel Isaac. William Harri, fel yr ymddengys, oedd yr hynaf o blant Harri William, a bu ef am dymhor hir yn aelod amlwg o'r eglwys lle y bu ei dad a'i frodyr yn aelodau mor ddefnyddiol; a bu ei hiliogaeth ar ei ol yn golofnau i'r achos yno am oesau. Bu ef farw rywbryd o 1750 i 1760. Bu i William Harri deulu lluosog. Enw ei fab hynaf oedd Theodosius, yr hwn a anwyd yn 1715. Bu ŵyr iddo ef yn weinidog yn New Windsor, ond trodd i'r Eglwys Sefydledig. Enw ei ail fab oedd John, yr hwn a anwyd yn 1722, ac a dderbyniwyd yn aelod yn Nghapel Isaac Mai 15fed, 1743. Mab iddo ef oedd William John, Brynblawd; ac efe oedd tad y Parch. David Jones, Gwynfe. Merch iddo ef oedd Elizabeth, yr hon a briododd â Thomas John Evans, a hi oedd mam y Parch. Dafydd Thomas, Penmain. Un arall o ferched William Harri oedd Mari, gwraig Shon Prys, am yr hwn y mae llawer i'w ddywedyd. Un genedigol o ddyffryn Crawnon, yn sir Frycheiniog, oedd Shon Prys. Yn ei ieuenctyd yr oedd yn wyllt ac ofer, gan ddilyn pob rhysedd ac annuwioldeb. Wedi deall fod dwy ferch yn ei ardal enedigol ar fryd tadogi arno eu plant anghyfreithlon, ciliodd ar ffo o blwyf Llangynidr i blwyf Llanfynydd; ac er nad oedd y naill blwyf yn nebpell oddiwrth y llall, eto yr oeddynt yn llawer pellach y pryd hwnw, na phe ffoai un yn awr o Gymru i ganol Lloegr, oblegid yr hawsder ychwanegol sydd i gael gafael ar bob troseddwr. Saer melinau ydoedd wrth ei alwedigaeth, a dywedir ei fod yn nodedig o fedrus yn y gelfyddyd hòno. Yn mhen ysbaid daeth i gydnabyddiaeth â Mari, merch

William Harri, a phriododd hi. Parhaodd am dymhor yn ddigrifddyn cellweirus ac annuwiol, nes d'od yn ddiareb yn y wlad am ei rysedd a'i oferedd. Dywedir mai yr hyn a'i difrifolodd oedd clywed mam wrth geryddu ei phlentyn yn dywedyd, "Oni ddiwygi di, mi fyddi cynddrwg a Shon Prys." Aeth hyny fel saeth i'w galon, mai efe oedd yr annuwiolaf yn y wlad yn nghyfrif dynion; ac o'r dydd hwnw allan penderfynodd newid ei ffyrdd a throi at yr Arglwydd. Ymwasgodd â'r dysgyblion yn Nghapel Isaac, lle y derbyniwyd ef yn aelod, a daeth yn fuan mor amlwg mewn crefydd ag ydoedd o'r blaen yn ei annuwioldeb; a bu yn swyddog defnyddiol dros lawer o flynyddoedd. Yr oedd yn Gristion unplyg a didwyll: "Israeliad yn wir ydoedd, yn yr hwn nid oedd twyll." Fel enghraifft o'i unplygrwydd gellir nodi un ffaith. Pan yr oedd yn byw yn Melinfach, Cwmcragen, yr oedd arno eisieu ceffyl bychan i gyrchu a danfon nwyddau yn nglŷn â'r felin; ac aeth i ffair Abergwyli i brynu un. Gwelodd yno un, yr hwn, fel y tybiai, a atebai ei bwrpas; ond er ei fod yn deall saernïaeth melin yn dda, ni wyddai fawr am geffyl, a llai na hyny am ystrywiau y rhai yr ymwnai â hwy. Rywfodd, yn nghorff yr ymddyddan â gwerthwr y ceffyl, dygwyddodd iddo ddweyd mai *Dissenter* ydoedd. "O," ebe y *jockey*, "*Dissenter* wyf finau hefyd." Tybiodd Shon Prys, gan ei fod yn nwylaw brawd, y gallasai ymddiried i'w air, a chan ei gredu am ragoriaethau yr anifail, rhoddodd iddo ei bris am dano. Cymerodd ef adref, a gosododd ef yn y cae. Ar lasiad y dydd dranoeth, aeth ei gymydog Morgan Dafydd i edrych pa fath geffyl a brynasai Shon Prys, a chafodd mai hen greadur diwerth, wedi tori ei wynt ydoedd. Aeth ar ei union i'r felin, a dywedodd, "Shon Prys, yr ydych wedi eich twyllo yn dost yn yr hen geffyl yna: mae yr hen greadur yna wedi tori ei wynt yn ylfon." "Na, 'dall hyny ddim bod, Morgan Dafydd: canys *Dissenter* gwerthodd e i mi," ebe Shon Prys. "Pwy bynag gwerthodd e, Shon Prys, yr ydach ch'i wedi eich gwneud yn gywilyddus ganddo," atebai Morgan Dafydd. Am flynyddau ar ol hyny yr oedd yn ddywediad yn y gymydogaeth pan wnelai rhywun dro cyfrwys-ddrwg, "Dyna *dric* teilwng o *Ddissenter* Shon Prys."

Yr oedd gan Shon Prys, o Mari ei wraig, ddwy o ferched, enw y naill oedd Hannah, a hi oedd gwraig Morgan Morgan y crydd, a merch iddynt hwy oedd Mari, gwraig Thomas Stephens, a hi oedd mam y Parchedigion J. Stephens, Brychgoed; D. Stephens, Glantaf; N. Stephens, Liverpool, a Mr. Stephen Stephens, tad y Parch. J. Stephens, Brynteg. Enw y llall oedd Mari, gwraig Dafydd William, am yr hon yr ydym yn son, a hi oedd mam Hannah, yr hon oedd mam Thomas Rees. Gwelir felly ei fod yn dyfod o hen gyff anrhydeddus. Dygwyd ef i fyny gyda'i fam ar aelwyd ei daid a'i nain yn Bancyfêr. Nid oedd dim yn ei fam rhagor y rhan fwyaf o ferched y wlad; a gallesid unrhyw ddiwrnod gyfarfod â digon o rai uwchraddol iddi yn mhob ystyr. Ond yr oedd yn un ddiniwed iawn, ni fynai ddrygu neb. Ond yr oedd ei nain yn ddynes nodedig, ac wedi etifeddu rhagoriaethau ei hynafiaid, yn enwedig yn feddyliol. Yr oedd o ddeall cryf, a gwybodaeth eang, yn fwy cyfarwydd yn y Beibl nag odid neb yn yr holl wlad oddiamgylch. Yn hyny yr oedd hi yn gwbl deilwng o'r cyff y daethai o hono. Ond Arminiad ydoedd o ran credo, ac â hwy y cysylltai ei hun. Yr hen Arminiaid oedd yn y wlad yn mhell cyn cychwyniad Wesleyaeth, ond heb y gwres sydd yn Arminiaeth efengylaidd y Wesleyaid. I Arminiaeth y dirywiodd llawer o'r hen eglwysi yn gyntaf, y rhai wedi hyny a syrthiasant i Ariaeth a Sosiniaeth; ac erbyn hyn y mae yr hen Eglwysi Arminaidd wedi darfod yn llwyr, ac Undodiaeth yw eu credo cyffredinol. Ond nid felly yr oedd gynt, eithr edrychai yr hen gynulleidfaoedd Arminaidd arnynt eu hunain mor bell oddiwrth yr Undodiaid ar y naill law, ag oeddynt oddiwrth y Calfiniaid ar y llaw arall. Ni ddaethom erioed i ddeall, hyd sicrwydd, ac nis gallasai ein gwrthddrych ychwaith roddi cyfrif, pa fodd y bu i'w nain fyned yn Arminiad, pan yr oedd ei holl gysylltiadau, a chysylltiadau ei hynafiaid yn nglŷn â Chapel Isaac, ac yr oedd yr eglwys yno trwy holl ystod ei hanes yn Galfinaidd, er fod ynddi gryn nifer o'r rhai a gyfrifid yn Baxteriaid. Y dyfaliad tebycaf ydyw eiddo Mr. Stephen Stephens, yr unig un sydd yn aros a all roddi unrhyw oleuni ar y mater, sef ddarfod iddi pan yn gwasanaethu mewn lle a elwir Cwmfron, ar Fynydd bach Cwrt Henry, gyda theulu o olygiadau Arminaidd, a lle yr oedd amryw eraill yn dal yr un syniadau, syrthio i mewn â hwy; ac yr oedd ei chydymdeimlad yn flaenorol â'r blaid a gyfrifid yn Baxteriaid yn Nghapel Isaac. Pan gychwynodd Wesleyaeth yn Nghymru yn nechreu y ganrif hon, cymerasant fantais o'r syniadau Arminaidd oedd yn ardal Mynydd bach Cwrt Henry, a chodasant yno Gapel, ac yno yr oedd Mari William yn aelod, a chyrchai yno bob mis hyd ei diwedd, hyd y gallai; ond i Gapel Isaac yr elai ar amserau eraill, ac yno yr oedd ei gwr Dafydd William yn aelod, ac â'r lle hwnw yr oedd ei holl gysylltiadau. Ond, pa fodd bynag, yn nhymhor ei faboed, bachgen ei nain oedd Thomas Rees. Cymerai hi drafferth fawr i'w ddysgu, a chofiai yntau yr hyn a ddywedid wrtho. Dysgodd ddarllen yn ieuangach na phlant yn gyffredin; a chyn ei fod yn saith oed yr oedd yn hollol gyfarwydd yn hanes prif gymeriadau yr Hen Destament, ac yr oedd ei bwyll yn ateb yn peri i ambell un ofyn, "Beth a fydd y bachgen hwn?" Tyfasai yn fwy na bechgyn o'i oed, a pharai ei arafwch iddo ymddangos yn llawn hynach nag ydoedd. Ni wyddai llawer pa beth i'w feddwl o hono. O'r braidd na thybiai rhai nad oedd mor ffel a phlant yn gyffredinol, pan y tybiai eraill ei fod yn gallach, o leiaf yn fwy gwybodus na holl blant y wlad. Elai ei fam oddiamgylch i weithio yma a thraw at amaethwyr ar adegau o brysurdeb, fel yr arferai merched a gwragedd tlodion gynt, ac elai yntau fynychaf gyda hi, ac yr oedd yn cael ei hoffi yn mha le bynag yr elai. Yr oedd ganddo hyd yn nod y pryd hwnw ryw allu nodedig i wthio ei hun i serch yr holl deuluoedd lle yr elai. Yr oedd mor ddiniwed a didramgwydd, fel, os byddai ar y bwrdd neu yn y ty rywbeth gwell na'i gilydd, rhoddid iddo ef ryw gyfran o hono. Unwaith yr oedd wedi galw gyda'i fam mewn ty ffarm, ac yn ol arfer teuluoedd caredig gofynai y wraig i'w fam, "Hannah, a gymer y bachgen bach doc o fara a chaws?" "Na, diolch i ch'i, 'does eisieu dim arno," meddai hithau. "Mam, gadewch i wraig y ty wneud fel y myn hi," meddai yntau mewn tôn nas gallesid camgymeryd ei hystyr. Pa wraig a allasai, ar ol ei glywed yn dweyd felly, beidio a rhoddi iddo? Yn adeg y Nadolig a'r Calan arferai fyned oddiamgylch amaethwyr y wlad i werthu perllanau, fel eu gelwid, neu yn hytrach i'w rhoddi yn gyfnewid am galenig. Nid gorchwyl hawdd ydyw darlunio y berllan. Darn o astell ysgwar ydoedd, o faint llyfr deuddeg-plyg. Yr oedd pedair olwyn fechan dani, ac yr oedd ei harwyneb yn llawn tyllau bychain. Yn y tyllau hyn rhoddid pinau pren, ac ar flaen y pin canol gosodid afal coch, os gellid ei gael, ac ar flaen y pinau eraill griafol (*berries*) cochion, a rhyw bethau eraill i amrywio y lliwiau. Yr oedd golwg brydferth iawn ar y berllan, a chadwai am fisoedd. Gwaith y taid a'r ewythr ydoedd, y rhai oeddynt gelfydd mewn pethau o'r fath. Rhoddid weithiau ryw gymaint o arian am y berllan, heblaw y blawd gwenith, a cheirch, a sucan, a chaws, a nwyddau bwytadwy eraill. Ceid fel hyn ddigon o fodd i gynal y teulu am wythnosau.

Nid oedd cyfleusderau addysg drwy yr holl wlad yn nyddiau ei febyd ef ond anmherffaith iawn. Gwneid ysgolfeistri yn aml o wehilion y bobl. Rhyw rai wedi methu gyda phob gorchwyl arall a ymgymerai â chadw ysgol. Hen siopwr wedi tori, neu bregethwr wedi colli ei gymeriad; hen filwr wedi colli aelod, neu hen forwr am ymneillduo i'r tir. Os medrent dipyn o Saesneg, ac ysgrifenu a rhifo ychydig, gosodent eu hunain i fyny i ddysgu eraill; ond y dall yn tywys y dall ydoedd fynychaf. Byddai desgrifiad cywir o'r ysgolfeistr, fel yr oedd yn rhanau gwledig Cymru driugain mlynedd yn ol, yn un o'r pethau mwyaf chwerthingar, ac nid oedd Capel Isaac yn eithriad. Un chwarter o ysgol ddyddiol gafodd Thomas Rees yn ystod y deng mlynedd y dylasai fod yn barhaol yn yr ysgol, a chafodd hyny trwy garedigrwydd amaethwr yn y gymydogaeth. Tynwyd ei sylw gan ei fedr yn adrodd pennodau, a'i hoffder o'i lyfr pan oedd am ychydig yn ei wasanaeth, a chynygiodd dalu am chwarter o ysgol iddo. Mr. Thomas Davies, Crossnant, ydoedd wrth ei enw, a bydded bendith ar ei goffadwriaeth, a dilyned bendith ei holl hiliogaeth. Aeth i'r ysgol a'i *spelling book* gydag ef. Galwyd arno yn mlaen i ddweyd ei wers, canys dyna yr arfer. Cymerodd yr athraw y llyfr o'i law ac agorodd ef ar y wers ddechreuol, ond meddai y dysgybl, "Yr w i wedi dechreu dysgu nes yn ol na hyna Syr." "B'le gallest ti fyn'd nes yn ol na'r wers gynta'?" gofynai yr athraw yn lled sarug. "Fan hyn Syr," ebe yntau, gan droi i'r wyneb-ddalen, ac adrodd yn rhigl "*Vyse Spelling Book for Teaching the Rudiments of the English Language,* *by Charles Vyse.*" Aeth trwyddo o'r wyneb-ddalen yn mlaen, gan fwyta y llyfr i gyd. Gan Sipsiwns a grwydrent y wlad, ac a wersyllent ar gyrau y Mynydd bach y clywodd air o Saesneg gyntaf erioed, a dysgodd rai geiriau oddiwrthynt. Yr oedd er yn fachgen yn nodedig am bigo i fyny bob peth a welai ac a glywai.

Nid oedd ynddo fedr at unrhyw orchwyl neillduol, ac ni ddysgodd unrhyw gelfyddyd; ac ni roddwyd ef ychwaith i wasanaethu dan amod gydag amaethwyr, fel y gwneid â bechgyn o'i oed ac yn ei amgylchiadau, er iddo fod yn achlysurol gydag amaethwyr, yn enwedig yn y Crossnant. Ond gartref gyda'i fam a'i daid a'i nain yr arhosai, ac yno y mynent hwythau iddo fod. Beiid ef a hwythau gan lawer am hyny. Cyhuddid ef o fod yn ddiog, a beiid hwythau am ei ddwyn i fyny yn segur. Ond yr oedd yr holl amser yma gyda'i daid yn hollti dellt, a chasglu drysi i wneud llestri gwellt, basgedi gwellt, a chadeiriau gwellt. Yr oedd ganddo fwy o fedr at hyny na dim arall, a bu am ysbaid yn dilyn hyny o orchwyl. Caniateid, fel y dywedwyd, i Dafydd William gryn lawer o ryddid gan amaethwyr i fyned i'w tiroedd ac i'w cloddiau i gasglu drysi, gan y gwyddent na wnai ddim i wanychu y perthi. Un diwrnod yr oedd Dafydd William a'i ŵyr bychan ar dir Penhill, a'r bachgen yn cario baich o'r drysi; cyfarfu Mr. Edwards, gwr Penhill, âg ef, a gofynodd iddo, "Wel, Twm bach, be nei di am fwyar yn yr haf wedi tori y drysi fel hyn?" atebodd y bachgen—

"Dafydd William lestri gwellt, yn hollti'r dellt yn bedwar;
Tori'r drysi yn y bon; a beth dâl son am fwyar?"

Credwyd yn gryfach ar ol hyn fod rhywbeth yn y bachgen, er o bosibl yr ofnai rhai, os oedd yn dechreu pendroni gyda phrydyddu, na ddeuai dim daioni o hono. Syniad isel iawn oedd gan bobl yr oes hòno am brydyddion. Segurwyr ac oferwyr oeddynt, gan mwyaf yn treulio eu hamser i glera ar hyd y wlad, a beichio y rhai a agorai eu drysau i'w derbyn i'w tai. Credid am unrhyw fachgen, os dechreuai brydyddu, ei bod ar ben arno; ac eto dyna un o'r ffurfiau cyntaf yn yr hon y mae talent Gymreig yn dangos ei hun. Nid oes odid neb yn ein gwlad wedi cyrhaedd enwogrwydd mewn unrhyw gylch, yn enwedig os yn cychwyn yn isel, na ddangoswyd ganddo pan yn ieuanc dueddrwydd at farddoni, er fod llawer o honynt yn ddigon amddifad o'r awen, a llawer hefyd, pan ddaethant yn wŷr mewn gwybodaeth a deall, a roisant heibio bethau bachgenaidd. Ond y mae y bachgen y byddo ganddo ryw fedr ar rigymu, pa mor ddiawen bynag fyddo, yn sicr o dd'od yn oracl yn mysg ei gyfoed, a chael o leiaf ei wrando gan y rhai fyddo yn hŷn o oedran nag ef. Felly yr oedd Thomas Rees er yn fachgen. Difyrai ei gyfoedion trwy rigymu iddynt; a phan y dygwyddai rhyw dro trwstan iddo, llwyddai i liniaru tymher y rhai fyddai yn barod i gyffroi trwy ryw rigwm barddonol. Dyma un enghraifft. Pan gyda Mr. Davies, Crossnant, yr oedd ar un cynhauaf gwair yn arwain y gaseg wrth gywain, ond trwy ryw drwstaneiddiwch o'i eiddo rhedodd y gaseg, nes y dymchwelodd y car llusg yn y bwlch, ac meddai yntau—

"Mi godais heddyw'n fore, a mhlaned i oedd dost,
Y gaseg goch a redodd, a'r car aeth am y post."

Prynodd faddeuant yn y fan, pa mor barod bynag y gallasai y meistr fod i geryddu. Cyfansoddodd lawer o'r fath bethau yn ei fachgendod; ac er na wnaeth ddim i brofi y gallesid bardd o hono, eto dangosodd yn eglur fod ynddo alluoedd oedd yn mhell uwchlaw lluaws bechgyn ei wlad, pe cawsai y manteision angenrheidiol i ymddadblygu, ac athraw medrus i'w gyfarwyddo. Dyma hefyd rigwm arall a gyfansoddodd i ryw gyfaill a aeth i nwydau drwg oblegid colli ei gyllell:—

"Rhys Rhys y Cabin, aeth i nwydau anghyffredin—
Colli'i gyllell yn y berth, a hòno yn werth y *shillin'*."

Ond nid oedd goganair felly yn ddim help i ddofi llid Rhys, druan, yn ngwyneb ei golled; ond dengys mor barod â'i rigwm oedd y bachgen. Byddai yn hawdd ychwanegu llawer o'r fath bethau.

Ysgrifena un o'i hen gyfeillion atom, yr hwn a fagwyd yn yr un gymydogaeth, er ei fod yn perthyn i do ar ei ol ef, yn rhoddi i ni ryw grybwyllion am ei ddyddiau boreuol.*—"Ar ryw foreu cyn dydd yn y gauaf, aeth Hannah, ei fam, allan i dŷ cymydog, gan ei adael ef yn y gwely. Deffrodd y plentyn, a dechreuodd lefain, ac aeth allan fel yr oedd i chwilio am ei fam. Bu yn crwydro ar hyd banc Maesteilo; a phan oedd fy modryb, chwaer fy nhad, yn dychwelyd o ryw neges, clywai lef plentyn, ac wedi nesu ato cafodd ef mewn llwyn o frwyn yn gorwedd ac yn llefain yn dorcalonus. Cododd ef i fyny, rhoddodd ran o'i dillad am dano, a rhedodd ag ef i dŷ fy nhadcu—Pantyblodau; ac meddai y Dr. wrthyf, pan welais ef ddiweddaf, wrth adrodd yr hanes:—'A p'le yr ydach ch'i yn meddwl y cafodd fy mam fi, ond ar liniau y'ch mamgu yn bwyta mrecwast; a'ch modryb Nani safiodd 'y mywyd i, a ryfeddwn i ddim na cha hi dâl gan y nefoedd am hyny.' Un tro, pan yn efail fy nhad, cymhellid ef a bachgen cyfoed ag ef i ymladd, ac yr oedd hwnw yn barod iddi, ac yn ysgwyd ei ddyrnau o flaen Thomas, gan geisio ganddo ei daro ef yn gyntaf. 'Na,' meddai yntau, 'fwres i neb 'rio'd, ond os bwri di fi, Harri, mi dy fwra i di i dragwyddoldeb.' Dywedodd y gair tragwyddoldeb yn y fath dôn hirllaes wylofus, fel, rhwng hyny a chwerthiniad cwmni yr efail, arswydodd Harri ei daro; a bu y ddau yn gyfeillion mynwesol am lawer o flynyddoedd. Gan fod ei dadcu yn magu llawer o wenyn, yr oedd yntau wedi dyfod yn fedrus i'w trin, a byddai galw mynych yn yr Hydref am ei wasanaeth i ladd gwenyn. Ryw noson daeth i dŷ fy rhieni i Letty'riwen, a rhwng fy mam ag yntau, fe laddwyd deg cychaid y noson hòno. Wedi dyfod i'r ty, dywedai wrth fy mam, 'Wel, Kitti, ni laddson ni fwy o nifer heno nag a laddodd Wellington a Bonaparte, ac ni ddaethom o'r rhyfel heb y'n lladd, ond yr ydan ni wedi ein clwyfo.' Ac ar hyny ceisiai genyf fi dynu i ffwrdd y ddau golyn oedd wedi glynu yn ei dalcen ef. Ni byddai ei gnawd byth yn chwyddo er cael ei bigo gan wenyn. Pan yn hogyn bychan myfi a aethum i'w ganlyn ef a Wil Twmi'r saer i gneua. Yn fuan aeth y ddau i 'smocio, a'r canlyniad fu iddynt fyned yn sal iawn. Aeth Wil yn ddifrifol o sal, a dychwelasant ar frys i dŷ Twmi'r saer, ac yr oedd gwyneb Wil cyn wyned a'r calch. Gofynodd Esther ei fam iddo, 'Beth sydd arnat ti Wil? a thithau Twm, mae rhywbeth arnat tithe.' 'Wel wir, Esther, a gweyd y gwir,' ebe Thomas, 'wedi bod yn smoco 'ry'm ni'n dau. Peidiwch dychrynu, waeth nid yw y clefyd hwn i farwolaeth, ac ni fydd achos i Twmi i 'neyd coffinau i ni y tro hwn eto.' 'O, mam,' ebe Wil, 'os ca'i wella mi 'na' lw na smoca'i byth eto.' 'Wil, paid a bod yn gymaint cilgi a hyna,' atebai Thomas, 'myn ddysgu smoco wr.' Ar hyny dyma Twmi i'r ty, ac wedi clywed yr helynt, yr oedd yn rhaid i'r ddau wneud eu llw ar lyfr—hen almanac—na byddai iddynt smoco byth ond hyny. Gwnaeth Wil ei lw gyda phob parodrwydd, ac am a wn i, efe a fu ffyddlon iddo. ''Nawr, Twm, dere dithe, g'na dy lw ar y llyfr yma,' gwaeddai Twmi'r saer, gan estyn yr almanac iddo; ond yn lle tyngu i'w adael, dywedodd y mynai ddysgu smoco; ac nid oes neb yn amheu na lwyddodd yn hyny beth bynag."

---

* Y Parch. T. Thomas, Llanfair.

Y gŵyn gyffredinol a ddygid yn ei erbyn oedd ei fod yn ddiog. Yr oedd ei arafwch naturiol, a'i drwsgleiddiwch, a'i symudiadau afrosgo yn peri i ddynion gredu hyny. Nid oedd ychwaith wedi ei roddi dan amod-wasanaeth fel bechgyn tlodion o'i oed, ond cedwid ef gartref gyda'i daid a'i nain i wneud rhyw fân orchwylion dros y rhai a alwai am ei wasanaeth. Un diwrnod anfonwyd ef ar neges i Landilo gan Morgan Morgan, y crydd—tad cu y "Tri Brawd." Gan ei bod yn ddiwrnod gwresog, ac yntau heb fod yn un o'r cerddwyr mwyaf hoew, meddai, "Yn wir Morgan, tynged dda i ch'i, rho'wch fenthyg yr asyn i mi gael myned ar ei gefn e, waeth y mae y gwres yma yn ddigon i ladd dyn." "Wel cymer e, a bant a thi 'nenw dyn; ond wn i ddim Twm pa un ai arnat ti ai ar yr asyn y mae mwyaf o ddiogi," atebai Morgan. Aeth y ddau yn lled ddibrofedigaeth hyd afon Glandwr; ond och fi! pan yn nghanol yr afon, gorweddodd yr asyn, a rhan o gorff y marchogwr yn isaf. Dychwelodd, pa fodd bynag, rywbryd, a gofynodd Morgan iddo pa fodd yr ymdarawodd. "Ymdrawo yn wir, ni fu 'rioed shwd brofedigaeth yn fy mywyd." "Beth fu arnat ti Twm?" gofynai Morgan. "Wel, fe orweddodd yr hen asyn—ysbryd drwg—dana i yn nghanol afon Glandwr, ac yr oedd fy nghoes i dano, ac yn y myw y cawswn i gan yr hen lwdn godi; ac oni basa i Mr. Morgans, Pistyll, dd'od heibio, 'rwy'n credu yn y nghalon y buaswn i wedi boddi." "Golwg ryfedd," meddai Morgan, "oedd gwel'd dau lwdn am y mwyaf eu diogi yn gorwedd yn nghanol yr afon." "Morgan," meddai, "mor wired a'r pader, pe cawswn i ddim ond gafael mewn cyllell, mi faswn yn ei frathu yn y fan." "P'un o'r ddau faset ti yn frathu Twm, yr asyn neu yr ysbryd drwg?" "Mi faswn yn brathu y ddau os gallaswn i gael gafael ynyn nhw."

Mae lluaws mawr o chwedlau cyffelyb am dano ar lafar gwlad wedi treiglo oddiwrth ei gyfoedion, y rhai a brofant tuhwnt i bob dadl fod rhywbeth ynddo gwahanol i holl fechgyn ei wlad; er na wyddai y rhan fwyaf pa beth ydoedd, llawer llai y dychymygasant i ba beth yr ymddadblygai. Nid yn aml y cychwynodd bachgen ei yrfa o dan amgylchiadau mwy anffafriol, a phan gofir y safle uchel ac anrhydeddus a gyrhaeddodd y mae yn rhaid fod ynddo ymroddiad didroi yn ol cyn y gallasai orchfygu yr anhawsderau y gweithiodd ei ffordd drwyddynt. Nid ydym eto wedi cyfeirio ond yn unig at yr anhawsderau oedd yn codi o dlodi ei amgylchiadau, a'r dinodedd o'r hwn y cychwynodd. Yr oedd ei deulu yn dlawd yn mysg tlodion Mynydd bach; ac yntau y lleiaf o honynt oll, ac eto gwiriwyd ynddo mai "Gwell yw bachgen tlawd a doeth, na brenin hen ac ynfyd. Canys y naill sydd yn dyfod allan o'r carchardy i deyrnasu, a'r llall wedi ei eni yn y frenhiniaeth yn myned yn dlawd." Dyma un mor isel a mab y gaethferch oedd yn malu yn y carchardy wedi gweithio ei ffordd i deyrnasu yn ei enwad, ac yn ei genedl a'i wlad. Ond yn ychwanegol at yr holl anfanteision oedd yn codi o ddinodedd ei amgylchiadau, nid oedd dim yn ei amgylchoedd oedd yn ffafriol iddo, ond yn hytrach yr oedd pob peth a'u tuedd at ei gadw i lawr. Magwyd ef ar gŵr y Mynydd bach, oedd y pryd hwnw yn dir cyffredin; ac er mai gwlad amaethyddol sydd yn holl amgylchoedd y mynydd, eto nid oedd yn y cwbl a welir ddim i ddihuno edmygedd ac uchelgais mewn bachgen tlawd. Mae gan olygfeydd eu dylanwad. Deffroir y meddwl gan aruthredd y mynydd cribog, ac ysgythredd y graig, gan dwrf y rhaiadr trystiog, gan ymdreigliad hamddenol yr afon dywysogaidd, neu gan brydferthwch dihafal y dyffryn teleidwiw; ond nid oedd yn holl amgylchoedd Bancyfêr ddim o'r pethau hyn. Cymerer y desgrifiad a ganlyn o'r wlad, a ysgrifenwyd gan un o'i meibion mwyaf galluog.*

---

* Y Parch. Noah Stephens, Le'rpwl—*Adolygydd*, Cyf. II., tudal. 368.

"Nid oes yno weddillion Derwyddol i'r hynäfiaethydd ddyfalu uwch eu penau, nid oes yno Sarnau Rhufeinig i'r hanesydd i'w holrheinio, ac nid oes yno, ar a wyddys, gloddfeydd cyfoethog i dynu sylw, a denu serch yr anturiaethwr. Bu natur yn gynil o'i rhoddion yn nghymydogaeth Capel Isaac, ac y mae celfyddyd hyd yn hyn fel yn dramgwyddedig wrth natur, ac wedi eistedd yn segur. Pan yn galw sylw at yr ardal, nid oes genym ysbrydoliaeth i'r arluniedydd, na swyn i'r bardd. Nid oes yno ddyffrynoedd prydferthion i'w harolygu, na chopäau clogwynog i'w hesgyn, na mynyddoedd uchel i'w dringo. Mae yno fynyddoedd, ond nid mynyddoedd mawreddog; mae yno gaeau ŷd, ond nid oes yno wlad dda odiaeth; mae yno gorneint bychain, ond nid oes yno raiadrau hydrwyllt. Nid oes yno dyrau uchel nac eglwysi cadeiriol; nid oes yno olion castelloedd na dadfeilion mynachlogydd; ni synwyd erioed mo'r preswylwyr gan swn y gerbydres yn ei gyrfa felltenog, ac ni thorwyd ar osteg oesol y breswylfa lonydd gan drwst yr agerddbeiriant; ni sychwyd y ffynonau gloewon gan byllau glo, ac ni chymysgwyd y ffrydiau grisialaidd â gwaddodion cloddfeydd haiarn; ni farchogwyd awyr deneu iachus y cylchoedd hyn gan yr awyren, ac ni chludwyd newydd erioed yno ar adenydd mellten. Mewn gair, nid yw y trigolion wedi ymyryd mwy â gwreiddiolder cynhenid y tir nag oedd yn hanfodol angenrheidiol er cynal undeb rhwng corff ac enaid. Galwn y lle yn ardal amaethyddol, nid am fod amaethyddiaeth yn uchel yno, ond am nad oes arbenigrwydd arall yn perthyn iddo. Nid yw y ddaear yn dda iawn, ac nid yw yn ddrwg iawn; nid yw yn rhad iawn, ac nid yw yn ddrud iawn. Mae ymddygiad yr amaethwyr yn profi ein honiad diweddaf; oblegid mor fuan ag y byddo tyddyn yn rhydd, ceir gweled dwsin o honynt yn rhedeg am y cyntaf i'w geisio. Mae yn wrthun gweled amaethwyr mor sychedig i gysylltu maes at faes, pryd nad ydyw y maes cyntaf wedi haner ei drin, a phryd nad oes ganddo yntau haner digon o eiddo i'w drin yn dda. Mae amser yn rhad iawn yn nghymydogaeth Capel Isaac; anhawdd cael cymydogaeth a'i hangladdau yn lluosocach, a'i phriodasau yn fwy poblogaidd; ac ni welsom le erioed mor enwog am ffeiriau drwy arwerthiant. Boreugyrcha y preswylwyr bob Sadwrn yn dyrfaoedd i farchnad Llandilo, a threuliant y dydd yn dawel yn nghylch gwerth ychydig sylltau o neges. Erys y tyddynwyr oriau yn siop y gof i ymgomio, pryd nad oes un glwyd yn crogi o fewn holl derfynau eu tyddynod. Mae eu trefn o felina bron yn llythyrenol wrth reol plant Israel â'r manna, dogn dydd yn ei ddydd. Nid oes neb wedi derbyn cynghor Gruffydd ab Llewelyn Fychan yn fwy caredig na hwy—

'Dodwch un ai march, ai gwiliog orddïog dda,
F'ai lonydd i felina.'

Pe buasai yr amser a gamdreulir yn siop y gof, a thy y crydd, yn y felin ac yn y farchnad, yn y priodasau ac yn y ffeiriau, yn cael ei dreulio i drin y tir yn well, ac i adeiladu rhagorach tai, byddai llogellau trymach, gwisgoedd harddach, byrddau llawnach, a chartrefi dedwyddach gan lawer yn Nghymru heblaw pobl Capel Isaac."

Mae namyn dwy flynedd deugain er yr ysgrifenwyd yr uchod, a pha mor gymhwysiadol ydyw i agwedd pethau yn y dyddiau hyn goreu y gwyr y preswylwyr eu hunain; ond y mae yn bur sicr nad oedd yn y fath ystad ar bethau ddim i ddihuno uchelgais bachgenyn tlawd a digysgod; eithr yn hytrach pob peth i'w lethu a pheri iddo orwedd yn ddiddig o dan ei faich, a boddloni i'r un dynged a'r lluaws oedd o'i amgylch.

Os ychwanegir at hyn yr amddifadrwydd o foddion gwybodaeth gyffredinol oedd yn ei wlad ar gychwyniad ei yrfa, gwelir yn mhellach yr anhawsderau yr oedd ganddo i ymladd yn eu herbyn. Erbyn hyn y mae cyfryngau addysg a gwybodaeth yn nghyrhaedd y dosbarthiadau iselaf. Nid oes odid ardal yn nghyrau mwyaf anghysbell y wlad na cheir ysgol Frytanaidd neu genedlaethol, neu ysgol o dan nawdd bwrdd; ac yn y rhai hyn, agos yn ddieithriad, ceir athrawon wedi eu parotoi i'r gwaith, ac ysgolion yn cael eu harolygu gan swyddogion awdurdodedig y llywodraeth. Mae y wasg Gymreig yn ystod yr haner can' mlynedd diweddaf wedi taflu allan nifer fawr o lyfrau gwerthfawr, rhai yn wreiddiol a rhai yn gyfieithiadau, ond yr oll yn gyfoeth llenyddol anmhrisiadwy; ac y mae nifer fawr o'r boblogaeth Gymreig erbyn hyn yn gallu darllen a gwerthfawrogi llyfrau Seisonig sydd yn cylchredeg yn mhob cwr o'r wlad. Mae y newyddiadur wythnosol, heb son am y cyhoeddiadau misol, wedi dyfod yn angenrhaid pob cymydogaeth; ac y mae rhywrai bron yn mhob ardal yn nghyrau mwyaf diarffordd ein gwlad, na foddlonir mo honynt heb dderbyn newyddiadur dyddiol er gwybod hanes y byd a'r amseroedd. Nid oes odid ardal nad oes ganddi ei gwyl lenyddol, neu ei chyfarfod cystadleuol, ar gyfer y rhai y mae eu hieuenctyd yn darparu, ac y mae gobaith am enill y llawryf ar ddydd y gwobrwyo yn symbyliad iddynt fyned rhagddynt. Trwy y pethau hyn oll y mae "llawer yn cyniweirio a gwybodaeth yn amlhau."

Ond driugain a deg o flynyddau yn ol yr oedd sefyllfa ein gwlad yn gwbl wahanol; ac yr oedd cymydogaeth Capel Isaac yn nodedig y pryd hwnw am ei thlodi llenyddol. Yr oedd amgylchiadau rhai o barthau gwledig Cymru hyd yn nod y pryd hwnw yn fwy ffafredig. Meddai ambell i gymydogaeth ryw hen lenor adnabyddus neu fardd o fri, y rhai a daflent eu nodded dros fechgyn tlodion, ac a gymerent boen i'w dysgu yn elfenau gwybodaeth, a'u cyfarwyddo yn mlaen yn ffordd dealltwriaeth. Nid oedd yn holl amgylchoedd mynydd Hiraethog, nac ar lànau yr Aled fawr fwy at ddeffroi athrylith mewn llencyn gwledig nag oedd yn amgylchoedd y Mynydd bach; eto cafodd Gwilym Hiraethog yno, mewn tir neillduaeth, yn yr hen Robert Davies, athraw i'w gyfarwyddo yn elfenau gramadeg a rheolau barddoniaeth; ac ni pheidiodd y bardd athrylithgar tra y bu byw a chydnabod ei rwymedigaeth i hen athraw llym ei ieuenctyd. Nid oes yn arwynebedd y wlad yn nghwmwd Eifionydd ddim yn fwy swynol nag yn ardal Capel Isaac; ac eto cynyrchodd y blaenaf nifer fawr o ddynion nodedig fel beirdd a llenorion yn y triugain mlynedd diweddaf, ac un rheswm am hyny yn ddiau ydoedd, oblegid y cafwyd yn Dewi Wyn a Robert ap Gwilym Ddu—amaethwyr cyfrifol wedi cael gwell addysg na'r cyffredinolrwydd o'u hoes—athrawon barddonol yn ymhyfrydu mewn llenyddiaeth, ac yn gwahodd bechgyn tlodion yr ardaloedd atynt i'w tai yn y Gaerwen a'r Bettws, i'w haddysgu mewn gramadeg a barddoniaeth; ac nid oedd hyny ond y peth a wneid mewn parthau eraill o'r wlad, er nad gan wŷr mor enwog. Ceid hefyd mewn llawer o fanau yr hyn a elwid yn gymdeithasau Cymreigyddol; ac er mai mewn tafarnau y cynelid hwy gan amlaf, ac mai oferwyr oedd y rhan fwyaf o'r rhai a'u mynychent, ac felly yn faglau ac yn rhwydau i fechgynach dibrofiad, ar yr un pryd buont yn foddion i ddeffroi llawer bachgen tlawd i ddechreu meddwl ac i agor ei lygaid, pa beth a allasai dd'od trwy ymroddiad a dyfalbarhad.

Ond ni chafodd Thomas Rees yn nyddiau ei fachgendod unrhyw gynorthwyon o'r fath. Ac eithrio addysg ei nain, a'r chwarter ysgol o'r fath ag ydoedd, a roddwyd iddo gyda William Rhys Griffith, nid oedd trwy ei holl wlad odid neb a gymerai unrhyw ddyddordeb mewn cwestiynau cyffredinol. Yr oedd yn y wlad ychydig amaethwyr wedi cael gwell addysg na mwyafrif eu cymydogion, ond yr oedd cylch eu darlleniad yn gyfyng iawn, ac anaml yr elent y tuallan i derfynau y cwestiynau crefyddol oedd yn peri dadleuon yn y dyddiau hyny. Morgan Morgan y crydd oedd bron yr unig eithriad, ac ystyrid ef yn un o'r dynion mwyaf gwybodus. Efe oedd yr unig un yn y wlad a dderbyniai *Seren Gomer*, yr unig gyhoeddiad oedd i'w gael yn y dyddiau hyny. Cadwai Morgan wyth neu ddeg o weithwyr, a byddai yno agos bob amser ryw un wedi gweled mwy o'r wlad, ac yn fwy gwybodus a galluog i byncio na'r lleill; ac yno yn y gweithdy byddai pob mater yn ei dro yn cael ei siarad a'i ddadleu. Pan y deuai y *Seren* i law darllenai un hi, a gwrandawai pawb, ac yna cymerid yr hyn a ddarllenwyd yn destun ymddyddan. Yr oedd y fath le yn ysgol lwyddianus iawn i gyfranu gwybodaeth i'r neb a fedrai dderbyn addysg. Gan fod nain gwrthddrych ein Cofiant yn chwaer i wraig Morgan Morgan, mynych y cyrchai efe yno ar ryw neges neu gilydd; ac nid oedd yr un man yr oedd yn well ganddo gael ei anfon iddo. Bu gweithdy y crydd yn ysgol dda iddo. Rhoddid ef i ddarllen, yr hyn a wnai yn araf a hyglyw, ond yn undonog, am yr hyn y ceryddid ef yn aml gan Morgan Morgan; ond clywsom ef, ac eraill, yn dwyn eu tystiolaeth i werth y cyfeiriad a roddwyd yno i'w meddyliau. Ond dyna yr unig le y cafodd unrhyw symbyliad na chefnogaeth i'w feddwl at wybodaeth gyffredinol.

Ond nid absenoldeb cynorthwyon llenyddol yn unig oedd yn ei wlad, ond yr oedd ynddi lawer o bethau yn codi o ofergoelion ac arferion, a thraddodiadau y bobl, oeddynt yn faglau ac yn rhwydau. Nid oedd y wlad hòno, mwy na pharthau gwledig eraill Cymru, yn y cyfnod hwnw, yn rhydd oddiwrth ofergoeledd. Yr oedd crediniaeth yn ymrithiad ysbrydion a drychiolaethau yn gyffredinol, a rhoddid coel fawr ar yr hyn a elwid y "*Toulu*," sef gweledigaeth gyflawn o angladd yn myned heibio. Dywedai gwrthddrych y Cofiant hwn mai Pali Francis—am yr hon y bydd genym ragor i'w ddywedyd—a Mari William, oedd y ddwy fwyaf ofergoelus ar odre y Mynydd bach. Byddai Pali yn dyfod i gyfarfyddiad mynych â chanwyllau cyrff ac angladdau. Unwaith, pan yn dychwelyd o Lanfynydd, cyfarfyddodd â chanwyll gorff; yna trodd y gaseg fach, ar yr hon y marchogai, y naill ochr i'r ffordd, a rhoddodd ei llaw ar lygad yr anifail, tra yr elai yr orymdaith angladdol heibio. Hen ferch ddall oedd Mari William, yn byw yn Cilbeddau, gerllaw Capel Isaac. Arferai eistedd wrth y tân yn y capel am oriau wedi i'r bobl fyned ymaith o'r moddion nosawl. Ryw noson, pan yn myned trwy y fynwent i Gilbeddau, deallodd ei bod yn nghanol angladd, a bod y ganwyll gorff yn ei hymyl, "o herwydd," meddai, "yr oeddwn yn teimlo fy hun yn gwresogi drwydda' i." Nid yw hyn ond ychydig o lawer o enghreifftiau o hygoeledd yr oes hòno; ac nid y rhai mwyaf anwybodus oedd yn credu y fath bethau, ond yr oedd y syniad yn bur gyffredinol, ac am y rhai a amheuai eu gwirionedd, edrychid arnynt yn rhyfygus, os nad yn annuwiol. Nis gallasai y fath syniadau ofergoelus lai na chario dylanwad mawr ar blant.

Yr oedd hefyd yn y wlad arferion a defodau oeddynt yn rhwym o fod yn ddiraddiol a darostyngol yn eu dylanwad. Yr oedd "Cwrwau bach," fel eu gelwid, yn bethau pur gyffredin. Pan y dygid teulu i gyfyngder mawr yn ei amgylchiadau, neu os goddiweddid ef gan gystudd blin neu ddamwain golledus, y ffordd a gymerid i'w cynorthwyo oedd gwneuthur "cwrw bach." Prynai y teulu becaid o frag, a darllawid y cwrw; neu prynid casgenaid yn barod, a darperid teisenau, y rhai a werthid gan roddi y cwrw yn y fargen, oblegid nid oedd ganddynt drwydded i werthu hwnw, ond byddai y pris a ofynid am y deisen yn ddigon i dalu am y cwrw hefyd. Byddai fynychaf hefyd ryw ddodrefnyn neu ddilledyn i'w *rafflo*, ac elid o gwmpas yr wythnosau cyn hyny i gasglu enwau, ac i dderbyn arian arno; a noson y "cwrw bach" oedd y noson y bwrid y coelbren. Ymdyrai ieuenctyd y wlad, yn arbenig, i'r cynulliadau hyn, a threulid y noson, hyd oriau mân y boreu, mewn bwyta ac yfed, a phob ysbleddach annuwiol, ac yr oedd y drygau a gyflawnid yn aml ynddynt yn rhy frwnt i'w hadrodd. Brwydr galed fu y frwydr o roddi "cwrwau bach" i lawr, oblegid nid oedd llawer hyd yn nod o aelodau eglwysig yn rhydd oddiwrthynt; ond trwy gydymdrech crefyddwyr effro, a phenau teuluoedd oedd a rhyw ofal ganddynt am foesau eu plant, rhoddwyd hwy i lawr yn llwyr, fel y mae eu coffadwriaeth erbyn hyn wedi darfod o'r tir. Yn y neithiorau hefyd a gedwid yn nglŷn â phriodasau yr oedd llawer o rysedd ac annuwioldeb yn myned yn mlaen. Er na chyfrifid y rhai hyn mor isel a'r "cwrwau bach," eto teimlai pawb ystyriol, pa mor werthfawr bynag y gallasent fod i'r cymheiriaid ieuainc ar gychwyniad eu bywyd, eu bod yn ffynonellau peryglus i foesoldeb y wlad. Nid oedd cymydogaeth Capel Isaac mewn un modd yn eithriad i'r hyn oedd parthau gwledig eraill; er, o bosibl, y gall lluosogrwydd y tlodion yn amgylchoedd y Mynydd bach yn y cyfnod hwnw, beri fod "cwrwau bach" yn amlach yno nag mewn ardaloedd mwy ffafredig eu hamgylchiadau.

Erbyn y rhoddir yr holl bethau hyn yn nghyd, gwelir mai nid ychydig oedd yr anhawsderau oedd gan ein gwrthddrych i weithio drwyddynt. Mae corff pregethwyr pob cenedl wedi eu cael o fysg y bobl gyffredin; ac y mae hyny yn wirionedd am Gymru yn arbenig, a'i phregethwyr enwocaf wedi ymgodi o'r dinodedd mwyaf. Gwir yw y gair yn llythyrenol yn ein gwlad ni: "A'r tlodion *yn cael* pregethu yr efengyl iddynt." Gallant gyfarch eu gwrandawyr yn ngeiriau Elihu wrth Job: "Wele fi yn ol dy ddymuniad, yn lle Duw; allan o'r clai y torwyd finau; wele, ni'th ddychryna fy arswyd, ac ni bydd fy llaw yn drom arnat." Ond nis gwyddom am neb o'n cenedl yn y ganrif hon wedi cyrhaedd y fath safle yn ei enwad, ei genedl, a'i wlad, o gychwyniad mor ddistadl a'r bachgenyn digysgod Thomas Rees.

Pennod II.

"YR ARGLWYDD A GYFRIF PAN YSGRIFENO Y BOBL ENI HWN YNO."

Eglwys Capel Isaac—Ei henafiaeth—Cofnodion boreuol am dani—Yr erlidiau a ddyoddefodd—Ynad creulawn—Ei gweinidogion yn olynol—Stephen Hughes—Samuel Jones—David Jones—William Davies—John Harries—Thomas William—Lewis Powell—David Jones—Cymeriadau nodedig yn yr eglwys—"Jacob Lewis a Zacri y teiliwr"—Thomas Daniel y gof—"Morgan y crydd"—"Jaci Dafydd"—"Lewis o'r North"—Sefyllfa wywedig yr achos—Mantais i eglwys i gael parth o wlad iddi ei hun—Peryglon hyny—Neillduolrwydd yr hen eglwysi—Mor ansymudol oeddynt—Engraifft, ymweliad Mr. Williams o'r Wern â'r wlad—Hen Gapel Isaac—Cweryl yr hen feinciau—Toriad y Diwygiad allan yn 1828—Ei ddylanwad ar yr eglwys a'r wlad—Y dychweledigion—Derbyniad Thomas Rees—Y Diwygiad mewn lleoedd eraill yn sir Gaerfyrddin a'r cyffiniau—Llythyr y Parch. W. Davies—Trelech—Mynydd bach—Y cyffelyb am y Gogledd—Gwtheryn.

YR ydym yn y bennod flaenorol wedi cyfeirio yn helaeth at yr anhawsderau oedd gan wrthddrych y Cofiant hwn i weithio ei ffordd drwyddynt, yn codi o iselder ei amgylchiadau cychwynol, yn ogystal ag o'i holl amgylchoedd. Ond nid oedd er hyny heb ei fanteision, ac un o'r rhai hyny, a'r benaf yn ddiau, ydoedd, ddarfod i'w linynoedd syrthio mewn cymydogaeth lle yr oedd hen Eglwys Annibynol wedi bod am genedlaethau yn gwasgar dylanwad efengylaidd pur ac iachusol. Bu Eglwys Capel Isaac yn ffynhonell dyfroedd bywiol mewn cyfnod yr oedd yr holl wlad yn dir sych, diffaeth, ac anghyfaneddol. Daliodd yn oleu lamp Duw i lewyrchu i'r ardalwyr, pan yr oedd tywyllwch yn "gorchuddio y ddaear, a'r fagddu y bobloedd," bron yn gyffredinol yn ein gwlad. Anfonodd hi allan ei chynghorwyr i alw sylw dynion at eu perygl, agos i gan' mlynedd cyn i Howell Harris ddyfod allan "fel mewn twym ias, o Drefeca fach i mas," i rybuddio ei gymydogion "i ffoi rhag y llid a fydd;" a chyn i Daniel Rowlands ddechreu "taranu y ddeddf dymhestlog" yn Llangeitho, nes casglu y siroedd yno yn finteioedd. Yr oedd ei haelodau wedi bod yn ymgynull yn ddirgelaidd i addoli mewn ystafelloedd cuddiedig a chymoedd anghysbell cyn fod deddf goddefiad wedi ei chaniatau, yr hon a fu iddi fel cysgod cwmwl "o dan oriau poethaf y dydd;" ac nis gallasai bodolaeth eglwys mewn ardal ag iddi y fath hanes, lai na chario rhyw ddylanwad ar bawb a ddeuai i gysylltiad â hi, ac yn enwedig ar fachgen ag yr oedd rhyw ronyn o wron-addoliaeth yn ei enaid.

Nid ydym yn tybied y byddai hanes lled helaeth o Eglwys Capel Isaac mewn un modd allan o le yn mywgraffiad un o'r meibion enwocaf a fagodd, ac un a dalodd yn ei oes y fath sylw i hanes eglwysi ei enwad, ac a enillodd iddo ei hun enw anrhydeddus fel hanesydd ; ac yn arbenig gan fod y defnyddiau at hyny wedi eu casglu ganddo ef ei hun. Yr oedd traddodiadau yr eglwys, a'r cymeriadau o dan nawdd y rhai y dygwyd ef i fyny yn elfenau pwysig yn ffurfiad ei nodwedd. Mae Eglwys Capel Isaac yn un o'r rhai hynaf yn Nghymru. Yn ol hen lyfr yr eglwys, yr hwn a ysgrifenwyd o'r flwyddyn 1715 hyd 1746, yr ydym yn cael fod yma achos Ymneillduol er y flwyddyn 1650. Y cofnodiad canlynol yw y peth cyntaf yn y llyfr:—"Enwau rhai o aelodau eglwys Iesu Grist, a ymgyfarfyddent yn agos i'r Mynydd bach, yn mhlwyfi Llandilo a Llanfynydd, yn amser teyrnasiad Siarl II., oddeutu y flwyddyn 1650, ac a ymgyfarfyddent i addoli Duw yn nhy William Phillips, y gof, y lle a elwir y Brynmelyn:—William Phillips a'i wraig, Thomas Bowen, Evan Bowen, David William Phillip, David Evan ap Jenkin, John Evan ap Jenkin, Evan Lewis, William John ap Thomas, Rees Evan David, William ap Thomas, Eleanor William Phillip, Elizabeth William Phillip, Anne William Phillip, Jane Evan ap Jenkin, Mary William Richard, &c. Y gweinidogion yr amser hwnw oedd Stephen Hughes, Samuel Jones, a David Jones." Er mai amser y Werin-lywodraeth oedd 1650, fel y gwyr pob un cyfarwydd mewn hanesyddiaeth, eto teyrnasiad Siarl II. y cyfrifid y cyfnod o 1649 hyd 1660 gan bob ysgrifenydd ar ol yr adferiad yn 1660. Buasai cydnabod y Werin-lywodraeth o gwbl wedi adferiad y teulu brenhinol y peth nesaf at deyrnfradwriaeth. Dyna yn ddiau y rheswm paham y mae y cofnodydd yn hen lyfr yr eglwys hon yn galw 1650 yn amser teyrnasiad Siarl II. Stephen Hughes fel yr ymddengys oedd a'r llaw flaenaf mewn casglu yn nghyd yr ychydig ddysgyblion yma, a thrwy ei lafur ef y cychwynwyd amryw eraill o'r eglwysi hynaf yn Sir Gaerfyrddin, ac oblegid hyny gelwid ef yn "apostol Sir Gaerfyrddin." Daliai fywoliaeth Mydrim y pryd hwnw, ond bwriwyd ef allan gan Ddeddf Unffurfiaeth 1662; ac o hyny allan ymroddodd i wasanaethu yr eglwysi a blanwyd ganddo, ac i bregethu yr efengyl lle ni enwid Crist. Ni bu neb yn ei oes yn fwy cysegredig i lesiant crefyddol ei genedl a'i wlad.

Unarbymtheg o'r aelodau a enwir yma, am mai cynifer a hyny y gallodd y cofnodydd yn 1715 ddyfod o hyd i'w henwau, ond y mae yn amlwg eu bod yn ychwaneg o rif, oblegid enwau *rhai* o honynt, yn ol ei dystiolaeth, a gofnodir ganddo ef. Ryw amser ar ol 1650, o herwydd rhyw reswm anhysbys i ni, symudwyd yr addoliad o'r Brynmelyn i anedd-dy yn mhlwyf Llangathen, yn agos i Glanynant, ychydig lai na milldir o'r Brynmelyn. Cafodd yr Eglwys ei gorthrymu yn dost yno gan ryw ynad erlidgar oedd yn cyfaneddu yn y Berllandywyll. Dywedir i'r erlidiwr hwnw ddirwyo y gynulleidfa amryw weithiau, ac iddo brynu ceffyl drudfawr iawn âg arian y dirwyon. Un diwrnod aeth a chyfaill i'r cae i ddangos y ceffyl iddo, a thra yr oeddynt yn edrych arno aeth tarw oedd yn pori yn ei ymyl ato a brathodd ef â'i gryn yn ei fol nes i'w ymysgaroedd ddyfod allan. O herwydd creulondeb yr ynad hwnw symudodd y gynulleidfa o ymyl Glanynant i gynal eu cyfarfodydd mewn ogof, neu gwm dwfn ar odre tir Tanycapel, yn mhlwyf Llandyfeusant, tua dwy neu dair milldir o'r man lle yr ymgyfarfyddent o'r blaen. Mae yn debyg mai yno y buont nes adeiladu Capel Isaac. Gan Isaac Thomas, un o'r aelodau, y cafwyd y tir at adeiladu y capel, ac o herwydd hyny y galwyd ef Capel Isaac. Bernir mai enw a roddwyd arno o wawd gan y gelynion oedd hwn, ond wedi marw Isaac Thomas a'i gydoeswyr, cafodd yr enw ei fabwysiadu gan y gynulleidfa. Nid ydym yn gwybod pa un ai yn 1672, pan y caniatawyd ychydig o ryddid i'r Ymneillduwyr gan Siarl II., neu yn 1689, wedi cael nawdd Deddf y Goddefiad, y symudodd y gynulleidfa oddiar dir Tanycapel i'r fan lle mae yr addoldy presenol.

Wedi marw y gweinidogion cyntaf, Stephen Hughes, Samuel

Jones, a David Jones, bu yr eglwys amryw flynyddau heb weinidog sefydlog, ac yn cael ei gwasanaethu gan weinidogion Pencadair, y Pantteg, Llanedi. Yn gynar yn y ddeunawfed ganrif ymsefydlodd y Parch. William Davies yma. Nis gwyddom pa flwyddyn y dechreuodd ei weinidogaeth, ond yr ydym yn barnu i hyny gymeryd lle ryw amser rhwng 1700 a 1710. Yn 1724 rhoddwyd galwad i'r Parch. John Harries, aelod o'r Pantteg, a myfyriwr o Athrofa Caerfyrddin, i ddyfod yn gydweinidog â Mr. Davies. Yn 1732 bu farw Mr. Davies, ac yna disgynodd yr holl ofal ar Mr. Harries ei hun, a gofal mawr ydoedd, oblegid yr oedd Abergorlech, Crofftycyff, a Chrugybar, dan ei ofal mewn cysylltiad â Chapel Isaac. Bu Mr. Harries yn ddiwyd a llafurus iawn i gyflawni ei weinidogaeth hyd derfyn ei oes. Dengys llyfr yr eglwys ei fod yn ofalus iawn am egwyddori yr ymgeiswyr am aelodaeth cyn eu derbyn i gymundeb. Cymerer y cofnodiad canlynol fel enghraifft o'i ofal gyda golwg ar dderbyniad aelodau:—"Cafodd Evan Thomas Evan, o gerllaw Cwmysgyfarnog, ei holi a'i dderbyn i gymundeb eglwysig ar y Mynydd bach, Chwefror 17eg, 1745. Yr oeddem wedi bod yn ei holi y mis o'r blaen, a barnasom yn angenrheidiol i'w gadw ar brawf am fis yn rhagor, i ni gael cyfle i'w egwyddori yn fanylach ac ymdrechu ei ddwyn i fwy o wybodaeth o egwyddorion sylfaenol crefydd." Ac ystyried fod poblogaeth cylch ei weinidogaeth lawer yn deneuach yn ei amser ef nag yw yr ardaloedd hyny yn bresenol, a bod proffesu crefydd y pryd hwnw yn beth llawer mwy anghyffredin nag yn awr, bu gweinidogaeth Mr. Harries yn rhyfeddol o lwyddianus. Derbyniodd yn ystod y pedair blynedd ar hugain y bu yn gweinidogaethu yn Nghapel Isaac ac Abergorlech gant ond un o aelodau, ac o'r flwyddyn 1738 hyd ei farwolaeth yn 1748, derbyniodd dri a deugain yn Nghrofftycyff a Chrugybar.

Wedi marwolaeth Mr. Harries, bu yr eglwys am tua phum' mlynedd heb weinidog sefydlog. Y Parch. Christmas Samuel, Pantteg, fyddai yn dyfod yma yn fisol i weinyddu yr ordinhadau yn y blynyddoedd hyny. Yn 1753 rhoddwyd galwad i'r Parch. John Powell, o Athrofa Caerfyrddin, yr hwn a urddwyd yma Medi 26ain, yn y flwyddyn hòno. Ni bu Mr. Powell yma ond o dair i bedair blynedd. Symudodd i Wiveliscombe, yn Ngwlad yr Haf, ac oddiyno i Henllan, lle y bu farw. Wedi ymadawiad Mr. Powell, cytunodd yr eglwys i roddi galwad i'r Parch. Thomas William, yr hwn fuasai yn aelod ac yn bregethwr yno er's llawer o flynyddau. Yr ydym yn barnu mai yn 1757 neu 1758 yr urddwyd ef. Yr oedd ef y pryd hwnw tua thriugain mlwydd oed. Parhaodd i weinidogaethu yma hyd ei farwolaeth yn 1778. Nid oes genym ddefnyddiau i roddi hanes yr eglwys yn nhymhor ei weinidogaeth ef, gan na ddarfu iddo gofnodi dim am ei lafur ei hun yn yr hen lyfr eglwys sydd yn ein meddiant ni. Buom yn siarad â rhai hen bobl a dderbyniasid i'r eglwys yn ei amser ef, a'u tystiolaeth hwy ydoedd ei fod yn barchus a defnyddiol iawn. Yn agos i derfyn ei dymhor ef y derbyniwyd y Meistri Bowen, Castell-nedd; Thomas, Penmain; a Lewis, Cwmmawr. Cafodd yr achos yma archoll ddofn trwy ddrwg-fuchedd y ddau weinidog a ddaeth yma ar ol hyny. Profwyd y naill yn odinebwr, a throdd y llall allan yn feddwyn. Ysigwyd yr eglwys yn druenus trwy y clwyfau hyn, ac aeth cenedlaeth heibio cyn ymiachâu o honi; ac ni lwyr ymuniawnwyd hi hyd nes yr ymwelodd Duw â'i bobl yn mhen deugain mlynedd ar ol hyny. Collodd yr aelodau eu gwroldeb i weithio, aeth llawer o'r gwrandawyr yn wawdwyr, a lleihaodd y gynulleidfa yn fawr. Bu yr eglwys am flynyddau ar ol hyn heb galon i roddi galwad i neb. Yn y flwyddyn 1805, urddwyd y Parch. Daniel Jones yn Nghrugybar, a thynodd ei ddoniau poblogaidd ef sylw yr holl wlad. Bu yn dyfod yma yn fisol am tuag wyth mlynedd, a bu ei weinidogaeth yn foddion i roddi ail fywyd i'r hen eglwys wywedig. Lluosogodd y gwrandawyr a derbyniwyd amryw ugeiniau o bobl ganol oed ac ieuenctyd i'r eglwys yn ystod y blynyddau y bu Mr. Jones yn cyrchu yma. Gan fod maes ei lafur ef mor eang bu raid iddo roddi gofal yr eglwys hon i fyny yn nechreu y flwyddyn 1813. Yna rhoddwyd galwad i'r Parch. Lewis Powell, o'r Brychgoed. Urddwyd ef yn mis Mai, 1813. Bu Mr. Powell yn llafurio yn y lle hwn a lleoedd eraill yn Sir Gaerfyrddin am bedair blynedd ar ddeg. Yr oedd yn barchus ac anwyl gan bobl ei ofal a chan bawb a'i hadwaenai. Cyfodwyd tri o'r aelodau i bregethu yn ei amser ef, a thrwy ei lafur ef yn benaf yr adeiladwyd capel Salem, Taliaris, ac y ffurfiwyd cangen o'r fam eglwys yn eglwys

Annibynol yno. Bu y gymanfa dair sirol yn Nghapel Isaac yn 1818. Dyma y pethau mwyaf nodedig a gymerasant le yma yn nhymhor gweinidogaeth Mr. Powell. Amser marwaidd iawn ar grefydd agos trwy yr holl wlad oedd ei amser ef yn y lle hwn, ac felly ni bu nemawr o ychwanegiad at yr eglwys, er fod y gweinidog mor llafurus a pharchus ag y bu gweinidog erioed. Yn 1827 derbyniodd Mr. Powell alwad oddiwrth yr eglwys Gymreig yn Nghaerdydd, a symudodd yno.

Nid yw yn gydweddol â'n hamcan i ddilyn hanes yr eglwys yn mhellach, er mor ddyddorol i ni fuasai hyny. Mae y triugain mlynedd diweddaf wedi bod yn gyfnod nodedig yn ei hanes; ac yn y cyfamser y mae wedi gweled tymhorau pur lwyddianus; a thra wedi glynu yn ffyddlon wrth draddodiadau ei chyfnodau boreuaf, y mae hefyd wedi myned rhagddi mewn rhai cyfeiriadau eraill, er na pherthyn i ni eu dilyn yma. Yr ydym yn cyfeirio at yr hyn ydoedd yn y cyfnod hwnw, oblegid fod yr amgylchiadau o dan ba rai y dygir pregethwr ieuanc i fyny, a'r personau oedd o'i flaen, a'r rhai y daeth i gyffyrddiad uniongyrchol â hwy yn rhwym o ddylanwadu yn fawr arno. Yr ydym wedi gweled mai y Parch. Lewis Powell, wedi hyny o Gaerdydd, oedd y gweinidog yn Nghapel Isaac yn nyddiau bachgendod Thomas Rees. Un o'r dynion mwyaf gwreiddiol yn ei oes oedd Mr. Powell, a'r hwn yr oedd ei ffraetheiriau yn ddihafal; ond ymddengys nad oedd wedi ymddadblygu yn hyny, yn y cyfnod dan sylw, i'r graddau y daeth ar ol hyny. Clywsom ein gwrthddrych ei hun yn dweyd na tharawyd mo hono ef ei hun pan yn fachgen o gwbl gan ei ffraethineb, ac mai ychydig a glywodd o gyfeirio at hyny gan eraill; ac mai wedi ei symudiad i Forganwg a dyfod i gyfarfyddiad âg ef yno, y tarawyd ef yn neillduol gan ei ffraethineb. Ymddengys mai ychydig o hyny oedd yn ei bregethau cyffredinol yn ei gylch cartrefol. Difrifol oedd fynychaf, a phan na byddai yn ei hwyl, ymddangosai yn gyffredin; ond ar amserau, pan ddeuai yr awel, ysgubai bobpeth o'i flaen. Yr oedd ar ei ben ei hun yn ei arddull, ac yn llawer mwy galluog ac athrylithgar nag y cydnabyddwyd ef gan ei oes. Ei ffraethder a'i watwareg a edmygid, ond yr oedd ynddo gymhwysderau, pe diwylliasid hwy, a'i gwnaethai yn un o bregethwyr penaf ei wlad. Rhan o'i weinidogaeth a fwynhai yr eglwys yn Nghapel Isaac, fel nad oedd mewn rhyw ystyr ond gwr dyeithr yn eu plith, er yn weinidog iddynt. Preswyliai y Parch. David Jones, Gwynfe, yn yr ardal, ac yr oedd yn aelod gwreiddiol yn Nghapel Isaac, a'i hynafiaid felly er's cenedlaethau. Hen daid iddo oedd Thomas William, awdwr yr *Oes Lyfr*, yn gystal ag amryw lyfrau eraill, yr hwn a fu am dymhor hir yn aelod, a diacon, a phregethwr yn Nghapel Isaac, ac yn niwedd ei oes urddwyd ef yn weinidog yno. Yn amaethwr cyfrifol yn Mhantarfon, ac yn weinidog yn Gwynfe y cofiai Thomas Rees gyntaf am Mr. Jones, er y gallasai gofio ei urddiad pe galwesid ei sylw at hyny, canys yr oedd efe yn saith oed pan gymerodd hyny le. Arferai o'i febyd edrych i fyny at "Mr. Jones, Pantarfon," a theimlai fod pellder mawr rhyngddynt, er eu bod wedi hanu o'r un cyff. Yr oedd Mr. Jones yn amaethwr parchus yn byw ar ei dir ei hun, ac yn cael ei gyfrif yn ddyn gwybodus a darllengar; ac felly yn ddiau yr oedd, o'i gymharu â phawb o'i amgylch, ac o'i gymharu hefyd â'r gweinidogion oedd ar y pryd yn ei gylch uniongyrchol ef. Yr oedd wedi talu cryn sylw i wahanol ganghenau gwybodaeth yn gyffredinol, fel y gallai gario yn mlaen ymddyddan dyddorol ac adeiladol ar agos bob mater. Yr oedd yn feddyg anifeiliaid, ac wedi astudio tipyn ar physygwriaeth, fel yr ymgynghorai llawer âg ef. Gwyddai dipyn am Seryddiaeth a Daearyddiaeth, ac ymdriniai â Duwinyddiaeth yn fwy pynciol nag y gwneid ond gan ychydig o'i gyfoeswyr. Yn ei ymweliadau pythefnosol â Gwynfe, marchogai yn araf a hwyrdrwm ar anifail golygus, a phan yr elai heibio perchid ef gan bawb gyda llawer o urddas. Saernïaeth dda o waith cryf at wasanaeth gwlad oedd ei bregethau; sylweddol, iachusol, ac ysgrythyrol, a thraddodai gyda llawer o nerth. Nid oedd ei gydymdeimlad yn eang, ac nid oedd llawer o dynerwch yn ei natur, ac ni feddai ar ddim barddoniaeth. Clywsom un a'i gwrandawodd am lawer o flynyddoedd yn Nghapel Isaac yn dweyd na chlywodd ef erioed o'r pulpud, o dan unrhyw amgylchiad, yn cyfeirio at ei henafiaid a'i hen gysylltiadau â'r lle, nac am ei hen daid a fuasai yno yn weinidog gynt. Nid oedd dim o'r hyn a eilw y Sais yn *sentimentalism* yn ei natur. Ychydig neu ddim help gafodd y bachgen Thomas

Rees oddiwrtho ef, yn wir cafodd wrthwynebiad a diystyrwch mawr oddiwrtho, ond yr oedd ganddo ef er hyny barch mawr i enw a choffadwriaeth "Jones, Pantarfon," yr hwn y dysgwyd ef er yn blentyn i edrych i fyny ato; a newidiodd Mr. Jones ar ol hyny ei farn yn hollol am dano yntau. Clywsom ef yn dweyd yn mhen llawer o flynyddoedd mai efe oedd y penaf o'r holl feibion a fagodd Capel Isaac, ac yn ddiau nid oes dadl am hyny.

Yr oedd y Parch. Rees Powell, Cross Inn, yn byw yn yr ardal. Dyn gwahanol iawn i Mr. Jones, Pantarfon, yn mhob ystyr; cyfyng iawn o wybodaeth, a'i amgyffrediad o wirioneddau yr efengyl yn hynod o ddiffygiol; ond yr oedd ganddo lais tyner a dawn toddedig, yr hyn ar y pryd a brisid gan y lluaws uwchlaw pobpeth arall, ac y mae iddynt eto uwch pris yn y farchnad nag a dybir yn gyffredin. Yr oedd ganddo lawer o ryw fath o synwyr, yn enwedig y gallu i gelu ei anwybodaeth, a chadw ei hun allan o bob peth. O'r braidd na thybid ei fod weithiau yn cario ei ochelgarwch i derfynau gwaharddedig cyfrwysedd; ac amheuid a oedd ei eiriau melfedaidd bob amser yn gwbl ddihoced. Bu ef, pa fodd bynag, yn dyner o'n gwrthddrych mewn adeg isel arno, a rhoddodd help llaw iddo pan y mynai llawer ei lethu. Daethai y Parch. Griffith Griffiths, Carmel, i drigianu i ochr y Mynydd bach tua'r flwyddyn 1816. Un o Drelech ydoedd yn enedigol, ac adnabyddid ef fel "Griffiths, Pant-y-cenglau." Urddwyd ef yn Carmel, Llansadwrn, yn weinidog ar eglwys fechan a gasglwyd yn benaf trwy ei lafur ef ei hun. Un o'r pregethwyr lleiaf yn ei oes ydoedd, ond un o'r dynion ffyddlonaf a diniweitiaf; ac am ei fod yn wastad yn pregethu yn fyr ac yn felus yr oedd yn dda gan bawb ei weled. Cymerai sylw neillduol o blant, ac yr oeddynt oll yn hoff o hono; ac am holi ysgolion, yn ei ffordd syml ef, nid oedd neb yn fwy cymeradwy. Cafodd Thomas Rees ef o'i febyd yn noddwr caredig, yn fwy felly pan oedd yn "ddydd y pethau bychain" arno, nag y cafodd neb arall. Dyna agos yr holl weinidogion y daethai i unrhyw gydnabyddiaeth â hwy yn y deuddeng mlynedd cyntaf o'i oes; ac ychydig weithiau yn yr ysbaid hwnw y clywsai yr un o'r tri olaf a enwyd yn pregethu. Benjamin Williams, hen bregethwr maith iawn, ond a gyfrifid yn dduwinydd cryf; a Joseph Griffiths, pregethwr cynorthwyol arall yn Nghapel Isaac, oedd yr unig ddau eraill yr oedd ganddo yn nyddiau ei faboed unrhyw adnabyddiaeth o honynt.

Yn ychwanegol at y dylanwad a adawyd arno gan y pregethwyr a grybwyllwyd, yr oedd nifer o gymeriadau nodedig eraill yn yr eglwys, y rhai a adwaenai gwrthddrych y Cofiant hwn ar ei gychwyniad, ac eraill, er wedi eu cymeryd ymaith, yr oedd eu dylanwad yn aros, a'u henwau yn berarogl. Nis gallwn grybwyll ond am rai o honynt. Zechariah Christmas, neu "Zacri y teiliwr," yr hwn a fu farw yn 1817, yn 78 oed, oedd ddyn nodedig am ei ffraethineb a'i wybodaeth dduwinyddol. Baxteriad, neu rywbeth yn y canol rhwng Calfiniaeth ac Arminiaeth, ydoedd o ran ei olygiadau, ond "Arminian" y galwai yr uchel-Galfiniaid ef. Daliai y swydd o "henuriad llywodraethol" yn yr eglwys. Yr oedd amryw o'r aelodau yn ei amser ef yn uchel-Galfiniaid, os nad yn rhywbeth uwch na hyny. Edrychai y cyfryw ar Zacri fel cyfeiliornwr peryglus iawn, yn enwedig o herwydd ei fod yn ddyn gwybodus ac yn siaradwr ffraeth. Gwyliai ei wrthwynebwyr am gael rhyw gŵyn yn ei erbyn er mwyn lladd ei ddylanwad. Un dydd Llun aeth i ffair Llandilo i gyfarfod â rhyw bersonau i gael ei dalu am wneuthur dillad erbyn angladd, ac aeth y gair allan iddo yfed ar y mwyaf yn y ffair. Yn y cyfarfod eglwysig cyntaf ar ol hyny wele Jacob Lewis, blaenor y blaid uchel-Galfinaidd, yn cyfodi ac yn dywedyd fod peth gwaradwyddus dros ben wedi cymeryd lle oddiar eu cyfarfod blaenorol. "Pa beth ydyw?" ebe Mr. Powell, y gweinidog. "Meddwdod yw y peth," ebe Jacob Lewis, "ond ei fod yn feddwdod digyffelyb am ei waradwydd; meddwdod proffeswr crefydd, nid dyn o'r byd; meddwdod swyddog yn yr eglwys, nid aelod cyffredin; meddwdod mewn ffair, nid mewn lle dirgel; meddwdod ar ddydd Llun ar ol y cwrdd cymundeb; meddwdod wrth ymofyn costau angladd, yr hyn a ddylasai beri i'r dyn feddwl am ei ddiwedd; a gwaeth na'r cwbl, meddwdod Arminian ydyw, dyn yn dal fod ganddo allu i sefyll, a Zacri y teiliwr yw y dyn." Wedi edrych i mewn i'r achos, barnodd yr eglwys fod Jacob Lewis wedi ei liwio lawer yn rhy ddu, ac felly cafodd Zacri gadw ei aelodaeth a'i swydd hyd ei farwolaeth, yr hyn a gymerodd le yn fuan wedi hyny. Thomas David, y gôf, o Benybanc, hen daid Mr. Thomas, Llanfair, oedd wr ffyddlon a llafurus iawn gyda'r achos. Yr oedd ei dduwioldeb yn perarogli yr holl wlad. Un nodedig am heddychlonrwydd ei dymher ydoedd. Ar ddiwedd un cyfarfod eglwysig cyfododd rhyw ddadl fechan ac anghydwelediad rhyngddo ef a Mr. Powell, y gweinidog, a phasiodd ychydig o eiriau croesion rhyngddynt. Aeth y ddau i'w cartrefleoedd y noson hòno, ond methasant gysgu drwy y nos. Cyfododd pob un o honynt yn fore dranoeth, cychwynodd Thomas David i fyned i dŷ Mr. Powell i gydnabod ei fai, a chychwynodd Mr. Powell tua ei dŷ yntau ar yr un neges. Cyfarfuasant ar y ffordd, a buont agos ag ymryson drachefn wrth geisio penderfynu ar bwy yr oedd y bai y noson o'r blaen. Mynai pob un ddweyd mai arno ef yr ydoedd. O'r dydd hwnw allan buont yn gyfeillion mynwesol hyd angeu, ac y maent yn fwy felly heddyw nag y gallasent fod ar y ddaear. Morgan Morgan, neu "Morgan y crydd," taid John, David, a Noah Stephens, oedd yn ddyn rhyfeddol am ei wybodaeth a'i ddoniau. Efe fu yn gychwynydd i'r Ysgol Sabbathol yn Nghapel Isaac, ac yr oedd yn athraw diail. Bu ei dŷ am ddegau o flynyddau yn gartref i'r holl bregethwyr a ddeuent i'r ardal. Yr oedd yn brydydd rhagorol iawn. Baxteriad oedd yntau o ran ei olygiadau duwinyddol. John David, neu "Jacki Ddafydd," taid y Mri. Williams, Pantteg, a Williams, Rhydybont, oedd un o ragorolion y ddaear. Er nad oedd ond gweithiwr tlawd, yr oedd ei dduwioldeb wedi rhoddi iddo y fath ddylanwad fel yr oedd yn ddychryn i annuwiolion yr ardal. Buasai ei bresenoldeb ar faes ar ddydd cynhauaf, yn ddigon i gadw y cellweirwyr a'r rhegwyr mwyaf rhyfygus yn ddystaw. Yr oedd ganddo fwy o ddylanwad yn unig trwy ei dduwioldeb nag a allasai fod gan un ynad heddwch. Yr oedd yn Galfiniad cryf o ran ei olygiadau. Darllenodd "Gorff Duwinyddiaeth" Dr. Lewis lawer gwaith drosodd. Un o'r gweddïwyr mwyaf toddedig ydoedd. Dyn hynod iawn oedd Lewis Lewis o'r North. Medrai edrych yn sarug a llefaru geiriau chwerwon, ond yr oedd ganddo deimlad tyner a chalon garuaidd dan y cwbl. Un o'r uchel-Galfiniaid oedd ef, ond yr oedd tynerwch ei deimladau yn drech na holl lymder ei olygiadau.

Un prydnawn Sabbath yn amser y diwygiad mawr yn 1828, yr oedd pregeth yn ei dŷ, a throdd yr oedfa allan yn rhyfeddol o effeithiol, yr oedd pawb yno yn foddfa o ddagrau! Wedi i'r rhan fwyaf o'r gynulleidfa fyned allan trodd Lewis at Morgan y crydd a dywedodd, "Yr wyf yn rhyfeddu at eich byrdra chwi Morgan, na buasech yn cyhoeddi *Society* ar ddiwedd y bregeth, fe fuasai degau yn sicr o aros yn ol yma." "Nid oedd yn gweddu i mi gyhoeddi *Society* yn fy nhy fy hun, ond yr oeddwn yn dysgwyl y buasech chwi Lewis yn gwneud hyny." Yr oedd cryn dipyn o wahaniaeth golygiadau athrawiaethol rhwng Lewis a Morgan, ac felly daliodd Morgan ar y cyfleusdra i roddi ergyd i uchel-Galfiniaeth Lewis; atebodd yn ei ddull digrif, "Os ydynt yn yr arfaeth, Lewis bach, hwy gânt eu dal rhyw dro eto." Atebodd Lewis yn ol yn lled chwerw, "Arfaeth neu beidio, ein lle ni oedd ceisio eu dal heddyw." Gallasem grybwyll yn ychwanegol am Harri o'r Hafod, tad y Parch. W. Williams, Llandilo, yr hwn oedd yn ddyn cywir a gonest, ond ei fod yn lled arw a swrth yn ei ffordd—am Evan Phillip, yr hwn oedd wr mwyn a boneddigaidd, ac ni fynai beri dolur i neb—am Thomas Dyer, yr hwn oedd yn Gristion didwyll, ac yn llawn tynerwch a gwres crefyddol, yn nghydag amryw eraill oedd yn yr eglwys ar y pryd. Dyna oedd nodwedd yr hen grefyddwyr y daeth ein gwrthddrych i gydnabyddiaeth â hwy yn moreu ei oes, ac o dan nawdd y rhai y magwyd ef, a diau fod ganddynt, er o bosibl yn ddiarwybod iddo, ddylanwad mawr yn nadblygiad ei gymeriad. Dilynai yn gyson y moddion cyhoeddus, a'r Ysgol Sabbathol, ac ymhyfrydai yn fawr mewn gwrando ymddyddanion yr hen grefyddwyr.

Ond er fod yn yr eglwys yn Nghapel Isaac ar y pryd, nifer o wŷr rhagorol, eto, fel y dywedasom, isel a gwywedig oedd agwedd yr achos yn gyffredinol, ac felly yr oedd wedi bod am amser hir. Yr oedd yr hen eglwys wedi cael y maes eang iddi ei hun. Ni chynygiodd unrhyw enwad arall ymwthio i'w therfynau. Ymgynullai nifer fechan o Fethodistiaid at eu gilydd yn Llanfynydd, o'r naill du, ac yn Tal-llychau, o'r ochr arall; ac yr oedd ganddynt gynulleidfa gref yn Llandilo er yn foreu yn hanes Methodistiaeth, ond yr oedd holl gylch eang Capel Isaac am dair milldir i bob cyfeiriad, ac ychwaneg i rai cyfeiriadau, yn eiddo yr Annibynwyr, ac ni chynygiodd neb arall aflonyddu arnynt. Yr oedd i hyny yn ddiau ei fanteision. Nid peth dibwys i enwad ydyw cael cylch eang o wlad yn gwbl iddo ei hun. Rhydd hyny iddo gyfle neillduol i wneud daioni. Nid yw teimladau y bobl yn cael eu rhanu a'u terfysgu gan ddadleuon enwadol. Anffawd fawr ydyw lluaws o enwadau yn ymwthio i gymydogaethau gwledig, teneu eu poblogaeth, ac yn aml gwasgedig eu hamgylchiadau, lle nad oes rhyngddynt oll ddigon o bobl i wneud un gynulleidfa gymharol gref. Llethir hwy yn eu hymgais i gadw eu hachosion i fyny, ac y maent yn gwbl analluog i wneud dim dros helaethiad teyrnas Crist yn y byd. Megir teimladau angharedig yn y naill tuag at y llall, oblegid eu bod yn sathru ar draed eu gilydd, ac o bosibl weithiau arfer dylanwad annheg er tynu dynion atynt. Nis gallwn feddwl am gamgymeriad mwy nag i enwad ymwthio i gymydogaeth deneu ei phoblogaeth sydd wedi ei meddianu yn llwyr gan enwad neu enwadau eraill, yn unig am fod rhyw un teulu neu ddau perthynol iddo wedi dygwydd myned i fyw i'r gymydogaeth hòno. Ni welsom erioed ond nychdod a gwywdra yn dilyn yr achosion a gychwynwyd o dan y fath amgylchiadau. Os na all y teuluoedd a arweinir i ardaloedd felly wneud eu cartref yn gysurus gyda'r enwad neu yr enwadau sydd yno eisoes, fel aelodau achlysurol, dylent fod yn barod i godi y groes, a myned i dipyn o bellder at eu pobl, ac yn raddol daw eu plant a'u teuluoedd yn hollol gymodol a chartrefol gyda'r enwad sydd eisoes yn y lle, ac ni byddant yn fuan yn gwybod fawr gwahaniaeth. Mae yr enwadau efengylaidd yn ein gwlad oll yn dysgu ffordd iachawdwriaeth mor glir, fel nad oes perygl y bydd i neb a ddaw i gyffyrddiad â'r naill neu y llall o honynt i fod yn anwybodus am ffordd y bywyd. Nid yw amlhad capeli na lluosogiad eglwysi bob amser yn brawf o lwyddiant crefyddol, ac yn aml y maent yn fwy o wanychdod nag o nerth enwadol. Yr ydym yn dweyd hyn, nid gyda golwg ar leoedd poblog, lle y mae cyflawnder o bobl, a mwy nag y gall yr holl enwadau, er pob ymdrech, eu cyrhaedd, ond gyda golwg ar gymydogaethau gwledig, lle y mae y boblogaeth yn deneu a gwasgaredig, a lle y mae unrhyw un o'r enwadau efengylaidd wedi gwneud darpariaeth ddigonol ar gyfer angen yr holl bobl. Teimlwn fod angen arbenig i alw sylw at hyn yn awr, pan y mae capelau Seisnig yn cael eu lluosogi mewn ardaloedd, nid o gwbl i gyfarfod anghenion crefyddol yr ardaloedd lle y codir hwy, ond i wasanaethu amcanion enwadol. Oni edrycha Ymneillduwyr Cymru mewn pryd at hyn, a dyfod i ryw gyd-ddealltwriaeth â'u gilydd, gallant fod yn sicr fod blinder yn mlaen iddynt a all brofi yn fwy o ofid nag y gallwn yn awr ei ddychymygu.

Ond cafodd eglwys Capel Isaac y maes yn gwbl iddi ei hun—ni chynygiodd neb aflonyddu arni. Ychydig wyddai odid neb o honynt am bregethwyr unrhyw enwad arall. Yr oedd enw "John Evans, Llwynffortun," wedi cyrhaedd hyd atynt, a'i wyneb hawddgar yn adnabyddus i lawer o honynt, oblegid yn achlysurol pregethai yn Nghapel Isaac, megys y gwnai mewn amryw o'r hen gapelau Annibynol; ac nid oedd yn preswylio yn mhell o'r cylch hwnw. Yr oedd Dafydd Rhys, Llanfynydd, hefyd yn adnabyddus iddynt, oblegid ei fod yn byw yn Cilganwr, heb fod nebpell o'r Mynydd bach; heblaw hyny, ni wyddai yr ardalwyr ddim am gawri yr enwad hwnw oedd yn tynu tyrfaoedd ar eu hol mewn lleoedd eraill, nac ychwaith am odid un o enwogion y Bedyddwyr. Ond er fod i'r orfaeliaeth (os goddefir y gair) enwadol yma mewn ardaloedd gwledig ei fanteision, rhaid cofio hefyd nad ydyw heb ei beryglon. Nid yw enwad a gaffo wlad eang yn feddiant llwyr iddo ei hun yn ddiogel rhag myned yn ddiofal a chysglyd. Dyna yn ddiau brofedigaeth hen eglwysi lluosog; y rhai fel pobl Lais, y rhai a drigent "mewn gwlad dda a chynyrchiol, heb negeseuau rhyngddynt â neb, na swyddwr yn y wlad, yr hwn a allasai eu gyru i gywilydd," sydd yn agored i fyned "yn bobl lonydd a diofal." Mae cydymgais enwadol o dan amgylchiadau priodol yn iachusol, ac y mae eglwysi cymharol fychain, wrth gael eu symbylu gan enwadau eraill, yn aml yn fwy gweithgar a haelionus nag eglwysi cryfach a lluosocach fyddo yn cael pob peth yn eu ffordd eu hunain. Mae rhai rhanau o Gymru sydd yn feddiant llwyr i ryw un enwad, ond dichon mai nid yn y lleoedd hyny y ceir yr esiamplau mwyaf nodedig o weithgarwch a haelioni; ac yn ddiau dylai hen eglwysi cryfion a lluosog fod yn nerth mawr i enwad, yn enwedig gydag achosion cyhoeddus, ac mewn adegau o ymdrechion anarferol. Cafodd eglwys Capel Isaac y wlad eang oddiamgylch yn gwbl iddi ei hun; ac er iddi ddal ei ffordd a pharhau i lewyrchu, eto gallasai fod wedi gwneud mwy, pan gofir mor foreu y cychwynodd, er cymeryd meddiant llwyrach o'r wlad.

Yr oedd un neillduolrwydd arall yn perthyn i'r hen eglwysi hyn; yr oeddynt yn hynod am eu sefydlogrwydd. Dichon y dylem ddefnyddio gair arall, yn hynod *ansymudol.* Gorchwyl anhawdd oedd eu symud. Nid oedd gan gyffroadau fawr ddylanwad arnynt, ac ychydig iawn o swyn oedd gan ddoniau dyeithr iddynt. Gosodent lawer mwy o bwys ar yr *hyn* a ddywedid nag ar y *modd* y dywedid ef; ac anaml yr elent dros y terfynau nes anghofio eu hunain; ac ychydig wahaniaeth a welent rhwng pregethwr a phregethwr os byddai ei athrawiaeth yn bur. Gofalent yn ffyddlawn a chyson am eu cynulliadau rheolaidd; ac nis gallasai unrhyw bregethwr a ddeuai yn achlysurol, pa mor ddoniol bynag fyddai, beri ond ychydig wahaniaeth yn y cyfarfodydd arferol. Yr oedd y Sabbath cymundeb yn ddydd arbenig—"Mawr oedd y Sabbath hwnw;" ac ystyrid esgeuluso cymundeb yn drosedd i'w gosbi oni byddai rhywbeth neillduol yn rheswm am hyny. Yr oedd "Sul pen pythefnos" hefyd yn ddydd pwysig, er nad mor bwysig a'r "Sul pen mis." Ar y ddau Sabbath hyny byddai y gweinidog gartref; a Sabbathau bychain y gelwid y lleill, oblegid byddai y gweinidog mewn rhyw eglwys arall oedd dan ei ofal; a rhyw bregethwr cynorthwyol a fyddai yno wrth ddefod. "Sabbath tywyll" y gelwid y "Sabbath bach" mewn rhai manau, oblegid na arferid arno dynu y cauad-leni ond oddiar *rai* o'r ffenestri. Nid oedd waeth pwy a ddeuai heibio ar y "Sabbath bach," ychydig a ddeuai yn nghyd; a phe daethai y gwr enwocaf heibio ar "Sul pen mis," neu "Sul pen pythefnos," ni cha'i fawr ragor nag arferol i'w wrando. Clywsom Mr. Jones, Pantarfon, er's deugain mlynedd yn ol, yn adrodd am ymweliad cyntaf Mr. Williams o'r Wern â Chapel Isaac, o gylch y flwyddyn 1818, pan yr oedd yn ymgodi i uchder ei boblogrwydd, "a'i glod trwy yr holl eglwysi." Yr oedd ei gyhoeddiad i fod yn Nghapel Isaac ar foreu Sabbath, a chan fod Mr. Jones ei hun newydd ddechreu pregethu ar y pryd, ac wedi clywed llawer am dano, yr oedd yn dra awyddus am ei glywed. Wedi deall ei fod i bregethu mewn amaethdy yn mhlwyf Llanegwad nos Sadwrn, aeth yr holl ffordd tuag yno i'w wrandaw. Boreu Sabbath, yn Nghapel Isaac, yr oedd yn nghyd dyrfa fawr, ond nid llawer mwy nag arfer, ac nis gallesid deall ar odid neb fod yno fawr ddim yn wahanol i gyffredin. Agorai amryw eu llygaid, fel pe buasent yn teimlo ei fod yn rhyw ddawn newydd iddynt, nad oeddynt yn gyfarwydd âg ef o'r blaen, a'i fod yn dweyd rywsut yn wahanol i'r pregethwyr yr arferent eu gwrandaw. Ond nid oedd yno unrhyw gyffroad, a chadwai yr hen bobl feddiant llwyr arnynt eu hunain, fel na thybiai neb eu bod hwy yn cael eu cario ganddo; ac yr oedd rhai o'r Calfiniaid uchaf yn ei wrando yn betrusgar, oblegid yr oedd y gair wedi cerdded o'i flaen mai un o wŷr y "system newydd" ydoedd, o goleddu yr hon y drwgdybid pob pregethwr a ddeuai "o'r North." Am ddau o'r gloch yr oedd i fod yn Salem, ac aeth Mr. Jones, Pantarfon, ar ei ol yno, ond nid aeth ond ychydig o wŷr Capel Isaac, a'r rhai hyny ar y terfyn rhwng y ddau le. Pan y gofynai Mr. Williams ar ol tê yn Brisgen y ffordd yr elai i Abergorlech at yr hwyr, y mae yr hen Mr. Davies o'r Brisgen yn ei gymeryd allan i'r buarth i ddangos y cyfeiriad iddo, ond ni feddyliodd neb am fyned i'w hebrwng, ac nid oedd poblogrwydd y gwr mawr o'r Wern yn ddigon i dynu neb o'r teulu ar ei ol. Pan welodd Mr. Jones, Pantarfon, hyny, tosturiodd wrtho rhag ei adael i fyned yn unig, ac aeth gydag ef dros y mynydd i Abergorlech: ac er y dywedai na welodd "Williams o'r Wern" yn ei ogoniant hyd y dydd Mawrth ar ol hyny, mewn cyfarfod pregethu yn Nghrugybar, eto yr oedd yn dda ganddo yn niwedd ei oes ei fod wedi ei ddilyn ar hyd y Sabbath hwnw. Nid yw hyn ond un enghraifft mor ansymudol oedd yr hen eglwysi; ac yr oedd cadw yn mhell oddiwrth ddullwedd y Methodistiaid, y rhai oeddynt erbyn hyn yn ymgodi yn enwad cryf a dylanwadol yn y wlad, fel pe buasai yn bwnc cydwybod gan rai o honynt; er iddynt oblegid hyny gael eu gwarthnodi fel "Senters sychion." Nid ydym yn dweyd nad oeddynt yn cario pethau i eithafion oeddynt yn anffafriol i'w crefydd hwy eu hunain, ac i ddylanwad yr enwad; ond o'r ddau y mae yn well genym hyny na'r merwindod clustiau sydd wedi disgyn ar lawer o ddynion i redeg ar ol pob dawn newydd, fel pe na byddai ganddynt unrhyw syniad uwch am amcan yr efengyl na chael rhyw ogleisiad i'w teimladau anianol.

Pa fodd bynag, rhwng pob peth, yr oedd yr achos yn Nghapel Isaac erbyn terfyniad gweinidogaeth Mr. Powell, yn 1827, wedi disgyn yn isel iawn, a pharhaodd felly gan fyned yn fwy digalon am flwyddyn ar ol hyny. Yr oedd yr aelodau wedi disgyn o dan driugain mewn nifer, a phobl oedranus a chanol oed oeddynt oll. Nid oedd un dyn na dynes ieuanc yn eu plith! Yr oedd yr hen gapel wedi myned yn adfeiliedig iawn. Safai mewn pant wrth gefn y fan y saif y capel presenol. Buasai yn dda genym pe buasai yn ein gallu roddi portread o hono, ond nis gallwn, er ei fod yn fyw iawn yn ein cof. Capel hir-gul ydoedd, a'r pulpud ar ei ochr yn ei ffordd hwyaf, yn ol arfer yr hen gapeli. Rhedai ali trwy ei ganol o un pen i'r llall, ac i'r ali hòno rhedai y meinciau, ffwrmau, neu sciwau, fel y galwent hwynt, ac yr oedd y meinciau hyn yn eiddo y gwahanol deuluoedd; a phan yr ymadawai teulu o'r ardal byddai yn gadael ei ffwrwm ar ol i'r neb a fynai, ac yr oedd hyny weithiau yn peri tipyn o gweryl. Yr oedd oriel ar y ddau pen, ac ar hyd yr ochr ar gyfer y pulpud, yr hon a ddaliai lawer iawn, ac i hòno y byddai y bobl ieuainc yn ymgasglu. Er nad oedd y capel yn fawr, eto daliai lawer iawn. Ond rhwng golwg adfeiliedig y capel a 'stad wywedig yr eglwys, yr oedd pethau yn edrych yn bur ddigalon. Ac i wneud y drwg yn waeth, yr oedd nifer o deuluoedd yr eglwys mewn cweryl â'u gilydd yn nghylch un neu ddwy o'r hen feinciau, ac nid oeddynt yn werth ymryson yn eu cylch, oblegid yr oeddynt wedi mwy na haner eu bwyta gan bryfaid. Treuliwyd amryw gyfarfodydd eglwysig i geisio penderfynu cweryl yr hen feinciau, ond nid oedd modd cael y pleidiau at eu gilydd. Gwaeth waeth yr oedd pethau yn myned.. Anaml erioed y gwelwyd hen eglwys barchus wedi disgyn i sefyllfa fwy digalon. Un dydd Mercher, mewn cyfarfod eglwysig, lle yr oedd cweryl yr hen feinciau i gael ei ddwyn gerbron unwaith drachefn, yn annysgwyliadwy i bawb, dyma bedwar o'r newydd i mewn—un wraig briod a thri gwr ieuanc. Tarawyd pawb â syndod, ac ni wyddai neb pa beth i'w ddweyd. Yr oedd ar y pryd ddiwygiad lled rymus mewn rhanau o sir Gaerfyrddin, ac ar y terfynau yn siroedd Brycheiniog ac Aberteifi, ond hyd yn hyn nid oedd dim wedi cyrhaedd Capel Isaac, nac unrhyw argoel o hono, nac, o leiaf yn y golwg, unrhyw awydd am dano. Pa fodd y gallasai fod rhwng rhai o bobl dduwiolaf yr eglwys a'u Duw nis gwyddom, ond i bob golwg allanol ni bu diwygiad erioed yn fwy penarglwyddiaethol. Parodd dyfodiad y pedwar i'r gyfeillach ar y dydd Mercher bythgofus hwnw i gweryl yr hen feinciau gael ei lwyr anghofio. Tynwyd telynau yr hen bererinion oddiar yr helyg, lle yr oeddynt wedi bod yn crogi yn hir, a gofynent mewn syndod, "Pwy a genedlodd y rhai hyn i mi? Myfi a adawyd yn unig, o ba le y daeth y rhai hyn?" Cerddodd y son trwy yr holl wlad, nes y difrifolwyd y rhai mwyaf anystyriol, a chan fod y son eisoes wedi cyrhaedd am y diwygiad oedd mewn lleoedd eraill, dechreuwyd dysgwyl am rywbeth mawr. Daeth yn nghyd y Sabbath dilynol dyrfa luosocach nag arferol; ac ar nos Wener, Gorphenaf 18fed, 1828, ar ol pregeth effeithiol gan Mr. Jones, Pantarfon, ar y geiriau, "Dos di a'th holl dŷ i'r arch," arosodd deg ar hugain ar ol, ac yn eu plith yr oedd y bachgen Thomas Rees, a pha mor ddiystyr bynag yr edrychid arno yn fachgenyn deuddeg oed, "Yr Arglwydd a *gyfrif* pan ysgrifeno y bobl *eni hwn yno*." Yr oedd llygad yr Arglwydd arno—yr oedd yn llestr etholedig ganddo i wneud gwaith mawr yn ei oes. Parhaodd y diwygiad i fyned rhagddo. Am wythnosau cynelid dwy neu dair o gyfeillachau, ac nid elai un heibio heb fod amryw yn dywedyd, "Dod le i mi fel y preswyliwyf." Cyn pen naw mis yr oedd yr hen eglwys oedd wedi disgyn islaw tri ugain mewn nifer, yn cyfrif yn mhell uwchlaw tri chant. Nid oedd yr un teulu trwy yr holl gylch eang nad oedd rhyw rai o honynt wedi eu dwyn i geisio yr Arglwydd, a meddiant cyflawn wedi ei gymeryd gan grefydd o lawer o deuluoedd. Daeth yr eglwys oedd o'r blaen heb gymaint a mab na merch ieuanc o'i mewn, yn fam i agos holl ieuenctyd y wlad. Ni dderbyniwyd Thomas Rees gyda'r fintai gyntaf, er i rai a aeth i'r gyfeillach ar ei ol gael eu derbyn gyda'r fintai hòno. Teimlai ef braidd yn dramgwyddus oblegid hyny. Yr oedd ei oedran yn ddiau yn un rheswm, oblegid yr oedd ef yn un o'r rhai ieuengaf, os nad yr ieuengaf oll a dderbyniwyd yn y diwygiad hwnw; ond nid ydym yn hollol sicr, ac nid oedd yntau yn gwbl dawel hyd ddiwedd ei oes nad oedd a fynai tlodi ei amgylchiadau â thaflu ei achos yn mhellach. Derbyniwyd ef yr ail fis, gyda'r ail fintai, ac yr oedd Mr. Williams, Llandilo, gydag wyth ar hugain eraill, yn cael eu derbyn yr un Sabbath; a thra y cofnodir o oes i oes hanes hen eglwys Capel Isaac, a'r cewri a fagwyd ynddi, cofnodir hefyd am Thomas Rees,—"*Yno y ganwyd hwn.*"

Gan ein bod eisoes wedi cyfeirio at y diwygiad nerthol â'r hwn y bendithiwyd Capel Isaac mor nodedig, dichon nad anmhriodol fyddai i ni osod ar gof a chadw yma ychydig ffeithiau ychwanegol yn ei gylch. Byddai hanes cyflawn am ddiwygiadau crefyddol Cymru yn bennod nodedig yn hanes ein gwlad, a hyd y gellir dylid diogelu nad elo yr un ffaith ar ddifancoll, oblegid nis gwyr neb pa mor anmhrisiadwy werthfawr fyddant i ryw hanesydd a ddaw ar ol hyn i'w casglu a'u gosod mewn ffurf barhaol. Mae y Parch. W. Davies, Llanymddyfri, yn ysgrifenu hanes y diwygiad mewn llythyr at un Mr. David Davies, Bristol, yr hwn a anfonodd ei gynwysiad i'r *Evangelical Magazine* am 1829, tudal. 69 a 70, ac fel hyn y dywed:—

> "Fod diwygiad crefyddol o nodwedd neillduol wedi tori allan yn nechreu y flwyddyn 1828, yn Nghayo, yn rhan uchaf swydd Gaerfyrddin, yr hwn a ymledodd yn fuan i gynulleidfaoedd Cilycwm, Pannau, Llansadwrn, Llansawel, Llanymddyfri, &c. Yn ystod y flwyddyn ymaelododd yn yr eglwysi hyn, ac eraill yn yr un swydd, ac ychydig o leoedd ar gyffiniau Brycheiniog, yn mhlith y Methodistiaid Calfinaidd, dros 1,800; yr Annibynwyr, 1,450; y Bedyddwyr, 445. Mae yr ychwanegiadau uchod yn mysg yr Annibynwyr yn gyfyngedig i Swydd Gaerfyrddin, eithr bu ychwanegiadau mawrion hefyd at eglwysi Brycheiniog yn yr un enwad. Parhaodd y diwygiadau hyn am gryn dymhor i dori allan mewn lleoedd eraill yn y siroedd hyn, ac am y dau neu dri mis diweddaf yn swydd Morganwg hefyd. Mewn amser byr, yn Nhreforris, ymunodd 250 â'r Methodistiaid, ac oddeutu yr un nifer â'r Annibynwyr; a pharhaodd i ymledu yn Abertawe, Castellnedd, Llansamlet, a lleoedd eraill.
>
> "Mewn lluaws o ddiwygiadau crefyddol cyn hyn, erlidiai rhieni eu plant, gwŷr eu gwragedd, neu wragedd eu gwŷr, am ymuno â chymdeithasau crefyddol; ond yn awr, rhoddir pob rhyddid i rai o dan

argyhoeddiad i ymuno, gan wylo dan deimladau dwysion, a hiraethu nad oeddynt hwy eu hunain yn teimlo cyffelyb ddylanwad. Ni wyddid fod dim neillduol wedi rhagflaenu yr ymweliadau rhyfeddol hyn. Cynelid cyfarfodydd gweddi yn y rhan fwyaf o'r eglwysi a anrhydeddwyd â'r diwygiadau hyn, yn gyffredin ar foreu Sabbath, ac un noswaith o'r wythnos, i daer geisio am y tywalltiad dwyfol. Heblaw hyny, telid sylw neillduol i'r Ysgolion Sabbathol yn y lleoedd hyn, i ddysgu plant ac eraill i ddarllen yr ysgrythyrau ac i'w goleuo yn athrawiaethau yr efengyl. Hefyd, yn yr ysgolion hyn, arferid dysgu holwyddoregau ar brif athrawiaethau a dyledswyddau crefyddol, yn nghyd â rhanau o'r ysgrythyrau santaidd ar gof, a'u hadrodd yn gyhoeddus. Adroddwyd canoedd o Salmau a phennodau felly ar ddechreu gwasanaeth addoliadau. Ni ddywedir mai y cyfryw bethau oeddent achosion, ond yn hytrach rhagredegyddion gweithrediadau grymus yr Ysbryd Glan.

"Bu y diwygiadau nerthol hyn yn destun ymddyddan neillduol cynadleddau a chyfarfodydd gweinidogion swydd Gaerfyrddin yr amserau uchod; a theimlai pawb yn ddiolchgar i'r Pen dwyfol am y cawodydd adfywiol. Dywedir fod 35 o eglwysi Annibynol yn swydd Gaerfyrddin, rhanau o Brycheiniog, a Morganwg wedi profi y nerthoedd grymus; a bernid fod dros dair mil o ddychweledigion gobeithiol wedi eu hychwanegu at yr eglwysi, o fis Chwefror i ddiwedd Rhagfyr, 1828; ac fod lle cryf i gredu fod y dychweledigion yn rhodio yn deilwng o'u proffes o'r Arglwydd Iesu Grist. Mewn canlyniad i'r ychwanegiadau hyn, aeth llawer o'r addoldai yn rhy fychain i gynwys y cynulleidfaoedd cynyddol. Cynyddasai mynychwyr yr Ysgolion Sabbathol, cyfarfodydd cyhoeddus, cyfeillachau, a chyfarfodydd gweddi; daeth y pregethu i fod yn fwy uniongyrchol gyfeiriol at gyflyrau pechaduriaid; ac amcanai y blaenoriaid at gadw undeb yr eglwysi yn gyflawn, ac at ofalu na esgeulusid dysgyblaeth eglwysig. Penderfynodd y Bwrdd Cynulleidfaol i neillduo Gwener y Groglith, 1829, at ympryd a gweddi am dywalltiadau helaethach yn y dyfodol ar yr eglwys yn gyffredinol."

Nid ymddengys fod y gwaith da ond ar ei haner pan ysgrifenwyd y llythyr dyddorol uchod, ac mai ar ol hyny y dechreuodd mewn llawer o leoedd. Bu y flwyddyn 1829 yn fwy nodedig hyd yn nod na'r flwyddyn 1828. Profodd Trelech yn arbenig o nerthoedd y diwygiad hwnw, fel y gwelir yn Nghofiant y Parch. Morgan Jones gan y Parch. Samuel Griffiths, Horeb. Bendithiwyd yr hen eglwys hòno âg amryw ddiwygiadau grymus. Cafwyd un grymus iawn tua'r flwyddyn 1790, yn fuan wedi urddo Mr. Jones yno, ac un arall tua'r flwyddyn 1808, ac un arall llawer mwy nerthol yn y blynyddoedd 1822 ac 1823, blynyddoedd a gofir gan lawer o eglwysi Cymru fel adegau nodedig i gofio Seion. Ond yr hynotaf o honynt oll oedd y diwygiad yn 1829. Ychwanegwyd at yr eglwysi yn nghylch ei weinidogaeth yn agos i 400 o eneidiau; ac ar un cymundeb derbyniwyd yn Nhrelech yn unig dros 100 o'r newydd trwy ddeheulaw cymdeithas. Meddienid y dychweledigion gan deimladau bywiog. Clywid yn fynych lawer o swn, a thywelltid llawer o ddagrau. Disgynai ysbryd gweddi ar y bobl fel y syrthient ar eu gliniau yn olynol heb i neb ofyn iddynt; ac weithiau byddai deg neu bymtheg yn gweddïo yn yr un cyfarfod; ac nid mewn teimladau yn unig y gwelid eu heffeithiau, ond newidiwyd buchedd ac ymarweddiad yr holl wlad.

Yn Nghofiant y Parch. Daniel Evans, Mynydd bach, gan y Parch. Hugh Jones, Tredegar, ceir cyfeiriad at y diwygiad mawr a fu yn y cylch eang hwnw yn yr un adeg—diwedd 1828 a dechreu 1829. Yn ystod chwe' mis derbyniodd Mr. Evans 650 o aelodau newyddion i'r eglwysi dan ei ofal. Ni chynwysai hen gapel y Mynydd bach y cymunwyr; a bu raid iddo ar fwy nag un achlysur fyned allan i'r fynwent i gymuno. Dyna yr adeg y barnwyd yn oreu i'r canghenau yn Nhreforris, a Glandwr, a'r Felindre i gael eu corffoli yn eglwysi Annibynol, ond i barhau o dan yr un weinidogaeth.

Ond nid i'r Deheudir yn unig yr oedd y diwygiadau hyn yn gyfyngedig, eithr ymwelodd Duw â'i bobl yn y Gogledd hefyd. Nid oes genym gofnodion manwl am yr oll o honynt; ac nis gallwn yma roddi i mewn yr oll sydd genym; ond rhoddwn un enghraifft er esiampl. Yn yr *Evangelical Magazine* am 1828, tudal. 563, ysgrifena un R. W. am ddiwygiadau nerthol yn sir Ddinbych, ac fel hyn y dywed:—

> "Dechreuodd yn Gwytheryn, 12 milldir o Dinbych, mewn plwyf yn cynwys 500 o eneidiau, a phriodolir ef i raddau helaeth i weithgarwch a defnyddioldeb yr Ysgolion Sabbathol, trwy fod addysg athrawon yn dylanwadu ar y bobl ieuainc, yn eu dwyn i weled a theimlo pechadurusrwydd ffeiriau, gwylnosau, &c., oeddynt yn ddinystriol yn eu dylanwad niweidiol. Daeth teuluoedd i weled y ddyledswydd a'r ragorfraint o gynal addoliadau teuluaidd, oddiar argyhoeddiad y gwnai yr Arglwydd dywallt ei lid ar deuluoedd diweddi. Yn raddol daeth y gair bregethid i gael effaith rymus ar wrandawyr, nes darfu i aelodau eglwys fechan yn

yr ardal uchod ddechreu gweddïo yn daer yn y dirgel, yn eu teuluoedd, ac mewn addoliadau cyhoeddus am dywalltiad o'r Ysbryd Glan; ac atebodd yr Arglwydd eu gweddïau. Yn mis Awst, cynygiodd naw o bersonau eu hunain am aelodaeth eglwysig; ac nis gallasai y diaconiaid a'r aelodau yno lai na wylo o lawenydd, wrth weled fod yr hyn weddïent ac a ddymunent mor fawr yn cymeryd lle. O'r dydd hwnw yn mlaen daw ymgeiswyr newyddion yn mlaen bob wythnos gan ymofyn am y ffordd i Seion. O'r wythnos gyntaf yn Awst hyd Hydref y 29ain, ymunodd dros 80 o bersonau â'r eglwys yn Gwytheryn. Elai gwaith yr Arglwydd yn mlaen yn rhyfeddol, nes yr oedd yn nefoedd fechan ar y ddaear; a gwnai bonedd a gwreng, rhieni a phlant, gwŷr ieuainc a gwyryfon, ysgrifenu â'u llaw, 'Eiddo yr Arglwydd ydwyf fi.' Y fath wanwyn a haf gogoneddus wedi llawer gauaf hir ac anhyfryd! Gwnaeth y fflam nefol gydio mewn dwy neu dair o'r eglwysi a'r cynulleidfaoedd cymydogaethol. Ymgyrchai rhyw 300 o aelodau un eglwys un nos o bob wythnos, yn y capel, i weddïo am dywalltiad o'r dylanwadau dwyfol."

Gallasem gyfeirio at enghreifftiau eraill yn nglŷn â'r diwygiad hwnw yn y De a'r Gogledd, ond nid ein hamcan ydyw ysgrifenu hanes diwygiadau crefyddol Cymru, er mor ddyddorol fuasai hyny. Pa fodd bynag, nis gall neb wrth ddarllen hanes yr ymweliadau nodedig yma, â'r rhai y bendithiwyd ein gwlad, lai na dywedyd mewn syndod, "Beth a wnaeth Duw!" os nad hefyd i ychwanegu,—

"O na ddeuai'r hen awelon, megys yn y dyddiau gynt;
Wrth brophwydo uwchben y dyffryn, O na chlywid swn y gwynt."

Pennod III.

"EI AIR EF OEDD O'M MEWN YN LLOSGI FEL TAN."

Thomas Rees mewn cylch newydd—Graddol ymddadblygu—Parhau i rigymu—Ei farwnad i Pali Francis—Gohebu i'r Efengylydd—Awydd pregethu—Pedwar o'i gyfeillion yn dechreu—Y rhwystrau gyfarfyddodd—Ei ateb i Mr. Jones, Pantarfon—Dechreu pregethu, a'i bregeth gyntaf o lyfr Azariah Shadrach—Gwasanaeth Azariah Shadrach i bregethwyr ei oes—Yr hen drefn o godi pregethwyr—Llwyddiant ei gynyg cyntaf—Myned i Carmel, ac i Lansadwrn—Tro trwstan arno yno—Ei daith gyntaf gyda'r Parch. T. Jenkins, Penygroes—Mantais pregethu teithiol i'r eglwysi a'r pregethwyr—Taith gyda Jenkin Davies—Cyfarfyddiad cyntaf y ddau yn mhen naw mlynedd ar ol hyny—Cychwyn i daith ei hun—Cymeradwyaeth y Cyfarfod Chwarterol—Ymlyniad yr hen weinidogion wrth reol—Gwynebu ar Sir Forganwg—Caredigrwydd y Parch. J. Rowlands, Cwmllynfell, iddo—Cyfarfod â'r Parchedigion W. Williams o'r Wern, a Michael Jones, Llanuwchllyn—Tynerwch y blaenaf tuag ato—Cyd-deithio â Brutus—Myned gyda Mr. Rees, Llanelli, am wythnos—Penderfynu symud i Aberdar i weithio—Ei gystudd trwm yno, nes barnu o'r meddyg ei fod yn ddiobaith—Cadw ysgol ar y Llwydcoed ar ol hyny—Ei gywirdeb fel aelod—Pregethwyr cynorthwyol a'u gweinidogion—Ei ymweliadau â Chraigyfargod, a chael galwad oddiyno, a'i derbyn.

WELE THOMAS REES bellach mewn cylch newydd, yn aelod eglwysig, ac yn dechreu cymeryd ei ran yn ngwaith cyhoeddus crefydd. Nid yw eto ond bachgen, ond y mae wedi tyfu i faintioli mwy na neb o'i gyfoed, ac o ran ei ddeall, ei lais, a'i ddawn, y mae yn ddyn. Ond parhau i ddilyn ei daid y mae, gan ei gynorthwyo yn ei fân-orchwylion. Nid yw wedi ei roddi dan amod-wasanaeth o gwbl, er ei fod yn achlysurol yn gwasanaethu amaethwyr, ac nid yw wedi ei roddi yn egwyddorwas i ddysgu unrhyw gelfyddyd; ac nid yw y 'stad anmhenodol yma arno mewn un modd yn ffafriol iddo; yn wir y mae yn peri rhagfarn yn ei erbyn mewn ardal nad oes ganddi syniad uwch am lafur na'r hyn a wneir â dwylaw. Mae yn dyfod yn alluog i wneud llestri gwellt, ac y mae yn achlysurol yn gweithio fel llafurwr. Yn adeg cynhauaf gwair ac ŷd, gwnai ei waith fel y rhan fwyaf, a daeth i gymeryd lleiniau bychain o dir i ladd gwair arnynt. Yr oedd yn yr ardal amryw yn cadw buwch neu ddwy, heb fod yn amaethwyr, a chanddynt ddwy neu dair erw o dir. Cymerai ef y rhai hyny am bris penodol i ladd y gwair arnynt. Nid oedd yn fedrus o gwbl yn hyny o orchwyl, ond yr oedd yn hynod o fforddus; ac yr oedd pawb yn garedig iddo, ac yn hoff o hono. Yr oedd ganddo y pryd hwnw ryw allu rhyfedd i dynu pawb ato, a llwyddai i'w cael i wneud llawer drosto. Cyfansoddai ryw rigymau diniwed, y rhai a adroddai er difyrwch, os nad er adeiladaeth, a thrwy hyny cadwai bawb o'i gwmpas yn ddiddig. Yr oedd un tymhor wedi cymeryd at ladd ychydig erwau o wair i Thomas Stephens, Ysgwynfach; ac yn yr hwyr wedi gwaith y dydd cyrchai cryn lawer o lanciau y wlad yno i weithdy y crydd. Ychydig o waith a wnelai Thomas Rees ar hyd y dydd, ond treuliai gryn lawer o'i amser yn y gweithdy i ymgomio a phyncio, a dysgwyliai yn awyddus am weled yr hwyr, pan ddeuai nifer o wŷr cryfion yno, y rhai y gwyddai, os deuent, a dorent nifer o ystodau yn ei le; cadwai ddwy bladur, a phan welai un o honynt yn d'od dywedai, "Treiwch y bladur yma," ac felly y gwneid, nes myned ag ystod i'r pen. Erbyn hyny byddai un arall yno, a cheisid yr un gymwynas ganddo yntau, ac un arall drachefn, ac adroddai yntau ryw stori ddifyr, neu rigwm chwareus, a rhwng ryw haner dwsin neu wyth o honynt, mewn awr o amser, byddai mwy o wair wedi ei gael i lawr nag a dorasai efe mewn haner diwrnod. Ac yr oedd ganddo ryw allu rhyfedd i gael gan ddynion ei wasanaethu heb iddynt feddwl eu bod yn gwneud hyny, a braidd na fedrai roi ar ddeall fod yr hyn a geisiai yn fwy er mwyn y rhai y gofynai hyny ganddynt, nag er ei fwyn ef ei hun. Gwyr y rhai o'i gyfeillion a wnaeth fwyaf âg ef, mor gryf oedd hyn ynddo hyd ei ddiwedd.

Ond wedi y cwbl ychydig sydd i'w ddweyd am y llafur a wnaeth â'i ddwylaw. Nid felly y bwriadwyd iddo ef wasanaethu y byd, at lafur hollol wahanol yr oedd wedi ei amcanu. Anhylaw ac afrosgo oedd mewn gwaith llaw, ac ar rywbeth uwch yr oedd ei lygaid. Ymhyfrydai mewn gwybodaeth, a darllenai bob llyfr a ddeuai i'w gyrhaedd, er mai ychydig oedd nifer y cyfryw. Mor foreu a'r flwyddyn 1831, pan nad oedd ond 15 oed, cyfansoddodd farwnad i Mary Morgans, ond a adnabyddid yn well fel Pali Francis, a chan mai ei gyfansoddiad cyntaf o ryw hyd ydyw, gosodwn ef i mewn yma:—

MARWNAD, NEU GOFFADWRIAETH AM MARY MORGANS,

Yr hon a ymadawodd â'r byd hwn Mawrth y 6ed, 1831, yn 87 oed, yr hon a fu yn aelod rheolaidd yn Nghapel Isaac dros 64ain o flynyddoedd. "*Y cyfiawn fydd byth mewn coffadwriaeth.*" *Gan* THOMAS REES.

Pawb ddarlleno'r geiriau yma, peidiwch ar bob bai a dala;
'Dwyf ond ieuanc iawn mewn dyddiau, pasiwch heibio bob ffaeleddau.

Byd o drallod a gofidiau
Ydyw'r byd y'm ynddo'n bod,
Nid oes modd i fod o ofid
Yma'n unlle is y rhod;
Rhyw newyddion blinion, athrist,
Sy'n ein cwrdd o ddydd i ddydd,
Y mae hyny yn ein gwneuthur
Yma'n fynych iawn yn brudd.

Yn ddiwedddar clywais newydd
Barodd ofid dan fy mron,
Fod hen chwaer oedd anwyl genyf
Wedi gado'r ddaear hon;
Hi'n gadawodd yn y rhyfel,
Ac a aeth i deyrnas ne';
Arglwydd Mawr, cymhwysa ninau
I gael myned i'r un lle.

'R'ym fel eglwys yn hiraethu
Yma yn yr anial dir
Am ei chwmni i gyd-deithio
Fyny tua'r Ganaan bur;
Ond os coll'som gwmni MARY,
Ni obeithiwn eto er hyn,
Y cawn yn yr anial garw
Gwmni'r Gwr fu ar y bryn.

Un ddefnyddiol yn yr eglwys,
Hefyd yn yr ysgol, oedd;
Mawr y defnydd wnaeth o ddysgu
Geiriau Duw, a'u dweyd ar g'oedd;
Mawr y defnydd wnaeth o wrando
Ar bregethu efengyl Crist,
Mawr gynghori wnaeth ar ddynion
I ochelyd uffern drist.

Da y defnydd wnaeth o'i dyddiau
Tra bu yn y byd yn byw:
Dros driugain mlwydd a phedair
Bu hi yn ngwasanaeth Duw;
Cario'r cleddyf wnaeth yn ffyddlon
Trwy ofidiau fwy na myrdd;
Mae ef gwedi myned heddyw
Iddi hi'n balmwydden wyrdd.

Penderfynu wnaeth ar destun
I bregethu ar y dydd,
Y byddai'i chorff yn cael ei roddi
Yn ei dawel wely pridd;
Hwnw ydoedd, "Byddwch ffyddlon,
De'wch yn mlaen er gwaetha'r byd.
Byw* wyf fi i dragwyddoldeb,
Byw gewch chwithau oll i gyd."

---

* Ioan xiv. 19.

Ar ddydd Gwener cyn ei myned
Trwy yr hen Iorddonen ddu,
Dywedai nad oedd hi am newid
Iesu Grist ei Brenin cu;
Geiriau hyfryd oedd y rhei'ny
Glywyd ganddi ar làn y dw'r,
Ninau gaffo gyda'n gilydd
Wir adnabod yr un Gwr.

Ar y Sabbath hi'n gadawodd
Yn yr anial ar ei hol;
Rhedodd at ei hanwyl Briod,
Heddyw mae'n ei gynes gôl;
Ar ddydd Mercher gwedi hyny,
Ca'dd ei rhoddi yn y bedd,
Yno mae yn mhlith y pryfed
Heddyw'n ddigon gwael ei gwedd.

Yn y pridd wrth Gapel Isaac
Mae ei chorff yn gorwedd 'nawr,
Hi gaiff gysgu yno'n dawel
Hyd yr adgyfodiad mawr;
Pan y bloeddia yr archangel
Hi gaiff godi fyny'n fyw,
Corff ysbrydol gaiff pryd hwnw,—
Tebyg fydd dros byth i Dduw.

Blant yr Arglwydd, ymwrolwch,
Peidiwch byth a llwfrhau,
Y mae gwlad tu draw'r Iorddonen
Lle mae cysur i barhau;
Byddwch ffyddlon tra b'och yma
I ddwyn croes yr addfwyn Oen,
Fe dry hon cyn hir yn goron
Yn y wlad lle na bydd poen.

Bendith f'o ar weinidogaeth
Angeu creulawn yn y wlad,
I ddwyn myrdd o aflan ddynion
I ymofyn am lanhad;
Bendith fyddo yn arosedig
Ar efengyl Iesu mawr,
Llwyddiant iddi i ymdaenu
Yn mhob man dros wyneb llawr.

I gael cenedlaethau'r ddaear
I ystyried, fawr a mân,
Fod marwolaeth yn eu haros,
A thragwyddol fyd o'u bla'n;
Rhoddaf heibio ysgrifenu,
'Rwyf yn d'od a'r gwaith i ben,
Bendith arno i fod yn llesol
I'n heneidiau byth, Amen.

Ffarwel iti, hen bererin, ti ddiengaist arnom ronyn;
Gobeithio 'rym cawn eto gwrddyd cyn bo hir ar dir y bywyd.

DIWEDD.

Williams, Argraffwyr, Llandilo.

Yn yr *Efengylydd* am 1833 ac 1834, ceir amryw fân-bethau o'i eiddo mewn ffurf o ofyniadau neu gofnodiadau o dan y ffugenw "*Tau Rho*, Capel Isaac," ac er nad oes dim neillduol ynddynt yn mhellach na'u bod yn dangos yn mha beth yr ymhyfrydai, a pha fodd yr oedd gogwyddiad ei feddwl; mae yr hyn fydd y dyn yn d'od i'r golwg i fesur yn y plentyn a'r bachgen. Yr oedd yn Nghapel Isaac, ac yn mysg plant y diwygiad, lawer oedd yn hynach nag ef, ac wedi cael manteision llawer rhagorach nag a gafodd efe, eto ni ddangosodd yr un o honynt y duedd lenyddol a ddangoswyd ganddo ef, fel y mae yn rhaid fod gogwyddiadau o'r fath yn wreiddiol mewn rhai personau, er y gall amgylchiadau weithiau eu llethu yn llwyr.

Ond ar bregethu yr oedd ei fryd, pe gwelsai ei ffordd yn rhydd i hyny. Cydnabyddai pawb fod rhyw ireiddiwch a thynerwch yn ei ddawn mewn gweddi, ond ychydig o gefnogaeth a roddodd neb iddo. Yn mhen rhyw ddwy flynedd ar ol y diwygiad, dechreuwyd anog amryw o'r gwŷr ieuainc mwyaf addawol i ddechreu pregethu. Dechreuodd Thomas Thomas, Wern, a Rees Powell, mab y Parch. R. Powell, Cross Inn, yr un noson; ac yn mhen y mis ar ol hyny, dechreuodd John Stephens, Ysgwynfach, a William Williams, yr Hafod. Yr oedd y rhai hyn a Thomas Rees yn gyfeillion mawr, er eu bod hwy flynyddoedd yn hynach nag ef; ond wedi eu gweled hwy yn dechreu, daeth ei awydd ef yn gryfach am hyny; ac ni bu rhai yn fyr o geisio gwenwyno ei feddwl mai trwy ffafriaeth yr oedd y rhai hyny yn cael eu hanog yn mlaen, ac yntau yn cael ei adael ar ol, ac nid oedd yntau weithiau heb gael ei demtio i gredu hyny, er fod yn ei oedran ddigon o esgus i'r rhai oedd yn ewyllysio cael achlysur. Thomas Thomas a gyfrifid ar y pryd y mwyaf addawol, ond ymaflodd y darfodedigaeth ynddo, fel y bu farw yn mhen chwe' mis ar ol dechreu. Mae yn anhawdd gwybod pa fodd y buasai yn ymddadblygu pe cawsai fyw. Mantais i enw a choffadwriaeth ambell un oedd iddo farw yn ieuanc. Yr oedd Rees Powell yn fab i amaethwr parchus, a hwnw yn weinidog, fel y cafodd ef y ffordd i'r pulpud yn lled ddirwystr. Yr oedd William Williams hefyd yn fab yr Hafod, a'i dad yn ddiacon yn Nghapel Isaac, fel nad oedd dim gwaith gwthio arno, ac ni siomodd ef ddysgwyliadau neb. Gwnaeth waith efengylwr, a gwaith mawr mewn oes fer. Nid oedd John Stephens mor addawol ar ei gychwyniad a'i gyfoedion. Nid oedd ganddo hyder digonol ynddo ei hun, ac nid oedd ei uchelgais yn fwy na bod yn bregethwr cynorthwyol derbyniol i gael pregethu yn fisol mewn rhyw fanau; ond ymagorodd yn raddol, nes ymddadblygu i fod yn un o'r gweinidogion mwyaf cymeradwy yn ei oes. Edrychai Thomas Rees ar ei bedwar cyfaill fel gwŷr breintiedig, a'i ddymuniad uchaf oedd cyrhaedd y safle yr oeddynt hwy wedi eu codi iddi. Yn eu cwmni hwy y carai fod, ac am bregethau a phregethu yr oedd eu holl siarad, a chalonogent hwythau ef nad oedd ei adeg yntau yn mhell. Cafodd ei gyfeillion a phobl ieuainc yr eglwys yn hynod garedig iddo; ond yr oedd rhai o'r hen bobl yn gryf yn ei erbyn, ac ni bu Mr. Jones, Pantarfon, yr hwn erbyn hyn oedd gweinidog Capel Isaac, mewn un modd yn gefnogol iddo. Unwaith amlygai i Mr. Jones ei awydd am bregethu, a'r ateb gafodd oedd, "Wel, gweyd y mae nhw dy fod di yn ddiog, na weithi di ddim." "Gwnawn, Syr, mi weithiwn i, ond i mi gael gwaith sy'n y nharo i," oedd ei ateb. Gwir oedd y gair. Pan gafodd waith oedd yn ei daro, ni weithiodd neb erioed yn well. "Gweithiwr difefl" a fu. Ond nid oedd atal arno, "Yr oedd gair Duw o'i fewn, yn llosgi fel tân, wedi ei gau o fewn ei esgyrn, ac o'r diwedd blinodd yn ymatal." Rhwng bodd ac anfodd y dechreuodd, ac ar nos Wener, Mawrth 2ail, 1832, traddododd ei bregeth gyntaf yn nhy Thomas Dyer, oddiar Ioan iii. 16. Trwy oddefiad yn hytrach na thrwy gydsyniad y dechreuodd. Os na fynent gymeryd y cyfrifoldeb o'i godi, nid oeddynt ychwaith yn barod i gymeryd y cyfrifoldeb o'i atal. Mae eglwysi yn mhell o fod yn anffaeledig yn y mater yma. Er y cydnabyddwn mai dyna sydd ddiogelaf fel rheol, eto gwyddom am lawer o enghreifftiau o eglwysi wedi gwneud eu goreu i lethu rhai y profodd oes o ddefnyddioldeb eu bod wedi eu codi gan Dduw i'r gwaith; ac, o'r ochr arall, yn anog gyda brwdfrydedd rai i ddechreu pregethu, drodd allan yn fethiant truenus. Mae llawer i'w ddweyd dros yr hen drefn oedd yn lled gyffredinol gynt yn yr hen eglwysi i gymhell dynion ieuainc i ddweyd gair ar ryw adnod mewn cyfarfod gweddi a gynelid mewn rhyw dŷ anedd, er gweled beth oedd ynddynt cyn dwyn eu hachos yn ffurfiol gerbron yr eglwys. Dyna fel yr arferid gwneud yn un o'r hen eglwysi a gododd gynifer o weinidogion a gyrhaeddodd i enwogrwydd mawr ag unrhyw eglwys yn ein henwad. Cof genym i weinidog newydd a ddaeth i'r hen eglwys hòno ddweyd yn lled gynhyrfus unwaith —"Mae pob dyn 'nawr y mae ganddo stol yn ei dŷ, yn meddwl fod ganddo hawl i godi pregethwr i'w phen." Digon gwir fod yn bosibl camarfer pob cynllun, ond gall fod llawer gwaeth ffordd i gychwyn pregethwr ieuanc na'i godi i ben stol i ddweyd gair mewn cyfarfod gweddi. Beth bynag, yn nhy Thomas Dyer, yr hen grefyddwr cynhes, y traddododd Thomas Rees ei bregeth gyntaf. Cymerodd destun mawr wrth ddechreu, ond cychwynodd gyda chalon yr efengyl, "Canys felly y carodd Duw y byd, fel y rhoddodd efe ei uniganedig Fab, fel na choller pwy bynag a gredo ynddo ef, ond caffael o hono fywyd tragwyddol." Brawychai rhai pan glywsant y testun, rhag mai Arminaidd fydd y bregeth, ond nid oedd perygl am hyny. Calfiniaeth iachus ydoedd, a digon o sicrwydd am hyny ydyw mai o Azariah Shadrach y cafodd hi. Bendith ar goffadwriaeth yr hen Azariah Shadrach! Bu o help mawr i lawer bachgenyn wrth gychwyn, pan nad oedd ganddo unrhyw gynorthwyon eraill; ac er cymaint a ddirmygwyd arno, yr oedd ei gynlluniau o bregethau yn llawer gwell na'r cyfrolau mwy ymhongar a gyhoeddid yn y dyddiau hyny, ac na llawer yn wir a gyhoeddir yn y dyddiau hyn. Yr oeddynt yn iachus, ac yn ysgrythyrol, ac yn cynwys ymgais i ddwyn pob testun yr ymaflid ynddo o dan ryw fath o drefn. Rhagorent yn annhraethol ar y fombastiaeth eiryddol a glywir yn rhy aml yn y dyddiau hyn gan fechgyn wrth gychwyn; a'r chwedlau babïol a adroddir yn unig er mwyn cyffwrdd â theimladau gweiniaid; a byddai yn well genym, pe byddai raid, ymddiried pulpud Cymru yn y dyfodol i bregethau syml Azariah Shadrach gyda'r gwres a'r crefyddolder sydd ynddynt, nag i'r chwyddiaith ffrostgar a gamenwir yn farddoniaeth, neu i'r goeg-ddysgeidiaeth ddigrist, a elwir yn athroniaeth, pan nad ydyw ond "philosophi a gwag dwyll." Camsyniad mwyaf pregethwyr ieuainc y cyfnod hwnw, oedd ymddiried yn y cynorthwyon hyn yn lle syrthio ar eu hadnoddau eu hunain; a dichon mai yr un ydyw camgymeriad dynion ieuainc pob cyfnod; ac wedi dechreu felly y mae yn anhawdd iddynt gael hyder ynddynt eu hunain, a pharhant i bwyso ar y ffyn baglau benthyciol. Gwelsom rai wedi syrthio mor ddwfn fel mai prin yr oeddynt yn credu fod neb yn gwneud eu pregethau eu hunain, oddieithr rhyw rai hwyrach yr oedd pawb yn edrych arnynt fel dynion mawr; ond nis gallasent ddirnad pa fodd y gallasai dyn ieuanc fod yn awdwr ei bregethau. Nid o ddiffyg gallu yr oeddynt wedi myned felly, ond trwy arfer benthycio oddiar eraill, nes peidio meddwl a myfyrio, ac o'r diwedd golli pob hyder ynddynt eu hunain. Fel yr holl bregethwyr o'i gwmpas, dechreuodd Thomas Rees gydag Azariah Shadrach; ac fel y cawn achlysur i sylwi ar ol hyn, ni chododd ar hyd ei oes uwchlaw y brofedigaeth o bwyso ar gynorthwyon benthyciol.

Trodd yr oedfa yn nhy Thomas Dyer allan yn well na'i ofnau ei hun, ac yn well na dysgwyliadau eraill. Barnodd yr eglwys mai gwell oedd ei gydnabod yn bregethwr rheolaidd wedi ei godi ganddi, gyda rhyddid i bregethu yn mha le bynag y gelwid am ei wasanaeth. Nid cynt y cafodd ei ryddid nag y gwnaeth y goreu o hono. Cymerodd ei hen noddwr, Mr. Griffiths, ef gydag ef i Carmel, ar fynydd Llansadwrn; a dyna y lle cyntaf y bu ynddo oddicartref, a chlywsom ef yn dywedyd wrth dramwy y ffordd hòno, er's mwy na deugain mlynedd yn ol, ei fod yn ystyried cael myned i Carmel i bregethu tipyn o flaen Mr. Griffiths ar foreu Sabbath yn fwy o anrhydedd na phe cawsai ar y pryd bregethu yn olaf am ddeg o'r gloch ar faes y gymanfa; ac nid oedd hyny yr adeg hòno mewn un modd yn beth dibwys yn ei olwg. Pregethai mewn tai anedd, a gwahòddid ef i'r eglwysi cylchynol, ac yr oedd neillduolrwydd ei ddawn, a thynerwch ei lais yn tynu sylw. Yr oedd Mr. Morgan Williams, Ffrwdwen, hen aelod yn Nghapel Isaac, a'r hwn a'i hadwaenai ef er yn blentyn, wedi symud i'r Brown Hill, yn Nyffryn Towy, ac yn aelod a diacon yn Ebenezer, Llansadwrn, ac wedi clywed ei fod wedi dechreu pregethu, yn ol ei garedigrwydd arferol, gwahoddodd ef am Sabbath i Lansadwrn. Yr oedd rhai o feibion Brown Hill yn gyfoed âg ef, ac yn hoff iawn o hono, a llawen oeddynt oll i weled un o'u hen gydnabod a gychwynasai mor isel wedi dringo i fod yn bregethwr. Aeth i'r capel bore Sul, ac i fyny i'r pulpud; ac yn yr hen Ebenezer, yr oedd y grisiau yn myned o amgylch y pulpud, a'r drws yn ei gefn, a'r fainc i'w chodi i fyned i mewn. Wedi myned i fyny ac agor y drws, gwelai fainc i lawr, ac yr oedd hyny yn beth newydd iddo. Safodd am eiliad i ystyried beth a wnai, o'r diwedd, heb betruso, cododd ei goes dros y fainc, ac i mewn ag ef i'r pulpud. Yr oedd amryw o'r bechgyn direidus ar yr oriel yn gweled y llencyn gwledig yn taflu ei goes yn afrosgo dros y fainc, yn lle ei chodi er mwyn myned i mewn, ac yn eu plith yr oedd rhai o feibion Brown Hill, a rhoddodd y tro trwstan hwnw iddynt lawer o ddifyrwch. Arosai amryw o'r llanciau ar yr oriel ar ol, i'w weled yn gwneud yr un gamp wrth fyned allan; ond siomwyd hwy: yr oedd wedi gweled ei gamgymeriad; cododd y fainc fel yr arferai pawb arall wneud, ac i lawr ag ef. Mwynhai y dygwyddiad yn fawr, pan adgofiwyd ef o hono yn mhen llawer o flynyddoedd. Ychydig o flas oedd ganddo ar weithio mwyach. Ni bu llawer erioed, ond yr oedd llai erbyn hyn nag o'r blaen. Yr oedd wedi cael "gwaith oedd yn ei daro," am yr hwn y bu yn edrych cyhyd, a bellach yr oedd am ymroddi iddo. Elai i bob man lle y gofynid iddo, ac anfonai ambell gyhoeddiad i leoedd na wahoddasid ef, gan faint ei awydd am bregethu. Yr oedd ei gyfeillion William Williams o'r Hafod, a John Stephens, Ysgwynfach, erbyn hyn yn yr ysgol yn Rhydybont, ac yno y carasai yntau fod, ond nid oedd ganddo fodd, na neb i'w gynorthwyo. Rhaid oedd iddo ef ymguro yn mlaen heb y manteision a roddid iddynt hwy; eto ni themtiwyd ef i felldithio ei dlodi, ac yr oedd o'r dechreuad wedi ei gymodi â bod yn ol iddynt hwy, ac eto am eu dilyn, er o hirbell.

Teimlai awydd myned ar daith. Dyna oedd uchelgais cyntaf pregethwyr ieuainc y cyfnod hwnw, cael myned i daith fer; naill ai wrthynt eu hunain, neu ddau yn nghyd; ac yn aml elai pregethwr ieuanc am y waith gyntaf gyda rhyw un oedd hŷn nag ef. Rhoddid croesawiad mawr gan yr eglwysi i bregethwyr teithiol yn y dyddiau hyny; ac er y deuent yn lluosog, a'r eglwysi yn llawer gwanach nag ydynt yn awr, eto ni chlywid y cwyno yn eu herbyn a'r gwaharddiadau iddynt a glywir yn y dyddiau hyn. Nid ydym yn amheu dim nad yw y peth wedi ei gamddefnyddio, a dynion segur, ac o bosibl weithiau dynion drwg, yn beichio yr eglwysi trwy grwydro yn barhaus; ond profodd pregethu teithiol yn fendith anmhrisiadwy i'n gwlad, ac yr ydym yn sicr y profai eto o fewn terfynau priodol. Gall yr eglwysi sydd yn rhoddi i fyny yn llwyr bregethu wythnosol, ac yn gwrthod cyhoeddiadau pregethwyr teithiol cymeradwy, fod yn sicr y dywed hyny arnynt yn ddifrifol ar ol hyn. Y mae ystyriaethau pwysicach nag ystyriaethau arianol i lywodraethu eglwysi — cymdeithasau ysbrydol ag ydynt i feithrin crefydd, ac y mae atal unrhyw beth a all fod yn help i hyny yn rhwym o fod yn wanychdod iddynt. Nid ydym yn amddiffyn cyhoeddi pob pregethwr a ewyllysio ddyfod heibio. Ar bob cyfrif dylid atal crwydrwyr segur i feichio yr eglwysi; ond y dynion y byddai eu gweinidogaeth achlysurol yn fendith i eglwysi sydd yn cadw draw mewn canlyniad i'r penderfyniadau gwaharddol a gyhoeddir. Ond nid i'r eglwysi yn unig y bu pregethu teithiol gynt yn fendithiol, ond bu hefyd felly i'r pregethwyr. Dyna y ffordd y daeth llawer o wŷr enwocaf ein cenedl gyntaf i'r golwg, a rhoddodd cael llawer cyfle yn olynol i bregethu yr un bregeth help i'w doniau ymagor; ac yr oedd y cynhesrwydd oedd mewn rhai eglwysi yn help ychwanegol iddynt. Gan nas gallasai gael manteision addysg, a chyfle trwy hyny i dd'od dipyn i'r golwg, buasai Thomas Rees wedi ei gladdu yn ei ardal enedigol, oni buasai y cyfle a roddodd yr hen drefn deithiol iddo fyned y tu allan i'w gylch cartrefol; a daeth pobl ddyeithr i'w farnu, a'i brisio, a'i werthfawrogi, yn ol y peth ydoedd, ac nid yn ol ei amgylchiadau, y rhai a brofodd y fath anfantais iddo. Cymerodd ef amryw deithiau byrion yn ystod y ddwy flynedd gyntaf wedi iddo ddechreu pregethu; a phan y dychwelai adref dilynai ryw fân-orchwylion gyda'i daid fel o'r blaen. Nis gallwn osod ei deithiau i lawr mewn trefn, gan nad yw eu dyddiad genym, ac nid ydym yn sicr â pha ranbarthau o'r wlad yr ymwelodd. Tueddir ni i feddwl, can belled ag y mae ein cof yn cyrhaedd o'i adroddiadau wrthym, mai ei daith gyda'r Parch. Thomas Jenkins, Penygroes, oedd y gyntaf a gymerodd. Yr oedd y daith yn ngwaelod sir Gaerfyrddin a sir Benfro, ac ymwelsant âg un neu ddau o fanau oedd yn ffinio â rhanau Seisonig y sir olaf. Gwr unllygeidiog oedd Mr. Jenkins, o ddeall clir, a gogwyddiad athronyddol i'w feddwl, ac yn nodedig am ei grefyddolder, ond heb gael dim manteision addysg. "Anllythyrenog ac annysgedig" y tu allan i derfynau ei Feibl Cymraeg, ond yn "gadarn yn yr ysgrythyrau." Mewn un neu ddau o leoedd yn sir Benfro gofynid iddynt ddarllen eu testynau yn Saesoneg, ac yr oedd y bachgen Thomas Rees yn ddigon diniwaid neu ryfygus i gynyg, oblegid y pryd hwnw, fel trwy ei oes, nid oedd odid ddim nad anturiai arno, ac nid oedd deall iddo wneud camgymeriad yn peri rhyw lawer o flinder meddwl iddo. Ond yr oedd Mr. Jenkins yn fwy gochelgar. Nid anturiai ar beth y gwyddai nad allai arno; ond rhag i bawb ddeall hyny dywedai, "Y mae y testun yn rhy faith i'w ddarllen yn Saesoneg;" a gofalai pan ddelai y gorchymyn ar roddi y testun yn Saesoneg fod ganddo un o'i destynau hwyaf. Bu unwaith ar daith gyda'r hen bregethwr Jenkin Davies, Philadelphia. Dyn mawr cryf o sir Aberteifi, a ddaethai i sir Gaerfyrddin i gadw ysgol, a chyda hyny o orchwyl y treuliodd ei oes. Pregethwr bychan a chyffredin ydoedd, ond yr oedd yn ddyn cywir a diddichell. Gwneid cryn ddifyrwch o hono oblegid y dywedid ei fod yn fwytäwr mwy na chyffredin. Nid oedd ei gyfaill Thomas Rees erioed wedi ei daro yn nodedig gan hyny; ac yn ol yr ychydig gyfleusderau a gawsom ni i farnu, ni thybiasom ei fod yn fwy bwytäwr na llawer un arall o'i faint a adnabuom yn mysg pregethwyr ei oes. Arferai Jenkin Davies fyned am deithiau byrion ar adegau gwyliau yr ysgol, ac ar un o'r teithiau hyn cymerodd y bachgen Thomas Rees gydag ef. Nid ydym yn sicr o'r amser na'r ffordd yr aethant, ond yr oedd rywbryd yn y flwyddyn 1833, a thueddir ni i feddwl mai gwyliau canol haf ydoedd. Bu ef a'i hen gydymaith Jenkin Davies am lawer o flynyddoedd ar ol hyny heb weled eu gilydd; a da yr ydym yn cofio eu cyfarfyddiad cyntaf ar achlysur agoriad capel newydd Philadelphia, Hydref 14eg a'r 15fed, 1842, ac yr oedd y bachgen erbyn hyn wedi dyfod yn bregethwr enwog, ac wedi sefydlu yn Siloa, Llanelli; a phregethodd yn olaf y prydnawn cyntaf gyda dylanwad mawr, oddiar y geiriau, "A'r maes yw y byd." Ar y diwedd ysgydwai ei hen gyfaill law âg ef gyda serch hen gyfeillgarwch, a chanmolai ei bregeth; ac ychwanegai yn hollol ddiniwed, "'Rwy'n meddwl y pregethwch yn well na mi wr yn awr." Nid oedd dadl yn meddwl neb arall pa un o'r ddau oedd y pregethwr goreu pan gyd-deithient naw mlynedd cyn hyny, ond y prydnawn hwnw y tywynodd gyntaf i feddwl Jenkin Davies druan, y gallasai ei gyfaill fod yn mlaen arno.

Yn Nghyfarfod Chwarterol sir Gaerfyrddin, a gynaliwyd yn Horeb, Brechfa, Hydref 15fed a'r 16eg, 1833, ymddangosodd gerbron y gynadledd i wneud cais am ganiatâd i fyned ar daith i bregethu. Yr oedd wedi bod o'r blaen ar deithiau yn nghysgod eraill; ac wedi ymdroi cryn lawer o fewn cylch ei adnabyddiaeth, ond nid oedd eto wedi bod ar daith wrtho'i hun, a chyn myned felly, yr oedd yn rhaid cael caniatâd y cyfarfod chwarterol. Dyna oedd yr arfer; ac yr oedd sir Gaerfyrddin yn glynu yn dŷn wrthi. Ni ollyngid pregethwr cynorthwyol i daith, ac ni urddid gweinidog heb ymgynghori â'r cyfarfod chwarterol, ac i'r blaenaf gael cymeradwyaeth; ac i'r olaf roddi boddlonrwydd fod pob peth yn amgylchiadau ei ddewisiad yn unol a rheolaidd. Y Parchn. D. Davies, Pantteg, a D. Rees, Llanelli, oedd awdurdodau uchaf yr enwad yn sir Gaerfyrddin ar y pryd, ac yr oeddynt hwy yn glynu yn ddiysgog wrth reol a threfn. Nid oedd llawer o amser wedi myned heibio er cyfarfod Penygroes, yn yr hwn y pasiwyd nifer o benderfyniadau yn nglŷn âg urddo gweinidogion, a'r dymunoldeb i'r urddiad gael ei hysbysu mewn cyfarfod chwarterol, er cael boddlonrwydd fod pob peth yn rheolaidd; ac felly y gweithredid am fwy na deng mlynedd, o leiaf, ar ol hyny. Ond codwyd cri mawr yn eu herbyn, fod hawliau yr eglwysi yn cael eu hysbeilio, a'r enwad ei bresbytereiddio. Ymddangosodd ysgrif ar "Ormes Eglwysig" yn yr *Efengylydd*, ac anfonodd un a'i galwai ei hun yn "Byr ei ddeall" nifer o ofyniadau i'r un cylchgrawn. Yr oedd hwnw yn ysgrifenydd medrus a hollol foneddigaidd, a daeth allan wedi hyny mai y Parch. J. Phillips, Drewen, ydoedd; a bu dadl frawdol rhyngddo ef a Mr. Davies, Pantteg, yr hwn yn nghyda Mr. Rees, Llanelli, oedd a fynent yn benaf â phasio y penderfyniadau, a hwynthwy a ystyrid yn golofnau Annibyniaeth yn y sir. Nid oedd y penderfyniadau mewn gwirionedd yn ymyraeth dim â rhyddid yr eglwysi, ond buont yn help i ragflaenu byrbwylldra, ac i atal afreoleiddiwch mewn mwy nag un amgylchiad; er fod yn sicr y dylid gwylio y fath benderfyniadau yn ofalus, oblegid nid yw yn anmhosibl iddynt, er yn ddifwriad, gael eu cario i derfynau fydd yn beryglus i Annibyniaeth yr eglwysi. Yr oedd yn rheol hefyd na ollyngid dyn ieuanc i daith heb gymeradwyaeth cyfarfod chwarterol, ac nid oedd cymaint gwrthwynebiad i hòno, er y barnai rhai fod cymeradwyaeth yr eglwys a'r gweinidog lle yr oedd yn aelod yn ddigon, ac yn fwy cydweddol âg Annibyniaeth na chymeradwyaeth unrhyw gyfarfod sirol. Pa fodd bynag, yn unol â'r ddefod aeth Thomas Rees i gynadledd Horeb i wneud ei gais. Nis gwyddom ddim pa fodd y bu arno, ac a fu rhyw rai yn galed wrtho ai peidio. Nid ydym ychwaith yn gwybod pwy oedd yno; ond yr ydym yn sicr fod Mr. Rees, Llanelli, yno, canys yno ar y pryd y traddododd efe ei bregeth ar "*Barhad mewn gras*," yr hon a gyhoeddwyd ar gais y cyfarfod hwnw; ac yr oedd Mr. Davies, Pantteg, yno, canys efe oedd gweinidog y lle, ac efe sydd yn anfon allan yr hysbysiad canlynol:—"Yn nghyfriniaeth y gweinidogion, cytunwyd i Mr. Thomas Rees, o Gapel Isaac, gael myned ar daith i bregethu." Dyma y waith gyntaf iddo gael ei ddynodi fel "Mr. Thomas Rees," a rhaid i ninau bellach ofalu na thynwn yr anrhydedd hwn oddiwrtho, yr hwn a roddwyd arno gan gyfarfod chwarterol ei sir. Mae y caniatad, fel y gwelir, yn un agored iawn. Ni ddywedir i ba le yr oedd i fyned, na pha cyhyd yr oedd ystod ei ymdaith i fod; ac ewyllysiodd yntau ei ddeall yn ei ystyr helaethaf, a chymerodd ei lawn ryddid arno.

Cychwynodd yn fuan am Forganwg, a dyma y waith gyntaf iddo droi ei wyneb tuag yno, oddieithr ei fod wedi bod rai troion ar y terfynau. Yr oedd wedi bod yn Nghwmllynfell fwy nag unwaith cyn hyn, ac wedi cael y Parch. J. Rowlands yn nodedig o garedig; ac unol dystiolaeth pawb a ddaeth i gydnabyddiaeth â'r gwr da hwnw oedd, ei fod yn un o'r dynion mwyaf hynaws a charuaidd, ac yn bregethwr grymus ac effeithiol. Medrai yru cynulleidfa yn wenfflam. Yr oedd gan ein gwrthddrych adgofion cynhes iawn am dano, oblegid cafodd ef yn noddwr caredig. Adroddodd wrthym fwy nag unwaith am un enghraifft nodedig o'i dynerwch. Yr oedd y Parchn. W. Williams o'r Wern, a Michael Jones, Llanuwchllyn, ar daith trwy ranau o'r De, ac wedi clywed eu bod i fod un noson yn Nghwmaman, aeth yntau gyda llawer eraill yno. Nis gwyddom ai dyma y pryd y gwynebai ar Forganwg i'w daith. Daethai cryn nifer o weinidogion a phregethwyr i Gwmaman y noson hòno, i wrando y gwŷr enwog o'r North, ac yn eu plith y myfyrwyr oedd ar y pryd o dan addysg Mr. Howells yn Baran. Tra yn eistedd mewn rhyw dŷ i ddysgwyl adeg dechreu yr oedfa, mwynhai agos bawb oedd yn y lle eu hunain gyda'r bibell, oddieithr y ddau wr o'r Gogledd; ac y mae yn debyg fod gweled y fath ymlygriad yn boen mawr i Mr. Michael Jones yn arbenig; ac yn enwedig i weled y dynion ieuainc oedd yno yn ymollwng i'r arferiad. Ond ni ddywedasai eto ddim. Wrth weled pawb yn mwynhau eu hunain, beiddiodd y llanc o Gapel Isaac gydio mewn pibell a welai yno yn segur, oblegid, ysgwaetheroedd, yr oedd eisoes wedi arfer â hyny. Pan welodd Mr. Jones hyny, ni allodd ymatal yn hŵy, a dywedodd ychydig eiriau a barodd i'r bachgen deimlo i'r byw, a rhoddodd y bibell heibio gyda llawer mwy o frys nag y cydiodd ynddi; a pharodd i rai eraill brysuro i'w rhoi heibio. Edrychodd Mr. Williams o'r Wern ar Mr. Thomas Rees, a gwelodd ef wedi gwladeiddio, a'i lygaid wedi llenwi, ac meddai yn dyner, "Chwara teg i'r bachgen, gwel'd rhai hynach yn g'neyd y mae o." Teimlodd fod cyfryngiad caredig, a geiriau tyner y gwr mawr o'r Wern fel olew ar ei deimladau cynhyrfus; ond wedi ei gael o'r neilldu wrtho ei hun, dywedodd Mr. Williams wrtho yn serchog, "Well i ti, 'machgen i, roi y smocio yma heibio; 'does gin bregethwr wel di, ddim arian nac amser i'w hafradu ar 'baco." Dywedai na ddywedwyd dim erioed wrtho a effeithiodd gymaint arno i beri iddo adael yr arfer a geiriau hynaws Mr. Williams, a gwnaeth hyny y pryd hwnw dros amser, fel y gwnaeth lawer gwaith ar ol hyny. Ar ddiwedd yr oedfa yr oedd y ddau wr enwog yn myned ar eu meirch gyda Mr. a Mrs. Rowlands i Corsto; ac meddai Mr. Rowlands wrtho, "Well i tithe dd'od hefyd; waeth fyddi di ddim bo'lon os na chei di dd'od." Ac felly fu, a noson i'w chofio iddo oedd hòno; ac yr oedd yn dda ganddo hyd ei ddiwedd ddarfod iddo gael y fraint o dreulio noson gyda Mr. Williams o'r Wern, o dan gronglwyd Corsto. Ni bu Mr. Rowlands fyw yn hir ar ol hyny.

Nid ydym yn gwybod pa ffordd a gymerodd ar y daith hòno, ond gwyddom iddo alw yn y rhan fwyaf o'r eglwysi oedd yn Morganwg ar y pryd; ac aeth rhagddo i Sir Fynwy, a dychwelodd trwy Sir Frycheiniog. Yn rhywle yn Mynwy, dygwyddodd iddo gyfarfod â *Brutus*, yr hwn oedd yntau ar daith, a buont am ysbaid yn nghyd. Yr oedd "Brutus" ar y pryd yn byw heb fod nebpell o Lanymddyfri, ac yn golygu yr *Efengylydd*. Meddyliodd am gael galwad i Bentretygwyn a Chefn Arthen, a daeth i drigiannu i'r ardal er mwyn hyny; ond ni fynai y bobl mohono. Er ei holl fedr a'i athrylith fel ysgrifenydd, pregethwr oerllyd a dieneiniad ydoedd. Nid oedd dim cydymdeimlad rhwng ei ysbryd a'r weinidogaeth. Nid oedd dim uwch yn ei olwg na chael ei osod yn yr offeiriadaeth er mwyn tamaid o fara. Bradychodd Ymneillduaeth cyn llwyr ddarfod â golygiaeth yr *Efengylydd;* ac am y chwarter canrif olaf o'i oes, bu yn fath o Balaam Cymreig wedi ei gyflogi i regi yr Ymneillduwyr ar dudalenau yr *Haul.* Clywsom ein hen gyfaill yn dweyd lawer gwaith mai "Brutus" oedd y cydymaith mwyaf anffortunus y darfu iddo erioed daro arno. Nid elai heibio i un dafarn heb droi i mewn, ac unwaith y troai i mewn nid oedd modd ei gael allan. Gwin a yfai os byddai i'w gael. Yn *Inn* Rhymni, bu raid iddo ei adael, a myned yn mlaen ei hun i Dowlais, lle yr oeddynt i fod ill dau y noson hòno; a rhoddai "Brutus" orchymyn i ddweyd ei fod wedi ei adael ar ol yn glaf, ond y deuai erbyn nos dranoeth, ac felly y daeth. Canmolai ef am un peth. Ni chymhellai ef i yfed o gwbl, ond yn hytrach gwasgai arno, os cymerai ddim, i gymeryd potelaid o *Ginger Beer.* Yr oedd yn ddigon caredig a diabsen, ond yn gwbl ddigrefydd, a'i flysiau yn aflywodraethus. Isel oedd ei chwedlau, ac nid oedd ganddo ddim parch i'r pethau mwyaf cysegredig; ac nis gallasai cymdeithas y fath ddyn lai na bod yn niweidiol i unrhyw fachgen ieuanc a dibrofiad a ddeuai o dan ei ddylanwad. Cyn dychwelyd o hono o'r daith hòno, galwodd yn Nhroedrhiwdalar a Llanwrtyd, a chafodd groesaw cynhes gan Mr. Williams, fel y cafodd llawer heblaw efe, a mynych y soniai y ddau am eu cyfarfyddiad cyntaf.

Dychwelodd o'r daith yn gynar yn 1834, ac erbyn hyn yr oedd wedi dyfod yn gryn bregethwr, ac yr oedd ei wasanaeth yn dra derbyniol. Un Sabbath tua dechreu Mai y flwyddyn hòno, yr oedd yn y Tabernacl, Llandilo, ac wedi pregethu yno y boreu, clywai gyhoeddi Mr. Rees, Llanelli, ac yntau i bregethu yno yn yr hwyr. Dychrynwyd ef braidd, oblegid nid oedd erioed wedi pregethu yn nghlyw Mr. Rees, ac nid oedd dyn yn yr enwad yn Nehendir Cymru yn sefyll yn uwch nag ef. Yn ychwanegol at fod yn ddyn doniol, ac o ysbryd cyhoeddus, yr oedd mewn amgylchiadau bydol pell uwchlaw y rhan fwyaf o'i frodyr; ac yr oedd yn meddu ar lawer iawn o gymhwysderau arweinydd. Yr oedd wedi pregethu yn Llanelli y boreu, ac yn Bethania y prydnawn, ac yn dyfod i'r Tabernacl, Llandilo, erbyn yr hwyr; ac yn myned am wythnos o daith trwy ran uchaf y sir i werthu y "Bregeth ar barhad mewn Gras," a draddodwyd ganddo yn Nghyfarfod Chwarterol Horeb, Brechfa, yr hon oedd yn awr wedi ei chyhoeddi. Mynai Mr. Thomas Rees ymesgusodi rhag pregethu, gan ei fod yn gyfarwydd yn y lle; ond gorfododd Mr. Rees ef i wneud, a boddhawyd ef yn fawr ynddo. Gofynodd Mr. Rees iddo ar ddiwedd yr oedfa pa le yr oedd yn myned dranoeth, atebodd yntau mai adref i Gapel Isaac. Cymhellodd ef, gan hyny, i ddyfod gydag ef am yr wythnos, ac yr oedd y cynyg yn rhy dda ganddo i'w wrthod. Cydsyniodd yn y fan. Nis gallasai feddwl am anrhydedd uwch na myned am wythnos yn gydymaith i Mr. Rees, Llanelli. Yr oedd ganddo ddau gyhoeddiad bob dydd, a thri un diwrnod. Aethant trwy Gwynfe hyd Bentretygwyn, ac oddiyno hyd Ffaldybrenin, ac yn ol trwy Grugybar hyd Gapel Isaac, gan gymeryd pob lle yn eu ffordd. Dechreuai yr oedfa i Mr. Rees yn mhob man, a'r hwyr fynychaf pregethai o'i flaen, ac yr oedd o gryn help iddo i ofalu am y llyfrau. Dyrchafwyd ef yn ddirfawr yn syniadau y bobl wrth weled Mr. Rees yn ei gymeryd dan ei nawdd—canmolai yn fawr dynerwch Mr. Rees; mor rhydd a chyfeillgar ydoedd, gan ei gymeryd, er mai bachgen tlawd ydoedd, fel pe buasai yn mhob peth yn gyfartal iddo ei hun, ac ni bu petrusder yn meddwl Mr. Rees ar ol hyny na ddeuai ei gydymaith yn rhywbeth y gallai ei wlad fod yn falch o hono; er yn sicr na ddychymygodd ei galon y daethai y peth y daeth ar ol hyny. Treuliodd y gweddill o'r flwyddyn hòno adref, gan ddilyn rhyw fân-orchwylion fel o'r blaen, a phregethu y Sabbathau, a myned i ambell gyfarfod, ac wythnos o daith yn achlysurol; gan deimlo hefyd fod yn llawn bryd iddo gynllunio gyda golwg ar ei ddyfodol.

Yr oedd y profiad oedd ef wedi gael o'sir Forganwg, a chyfarfod â châr iddo yn Aberdar, o'r enw Rees Price, yr hwn a alwai yn ewythr, a'r hwn oedd a nifer o ddynion yn gweithio dano, wedi codi awydd ynddo i fyned ato, ac yr oedd yntau wedi dweyd, os deuai y gwnai a allai iddo. Yn gynar yn 1835, gadawodd aelwyd Bancyfêr, lle y magwyd ef dan ofal ei fam a'i nain; ac er mai aelwyd dlawd ydoedd, eto yr oedd wedi bod yn bobpeth iddo ef; ac â hi yr oedd ei adgofion cyntaf. Yr oedd wedi ei gadael lawer gwaith o'r blaen i fyned i'w deithiau, ond wele ef yn ei gadael yn awr, nid i ddychwelyd; ac yn cymeryd ei docyn aelodaeth gydag ef o hen famaethdy Capel Isaac i fyned o hono i Aberdar. Cyrhaeddodd hyd yno, ymaelododd yn Ebenezer, a chafodd lety ar y Llwydcoed. Dechreuodd weithio ar y *patches*, gwaith mwy anghyfarwydd iddo na dim yr ymaflasai ynddo o'r blaen; ond bu ei ewythr mor dyner o hono ag y gallasai fod, heb ddangos ffafr i grëu drwgdeimlad, ac ni bu neb yn gas wrtho. Un o'r pethau y teimlai yn fwyaf cywilyddgar i'w wneud oedd dyosg yn noeth i ymolchi ar y parth ar ol dychwelyd o'r gwaith. Nid oedd hyny yn ddim gan y rhai a arferasai â hyny o'u mebyd; ond i lanciau o ganol y wlad wedi dyfod i'w llawn faint cyn gweled y fath beth, yr oedd yn groes anhawdd ei dwyn ar y dechreu; ac felly hefyd y teimlai yntau.—Yn gydletywr âg ef yr oedd un o'r enw Shon, Shon Huw, yr hwn wedi gweled mor gywilyddgar oedd, o ddireidi a ymhyfrydai mewn poeni tipyn arno. Llithrai allan yn ddystaw, a churai wrth y drws, er peri i'r llencyn gwledig oedd yn y badell yn ymolchi, dybied fod rhywun yn dyfod i mewn yn annysgwyliadwy ar ei warthaf; ac wedi iddo wneud hyny unwaith neu ddwy, dywedai yr ymolchwr ofnus:—

"Pan o'wn yn ymolch yn y dw'r, mi glywais wr yn curo,
Ac mi feddyliais wrth ei lais, mai clamp o Sais oedd yno;
Ond erbyn iddo dd'od i mewn, a hyny yn ewn fel arfer,
Ac i mi wel'd ei wyneb gwiw, Shon Huw oedd yno'n cellwair."

Yn ystod ei arosiad ar y Llwydcoed, cafodd *fever* drom, o'r hon y bu glaf yn agos i angeu. Nid oedd neb yn credu y buasai yn gwella o honi. Daeth ei fam drosodd o sir Gaerfyrddin i weini arno, a bu yno am rai misoedd. Ychydig gyda blwyddyn cyn ei farw, adroddai i'r Parch. W. S. Davies, Llwydcoed, hanes ei gystudd trwm, ac mor ddiargoel byw y bu. Effeithiodd y clefyd ar ei ben, nes ei wneud yn hollol ddyryslyd, a bu am ddyddiau heb wybod oddiwrtho ei hun; a dywedai ei feddyg, Doctor Roberts, Aberdar, wrth ei fam, y buasai y drugaredd fwyaf iddo gael ei gladdu ar y pryd, na ddeuai byth ddaioni o hono: fod ei ymenydd wedi ei ferwi gan y *fever;* ac wedi adrodd yr hanes ychwanegai, "Ond fe gamsyniodd, on'd do 'fe?" Ar ol iddo wella, yr oedd ei fam yn awyddus i ddychwelyd i'w gwlad, ond o'r braidd yn ofnus i ddychwelyd wrthi ei hun; ac ar yr achlysur cyfansoddodd ei mab y rhigwm;—

"Fe ddarfu mam wrth fod yn daer, i ffeindio 'i ffordd i Aberdar;
Ond 'nawr mae wedi myn'd mor ffol, na ffeindia byth o'i ffordd yn ol."

Ar ol gwella o hono o'r clefyd hwnw nid anturiodd i'r gwaith mwyach. Ymgymerodd â chadw tipyn o ysgol mewn ty anedd, ac yr oedd ganddo nifer o blant yn cael eu dysgu. Mae hen wraig o'r enw Mrs. Beynon eto yn fyw ar y Llwydcoed, ac yn aelod gyda'r Methodistiaid, yr hon sydd yn cofio yr holl amgylchiadau yn dda.* Nid oedd ond ysgolhaig anmherffaith iawn i feddwl bod yn ysgolfeistr, ac eto gwyddai fwy na'r rhai yr ymgymerai â'u dysgu. Yn ystod yr holl amser yma pregethai bob Sabbath oddieithr pan y lluddiwyd ef gan ei gystudd trwm, ac yr oedd yn dra derbyniol gan bawb. Bu amryw eglwysi a'u llygaid arno, a rhai yn siarad âg ef, er na ddaeth dim o hyny. Yr oedd trwy yr holl amser yna yn ffyddlon fel aelod yn Ebenezer; ac er fod pethau yn mhell o fod yn ddymunol rhyngddynt fel eglwys a'u gweinidog, cadwodd ef yn gwbl glir rhag ymyraeth mewn un modd yn yr helynt. Daeth cysylltiad Mr. Harrison â'r eglwys yn wir i derfyniad yn yr ysbaid hwnw, ond ni chymerodd efe unrhyw ran, er mai yn Ebenezer y glynodd pan yr aeth nifer o'r aelodau allan gyda'u gweinidog. Yr oedd ganddo bob amser barch mawr i Mr. Harrison, er y gwyddai mai un o'r pregethwyr lleiaf ydoedd, eto gwyddai mai dyn da ydoedd, o deimladau cynhes, ac yn llawn awydd am wneud daioni; a chan y credai mai eneiniog yr Arglwydd ydoedd, ni fynai wneud dim i beri dolur iddo. Cwynir weithiau ar bregethwyr cynorthwyol, eu bod yn peri blinder i'w gweinidogion, a dichon mai nid heb achos y cwynir yn fynych.

---

* Llythyr y Parch. W. S. Davies, Llwydcoed.

Gwyddom fod eithriadau teilwng. Ni fedd llawer o weinidogion ffyddlonach cyfeillion na'r pregethwyr cynorthwyol sydd yn eu heglwysi; maent yn barod bob amser i'w calonogi yn eu gwaith. Ond er gofid rhaid cydnabod y ceir, nid ychydig, yn y gwrthwyneb; yn ddrain yn ystlysau eu gweinidogion, ac yn barod i ffurfio cynghrair âg unrhyw blaid anesmwyth a fyn eu disodli. Ond y mae y cyfryw bron yn ddieithriad, os änt i'r weinidogaeth, yn cael talu iddynt yn y modd y gwnaethant. Maent yn cael yn eu heglwysi eu hunain ddynion o gyffelyb ysbryd i'r hyn oeddynt hwy pan yn aelodau o eglwysi eraill. Adwaenem hen weinidog, y cwestiwn cyntaf a ofynai pan glywai am ryw weinidog yn cael gofid yn ei eglwys oedd, pa fath aelod oedd ef ei hun cyn myned i'r weinidogaeth; ac y mae ein sylw personol yn myned yn mhell i brofi yr hyn a awgrymir gan y gofyniad. Anaml y gwelsom aelod anhydrin, neu bregethwr cynorthwyol ymyrgar, neu fyfyriwr gwrthryfelgar mewn coleg, nad adfesurwyd iddynt â'r mesur y mesurasant. Ond ni bu erioed bregethwr cynorthwyol mwy ffyddlon a theyrngarol i'w weinidog nag y bu Mr. Thomas Rees i'r Parch. Joseph Harrison; a diangodd yntau yn rhyfedd heb gael ond ychydig flinder oddiwrth y pregethwyr cynorthwyol fu yn nglŷn â'r eglwysi dan ei ofal ar hyd ei weinidogaeth. Ychydig deithiodd yn yr ysbaid y bu yn Aberdar, oddieithr i'w deithiau Sabbathol, ac i gyfarfodydd o fewn y cylch hwnw. Cawn ei enw yn nglŷn âg agoriad capel newydd Llantrisant, ac yn urddiad y Parch. Daniel Roberts yn Dowlais, a rhai cyfarfodydd eraill. Nid oedd un lle yr ymwelai âg ef yn amlach na Chraigybargod, ac yn mis Mai, 1836, aeth o'r Llwydcoed yno i gadw tipyn o ysgol, ac yr oedd y dyrnaid oedd yno yn hoff iawn o hono; ac er lleied oedd eu nifer beiddiasant roddi galwad iddo; a'r fath oedd ei awydd am y weinidogaeth fel y cydsyniodd â'u gwahoddiad er tywylled y rhagolygon. Pa un bynag ai ffydd ai rhyfyg ydoedd o'i du ef a hwythau, y mae y canlyniadau yn peri i ni deimlo fod y peth oddiwrth yr Arglwydd. "Y coelbren a fwrir i'r arffed, ond oddiwrth yr Arglwydd y mae ei lywodraethiad ef."

Pennod IV.

"YN Y DIFFAETHWCH HYD Y DYDD YR YMDDANGOSODD EFE I'R ISRAEL."

Eglwys Craigyfargod—Ei henciliad o Hengoed, a'i dirywiad i Ariaeth ac Undodiaeth—Yr achos yn gwywo—Y Parch. J. Jones a'i bobl yn d'od i feddiant o'r capel—Ei ymfudiad i America—Mr. Thomas Rees yn d'od yno i gadw ysgol—Derbyn galwad—Ei urddiad—Ei dystysgrif—Rhif ac amgylchiadau yr eglwys—Golwg ar y cylch gweinidogaethol y daethai iddo—Cyferbynu yr hyn ydoedd â'r hyn ydyw—Y gweinidogion y daeth i gysylltiad â hwy—Dylanwad gweinidogion cylchynol ar weinidog ieuanc—Golwg ar ei lafur—Difyniadau o'i Ddyddlyfr yn 1838—Dyfod i gydnabyddiaeth â'i deulu yn nghyfraith—Ei briodas—Agor siop yn Mhontaberbargod—Eu hanghymhwysder i hyny—Cwsmeriaid anonest—Enghreifftiau—Cyfyngder amgylchiadau y wlad yn 1838—Y cyffroad Siartaidd yn 1839—Y Sabbath blaenorol i derfysg Casnewydd—Gohebiaeth rhwng Mr. Rees ag eglwys Ebenezer, Aberdar—Methiant ei amgylchiadau—"Gwŷr Bryste" yn syrthio arno—Cael ei hun yn ngharchar Caerdydd—Camddarluniad y "Western Mail" o'r amgylchiad—Ei ryddhad anrhydeddus yn ddioed—Pregethu yn Aberdar y Sabbath cyntaf wedi ei ryddhad—Ffyddlondeb ei gyfeillion iddo, a llwyddiant ei lafur er ei holl dreialon.

Er nad yw eglwys fechan Craigyfargod ond un o'r rhai lleiaf yn mhlith miloedd eglwysi Ymneillduol Cymru, eto y mae iddi ei hanes a'i neillduolrwydd. Yr oedd yma hen achos er yn foreu yn y ganrif ddiweddaf; ac yn y flwyddyn 1750 adeiladwyd yma gapel gan blaid o Fedyddwyr Arminaidd a ymneillduasant o Hengoed yn adeg y dadleuon duwinyddol a ddaeth i mewn, yr hyn fu dechreuad y dirywiad mawr a brofodd mor niweidiol i lawer o hen eglwysi y Bedyddwyr a'r Annibynwyr. Y Parch. Charles Winter oedd y gweinidog cyntaf a fu yma. Dygasid ef i fyny yn athrofa Caerfyrddin, o dan ofal Mr. Perrot; ac wedi ei urddo yn Hengoed, a bod yno dros rai blynyddoedd, cymerodd arweiniad y blaid Arminaidd yn yr eglwys, a phan aeth yn rhwygiad aeth allan gyda hwy, ac adeiladasant gapel Craigyfargod, a bu yn gweinidogaethu iddynt hyd ei farwolaeth yn Ebrill, 1773. Dilynwyd ef gan y Parch. Jacob Isaac, aelod o'r eglwys, ond cyn hir symudodd ef i Loegr, ac urddwyd ei frawd, y Parch. Daniel Isaac, i gymeryd ei le. Dros ysbaid gweinidogaeth y tri wŷr hyn, yr oedd yma achos cymharol gryf, a pherthynai i'r eglwys amryw deuluoedd cyfrifol o blwyfydd Gelligaer, Bedwellty, a Merthyr. Dilynwyd hwy gan y Parch. Henry Evans; ond yn ei dymhor ef dirywiodd yr eglwys i Ariaeth ac Undodiaeth, yr hyn a fu yn wanychiad dirfawr i'r achos; ac am ryw ysbaid cyn y flwyddyn 1830 yr oedd y lle wedi ei adael yn anghyfanedd, fel y bu raid cau y capel.

Mr. Lewis John Richards, amaethwr parchus o'r gymydogaeth, oedd yr unig un o'r ymddiriedolwyr oedd yn fyw, a theimlai ef ryw anwyldeb mawr at y lle fel y man yr arferai ei henafiaid addoli, ac fel lle beddrod ei dadau; a pharhaodd ef trwy yr holl amser yma i fyned i'r capel, fynychaf bob boreu Sabbath, i ddarllen pennod neu ddwy o'r hen Feibl oedd ar astell y pulpud. Y fath olygfa ddyddorol oedd ei weled yn cyrchu yn unig i'r lle anghyfanedd hwn Sabbath ar ol Sabbath! Yn niwedd 1832 cyfododd rhyw anghydfod yn Soar, Llanfabon, rhwng y Parch. Jonathan Jones, yn nghyda nifer o'r aelodau, a Mr. Thomas Thomas, Llechwedd-lydan, yn nghylch trosglwyddiad y meddiant o'r capel i ymddiriedolwyr. Yr oedd y capel wedi ei godi ar dir Mr. Thomas, ac ar ei draul ef, ond gan y gwrthodai ei drosglwyddo yn gyfreithiol i'r eglwys mewn ymddiriedolwyr, ymadawodd Mr. Jones a mwyafrif yr aelodau â Soar, a chyfarfyddent mewn anedd-dai ar odre Craigyfargod, lle yr oedd y rhan fwyaf o honynt yn byw. Daeth Lewis John Richards atynt i'r cyfarfodydd hyn, ac un diwrnod, dywedodd wrthynt fod iddynt groesaw i ddyfod i gapel Craigyfargod i gynal eu gwasanaeth, yr hwn oedd yn segur, ac yn ei feddiant ef fel ymddiriedolwr. Derbyniwyd y cynygiad yn ddiolchgar, ac yn nechreu y flwyddyn 1833 ailagorwyd yr hen gapel fel Capel Annibynol. Mewn cyfarfod chwarterol a gynaliwyd yn y New Inn, Ionawr 30ain a'r 31ain, 1833, cawn yr hysbysiad canlynol:—"Derbyniwyd y brawd Jonathan Jones i'r cyfundeb, yn nghyda'r eglwys yn Nghraigybargod."* Nid oedd yr achos yn Soar, lle yr oedd Mr. Jones yn flaenorol, yn cael edrych arno gyda ffafr, oblegid sefydlasid ef yn afreolaidd, ac nid oedd yn cael ei gydnabod gan y cyfundeb; ond dyma yr achos newydd yn Nghraigyfargod yn cael ei gydnabod yn rheolaidd. Nid oedd nifer y rhai a ymadawsant gyda Mr. Jones o Soar ond rhyw wyth neu naw, ond wedi iddynt fyned i Craigyfargod, ymunodd amryw eraill â hwy; ac yn eu plith Mrs. Edwards, Bedlinog, gwraig Mr. Lewis Edwards, perchenog y tir ar yr hwn y safai y capel; Lewis John Richards, a Hannah ei wraig; Mary Williams, Penymount; James Davies, Penygraig, a'i wraig, yn nghyda'i chwaer Margaret Richards, Tylanglas, fel y mae yr achos yn cychwyn o dan amgylchiadau ffafriol. Ond ni chawsant eu ffordd yn ddirwystr. Ar ol bod yn ymgynull yno am rai wythnosau, clywodd rhyw bersonau yn Merthyr a Sirhowy, y rhai a'u galwent eu hunain yn Fedyddwyr Arminaidd, fod y capel yn cael ei berchenogi gan yr Annibynwyr, ac aethant yno un boreu Sabbath i hawlio meddiant o'r lle. Er nad oedd ganddynt hawl gyfreithiol iddo, gan fod y lês wedi ei thori trwy beidio talu yr ardreth am fwy nag ugain mlynedd; a bod yr holl gynulleidfa Arminaidd wedi gadael y lle, oddieithr Lewis John Richards, yr hwn bellach oedd yn Annibynwr; eto er mwyn tawelwch a gochel cyfraith, cydsyniodd yr eglwys i dalu ugain punt am feddiant o'r lle i'r rhai oedd yn proffesu eu bod yn cynrychioli enwad y Bedyddwyr cyffredinol. Yn fuan adnewyddwyd y capel oll, yr hwn oedd wedi myned yn adfeiliedig iawn; ac ni adawyd o'r hen ond yn unig y muriau. Parhaodd Mr. Jones i weinidogaethu yma hyd ddiwedd y flwyddyn 1835, pryd yr ymfudodd ef a Mr. James Davies, Penygraig, a'i deulu i America; ac yn New York y treuliodd Mr. Jones weddill ei oes.

Yn misoedd cyntaf 1836 y dechreuodd Mr. Thomas Rees dalu ei ymweliadau o Aberdar â'r lle; ac yn mis Mai cydsyniodd â gwahoddiad y cyfeillion i dd'od yma i gadw ysgol. Yr oedd eisoes, fel y gwelsom, wedi dechreu ar hyny o orchwyl yn y Llwydcoed; ac yr oedd wrth ddysgu eraill yn dysgu ei hun. Nid hir y bu yn y lle cyn i'r eglwys fechan roddi galwad iddo i fod yn weinidog iddi. Dyma yr alwad a'r enwau sydd wrthi:—

---

* *Yr Efengylydd*, 1833; tudal. 124.

> "Eglwys Crist yn cyfarfod yn Craigybargoed yn anfon anerch at y brawd Thomas Rees. Wedi cael prawf o'ch doniau a'ch cymhwysderau gweinidogaethol, yr ydym yn unfryd, gobeithiwn yn yr Arglwydd, wedi cael ein tueddu i roddi i chwi yr alwad hon i ddyfod yn fugail arnom ni yn ngwirioneddau yr Arglwydd, ac i'n porthi â bara'r bywyd. Yr ydym yn addaw hyd eithaf ein gallu i eich cynal a'ch gwneuthur yn gysurus, gan obeithio y bydd i chwi gydymffurfio â'n cais, ac y bydd eto, ac i barhau arwyddion o foddlonrwydd y nefoedd arnom.
>
> Arwyddwyd,
>
> William Hughes
> Griffith Edwards
> Lewis Richards
> Phillip Phillips
> John Williams
> David Richards
> Hannah Richard x
> Rachel Price x
> Margaret Thomas x
> Mary Williams x
> Margaret Richard x
> Gwenllian Edwards x
> Ann Williams x."
>
> *Gorphenaf* 10*fed*, 1836.

Gwelir fod triarddeg o enwau wrth yr alwad, ond yn ol ei dystiolaeth ef ei hun bob amser deuddeg oedd eu nifer; ac felly y ceir yn hanes Craigyfargod yn *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru*, a ysgrifenwyd ganddo ef ei hun. Yr eglurhad sydd genym i'w roddi ar hyn ydyw, mai y gweinidog a weinyddai ar y pryd oedd y cyntaf y mae ei enw ar y rhestr, ac mai y Parch. William Hughes, Treforris, oedd hwnw. Mae y llawysgrif yn hollol yr un ag eiddo Mr. W. Hughes ar dystysgrif ei urddiad, ac yr ydym yn cael yn aml, yn yr hen alwadau, fod rhyw weinidog cymydogaethol yn bresenol fel cadeirydd, ac arwyddai weithiau fel cadeirydd, ac weithiau fel tyst o reoleiddiad y gweithrediadau. Pa fodd bynag, deuddeg oeddynt mewn nifer, ac allan o'r dwsin bu raid yn fuan fwrw dau allan am ddrwg fuchedd, ond yr oedd eraill erbyn hyny yn barod i gymeryd eu lle. Cynaliwyd cyfarfodydd ei urddiad Medi 14eg a'r 15fed, 1836, ac fel hyn y rhoddir hanes y gwasanaeth yn y *Diwygiwr* am Tachwedd, 1836:—

> "Medi 14eg a'r 15fed, 1836, neillduwyd y Parch. Thomas Rees, gynt o Gapel Isaac, swydd Gaerfyrddin, i gyflawn waith y weinidogaeth efeng-

ylaidd, yn gydsyniol â galwad unol yr eglwys Gynulleidfaol yn addoldy Craigybargod, swydd Forganwg. Yr hwyr cyntaf dechreuwyd gan Mr. William Jones, Capel Isaac, a phregethodd y Parchedigion T. Williams, Maendy; W. Griffiths, Llanharan, a G. Griffiths, Carmel, oddiar Ioan iii. 16; Phil. ii. 12, 13, a Luc xxiv. 29. Am 10 yr ail ddydd, dechreuwyd gan Mr. J. Jones, Argraffydd, Merthyr Tydfil, a thraddodwyd y gynaraeth ar natur eglwys y Testament Newydd gan y Parch. T. Harris, Mynyddislwyn, oddiar 1 Cor. i. 2. Derbyniwyd cyffes y gweinidog gan y Parch. J. Davies, Llantrisant, yr hon oedd hynod o gynwysfawr, ac o archwaeth efengylaidd a duwiol; dyrchafwyd yr urdd-weddi gydag arddodiad dwylaw gan y Parch. M. Jones, Merthyr. Pregethwyd ar ddyledswydd y gweinidog gan y Parch. E. Rowlands, Pontypool, oddiar 1 Tim. iv. 15; ac ar ddyledswydd yr eglwys a'r gwrandawyr gan y Parch. H. Jones, Tredegar, oddiar Heb. xiii. 7, 17, 24. Dechreuwyd am 3, trwy ddarllen a gweddïo, gan y Parch. D. Davies, Taf-fechan, a phregethodd y Parchedigion J. Thomas, Adulam, Merthyr; W. Hughes, Treforris, a J. Jones, Penmain, oddiar Dat. ii. 10; Joel ii. 14, a Rhuf. viii. 1. Am 6, dechreuwyd a phregethwyd gan Mr. Rees Powell, Cross Inn; Mr. Jonathan Davies, myfyriwr, Drefnewydd, a'r Parch. J. Davies, Llantrisant, oddiar Rhuf. viii. 34; Gen. vi. 22, a Gen. vii. 1. Yr oedd y cyfarfod drwyddo oll yn efengylaidd, bywiog, a chymhwysiadol iawn; y gwrandawyr yn lluosog, ac arwyddion eu bod yn cael budd mawr yn ngwaith yr Arglwydd."

Yn ol yr arfer rhoddwyd iddo dystysgrif o'i urddiad, ac ni theimlai yr un dyn ieuanc gynt ei fod mewn cwbl urddau nes y derbyniai hòno; nid am y tybid ei bod yn rhoddi unrhyw awdurdod ychwanegol iddo, ond ei bod yn ddangoseg ei fod wedi ei osod yn y swydd yn rheolaidd yn ol arfer yr Annibynwyr. Wele ei dystysgrif:—

"September 15, 1836.

This day our dear brother, the Rev. Thomas Rees, was set apart to the work of the ministry at Craigybargoed, in the county of Glamorgan, among the Independents, and we, whose names are under written, approve and rejoice in his ordination, and are present on the solemn occasion.

T. B. Evans, Ynysgau
Thomas Harries, Bethel
John Jones, Penymain
John Davies, Aberdar
Evan Rowlands, Pontypool
Hugh Jones, Tredegar
Josuah Thomas, Merthyr

Methusalem Jones, Bethesda
Griffith Griffith, Carmel
Josiah Thomas Jones
William Griffiths, Llanharan
Edward Jenkins, Salem
William Hughes, Morriston."

Mae y cofnodiad o hanes yr urddiad, a'r ysgrifdyst a roddwyd iddo, yn cyflëu i'r darllenydd syniad gwahanol iawn am y lle a'r amgylchiadau i'r hyn oeddynt mewn gwirionedd. Yn y rhai hyn y mae rhyw wedd o rwysg a mawredd, pan na bu erioed, yn wirioneddol, lai o'r fath bethau. Capel bychan llwyd, diaddurn, yn nghysgod craig mewn cwm diarffordd ydoedd, ac nid oedd y gynulleidfa ar y goreu ond cyffredin a gwledig, ac nid oedd nifer yr eglwys ond deuddeg, er y sonir am ei urddo "yn gydsyniol â galwad unol yr Eglwys Gynulleidfaol yn addoldy Craigybargod;" ac er yr addawent yn eu galwad iddo "ei gynal a'i wneuthur yn gysurus hyd eithaf eu gallu;" eto *deg swllt yn y mis* oedd y cwbl a allasent roddi iddo, ac nid yn rhyw gysurus iawn y gallasent ei wneuthur ar hyny. Ond nid ydym yn cael ei fod yn grwgnach, ac ni bu arno eisieu dim.

Cyn myned yn mlaen yn mhellach â'i hanes personol, dichon nad anfuddiol nac annyddorol fyddai i ni gymeryd golwg ar y cylch cyhoeddus y mae yn dyfod iddo, a'i gysylltiad â'r gweinidogion oddiamgylch. Er ei fod yr ieuengaf yn mysg ei frodyr, ac yn weinidog ar yr eglwys leiaf a distadlaf yn y cylch, eto y mae wedi ei dderbyn i gyfundeb y frawdoliaeth, ac yn cael ei gydnabod yn weinidog rheolaidd yn eu plith. Yr oedd rhanau dwyreiniol a gogleddol Morganwg ar y pryd mewn cysylltiad â sir Fynwy, ac yn sir Fynwy yn benaf yr oedd nerth rheolaeth y cyfundeb. Rhanesid teimladau gweinidogion ac eglwysi Morganwg i raddau gofidus ddeng mlynedd cyn hyny yn nglŷn â rhwyg Castellnedd, a chychwyniad Soar, yn achos y Parch. Daniel Griffiths. Cymerodd nifer o weinidogion ac eglwysi ei blaid, ac aeth eraill yn ei erbyn, fel y pellhawyd hwy yn fawr oddiwrth eu gilydd, a chynalient eu cyfarfodydd ar wahan. Ac i wneud y drwg yn waeth, daeth Mr. Griffiths, Castellnedd, a Mr. Griffiths, Alltwen, a'r rhai a gydymdeimlai â hwy, i gynorthwyo Soar, Llanfabon, yr hwn oedd yn rhyw fath o rwyg o'r Groeswen; o leiaf, wedi ei gychwyn heb ollyngdod yr eglwys, na chymeradwyaeth y gweinidog; ac yr oedd yr holl weinidogion cylchynol yn anghefnogol i'r achos. Parodd hyn i'r rhan hòno o Forganwg, o Benybont-ar-ogwy trwy Fro Morganwg hyd Gaerdydd, ac i fyny trwy Gwm Taf, hyd Merthyr a Dowlais, i ymwasgu yn nes â sir Fynwy. Nid oedd nifer yr eglwysi yn y rhanbarth eang hwnw haner can' mlynedd yn ol ond ychydig o'u cymharu â'r hyn ydynt yn awr. Nid oedd Aberdar ond pentref bychan; a chyfoeth anferth y cwm poblog o Hirwaen hyd Bontypridd, heb ond prin ei gyffwrdd. Nid oedd trwy holl gymoedd y Rhondda fawr a'r Rhondda fach, unwaith yr eid uwchlaw y Cymer a'r Dinas, ddim i'w weled ond deadellau defaid, ac amaethwyr gwledig blaenau y cymoedd yn gwylio eu praidd; ac am yr holl gymoedd llai, sydd erbyn hyn wedi eu poblogi, prin y gwyddai neb y tuallan iddynt am danynt, oddieithr ambell i deithiwr unig a ddygwyddai dramwy y ffordd hòno. Merthyr ar y pryd oedd calon y gweithfeydd, ac oddiyno i fyny i'r "mynyddau," fel y gelwid Rhymni, a Thredegar, a Cendl, a'r Brynmawr; ac yn mlaen i Blaenafon, a'r Farteg, a Phontypool, yr oedd toraeth y boblogaeth weithfaol yn y cyfnod hwnw, ac yn hollol Gymreig; ac nid yw ond teg cydnabod mai eglwysi Mynwy ar y pryd oedd yn cymeryd y blaen mewn haelioni a gweithgarwch. Yr oedd Craigyfargod, er yn fychan, a dinod, ac anghysbell, eto yn nghanol y cylch eang yma, a'r gweinidog ieuanc, er ei fod yn gwbl anymhongar, eto yn llawn o ryw asbri am gyhoeddusrwydd, a chanddo ffordd nodedig i fyned i ffafr pawb, a hyny heb i neb dybied ei fod yn ymwthio. Nid oedd na Chyfarfod Chwarterol, nac agoriad capel, nac urddiad, na chymanfa trwy yr holl gylch na ofalai efe am fod ynddo; ac anaml y dychwelai o unrhyw un o honynt heb ei fod wedi cymeryd rhan ynddynt, a byddai pobpeth a wnai yn foddhaol a chymeradwy.

Daeth yn fuan yn adnabyddus o'r holl weinidogion, ac yn llawn mor adnabyddus iddynt, ac nid oedd eisieu ond ei adnabod er ei anwylo. Y Parch. Griffith Hughes, Groeswen, oedd yr un y syniai uchaf am dano fel pregethwr doniol a phoblogaidd. Yr oedd ei edmygedd o hono yn ddiderfyn; ond yr oedd Mr. Hughes wedi llesgâu yn fawr cyn sefydliad Mr. Rees yn y wlad hòno, fel mai anaml y gwelodd ef oddicartref mewn unrhyw gyfarfod. Y Parch. William Jones, Penybont-ar-ogwy, oedd y gwr yr edrychai pawb i fyny ato fel duwinydd galluog a phregethwr rhagorol. Er nad oedd mor ddoniol a rhai o'i gydoeswyr, eto safai yn uchaf yn mysg holl weinidogion Morganwg fel pregethwr pur, coeth, sylweddol, ac efengylaidd. "Ysgrifenydd wedi ei ddysgu i deyrnas nefoedd" ydoedd. Hen bregethwr cynhes a gwresog oedd y Parch. Methusalem Jones, Bethesda, Merthyr, ac felly hefyd y Parch. David Stephenson, Nantyglo. "Gwŷr annysgedig ac anllythyrenog," ac eto a lwyddasant i gasglu a chadw yn nghyd gynulleidfaoedd mawrion, ac a fuont yn ddiamheu yn offerynau i "droi llaweroedd oddiwrth anwiredd." Y Parch. Hugh Jones, Tredegar, ond a adnabyddid yn well o dan ei ffugenw, *Cromwel o Went*, oedd y pryd hwnw yn uchder ei boblogrwydd. Efe oedd yn cymeryd y blaen ar bawb yn y cyfundeb yn y cynadleddau, a llywodraethai â braich gref, ac fel y credai rhai, â gwialen haiarn. Yr oedd y ffugenw a fabwysiadodd yn ddangoseg o'i ysbryd. Ond y pryd hwnw efe oedd yn teyrnasu. Yr oedd yn un o'r parablwyr cliriaf a chroewaf, fel yr oedd rhyw swyn yn ei ymadroddiad, yr hyn, yn nghyda'i serchawgrwydd caruaidd, a'i gwnai yn nodedig o boblogaidd, yn gwbl ar wahan i'r hyn a draethid ganddo. Y Parch. Evan Rowlands, Pontypool, oedd yn bregethwr cryf a sylweddol, ac yn ei ffordd ef yn ddawnus. Garw ac anghaboledig ydoedd, ond yn gywir a didwyll, ac yn hynod o ffyddlon i'r rhai y cymerai atynt. Y Parch. David Hughes, Casnewydd, oedd ddyn ieuanc galluog a dysgedig, yn ddarllenwr mawr, ac yn darparu ei bregethau yn ofalus, y rhai a draddodai gydag egni i ryw ddyrnaid yn Heolyfelin. Ond bu yno yn ddiwyd yn parotoi ei hun erbyn yr adeg yr agorodd rhagluniaeth y drws iddo i fyned i hen eglwys luosog Trelech, lle y cafodd faes cymhwys i'w lafur, a chynulleidfa i werthfawrogi ei bregethau. Cafodd Mr. Rees ef yn gyfaill ffyddlon ac yn hyfforddwr caredig. Cyrchai ato i'r Casnewydd i gael gwersi ganddo mewn gramadeg Saesoneg, a'i gyfarwyddo i gyfieithu; a bu yn ceisio dysgu Groeg a Hebraeg dan ei arweiniad. Y Parch. Thomas Harries, Mynyddislwyn, oedd un o'i gymydogion agosaf, ac un o'i gyfeillion anwylaf, a'r hwn o ran ei ddoniau oedd fel y diliau mêl. Amser a ballai i fynegu am y Parchedigion John Hughes, Dowlais; Edward Jenkins, Salem; Josuah Evans, Cymer; Josuah Thomas, Merthyr; W. Griffiths, Llanharan; John Davies, Aberdar, ac eraill oedd yn llafurio yn ddiwyd yn nghylch y cyfundeb ar y pryd, ac â'r rhai y ffurfiodd Mr. Rees gydnabyddiaeth a chyfeillgarwch. Yr oedd y Parch. David Thomas, Penmain, yr hwn oedd o'r un teulu, wedi ei lwyr analluogi cyn iddo ef sefydlu yn y wlad, a bu farw yn fuan ar ol hyny. Parodd ei hen gysylltiad â Chapel Isaac i'r Parch. Lewis Powell, Caerdydd, ei hoffi yn fawr; ac yr oedd ganddo yntau barch dirfawr i'r rhai oeddynt yn hŷn o oedran nag ef, ac yn Nghrist o'i flaen. Cydnabyddai trwy ei oes ei ddyled i'r gwŷr hyn, ac er iddo newid cryn lawer ar ei farn fachgenaidd am rai o honynt, eto ni chollodd ei barch iddynt, a'i rwymedigaeth i'w coffadwriaeth.

Mae nodwedd y gweinidogion y cychwyna gweinidog ieuanc yn eu plith yn cario dylanwad pwysig yn ffurfiad ei gymeriad. Mae yn debyg o gymeryd i fyny â'u harferion a myned i'w hysbryd; ac yn enwedig y mae un dyn effro, o feddwl pur, o ysbryd cyhoeddus, ac o syniadau eang, yn cario dylanwad ar y lluaws. Ychydig o arweinwyr sydd yn y byd, dilynwyr yw y rhan fwyaf, ac os bydd dyn o ewyllys gref, a phenderfyniad didroi-yn-ol, nid gorchwyl anhawdd ydyw iddo gael myned yn dywysog mewn unrhyw gymdeithas. Ceir y fath beth gofidus weithiau a chylch o weinidogion segur a chwedleugar, yn cyfarfod â'u gilydd i ysmocio, ac yfed, a chwedleua, nes heintio yr holl awyr o'u cwmpas. Mae yn ddigon am fywyd gweinidog ieuanc i sefydlu yn y fath gylch. Os na bydd ynddo benderfyniad llawer cryfach nag eiddo y rhan fwyaf o ddynion, ond odid nad ymollwng a wna i'r unrhyw arferion nes cael ei faglu a'i orchfygu. Nid oes yr un gymdeithas mor beryglus i weinidog ieuanc a chymdeithas gweinidogion llygredig. Mae yn ddrwg genym gysylltu y fath air â gweinidogion yr efengyl; ond y mae rhai felly i'w cael, ysywaeth, ar bob amser; a lle y maent, profant yn fagl a dinystr. Maglwyd "gwr Duw o Judah," gan "hen brophwyd o Bethel," wedi i holl daerni a gwobrau Jeroboam fethu ei hudo. Nid oedd y cysylltiadau y syrthiodd gwrthddrych y Cofiant hwn iddynt yn gwbl rydd oddiwrth brofedigaethau ar un adeg; ond disgynodd ef yno ar adeg ffafriol iawn, oblegid yn fuan daeth tòn gref heibio a gododd syniad moesol yr eglwysi, a'r hon a gariodd ddylanwad grymus ar arferion cymdeithasol y wlad; ac er nad ymollyngodd pawb i'w dyfroedd hi, eto deffrodd yr eglwysi i wyliadwriaeth; gwaredwyd amryw oedd yn brysio ar y goriwaered, a rhagflaenwyd llawer mwy o rai oedd eto heb eu dwyn yn gaeth yn rhwymau arferion y wlad.

Ond y mae yn rhaid i ni bellach ddychwelyd at y gweinidog ieuanc yn ei gylch cartrefol er gweled ei lafur yno. Mae yn cychwyn, fel y gwelsom, mewn dau gymeriad, fel gweinidog ac ysgolfeistr. Cadwai ysgol cyn ei urddo, a pharhaodd i'w chadw am o gylch dwy flynedd wedi ei urddo, ac ar yr un pryd gwnai ei oreu i'w ddysgu ei hun, ac yr oedd ei gynydd yn eglur i bawb. Nid yw yn debyg fod yr ysgol yn ffynonell o elw mawr iddo, ond fod pob tipyn yn help. Nid oedd ei anghenion yn lluosog, ac yr oedd wedi cynefino â byw yn galed. Pregethai lawer iawn mewn amaethdai trwy y wlad oddiamgylch. Nid oedd odid dŷ yn yr holl amgylchoedd na phregethodd ynddo rywbryd neu gilydd. Byddai yn rhywle bob wythnos, ac yn aml ddwy noson neu dair yn yr un wythnos; ac er nad oedd y dogn a estynid iddo ond digon prin yn mhob lle, eto ni ddychwelai o un man yn waglaw. Pregethai lawer yn yr eglwysi cylchynol, a gelwid yn aml am ei wasanaeth ar y Sabbathau yma a thraw gan eglwysi gweigion, fel rhwng y cwbl yr oedd yn gallu cyfarfod ei holl angenrheidiau. Gresyn dirfawr na buasai wedi cadw cofnodion llawer helaethach nag a wnaeth; ac y mae yn syndod am dano ef oedd mor hoff o chwilio hen gofnodion, ac mor llawdrwm ar y rhai gynt am esgeuluso hyny, ei fod ei hun wedi bod mor ddiofal. Nid oes unrhyw esgusawd a ellir roddi dros y fath esgeulusdra. Yn y dyddiaduron oedd ganddo, ar ol cychwyn eu llenwi yn ofalus, y mae cyn pen ychydig fisoedd yn eu gadael yn llwyr. Mae ei ddyddiadur am 1838 yn awr o'n blaen. Dyna y cyntaf sydd genym o'i eiddo, a dyna y cyflawnaf; ond nid ydyw wedi cyrhaedd i ganol Mai nad ydyw wedi llwyr ddiffygio. Rhòddwn yma gofnodion y mis cyntaf o'r flwyddyn hòno fel yr ysgrifenodd hwy, a gellir eu cymeryd yn ddangoseg lled gywir o'r modd y treuliodd yno bedair blynedd cyntaf ei weinidogaeth.

"1838. Ionawr 1. Llun.—Dechreuais y flwyddyn hon mewn iechyd dymunol—Pregethais yn Mynyddislwyn mewn angladd, oddiar Ps. xxxix. 12, ac am 6 yn yr hwyr yn yr un lle oddiar 1 Cor. xv. 4. Hwyl ddymunol.

2il Mawrth.—Dyfod o Fynyddislwyn adref.—Gwrando Evans, Cymer, yn pregethu yn y Graig oddiar 2 Tim. i. 12.—Dodi *shelf* y llyfrau yn ei lle.

3ydd Mercher.—Dyfod o dre i gwrdd Nantyglo.—Pob peth yn ddymunol a hyfryd.

4ydd Iau.—Yn nghwrdd Nantyglo, ac yn pregethu ar y pwnc oddiar Exodus xx. 7. Hwyl dda.

5ed Gwener.—Dyfod adref o Nantyglo, a phregethu mewn angladd yn y Graig, oddiar 2 Sam. xii. 22. Hwyl dda.

6ed Sadwrn.—Yn nhre yn darllen a myfyrio, ond heb wneud dim *progress*.

7fed Sabbath.—Yn Craigyfargod.—Cymundeb.—Angladd D. Joshua.—Esay xxvi. 19. Dim hwyl. Am 6 yn yr un lle, Hab. iii. 2. Hwyl dda.

8fed Llun.—Gyda'r ysgol. Lled ddihwyl.—Cysgu yn Cefnyfforest.

9fed Mawrth.—Gyda'r ysgol.—Darllen Paley.—Cael llawer o addysg a phleser.—Cysgu yn nhre.

10fed Mercher.—Gyda'r ysgol.—Darllen Paley a Scott.—Hyfryd.—Cysgu yn nhre.

11eg Iau.—Gyda'r ysgol.—Darllen Scott.—Society.—Hyfryd.

12fed Gwener.—Gyda'r Ysgol.—Darllen Scott.—Cysgu yn y Forest.—Pob peth yn hyfryd.

13eg Sadwrn.—Myned i'r Rhydri.—Pregethu yno oddiar Eph. i. 5.—Dim hwyl.

14eg Sabbath.—Rhydri am 10; 1 Tim. ii. 5. Am 6, 1 Cor. xv. 4.—Hwyl yn yr hwyr.

15fed Llun.—Codi cyn dydd i dd'od i dre.—Fy mhen yn glaf o achos hyny.

16eg Mawrth.—Gyda'r ysgol, ond fy mhen yn glaf fel doe. Dim hwyl at waith.

17eg Mercher.—Gyda'r ysgol.—Pregethu oddiar Preg. viii. 11, a bedyddio yn Clwydtrawsga. Hwyl weddol.—Cysgu yn nhre.

18fed Iau.—Gyda'r ysgol.—Darllen Leighton.—Gwrando Jenkins, Salem, yn y Graig, oddiar Esay lv. 11.—Cysgu yn Bedlinog.

19eg Gwener.—Gyda'r ysgol.—Cysgu yn nhre.

20fed Sadwrn.—Yn Merthyr.—Yn nhre.

21ain Sabbath.—Yn y Graig y boreu yn gwrando T. E. David, oddiar 2 Tim. ii. 3.—Pregethu fy hun yr hwyr, 1 Cor. iii. 11. Hwyl weddol.

22ain Llun.—Gyda'r ysgol. Dim nodedig.

23ain Mawrth.—Gyda'r ysgol.—Yn Merthyr.

24ain Mercher.—Gyda'r ysgol.—Pregethu yn Saron ar Gen. i. 17.—Calonogol iawn.

25ain Iau.—Gyda'r ysgol.—Society.—Dymunol iawn.

26ain Gwener.—Gyda'r ysgol.—Pregethu yn Gelligaer, oddiar 1 Ioan iv. 10.—Dymunol iawn.

27ain Sadwrn.—Dyfod o Gelligaer.—Darllen *Cobbet's Grammar*.

28ain Sabbath.—Pregethu yn y Graig oddiar Ps. xvi. 11. Boddhaol iawn.—Gwrando M. W. yn yr hwyr.

29ain Llun.—Gyda'r ysgol.—Yn Nhy'rywen gyda Mr. Jacob.

30ain Mawrth.—Gyda'r ysgol.—Yn Mynwent y Quakers gyda'r Cymreigyddion.

31ain Mercher.—Gyda'r ysgol.—Dysgu gramadeg.—Teimlo boddhad ac addysg."

Byddai yn hawdd i ni fyned yn mlaen a'r tri mis canlynol, ond ailadroddiad cyffelyb a geir o'r un pethau; ond gwelir ei fod yn ddiwyd gyda'r ysgol, ac yn pregethu, ac yn ceisio dysgu ei hun. Ar y 3ydd o Chwefror y mae yn dweyd iddo fod yn Merthyr yn cael trwydded i bregethu; ac mewn cofnodion pellach a rydd gwelwn ei fod o'i brinder yn prynu ambell lyfr newydd. Prynodd yn Merthyr Ramadeg Robert Davies, a *Dictionary* Richards, a 17 o ranau o Dr. Adam Clarke. Mae y llyfrau a brynai yn dangos mai efrydydd oedd, a'i fod am ddysgu a diwyllio ei hun, mewn trefn i fod yn gymhwys i ddysgu eraill hefyd.

Wedi treulio yno yn agos i ddwy flynedd yn y weinidogaeth, yr ydym yn dyfod at gyfnod newydd yn ei fywyd. Yn mysg yr ychydig bapyrau a adawodd ar ol cawn yr hyn a ganlyn:—

"Dear Brother,

I shall be highly obliged unto you, if you could possibly go to preach at Pontaberbargoed at 3 o'clock to morrow. I will surely reward your kindness another time.

Yours truly in the best bonds,

Salem, March 3, 1838. EDWARD JENKINS."

Ar gefn y nodyn yma y mae yntau wedi ysgrifenu fel hyn—"Trwy y llythyr hwn y cefais weled fy nhad-yn-nghyfraith, ac yr addewais fyned i'w dŷ i bregethu, trwy yr hyn y cefais weled fy ngwraig gyntaf.—T.R."

Yn ei ddyddlyfr am nos Wener, Mawrth 16eg, yr ydym yn cael y cofnodiad, "Pregethu yn nhy Thomas o'r Llan ar Ioan i. 14—hwyl dda." Ar gyfer dranoeth, dydd Sadwrn, ceir, "D'od adref o dŷ Thomas o'r Lan. Hyfryd." A gallwn dybied fod rhywbeth heblaw yr "hwyl dda" i bregethu wedi peri fod pethau yn "hyfryd." Ar waelod y ddalen ceir y nodiad, "Ty tad a mam Mrs. Rees—Thomas o'r Lan, a Nani o'r Arel, y byddai yr hen bobl yn eu galw." Thomas ac Anne Williams oedd enwau ei rhieni, y rhai oedd yn byw yn Pantffawyddog, yn mhlwyf Bedwellty. Ganwyd y tad yn Llandafal, a'r fam yn yr Arel, ac yn ol enwau y lleoedd hyny yr adnabyddid hwy dros eu holl fywyd. Hanai y ddau o hen deuluoedd lluosog a chyfrifol yn rhanau uchaf siroedd Morganwg a Mynwy. Annibynwr oedd y tad, aelod a diacon, a dechreuwr canu am lawer o flynyddoedd yn Salem, Pengam. Bedyddwraig oedd y fam, ac aelod o hen eglwys Blaenau Gwent. Yr ydym yn cael yn ei ddyddlyfr ei fod yn cyrchu i dŷ "Thomas o'r Lan" ar ol hyn; ac yn amlach na hyny ei fod yn cyfarfod â rhywun yr oedd ei chyfeillach yn hyfryd ganddo; a diwedd yr hanes ydyw, Tyst-ysgrif priodas Thomas Rees a Jane Williams yn Saron, Tredegar, dydd Sadwrn, Awst 25ain, 1838. Gweinyddwyd ar yr achlysur gan y Parch. H. Jones. Cwestiwn pawb bellach ydoedd pa fodd y byddent byw. Deg swllt dderbyniodd y misoedd cyntaf wedi ei urddo. Ni chododd o gwbl i bymtheg swllt; ac yr oedd yn sibrwd yn mysg rhywrai mai deuddeg swllt a dderbyniodd un o'r misoedd cyntaf ar ol y briodas; a beth oedd hyny i gadw gwr a gwraig. Nid yw yr ysgol yn dwyn digon o elw i mewn i gyfarfod y costau ychwanegol, fel y mae yn rhaid iddynt droi eu gwyneb i ryw gyfeiriad arall am foddion cynaliaeth.

Yr oedd gan ei dad-yn-nghyfraith ddau dŷ yn Mhontaberbargod; gelwid un y Ty mawr, a'r llall y Ty bychan, a phenderfynwyd i'r pâr ieuanc i gychwyn eu byd yno; ac agor siop yn y Ty mawr, a byw yn y Ty bychan, a rhoddodd ei dad-yn-nghyfraith gyfran o'r hyn oedd yn dygwydd i'w ferch o'i ddâ, er mwyn eu cychwyn yn y byd. Ni wyddai yr un o'r ddau ddim am fasnachu; nid oeddynt erioed wedi bod ddiwrnod mewn siop; ac yr oedd ef yn hollol ddiamcan at beth o'r fath. Ni bu neb erioed yn fwy felly. Nis gallesid gwneud siopwr o hono o dan yr amgylchiadau mwyaf ffafriol. Nid yn unig yr oedd yn ddifedr i wasanaethu ar gwsmeriaid, ond ni wyddai ddim am dwyll y byd, ac ystrywiau y rhai ddaw gyntaf i fasnachdy newydd a agorir. Nid oedd hi yn amddifad o gymhwysder at beth o'r fath pe cawsai barotoad priodol. Yr oedd yn bladres o ddynes gref, lathraidd, hoyw; gyda pharabl o'r fath gliriaf, a chroywder ymadrodd na chlywid ond anfynych ei gyffelyb, ac yn llawn bywiogrwydd a sirioldeb; ond nid oedd erioed wedi cael unrhyw ddysgyblaeth at fasnach, nac yn deall dim am yr hyn yr oedd ar ymaflyd ynddo. Ei hunig gymhwysder oedd fod ganddi ychydig arian, a swm mawr o hunanhyder, fel nad arswydai rhag gwyneb neb. Wedi agor y siop dechreuwyd cyrchu iddi o bob cyfeiriad, a chan fod y fasnach yn cael ei chario yn mlaen ar goel; neu, yn ol tafodiaith Morganwg a Mynwy, ar yr "hen gount," nid oedd diffyg cwsmeriaid ar unwaith. Deuai y rhai oedd yn ddwfn ar lyfrau masnachwyr eraill yn y wlad yno yn llu mawr iawn; oblegid hwynthwy yw y rhai cyntaf bob amser i noddi pob siop newydd a agorir. Yr oeddynt yn dyfod yno wrth reswm, os credid eu geiriau, i ffafrio y pâr ieuanc oedd ar gychwyn eu byd, ac nid oblegid fod ganddynt ddim yn erbyn yr hen siopwyr a adawent; ac am eraill nid oedd dim ond sel grefyddol a pharch i'r gweinidog ieuanc wedi eu dwyn hwy yno; oblegid yr oeddynt wedi dyfod encyd o ffordd yn unig o garedigrwydd. O, ïe siwr! Yr oedd rhai o honynt yn gyfarwydd iawn â'i thylwyth hi, y rhai oeddynt yn lluosog iawn trwy y wlad, a rhyfedd y parch oedd ganddynt iddynt. Yr oedd eraill o honynt wedi bod yn ei wrandaw ef yn pregethu, ac wedi cael bendith trwyddo; ac yr oedd rywbryd, yn rhywle, wedi bod yn lletya gydag ewyrthod neu geraint i rai o honynt. Yr oedd rhai o honynt hefyd, fel yntau, yn d'od o "*Shir Gar*," ac yn adwaen ei dylwyth; ac yr oedd "ymadrodd teg a gweniaith" y cnafiaid anonest yma yn myned i lawr yn rhwydd iawn gyda'r par masnachol-dibrofiad y cymerid y fath fantais arnynt. Nid oes neb ond y profiadol a wyr am ragrith ac ystrywiau cwsmeriaid hocedus. Cyfeiriwn at un enghraifft a ddaeth yn uniongyrchol o dan ein sylw. Dealla rhai o'n darllenwyr yr amgylchiadau heb i ni roddi yr enwau. Yn fuan ar ol Mr. Rees, priododd cyfaill iddo yn y weinidogaeth, ond hynach nag ef, ac yr oedd ei wraig yn un ddoniol iawn; yn fwy ei dawn a'i thalent na'i medr i drefnu ei thy. Yn ddioed wedi priodi derbyniodd alwad o hen eglwys barchus, ond ei bod wedi ei hanrheithio gan ymraniad, a'r eglwys hefyd yn yr hon y dygasid ef i fyny. Yr oedd yno eglwys gerllaw wedi ei thrallodi yn ddirfawr gan derfysg a gyfodasai o herwydd drwgfuchedd gweinidog ieuanc a fuasai ynddi, ac er mwyn iachâu y teimladau dolurus ac adfer heddwch, penderfynodd yr eglwys i roddi ei hun am flwyddyn o dan ofal y tri gweinidog agosaf, i ddyfod ati ar gylch; ac yr oedd y gweinidog dan sylw yn un o'r tri; ac yr oedd yn cwbl gredu pan ddeuai y flwyddyn i ben y rhoddai yr eglwys ei hun yn gyflawn o dan ei ofal ef. Yn wir, mor gryf y credai hyny, fel y symudodd i fyw yn mhellach oddiwrth yr eglwys oedd eisoes dan ei ofal, er mwyn bod yn fwy cyfleus i'r eglwys yr oedd ei lygad arni. Ond pan ddaeth y flwyddyn i ben, un o'r ddau arall a ddewisodd yr eglwys i fod ei bugail parhaol. Yn ei siomedigaeth ar y pryd, agorodd y gweinidog a'i wraig siop yn y ty, i'r hwn yn frysiog y symudasent, a dygwyddodd ein bod yno am ddarn o ddiwrnod yn fuan, os nad yn wir yr wythnos gyntaf wedi agor y siop, ac erioed ni welsom bobl yn cael eu twyllo yn fwy gan ddynion cyfrwysddrwg. Synem atynt mor gibddall oeddynt na welent eu dichellion. Daeth yno amryw i fewn yn ystod yr amser y buom yn y ty i ymofyn nwyddau ar goel, a'r un chwedl oedd ganddynt oll—y camwri oedd wedi ei wneud na buasai Mr. —— wedi cael yr alwad, fel yr oedd pawb o'r eglwys am, ond fod rhyw wŷr mawr yn mynu eu ffordd; ond hug oedd hyn oll i'w daflu dros lygaid y gweinidog a'i wraig er cael eu nwyddau ar goel, ac yr oeddynt i gyd yn llwyddo. Cof genym yn dda am un hen wraig o'r fath fwyaf rhagrithiol a ddaeth i fewn. Dechreuodd mewn tôn wylofus ag amlygu ei chydymdeimlad â Mr. —— oblegid y siomedigaeth oedd ef wedi gael, ond nad oedd ei siomedigaeth ef yn ddim mwy na siomedigaeth yr eglwys i gyd ond rhyw ddau neu dri; ac yna cymerai arni grïo, a dweyd, "Bachgen bach wedi ei fagu gyda ni, y gwyddom ni i gyd beth yw e, yn cael ei droi heibo, a rhyw ddyn dwad fel hwna yn cael yr eglwys;" ac yna dechreuodd ddweyd geiriau bychanus, dirmygus, am y gweinidog a ddewisasid; ac ar unwaith fel un yn teimlo yn sicr ei bod wedi llwyddo yn ei hamcan, y mae yn cydio mewn cwdyn bychan oedd ganddi yr holl amser o dan ei braich, ac yn dweyd mewn ton hollol wahanol i ddim oedd ganddi o'r blaen—"Mr. —— ga i werth haner coron o gàn gynoch chi, chi gewch yr arian ddydd Sadwrn?" "Cewch, cewch," meddai yntau gyda'r parodrwydd mwyaf, gan orchymyn i'w wraig, yr hon oedd o'r gyfrinach, ac yn clywed y cwbl, ei bwyso iddi, fel pe buasai yn dda ganddo ei roddi. Wedi i hòno fyned allan beiddiasom awgrymu iddo y gallasai ei fod yn cael ei dwyllo ganddynt, ond ni fynai gredu hyny; ond cyn pen chwe' mis yr oedd y siop wedi ei chau, a hwythau wedi colli y cwbl a feddent.

Y cyffelyb yn hollol oedd y lluaws a gyrchent i siop newydd Pontaberbargod. Gwneid masnach helaeth mewn rhoddi eiddo allan, ond hwyrfrydig oedd yr arian yn dyfod i fewn. Mae y Parch. Jonah Roberts, Castellnedd, yr hwn sydd o'r un tylwyth a Mrs. Rees, yn cofio fod ei fam yn cario cenadwri atynt oddiwrth ffrynd iddynt, oedd yn dymuno eu lles, i'w rhybuddio i beidio rhoddi eu nwyddau i ryw rai neillduol, gan enwi amryw deuluoedd oedd yn prynu yn y siop, y rhai y gwyddai na buasent byth yn talu; ond ni fynai ef na hithau wrando; a'u hateb oedd, "Mae'r bobl yn sicr o'n talu ni;" ond costiodd yn ddrud iddynt wrthod gwrando. Yr oedd y ddau yn hollol anghymhwys i gario yn mlaen fasnach o dan y fath amgylchiadau. Yr oedd y blynyddoedd hyny hefyd yn flynyddoedd o gyni a chyfyngder mawr. Dygodd cynhauafau methiantus y blynyddoedd 1837 ac 1838 y wlad i wasgfa a chaledi. Dyna barodd i Gynghrair Diddymiad Deddfau yr Yd gymeryd ffurf mor benderfynol. Teimlid yn flaenorol oddiwrth orfaeliaeth y deddfau hyny, ond y cyfyngder mawr y dygwyd y wlad iddo a barodd i'r teimlad gymeryd ffurf, ac i'r cynghrair gael ei sefydlu. Gwasgid yn arbenig ar y rhanau gweithfaol, nes yr oedd llawer, er fod ganddynt ewyllys i dalu, heb allu i wneud hyny; fel yn ychwanegol at eu hanghymhwysder hwy at fasnach, ac anonestrwydd y cwsmeriaid sydd yn brysio i le newydd i gael eu nwyddau ar goel; yn anffodus cychwynasant eu masnach ar adeg hynod o anffafriol.

Ond yr oedd mwy na hyn hefyd. Y flwyddyn 1839 oedd blwyddyn fythgofus y cynhwrf Siartaidd yn Nghymru; ac yr oedd Pontaberbargod yn nghanol y rhanbarth mwyaf cyffrous ac yn cael ei gylchynu o bob tu gan gyfrinfaoedd Siartaidd. Dyna yn ddiau y bennod dduaf yn hanes Cymru, yn wleidyddol, yn y ganrif hon. Yr oedd y lefain yn y blawd er's hir amser, a'r egwyddorion yn gweithio yn ddirgelaidd, ac yr oedd yr ysbryd a feithrinid yn y cyfrinfaoedd yn mhell o fod yn iachusol. Er nad oedd dim yn mhwyntiau y Siarter yn annheg nac yn afresymol; er y gallai fod cario allan rai o honynt yn anymarferol, eto yr oedd y moddion a gymeradwyid gan lawer o honynt er sicrhau y pwyntiau hyny yn hollol anghyfansoddiadol. Cymhellent y defnyddiad o foddion treisiol a gorthrechol. Mae y fath ddysgeidiaeth yn beryglus, hyd yn nod pe na weithredid yn ei hol. Megir ysbryd gwrthryfelgar, dirmygir hawliau cyfraith, edrychir yn ysgafn ar iawnderau personol, peryglir meddianau dynion, ac o'r braidd y mae bywydau yn ddiogel. Mae hyd yn nod ymdrechu am yr hyn sydd gyfreithlawn trwy foddion anrhydeddus, os hir atelir ef oddiwrth ddynion, yn eu gosod dan brofedigaeth i fyned dros y llinell; pa faint mwy os bydd y moddion yn amheus trwy yr hwn y ceisir sicrhau hawliau cyfiawn. Cariodd y cynhwrf Siartaidd ddylanwad niweidiol i bob cysylltiad. Dygodd ysbryd o wrthryfel i mewn i'r eglwysi; ni pherchid wyneb yr hynafgwr; aeth swyddogaeth yn ddirmygus yn ngolwg llawer, fel nad arswydent gablu urddas; ac o'r braidd y credai llawer fod dim a feddai neb yn eiddo iddo ei hun, eithr yn hytrach fod pob peth yn gyffredin. Nid ystyriai llawer fod peidio talu eu dyledion i fasnachwyr mewn un modd yn anonestrwydd. Creodd Siartiaeth syniadau llac am hawliau cyfiawnder, fel yr aeth yn fethiant ar lawer a geisiai gario eu masnach yn mlaen; a disgynodd malldod ar drafnidiaeth yn ei holl ganghenau. Noson ddu dywyll oedd nos Sabbath, Tachwedd 3ydd, 1839, trwy holl derfynau Mynwy a rhanau o Forganwg—o Ferthyr i Casnewydd, oblegid y noson hòno yr ymgasglai y Siartiaid o'r holl ardaloedd i fyned i Casnewydd erbyn dranoeth; y diwrnod a hir gofir, oblegid y terfysg a'r gyflafan ofnadwy a gymerodd le; ac mewn canlyniad i'r hwn y condemniwyd Frost, Williams, a Jones, i'w rhoddi i farwolaeth fel arweinwyr y gwrthryfel; ac y condemniwyd amryw eraill i alltudiaeth dros eu holl fywyd. Yr oedd yr holl fis blaenorol wedi bod yn fis o gynhwrf mawr; ac er y ceisid cadw pob peth yn ddirgelaidd, eto yr oedd sibrwd cyffredinol fod rhywbeth mawr ar gymeryd lle. Ciliasai llawer iawn o fasnachwyr Mynwy am eu heinioes i Abergavenny, Crughywel, ac Aberhonddu. Torwyd y gwasanaeth i fyny mewn llawer o gapeli, a chiliai llawer o'r gweinidogion i leoedd dirgel i lechu. O dan risiau y pulpud yn y capel y bu Mr. Ridge, Cendl, yn ymguddio; a hyd ei ên yn y brysglwyni yn y camlas y bu Mr. Richard Jones, Sirhowy, yn ymlochesu, a chlywai yr erlynwyr yn myned heibio i chwilio am dano; a da oedd iddo fod tywyllwch dudew y nos i'w gysgodi. Bu eraill hefyd yn ymguddio rhag y rhai oedd yn eu ceisio. Ni chynygiodd neb osod ei law ar Mr. Rees, Craigybargod; ond profodd yr holl helynt yn ddinystr i'w amgylchiadau. Gwelodd ei bod yn tywyllu arno, ond parhai i obeithio yr agorai rhyw ddrws o ymwared iddo, er nas gwyddai ychwaith o ba le. Ni feiddiai ef, yn ystod yr holl amser, wrthod rhoddi ei nwyddau i'r rhai a'u ceisiai. Y werin afreolus oedd yn llywodraethu, ac yr oedd eu hofn ar holl fasnachwyr y wlad; ac er i bethau droi i'r ochr arall ar ol y dydd Llun du hwnw yn Casnewydd, eto yr oedd yn rhy ddiweddar, oblegid yr oedd amgylchiadau ugeiniau o honynt wedi eu dinystrio; ac felly y dygwyddodd ar siopwr y Ty mawr, yn Mhontaberbargod.

Yr oedd Mr. Rees yn yr adeg yma mewn gohebiaeth âg eglwys Ebenezer, Aberdar, a thybiai ei fod yn hyny yn gweled ei ymwared yn nesâu. Yr oedd wedi dyfod i ryw ddealltwriaeth â hwy, er heb dderbyn galwad ffurfiol, ac wedi amlygu ei gydsyniad. Ond ow! yn annysgwyliadwy, dyma ei ofynwyr ar ei warthaf! "Gwŷr Bryste" sydd wedi bod yn ofn ac arswyd i ganoedd o fasnachwyr y wlad hòno; a'r rhai, os unwaith yr eir i'w gafael, nid yn fuan y deuir allan o honi. Llawer soniodd y Parch. Morgan Howells am "wŷr Bryste," ac nid rhyfedd, oblegid bu yntau yn eu hewinedd, ac â chroen ei ddanedd y diangodd. Clywsom Dr. William Rowlands, Utica, yn adrodd yn ddoniol ei flinder a'i ofid pan y syrthiodd i ddwylaw "gwŷr Bryste." Ac y maent wedi dyfod i Bontaberbargod i hawlio yr hyn oedd ddyledus iddynt; ond nid oedd yno nac arian na gwerth iddynt gael. Na, yr ydym yn camddywedyd, yr oedd yno werth, y gwerth mwyaf yn y lle, a chymerasant afael yn hwnw! Mae yn ddrwg genym ychwanegu. Yn wir, buasai yn dda genym beidio myned yn mhellach, a thaflu llen ebargofiad dros y cwbl. Dyna hefyd a wnaethem oni buasai ddarfod i'r *Western Mail*, ac fel y credwn, rai papyrau eraill, godi y peth i'r gwynt yn adeg ei farwolaeth, a hyny yn hollol gamarweiniol; ac oblegid hyny, tybiwn fod cyfiawnder â'i goffadwriaeth yn galw am i ni fynegu y peth fel y bu, a hyny am nad oes dim yn yr holl amgylchiadau, mewn un modd, yn adlewyrchu yn anffafriol ar ei gymeriad ef, er mor boenus ydoedd. Yn wir, daeth drwy y prawf yn anrhydeddus, er iddo ei lethu yn ei amgylchiadau dros ei holl fywyd. Gan nad allai gyfarfod ei ofynwyr yn y fan, ymaflwyd ynddo ar unwaith, a chymerwyd ef ymaith yn ddiarwybod i'w holl gyfeillion, a chyn i neb o honynt gael amser i dd'od i'r ymwared, yr oedd yn ngharchar Caerdydd! Y fath ddygwyddiad trallodus i gymeriad mor ddiniwed! Ond ni bu yno yn ddim hŵy nag y cafwyd amser i drefnu ei ryddhad. Dywed y *Western Mail*, "Yr oedd cynhwrf Casnewydd i'w weled o draw, ac aeth y glowyr yn ddwfn i ddyled; ac er parotoi ar gyfer y dydd drwg, mynodd pob un o honynt sachaid o flawd i'w dŷ, fel yr aeth llyfrau dyledion Rees yn ddirfawr. Yna torodd yr ystorm, a chafodd Rees ei hun yn ddyledwr yn ngharchar Caerdydd. Dyma drobwynt ei fywyd. Ond nid ei fai ef oedd ei fod yn y carchar. Yr oedd ef druan yn y cymylau yn breuddwydio, heb wybod ond ychydig am drafodaeth y siop; ac ni ddeffrodd i gyfrifoldeb y rhai y mae ganddynt i wneud rhwng gofynwyr a dyledwyr nes cael ei hun yn y carchar. Yn y carchar caniatawyd ei lyfrau iddo, a chryn ryddid, a galluogwyd ef i sefydlu ei feddwl ar ei hoff fyfyrdodau; ac nid oes dadl nad y canlyniad oedd dyfnach teimladau crefyddol, a golygiadau mwy philosophaidd ar fychander y byd. Pan ddaeth allan yn wr gofidus, a chwrs ei fywyd wedi ei ddyrysu mor ddisymwth, nis gwyddai pa beth i'w wneud. Yn ffortunus, yr oedd cyfeillion caredig o'i gylch, ac aeth i Siloa, Llanelli, ac yno gyda chynorthwy argraffydd egnïol dygodd allan ei waith mawr, sef cyfieithiad 'Barnes ar yr Efengylau.'" Rhoddasom y difyniad uchod i mewn yn llawn er dangos cyn lleied o ymddiried a ellir roddi ar adroddiadau o'r fath. Ni bu erioed fwy o gamgymeriadau ar fater o ffeithiau mewn cylch mor fychan. Mae yn ymddangos fod yr ysgrifenydd wedi clywed y ffaith gan rywun, a thynu ar ei ddychymyg am y gweddill. Mae son am "ganiatau iddo ei lyfrau, a dilyn ei hoff fyfyrdodau," a bod yr amgylchiad yn drobwynt yn ei fywyd, a'r cyffelyb, yn ynfydrwydd hollol. Ac y mae dweyd iddo ddyfod allan a heb wybod pa le i fyned, ac iddo fyned dan nawdd cyfeillion i Lanelli, yn profi na wyddai yr ysgrifenydd ddim am y pethau yr ysgrifenai yn eu cylch. Y ffaith yw, ni bu yn y carchar ond ychydig ddyddiau. Ni bu yno o hwyaf fwy nag wythnos neu naw niwrnod. Aeth ei dad-yn-nghyfraith at y gofynwyr, a thalodd iddynt yr hyn oedd yn ngweddill o waddol Mrs. Rees, a gwnaeth yntau ei hun gytundeb i dalu y gweddill fel y gallai; *ac yr ydym mewn amgylchiadau i wybod ddarfod iddo dalu ugain swllt y bunt i bawb*, er i hyny ei lethu am lawer o flynyddoedd. Daeth trwy y brofedigaeth yn anrhydeddus, a heb frycheuyn ar ei gymeriad. Daethom i adnabyddiaeth bersonol âg ef yn mhen ychydig gyda blwyddyn wedi i'r amgylchiad gofidus gymeryd lle, fel yr oedd y ffeithiau oll yn gwbl hysbys i ni; ac ni chlywsom neb erioed yn awgrymu gair anffafriol am dano yn nglŷn â'r peth; ond amlygai pawb y cydymdeimlad mwyaf âg ef.

Yn Ebenezer, Aberdar, y pregethodd gyntaf ar ol dyfod allan, er mai yn mhen ychydig ar ol hyny y dechreuodd ei weinidogaeth yno. Adroddodd Mr. Rees Thomas, yr hwn oedd ar y pryd yn aelod yn Ebenezer, ac yn cadw dirwesty yn Aberdar, a'r hwn oedd yn aelod yn Glynnedd yn yr adeg yr oeddym ni yno, lawer iawn o'i hanes wrthym yn nglŷn â'r amgylchiad yma. Yr oedd y ddau yn gyfeillion mynwesol. Yr oedd rhai ofnus yn brawychu wrth feddwl am ollwng dyn i'r pulpud newydd ddyfod o'r carchar, ac yr oedd yno ryw hen frawd cynhes yn dweyd wrth rywun a amlygai ofn felly, "Pe gwelwn ddyn wedi ei roi yn uffern ar gam, os cai e dd'od oddiyno mi rho'wn i e i bregethu." Dywedai Mr. Rees Thomas wrthym mai ei destun oedd, "Wele y cythraul a fwrw rai o honoch chwi i garchar, fel y'ch profer; a chwi a gewch gystudd ddeng niwrnod. Bydd ffyddlawn hyd angeu, a mi a roddaf i ti goron y bywyd." Mae gan y Parch. J. Roberts, Castellnedd, ei adgofion o'r amgylchiad sydd yn hollol gydgordio â'r hyn a ddywedwyd uchod. Fel hyn yr ysgrifena:—

> "Yr oedd mewn gohebiaeth âg eglwys Ebenezer, Aberdar, cyn ei fyned i'r carchar; ac yr wyf bron yn sicr iddo fyned yn syth o Gaerdydd yno i bregethu; ac os nad yw hyn yn gywir, sicr yw mai yn Aberdar y pregethodd gyntaf. Yr oeddwn i gydag ef y Sabbath hwnw. Yr oeddwn wedi myned i Ferthyr gyda'm mam i weled ei brawd. Daeth yntau i Ferthyr prydnawn ddydd Sadwrn, ac yn yr hwyr galwodd yn nhy fy ewythr, ac yr oedd yn rhaid fy nghael i fyned gydag ef dros y mynydd i Aberdar. Yn nhy Mr. Rees Price y buom yn cysgu y noson hòno, buom yn ystod y Sul yn nhy y gwr oedd yn cadw *Temperance House* ar y ffordd i'r Pentre; ac yn cysgu y noson hòno gyda theulu, nad wyf yn cofio yr enw, yn ymyl gwaith Abernant. Nid oeddwn i ond bachgen bychan. Bum yn Aberdar ddwywaith heblaw y tro uchod, yn ystod yr amser y bu efe yn byw yno."

Er yr holl dreialon a'i cyfarfyddodd, ac er lleied y gydnabyddiaeth a roddid iddo am ei lafur, eto parhaodd i weithio yn egnïol. Nid oedd cylch ei weinidogaeth ond cyfyng, a'r wlad yn deneu ei phoblogaeth, ac wedi ei meddianu gan y Bedyddwyr, y rhai oeddynt wedi bod yno er's mwy na dau can' mlynedd; ond er hyny enillodd yr achos dan ei ofal dir yn raddol. Yr oedd yr eglwys gafodd yn ddeuddeg cyn pen pedair blynedd wedi cynyddu i ddeg ar hugain. Yn nhymhor ei weinidogaeth yn Nghraigybargod cyhoeddodd bregeth ar *Ddysgeidiaeth Crist:* a gwelsom yn ol ei gofnodiad ef ei hun iddo fod yn pregethu ar y pwnc, "Cymeryd enw Duw yn ofer," mewn cyfarfod chwarterol yn Brynmawr, yn 1838; ac y mae y Parch. H. Jones, Tredegar, wrth gofnodi hanes y cyfarfod yn y *Diwygiwr*, yn rhoddi canmoliaeth uchel i'r bregeth. Yn Nghraigybargod, Mai 6ed a'r 7fed, y cynaliwyd cyfarfod chwarterol Dwyrain Morganwg gyntaf, pryd yr ymddeolwyd oddiwrth sir Fynwy. Yno y cytunwyd ar reolau yr Undeb, y trefnwyd y gylchres o drefn y cyfarfodydd, ac y dewiswyd y Parch. W. Jones, Penybont, yn ysgrifenydd. Daeth yr eglwys, er nad oedd ond bechan, yn adnabyddus yn mysg eglwysi yr enwad, ac erys mewn coffadwriaeth, oblegid mai yno mewn dinodedd y cychwynodd un o ddynion enwocaf ein cenedl ei fywyd gweinidogaethol.

Pennod V.

"BYDDIN O'R RHAI Y CYFFYRDDASAI DUW A'U CALON."

Dylanwad amgylchiadau ar ddadblygiad meddyliol—Amgylchiadau chwerwach yn angenrheidiol i rai dynion—Profedigaethau Mr. Rees yn foddion ei ddeffroad—Ei alwad i Aberdar—Aberdar ar y pryd—Cychwyniad yr achos yno cydrhwng yr Annibynwyr a'r Methodistiaid—Eu hymwahaniad—Ffurfiad yr eglwys Annibynol—Ei gweinidogion—Diwygiad nodedig yn nhymhor Mr. Harrison—Dechreuad gweinidogaeth Mr. Rees—Cynydd yr eglwys—Darlithiau Finney a'u dylanwad—Newidiad nodwedd gweinidogaeth ein henwad—Y diwygiad yn y Gogledd, a'i effeithiau—Mynediad Mr. Williams, Llandilo, i Liverpool—Ei gyfarfyddiad yno â Dr. Chidlaw.—Dychwelyd adref wedi ei danio—Diwygiad Troedrhiwdalar—Enyniad y tân yn sir Gaerfyrddin—Y tân yn cyneu yn Morganwg—Y prif offerynau—Y symudiad Dirwestol yn parotoi y ffordd—Cyfarfodydd Diwygiadol—Nodwedd y pregethu ynddynt—Yr ysbryd oedd wedi meddianu Mr. Rees—Cyfieithu y cyfarchiad ar "Undeb a chydymdrech mewn gweddi"—Urddiad Mr. Evans, Maendy—Yr olwg gyntaf ar Mr. Rees—Ei ymddangosiad a'i bregeth—Dadl Bedydd yn Rhymni, a'r cynhwrf a barodd—Ymweled âg Aberdar—Gogwyddo i symud—Amgylchiadau addfedodd i hyny—Anturio pregethu Saesoneg yn Merthyr, a chychwyn achos Seisonig yn Aberdar — Brwydr gyda'r ysmocio—Profedigaeth yn Cymer glyn Corwg—Ei ffyddlondeb i hen eglwys Penmain—Terfyniad ei weinidogaeth yn Aberdar.

MAE yr amgylchiadau sydd yn cyfarfod â dynion, er yn aml yn boenus a chwerw ar y pryd, yn eu cymhwyso i gylchoedd uwch a gwasanaeth helaethach. Nid yn unig y maent yn fanteisiol i ddadblygiad eu rhinweddau a'u grasusau crefyddol, ond y maent hefyd yn gwasanaethu i ddadblygiad eu galluoedd a'u cymhwysderau meddyliol. Nis gwyddent hwy eu hunain faint eu nerth, nac i ba beth yr oeddynt yn alluog, nes i amgylchiadau eu cyfarfod a'u gorfododd i dynu allan eu holl ymadferthoedd. Prawf o nerth mawr yn feddyliol a moesol ydyw, fod un yn gallu ymgodi at yr amgylchiad y gelwir arno i fyned drwyddynt, ac yn ymgodi uchaf pan y mae yr amgylchiad bwysicaf. Mae gan y cyfryw yn nghadw allu sydd yn guddiedig, hyd yn nod oddiwrthynt hwy eu hunain, ac nid oes ond angenrhaid a all ei ddwyn i'r golwg. Ac y mae yn rhaid i rai wrth amgylchiadau llawer chwerwach nag eraill cyn y deffroir hwy. Ymddangosant fel pe byddai ysbryd trwmgwsg wedi syrthio arnynt; ac nid gorchwyl hawdd ydyw eu deffroi. Rhaid eu hysgwyd trwy oruchwyliaethau blinion a gofidus cyn y gellir eu dihuno; ac yn aml nid yw y pethau a fyddai yn ddigon i lethu dynion cyffredin, ond prin yn ddigon i'w deffroi hwy; ond unwaith y deffroir hwy y mae ganddynt nerth mor fawr, fel mai prin y gellir gwybod ei derfynau i wneud gwaith.

Buasai yr helbulon blinion a gofidus yr aeth gwrthddrych y Cofiant hwn drwyddynt, at y rhai y cyfeiriasom yn y bennod flaenorol, yn ddigon i ysigo dynion cyffredin dros eu holl fywyd; ond dyma y pryd mewn gwirionedd y deffrodd efe yn iawn. Bu yn ddyn gwahanol byth ar ol hyny. Ni ddywedwn ei fod mewn ystyr foesol yn well dyn, ond daeth yn well i'r byd. Nid ymollyngodd yn llwfraidd, gan dori ei galon o dan ei faich, ond penderfynodd godi ac ymunioni. Daeth yn ymwybodol o'i nerth; teimlodd symbyliad newydd i'w waith, a bu ar ol hyn yn fwy llwyr ymroddedig i'r weinidogaeth y galwyd ef iddi, nag y buasai hyd hyny. Nid oedd wedi bod mewn un modd yn esgeulus yn flaenorol, ond ar ol hyny yr ymaflodd o ddifrif yn ei waith, fel un yn ymdeimlo â'i gyfrifoldeb. A thra yr oedd rhagluniaeth, trwy oruchwyliaethau chwerwon ar y naill law, yn ei gymhwyso ef i wasanaeth helaethach, yr oedd hefyd ar y llaw arall yn agor o'i flaen faes eangach o ddefnyddioldeb. "Efe a wnaeth y naill ar gyfer y llall." Crybwyllasom eisoes ei fod mewn gohebiaeth â'r eglwys yn Ebenezer, Aberdar, a dealltwriaeth eglur rhyngddynt, er fod yr alwad eto heb ei rhoddi yn ffurfiol.

Yr oedd Aberdar yn lle gwahanol iawn haner can' mlynedd yn ol i'r hyn ydyw yn awr. Nid oedd yr holl boblogaeth o Hirwaen i lawr hyd Bontypridd ond ychydig a gwasgarog. Yr oedd ar Hirwaen nifer fawr o dai mewn cysylltiad â'r gwaith. Ceid ychydig dai hefyd ar Benywaen a'r Llwydcoed, ac ar Benyrhewl, fel y gelwid Heolyfelin y pryd hwnw, yr oedd nifer o dai; ac yna ni cheid ond y tir cyffredin, heb odid i dŷ arno, nes d'od i bentref bychan Aberdar. Islaw hyny nid oedd ond ambell dŷ yr holl ffordd trwy Aberaman nes dyfod hyd Mountain Ash, lle yr oedd nifer fechan o dai; ac fel y deuid i lawr yn is, yr oedd y wlad yn anghyfanedd, oddieithr yr ychydig hen amaethdai a lechai o dan geseiliau y bryniau. Dechreuwyd agor y gweithfeydd yn y cwm cyn diwedd y ganrif ddiweddaf, i'r rhai y cyrchai ychydig bobl o wahanol gyrau y wlad. Yn mysg yr hen frodorion yr oedd elfen Sosinaidd lled gref, y rhai a gyrchent i'r "hen dŷ cwrdd," fel ei gelwir, ar Heolyfelin, a dyna yr unig le o addoliad yn y plwyf y tu allan i'r Eglwys Sefydledig, i'r hon nid ymgasglai ond ychydig. Yr oedd amryw bobl grefyddol perthynol i'r Methodistiaid Calfinaidd a'r Annibynwyr yn mhlith y dyfodiaid cyntaf i'r lle; ac er nad oeddynt ond chwech neu saith mewn nifer, eto deuent at eu gilydd i addoli. Cyfarfyddent o dŷ i dŷ i gynal cyfarfodydd gweddïo, ac yn achlysurol deuai pregethwr atynt, o'r naill enwad neu y llall; a buont felly am flynyddau heb ymffurfio yn eglwys. Yn y flwyddyn 1799, yn agos i'w diwedd, ymwahanodd y ddau enwad. Aeth y Methodistiaid i'r Llwydcoed i gynal gwasanaeth yn nhy William Pugh, a'r Annibynwyr i bentref Aberdar i dŷ Timothy Davies i gynal y gwasanaeth. Yn mhlith yr aelodau cyntaf yma gyda'r Annibynwyr, yr oedd Timothy Davies, Lewis Laurence, Dafydd Laurence, Dafydd Richard, a Morgan Rowland, a'u gwragedd. Gall fod eraill, ond enwau y deg yna yn unig sydd wedi disgyn hyd atom ni. Ar ol bod am bedair blynedd arall yn cynal moddion o dŷ i dŷ, cyfaddaswyd ty bychan ar Benypound, yn ngwaelod y pentref, at addoli ynddo; a thrwyddedwyd ef yn llys Llandaf, Hydref 16eg, 1804, gan y Parch. Griffith Hughes, Groeswen, yr hwn ar y pryd a wyliai dros yr ychydig braidd yn y lle; a bu yn ffyddlon iddynt, er pelled ei ffordd, am chwech neu saith mlynedd. Wedi i'r Parch. Methusalem Jones sefydlu yn Merthyr yn 1809, cymerodd ef ofal y ddeadell fechan yn Aberdar, gan ei fod yn nes ati, ac yr oedd nifer yr eglwys wedi lluosogi erbyn i Mr. Jones gymeryd ei gofal. Yn mysg y rhai a ychwanegwyd yr oedd Dafydd Jenkyn ac Ann ei wraig, y rhai a fu yn swcwr mawr i'r achos; Benjamin Havard, Margaret Williams, William Williams a'i wraig, Thomas Harrison a Joseph Harrison. Bu Mr. Walter Thomas o'r Groeswen, yr hwn ar ol hyny a urddwyd yn Llanfaches, yn pregethu llawer yma yn nyddiau Mr. Hughes a Mr. Jones, a soniai yr hen bobl am dano gyda pharch. Yn y flwyddyn 1811, codwyd capel Ebenezer ar Heolyfelin, am y tybid ei fod yn fwy canolog rhwng Llwydcoed ac Aberdar, ac yn nes i Hirwaen, lle yr oedd amryw o'r aelodau yn byw. Cynyddodd yr eglwys a'r gynulleidfa yn fawr ar ol hyn, ac erbyn y flwyddyn 1813, yr oedd yr eglwys yn ddigon calonog i feddwl am weinidog iddi ei hun; a rhoddodd alwad i'r Parch. David Jones, aelod o'r Mynydd bach, Abertawy, ac urddwyd ef yn y lle Gorphenaf 29ain, 1813. Ni bu ei arosiad yma ond llai na thair blynedd. Gan fod yr eglwys yn analluog i'w gynal ef a'i deulu, derbyniodd alwad gan eglwysi Llanharan a'r Taihirion, a symudodd yno.

Yr oedd Joseph Harrison y cyfeiriwyd ato fel un o'r rhai a ychwanegwyd at yr eglwys, wedi dechreu pregethu; ac er nad oedd ond un o'r pregethwyr lleiaf, eto gan ei fod yn ddyn da, ac yn ddyn sengl, ac felly heb deulu i'w gynal, ac yn enwedig gan fod cryn nifer o'i berthynasau yn yr eglwys, rhoddwyd galwad iddo ef i fod yn weinidog, ac urddwyd ef Mehefin 26ain, 1817. Nid oedd nifer yr aelodau ar y pryd ond 26, ond gweithiodd yn ddiwyd i gasglu pobl a thalu y ddyled. Er fod y capel wedi ei godi yn 1811, eto yr oedd y ddyled agos oll yn aros yn 1817; a thrwy ei lafur ef yn benaf y talwyd hi. Teithiodd lawer er gwneud hyny. Gwelodd dymhorau llwyddianus ar grefydd, yn enwedig yn y flwyddyn 1828, pan ymwelodd Duw â'r wlad â diwygiad grymus. Cafodd Mr. Harrison ac eglwys Ebenezer fesur da o hono. Arddelodd yr Arglwydd ei lafur, er nad oedd ond un o'r pregethwyr lleiaf yn ei oes. Ar ol y diwygiad mawr hwnw yr adroddai mewn cynadledd cymanfa yn Morganwg faint a wnaethai yr Arglwydd erddo a thrwyddo, ac nid oedd gan neb adroddiad mor galonog i'w roddi. Wedi ei wrando, dywedodd Mr. Hughes, Groeswen, yn ei ffordd ffraeth ei hun, "Wel, wel, waeth corn cam na chorn cwmwys, ond i'n Duw ni chwythu drwyddo." Mewn canlyniad i'r diwygiad hwnw, aeth y capel yn rhy fychan; ac yn 1829, tynwyd ef i lawr, ac adeiladwyd un mwy. Cyfrifid ef ar y pryd yn addoldy hardd, ac aeth y draul yn £700, ond cyn terfyniad gweinidogaeth Mr. Harrison yno, yr oedd y ddyled wedi ei thynu i lawr i £240. Efe oedd y gweinidog yn Ebenezer pan ddaeth Mr. Rees i Aberdar yn 1835, er fod pethau ar y pryd wedi myned yn bur ddrwg rhwng yr eglwys ac yntau; ac yn fuan ar ol hyny aeth allan o Ebenezer, a nifer o'r aelodau a lynent wrtho gydag ef. Nid oedd dim yn erbyn ei gymeriad, ond yr oedd yn ddiffygiol mewn callineb, a lluaws y bobl yn credu nad oedd fel pregethwr yn ateb angen y lle a'r amgylchiadau ar y pryd. Yn nechreu 1836, daeth y Parch. John Davies, Llantrisant, yn weinidog i Ebenezer mewn cysylltiad â Nebo, Hirwaen, a bu yma hyd ddechreu 1840, pryd y symudodd i'r Mynydd bach.

Dechreuwyd siarad am Mr. Rees, Craigybargod, yn union y deallwyd fod Mr. Davies yn ymadael. Yr oedd yn fawr yn ffafr yr eglwys er y buasai yno yn aelod, ac yr oedd rhai o honynt wedi gwylio ei gynydd a'i lwyddiant. Buasai y peth wedi ei benderfynu ar unwaith oni buasai nad oedd Nebo, Hirwaen, yn barod i uno o dan yr un weinidogaeth fel o'r blaen; ac yr oedd rhai o'r hen bobl yn Ebenezer yn petruso rhag na allasent gynal gweinidog eu hunain, er mai tair punt a deg swllt yn y mis oedd y cwbl a addawent, ac ystyrid hyny yn gydnabyddiaeth uchel yn y dyddiau hyny. Pum' punt y mis a roddai yr eglwysi a gyfrifid o'r radd flaenaf; a mawr oedd y son am eglwysi Bethania, Dowlais, a Saron, Tredegar, a Sirhowy yn addaw saith bunt yn y mis. Nid ydym yn gwybod fod yr un eglwys arall trwy holl Gymru yn 1840 a roddai y swm hwnw i'w gweinidog, oddieithr Heol Awst, Caerfyrddin, yr hon oedd yr uchaf o'r cwbl ar y rhestr. Nid rhyfedd, gan hyny, fod eglwys Ebenezer, Aberdar, yn meddwl ei bod yn gwneud yn helaeth iawn wrth gynyg tair punt a deg swllt i weinidog Craigyfargod os deuai atynt. Mae ei galwad iddo o'n blaen, a rhoddwn hi i lawr fel y mae, gyda'r enwau sydd wrthi.

"Canghen o Eglwys Crist, o dan yr enwad o Annibynwyr, sydd yn cyfarfod yn Ebenezer, Aberdar, at y brawd Thomas Rees.

"ANWYL FRAWD,

"Gan ein bod yn ystyried eich bod chwi wedi eich cynysgaeddu â galluoedd a doniau addas i fod yn weinidog yr Efengyl, yr ydym ni fel eglwys yn unfrydol yn dymuno arnoch i ddyfod yn weinidog i ni, gan obeithio y cydunwch â'n cais; ac os gwnewch, yr ydym yn addaw gwneud ein goreu i'ch gwneuthur yn gysurus mewn modd tymhorol, mor belled ag y penderfyna y mwyafrif: ac mewn modd crefyddol mor belled ag y gallwn; ac y byddo eich barn a'ch buchedd yn deilwng o'r Efengyl; ac os byddwch yn dewis ymadael â ni, neu ninau â chwithau, dysgwylir tri mis o rybudd o bob tu.

John Price,
Thomas Rowland,
William Jenkins,
Thomas Jenkins,
Rees Thomas,
David Jones,
David Jenkins,
William Howell,
Benjamin Lewis,
Mary Thomas,
Sarah Thomas,
Margaret Morgans,
Thomas Thomas,
Jenkyn Rees,

Jenkin Howell,
Thomas Howell,
Evan Jones,
David Rees,
Isaac Phillips,
John Williams,
Howell Powell,
Jane Davies,
Thomas Morgan,
Elizabeth Watkin,
Elizabeth Evans,
Watkin Morgan,
Margaret Morgan,
a 25 eraill."

Nid dyna oedd nifer yr aelodau. Yr oeddynt yn gant a haner ar y pryd; ond y mae yn debyg mai dyna y nifer oedd yn bresenol pan arwyddwyd yr alwad. Adwaenem lawer o'r rhai a enwir uchod; ac yn eu plith yr oedd rhai o rai rhagorol y ddaear. Gwelir nad oes cyflog penodol yn cael ei addaw yn yr alwad. Yr oedd hyny i'w "benderfynu gan y mwyafrif;" ond yr oedd dealltwriaeth wrth gychwyn mai tair punt a chweugain y mis oedd y cyflog i fod, ond nad oedd i aros ar hyny; ac yr oedd faint oedd yn angenrheidiol i'w "wneuthur yn gysurus mewn modd tymhorol, i'w benderfynu gan y mwyafrif." Nid oes dyddiad fel y gwelir i'r alwad; ond derbyniodd hi rywbryd yn haf, 1840, ac yn Awst y flwyddyn hòno y dechreuodd ar ei weinidogaeth yn ffurfiol yn y lle. Parhaodd i ofalu am Craigyfargod trwy fyned yno bob mis hyd ddechreu y flwyddyn 1841, yna cyfyngodd ei hun yn llwyr i'w faes newydd. Dechreuodd ar ei waith o ddifrif. Yr oedd yr adeg hòno yn adeg o ddeffroad mawr trwy holl eglwysi y wlad. Ychydig cyn hyny yr oedd darlithiau y Parch. Charles Finney, o America, ar

Adfywiad crefyddol, wedi eu cyhoeddi yn y wlad hon, y rhai hefyd a gyfieithwyd i'r Gymraeg; a pharodd eu darlleniad ddeffroad mawr yn ysbrydoedd lluaws o ddynion goreu ein gwlad. Beth bynag a ddywedir am ei olygiadau ar rai pynciau—ac nid oes yn y cyfryw ddim sydd wrthwyneb i'r athrawiaeth sydd yn ol duwioldeb—y mae y difrifwch sydd yn ei ysbryd, a'r uniongyrchedd sydd yn ei ddull o ymdrin â phob gwirionedd, yn sicr o beri i bob meddwl ystyriol a ddelo i gyffyrddiad âg ef gyfranogi i fesur o'i ysbryd. Mae wedi dyosg yr efengyl o'r ffurfiau ystrydebol, i'r rhai y dygwyd hi gan dermau a chredoau duwinyddol, gan ei gosod yn noeth gerbron fel cenadwri Duw at ddynion; ac y mae crefydd ganddo, nid yn swp o gyflawniadau a defosiynau, ond yn fywyd ymarferol, yn gwella y dyn ei hun, ac yn ei wneud yn well i eraill. Yr oedd newydd-deb ei arddull, y min oedd ar ei ymadroddion, y noethder gyda'r hwn y traethai y gwirionedd oedd ganddo, ac yn arbenig yr argyhoeddiad a ddeuai i bob meddwl wrth ddarllen ei fod yn ddyn o ddifrif, yn cyfrif am y dylanwad mawr a gafodd yn y cyfnod hwnw. Teimlai llawer ei fod yn eithafol, ac yn taflu dros y bwrdd yn rhy ddiseremoni yr hen olygiadau a goleddwyd ganddynt, ac eto yr oedd ei ysbryd difrifol yn cario yr oruchafiaeth ar ragfarnau y cyfryw. Mae yn wir yr erlidid ef gan rai fel y cyfeiliornwr mwyaf peryglus, a mynych y dywedodd Mr. Morgan Howell yn angerddoldeb ei sel, mai y drugaredd fwyaf fuasai pe suddasid yn nghanol y Werydd y llong a ddygodd y copi cyntaf o hono i'r wlad hon. Y Pab a Finney oedd y ddau ddrwg ysbryd a ymrithiai o'i flaen ef yn mhob man. Yr oedd eiddigedd yr hen efengylwr tanllyd dros yr athrawiaeth iachus yn aml yn ei gario dros derfynau barn uniawn a theg. Ond nid efe oedd yr unig un a gondemniai olygiadau Finney, yn gystal a'r dulliau a gymeradwyai er cynyrchu adfywiadau, er o bosibl mai efe o bawb a gyhoeddai ei farn yn fwyaf digêl, ond yr oedd yn mysg yr Annibynwyr ar y pryd, nid ychydig o weinidogion ac eraill, oedd yn llwyr gondemnio yr hyn a elwid ar y pryd yn Finneyaeth; tra yr oedd eraill wedi eu llyncu yn llwyr ganddo, ac wedi yfed yn helaeth o'i ysbryd. Daeth cyfnewidiad amlwg yn nodwedd gweinidogaeth ein henwad. Yn lle yr hen ddull pynciol o ymdrin â'r gwirionedd yn athrawiaethol, cymerodd y pulpud wedd mwy ymarferol at y galon, y gydwybod, a'r fuchedd. Daeth y rhan fwyaf o bregethwyr i deimlo mai nid er amddiffyn i'r gwirionedd y gosodwyd hwy yn gymaint ag er mwyn enill eneidiau, ac mai cenadwri uniongyrchol oddiwrth Dduw at ei gwrandawyr yw yr efengyl. Newidiwyd yn gwbl dôn a chyfeiriad y pregethu yn yr adeg hòno, a chodwyd tô o bregethwyr oedd yn nodedig o gyfeiriadol ac argyhoeddiadol yn eu gweinidogaeth.

Yr oedd eglwysi y Gogledd eisoes wedi eu bendithio âg ymweliad neillduol oddiwrth yr Arglwydd. Dyddiau i'w cofio oedd y dyddiau hyny; a chofir hwy gyda diolchgarwch gan yr ychydig weddill sydd yn aros o blant y diwygiad hwnw. Pan ddelo yr adeg i ysgrifenu hanes Diwygiadau Crefyddol Cymru—a pha bennod sydd yn fwy dyddorol yn hanes ein gwlad? ond pan ddelo yr adeg i'w ysgrifenu, dylai y nerthoedd grymus deimlwyd yn eglwysi Gogledd Cymru yn Hydref a gauaf 1839, a gwanwyn 1840 gael lle arbenig ynddo. Bu yr ymweliad hwnw yn godiad pen i'n henwad, ac yn fywyd o fewn i lawer o'n heglwysi oedd hyd hyny yn nychlyd a gwywedig. Cymerodd cyfnewidiad amlwg le yn nodwedd ac ysbryd y weinidogaeth; a daeth y cynulleidfaoedd i deimlo mai lleferydd Duw ac nid dyn a glywid yn y pulpud. Cododd tô o bregethwyr oedd yn dwyn gyda hwy brofion diamheuol eu bod wedi eu hanfon i'r cynhauaf gan Arglwydd y cynhauaf; a chyfranogodd eraill oedd ar y maes o'r blaen yn helaeth o'r un ysbryd. Dyna yr adeg yr oedd y Parch. W. Rees, Dinbych —Dr. Rees wedi hyny—yn anterth ei ddydd, a phregethai fel un ag awdurdod ganddo. Yr oedd ei ddifrifwch yn peri ei fod yn ofnadwy, ac anaml y pregethai na byddai effeithiau grymus yn canlyn. Y Parch. Richard Jones, Ruthin, oedd o gyffelyb feddwl, er nad o'r un nerth. Yr oedd wedi ei fedyddio â'r Ysbryd Glan, ac mewn tymhor byr gwnaeth iddo ei hun enw anrhydeddus. "Efe oedd ganwyll yn llosgi ac yn goleuo." Ni bu neb yn y cyfnod hwnw ag y bu ei weinidogaeth yn fwy bendithiol na'r Parch. W. Griffith, Caergybi. Cofféir am rai oedfaon iddo pan y llwyr orchfygid y cynulleidfaoedd. Yn sir Gaernarfon nid oedd y fath feginau at chwythu y tân a'i enyn yn fflam a'r Parchedigion T.

Edwards, Ebenezer, a J. Morgan, Abererch. Nid anghofiwn tra y byddom byw yr olwg ar y ddau ar noson olaf cyfarfod yn Nghapelhelyg, yn myned ar hyd y capel i siarad â'r rhai oedd wedi aros ar ol, llawer o ba rai a ymdreiglent ar y llawr gan ddwysder eu teimladau. Y Parchedigion W. Ambrose, Porthmadog, a W. Thomas, Dwygyfylchi, hefyd oeddynt yn llosgi yn eiriasboeth; a'r Parch. D. Griffith, Bethel, oedd yn mlynyddoedd ei nerth, a'i lais fel udgorn clir. Gallasem grybwyll am y Parchedigion Ishmael Jones, Hermon, a W. Williams, Caernarfon, a W. Jones, Dolyddelen, a Ll. Samuel, Bethesda, ac R. Ellis, Rhoslan, a T. Griffith, Rhydlydan, a D. Price, Penybontfawr, ac eraill, y rhai yr oedd rhyw nerth rhyfedd yn nglŷn â'u gweinidogaeth ar y pryd. Mae rhai cyfarfodydd y buom ynddynt yn yr adeg hòno yn ymrithio yn gyflawn o flaen ein meddwl, a hawdd fyddai i ni roddi ein hadgofion o honynt; ond rhaid ymatal, oblegid os dechreuwn droi i bob heol a egyr o'n blaen ar y dde a'r aswy, nis gwyddom pa bryd y cyrhaeddwn ben ein taith.

Daeth y Parch. B. W. Chidlaw—yn awr Dr. Chidlaw—drosodd o America i'r wlad hon yn yr adeg hòno; ac yr oedd yn llawn o ysbryd y diwygiad; ac y mae y tân ar ei aelwyd wedi parhau i gyneu am haner can' mlynedd. Profasai yr America yn helaeth o'r dylanwad, ac yr oedd Darlithiau Mr. Finney yno, yn fwy na dim arall, wedi bod yn foddion i ddeffroi yr eglwysi. Ymwelodd Mr. Chidlaw âg amryw fanau yn y Gogledd a'r De; ac er nad ydym yn cael ddarfod i unrhyw effeithiau neillduol i ddilyn ei weinidogaeth yn y De; ond yn y Gogledd profodd yn fendithiol iawn. Yr oedd y Parch. W. Williams, Llandilo, ar y pryd yn gwasanaethu yr eglwys yn y Tabernacl, Liverpool, ac yr oedd y diwygiad yno ar yr adeg hòno yn ei nerth mwyaf. Yr oedd Mr. Chidlaw hefyd yn Liverpool yr un amser; a bu eu cyfeillach a'u cymdeithas yn fendith i'r ddau. Cydiodd y tân yn Mr. Williams, ac aeth ei natur gref yn oddaith; ac yr oedd gwresawgrwydd ei deimladau, a nerth ei ddawn yn ei wneud yn effeithiol cymhwys at y fath amgylchiad. Nid oedd yn mysg holl bregethwyr y cyfnod neb a allasai ymgodi yn uwch nag ef ar adeg fywiog felly ar grefydd. Sonir hyd y dydd hwn gan y rhai sydd yn fyw am y cyfarfodydd nodedig a fu yn Liverpool, a Threffynon, a Mostyn, pan oedd Mr. Chidlaw, a Mr. Williams, Llandilo, a Mr. Rees, Dinbych, a Mr. Jones, Ruthin, yn angerddolder eu hysbryd, yn gwneud y cynulleidfaoedd yn oddaith.

Yr oedd y son am y diwygiad yn y Gogledd wedi cyrhaedd i'r De, ond nid oedd y tân eto wedi ei enyn yn unlle. Y Parch. W. Williams, Llandilo, fu y prif offeryn i fyned ag ef i lawr. Yr oedd ei enaid yn llosgi, ond ofnai i'r tân ddiffodd cyn cyrhaedd o hono i fysg ei bobl. Gofynai iddo ei hun ar ei ffordd yn ol, "a oedd y tân yn peidio diffodd?" Fel y canodd y bardd-bregethwr Thomas Jones,—

"Dychwelai o'r Gogledd gan holi ei hunan,
Ai byw oedd y teimlad ddaeth yno i'w ran;
Awyddai ei gadw, 'Diwygiad Llynlleifiad,'
Oedd testun ei siarad wrth bawb yn mhob man.

Wrth fyw yn nghymdeithas ei frodyr Gogleddol,
Cynhyrfwyd ei enaid, anghofiodd y llawr;
Gwnaeth aelwyd o'i fynwes i gludo'r gwres nefol,
O làn môr Llynlleifiad i Landilo fawr;
Nid oerodd wrth groesi oer fryniau St. Armon,
A dringo dros gopa hen Ros y Saith Maen,
Calonau ugeiniau yn ngwigoedd Brycheiniog,
Wrth ddychwel i'w artref osododd ar dân."

Yn ol y trefniad wrth fyned, yr oedd i bregethu yn Nhroedrhiwdalar ar ei ffordd adref; ac yr oedd yno ddysgwyliad mawr am dano. Yr oedd yn boblogaidd yno bob amser, ond yn fwy felly yn awr, oblegid fod y gair wedi dyfod o'i flaen ei fod yn dyfod o ganol y diwygiad, a bod ei enaid yntau yn danllwyth. Taflodd wreichion i'r hen gynulleidfa oedd yn wastad yn fywiog, a chyn pen ychydig yr oedd yr holl wlad yn oddaith. Dichon na bu y diwygiad hwnw mor angerddol yn un man yn Nghymru ag y bu yn Nhroedrhiwdalar. Torent allan i foliannu a gorfoleddu; a bu yr Hybarch Mr. Williams am lawer o Sabbathau yn olynol, heb gael cymaint a darllen ei destun, oblegid y byddai y dorf fawr yn mhell cyn hyny wedi tori i orfoleddu. Rhoddodd ddeheulaw cymdeithas i 123 ar yr un boreu Sabbath; a bedyddiwyd mwy na 60 o'r cyfryw yn y Cyfarfod Parotoad y Sadwrn blaenorol, oblegid eu bod heb eu bedyddio yn eu babandod. Derbyniwyd ugeiniau ar ol hyny, fel yr ychwanegwyd mwy na 200 at yr eglwys yn ystod ychydig fisoedd. Ymledodd y tân, ac erbyn i Mr. Williams, Llandilo, gyrhaedd gartref dechreuodd wasgaru y gwreichion. Achub oedd ei holl feddwl. Am hyny y siaradai, y gweddïai, ac y pregethai. Cyfranogodd eraill o'r un ysbryd. Y Parchedigion Edward Jones, Pentretygwyn, John Stephens, o'r Brychgoed, oedd yn arbenig felly. Anaml y pregethent mewn unrhyw fan, na byddai rhywrai am ymwasgu â'r dysgyblion; ac yr oedd eraill o weinidogion sir Gaerfyrddin, megys y Parchedigion D. Rees, Llanelli; J. Evans, Capel Sïon; T. Jenkins, Penygroes; E. Jones, Crugybar, a D. Williams, Bethlehem, Llangadog, wedi eu cyffwrdd â marworyn oddiar yr allor.

Nid oedd sir Forganwg eto wedi ei chyffroi ond yn rhanol; ond yr oedd yno hefyd "fyddin o'r rhai y cyffyrddasai Duw â'u calonau," yn mysg y rhai yn fwyaf amlwg yr oedd y Parchn. P. Griffiths, Alltwen; R. Pryce, Cwmllynfell; W. Morris, Glandwr; D. Evans, Castellnedd; Joshua Thomas, Adulam, Merthyr, a T. Rees, Aberdar. Yn flaenorol i hyn yr oedd y symudiad dirwestol wedi cychwyn yn ein gwlad, ac wedi cymeryd gafael gref ar lawer, ac yn sicr yn darparu i'r Arglwydd bobl barod; ac y mae yn ffaith mai y gweinidogion a gymerodd i fyny â'r symudiad dirwestol oedd y rhai a daflodd eu hunain lwyraf i'r diwygiad crefyddol, a'u heglwysi hwy, fel rheol, a fwynhaodd helaethaf o'r dylanwad. Gwyddom fod rhai eithriadau. Parodd hyn fesur o ddrwgdeimlad dros enyd, a phellhaodd frodyr oddiwrth eu gilydd. Nid ydym yn amheu nad oedd bai o bob ochr, ond i'r ychydig sydd yn fyw, ac yn cofio ystad pethau ar y pryd, nid oedd y teimladau a gynyrchwyd ond peth a allesid ddysgwyl. Nis gellir newid hen arferion gwlad heb wneud gwrthdystiad cryf. Nid oedd nifer y gweinidogion dirwestol ond ychydig yn y cylch uniongyrchol, ac yr oeddynt oll yn ieuainc. Y Parch. Joshua Thomas, Adulam, Merthyr, yn nghyda gwrthddrych y Cofiant hwn oedd y rhai mwyaf amlwg ar y pryd. Byddai y ddau yn cael eu galw yn aml i wyliau a chymanfaoedd dirwestol y blynyddau hyny. Pan urddwyd y Parch. David

Thomas yn Nhroedyrhiw, ac y sefydlodd y Parch. W. Williams yn Hirwaen, derbyniasant gryn adgyfnerthiad. Yr oedd dau neu dri eraill yn cydymdeimlo yn fawr â hwy, er nad mor selog yn nglŷn â'r diwygiad. Mae yn anhawdd i neb yn awr feddwl y pellder yr ysgarwyd y gweinidogion dirwestol a gwrthddirwestol oddiwrth eu gilydd yn yr adeg hòno, yn enwedig yn siroedd Mynwy, Morganwg, a Chaerfyrddin. Dichon eu bod yn cario pethau yn rhy bell, ac y dylasent oddef eu gilydd mewn cariad, yn fwy ar gwestiwn nad oedd eto addfedrwydd cyffredinol iddo. Ond yr ydym ni yn mynegu y peth fel yr oedd, ac y mae yn llawer haws beirniadu pa fodd y dylesid gweithredu nag iawn ymddwyn o dan gyffroad yr amgylchiad; a pha waith mawr a wnaed erioed heb fod rhyw rai yn myned yn eithafol? Cynalient gyfarfodydd pregethu a elwir yn gyfarfodydd diwygiaeth. Pregethid ynddynt ar byncian ymarferol, ac nid elai un cyfarfod heibio heb fod ynddo bregeth arbenig ar ddirwest; a byddai yr holl bregethau eraill a'u cyfeiriad yn erbyn rhyw ddrygau, neu i gymhell rhyw ddyledswyddau, neu yn uniongyrchol at wrandawyr anufudd i'r efengyl. Deuai Mr. Stephens, o'r Brychgoed; a Mr. Jones, Pentretygwyn; a Mr. Williams, Llandilo; a Mr. Evans, Castellnedd, a Mr. Pryce, Cwmllynfell, drosodd i Hirwaen, ac Aberdar, a Merthyr i gyfarfodydd diwygiaeth er cynorthwyo eu brodyr yno; ac elai gweinidogion y lleoedd hyny yn ol atynt hwythau. Gwnaeth y cyfarfodydd hyny les dirfawr. Byddai y pregethu ynddynt gydag arddeliad. Yn yr adeg yma ymddadblygodd Mr. Rees yn fawr fel pregethwr. Yr oedd trwy yr amgylchiadau yr aethai drwyddynt wedi ei ddwyn i fywyd newydd. Cynyddodd yr eglwys yn Ebenezer o'r dydd y sefydlodd yno, a pharhaodd i fyned rhagddi, fel cyn pen deunaw mis yr oedd wedi dyblu mewn nifer, ac yntau yn llwyr ymroddedig i'w waith. Ni fendithiwyd yr un o eglwysi y cylch hwnw â llwyddiant cyffelyb i'r hwn y bendithiwyd Ebenezer, Aberdar; ac yn ddiau yr oedd hyny mewn rhan fawr i'w briodoli i'r deffroad trwyadl oedd yn ysbryd y gweinidog. Yr oedd ei holl natur gref wedi ei chyffroi, a chyda'r nerth oedd yn ei lais, a'i ddawn, a'i deimladau, yr oedd yn offeryn cymhwys at y fath amgylchiad. Meddai ar allu rhyfedd i daflu ei hun yn llwyr i'r hyn fyddai mewn llaw ganddo, a'i wneud ar y pryd yn bob peth; a'r pryd hwnw enill eneidiau oedd yn gwbl yn ei fryd, a pha amcan mor deilwng o holl egnïon gweinidog ieuanc.

Yn Awst, 1841, ymddangosodd cyfarchiad nodedig yn yr *Evangelical Magazine*, at bobl Dduw yn gyffredinol, yn galw arnynt i "*Undeb a Chydymdrech mewn Gweddi.*" Nid ydym yn gwybod pwy ddarparodd y cyfarchiad, gan nad oes enw yn nglŷn âg ef; ond ymddengys ei fod wedi ei barotoi trwy gyd-ddealltwriaeth gweinidogion efengylaidd Llundain, yn benaf; ac y mae yn apeliad at eglwysi Lloegr, Scotland, a'r Iwerddon ar iddynt gydymuno. Cymer olwg lled eang ar y materion i fod yn destynau arbenig y gweddïau; ac yna y mae yn terfynu gyda chynllun ymarferol yn cynyg fod deng niwrnod yn cael eu cysegru i ympryd a gweddi. Nid i ymataliad oddiwrth ymborth nac oddiwrth ddyledswyddau bywyd, ond ar yr un pryd i ymgystuddio gerbron yr Arglwydd, ac i geisio ymweliad mwy neillduol oddiwrtho. Neillduir y dyddiau o ddydd Sadwrn, Hydref yr 2il, hyd ddydd Llun, Hydref 11eg, 1841. Cymhellir cyflwyno y dydd cyntaf a'r olaf mor llwyr ag y gellir i weddi, ac ymostyngiad, a diolchgarwch, a'r oriau rhwng wyth a naw y boreu, ac wyth a naw yr hwyr yr holl ddyddiau eraill i gael eu cyflwyno yn llwyr i weddi ac ymostyngiad gerbron yr Arglwydd, a da yr ydym yn cofio i lawer gymeryd yr awgrym a chydymuno yn eu deisyfiadau. Ymgymerodd Mr. Rees ar unwaith â chyfieithu y cyfarchiad yma, ac anfonodd ef i'r *Diwygiwr*, a chyhoeddwyd ef yn y rhifyn am Medi. Dyma y cynyg cyntaf o'i eiddo yn y cyfeiriad hwnw. Yr oedd, er y sefydlasai yn Nghraigyfargod, a chyn hyny, wedi bod yn ddiwyd yn dysgu Saesoneg, heb gael ond ychydig help oddiallan, ac yr oedd wedi dyfod i'w deall yn dda, ac yn gallu ei siarad yn weddol; ond dyma yr anturiaeth gyntaf iddo gyda chyhoeddi ei gyfieithiad, a'r dyddordeb dwfn a deimlai yn y mater a barodd iddo wneud y prawf. Yr oeddym yn dygwydd bod yn Llanelli pan oedd yr ysgrif yn y wasg, a darllenai y Golygydd hi i ni pan yn darllen y prawfleni, a da yr ydym yn cofio y ganmoliaeth uchel a roddai i'r cyfieithydd. Nid oeddym cyn hyny wedi cymaint a chlywed enw "Rees, Aberdar," ond parodd y gair uchel a roddai Mr. Rees, Llanelli, iddo i ni awyddu hyny. Dywedai mai dyn heb gael dim ysgol oedd, ond trwy ddyfalbarhad wedi dysgu ei hun, ac yna adroddai i ni ychydig o'i adgofion am dano, ac yr oedd yn eglur ei fod yn un o'r ychydig oedd yn fawr yn ei ffafr. Canmolai y cyfieithiad yn fawr, a chymeryd i ystyriaeth anfanteision y cyfieithydd, ond cydnabyddai ei fod wedi gwneud rhai cyfnewidiadau yn yr ysgrif cyn ei rhoddi yn llaw y cysodwyr. Ni buom yn hir ar ol hyny cyn cael cyfle i'w weled a'i glywed, ac i ddyfod i gydnabyddiaeth a chyfeillgarwch âg ef, yr hwn a barhaodd yn ddigwmwl am dymhor hir.

Yr oedd urddiad Mr. John Evans i fod yn y Maendy yn niwedd Hydref, a chan i ni fod am ychydig gyda'n gilydd yn yr ysgol yn Ffrwdyfal, cymhellai ni i ddyfod hyd ato, a derbyniasom y gwahoddiad. Yr oeddym yn cychwyn o Lanelli, lle yr oeddym wedi bod yn aros dros rai wythnosau, a chofiwn yn dda y lleoedd y galwasom ynddynt ar ein ffordd; ac nid ä y rhai a fu yn garedig i ni yn anghof genym. Yn yr urddiad yr oedd nifer luosog o weinidogion y cyfundeb wedi dyfod yn nghyd, yr hwn y pryd hwnw a gyrhaeddai o Benybont-ar-ogwy hyd Dowlais; ac yr oedd y Parchedigion D. Williams, Llanwrtyd, a P. Griffiths, Alltwen, yno o gyfundebau eraill. Yr oedd y gweinidogion oll yn gwbl ddyeithr i ni, ac nid oeddym erioed wedi gweled yr un o honynt ond y ddau olaf a enwyd. Dechreuwyd yr oedfa y prydnawn cyntaf gan y Parch. D. Thomas, Troedyrhiw, yr hwn oedd newydd ei ordeinio y flwyddyn hòno. Pregethwyd yn gyntaf gan y Parch. W. Williams, Hirwaen, yr hwn hefyd y flwyddyn hòno a ddaethai yn weinidog i'r cyfundeb. Diau genym iddo bregethu yn dda, oblegid ni allasai dyn synwyrol fel Mr. Williams lai na gwneud hyny, er nad ydym yn awr yn dygwydd cofio y testun na gair o'r bregeth. Ar ol canu penill, cododd Mr. Rees, Aberdar, i fyny, a deallasom ar unwaith, cyn iddo agor ei enau, ei fod yn adnabyddus i'r gynulleidfa, ac yn wr wrth fodd ei chalon. "O, wel," meddai rhyw hen frawd cynhes yno cyn iddo ddweyd gair, fel un yn teimlo yn sicr fod rhywbeth i dd'od gwerth ei ddysgwyl. Yr oedd y Maendy ar y pryd hwnw yn un o'r cynulleidfaoedd mwyaf bywiog yn yr holl wlad; ac os ceid yr efengyl yn ei phurdeb, yn cael ei thraddodi gyda gwres, nid gorchwyl anhawdd fyddai ei gyru yn wenfflam. Tra y cenid yr emyn, cawsom hamdden i osod ein llinyn mesur ar y pregethwr, yr hwn a safai yn y pulpud, yn ei olygwedd allanol. Dyn tàl, teneu, ond esgyrnog a gewynog, ac o'r braidd yn afrosgo ei lun, a'i wisgiad yn esgeulus a diofal. Mae ei wyneb yn llawn a llydan, gydag arliw o gochni ynddo, a nodau y frech wen yn amlwg arno. Nid oedd mor gorffol ag y daeth ar ol hyny. Yr oedd ei ben o faintioli mwy na'r cyffredin, a'i wallt yn ddu ac yn gryf, ond wedi ei dori yn fyr a chwta, a hawdd oedd deall mai nid yn aml y tynid crib trwyddo, ac yn anamlach na hyny y defnyddid brws ato, ac nid oedd un argoel fod yr olew penaf erioed wedi ei dywallt ar ei ben. Plygai ychydig yn ei wàr pan yn sefyll, a rhoddai ei law chwith ar astell y pulpud, ac o'r braidd nad oedd yn gogwyddo yn hytrach i'r ochr hòno. Ei lygaid yn arbenig a dynodd ein sylw; llygaid tywyllddu, llonydd, tyner, hynaws a cholomenaidd. Nid oedd digllonedd i'w weled yn agos atynt, ac nid ofnasai neb wrth edrych arnynt i fellt saethu allan o honynt. Gallesid ei gymeryd yn ddyn 36 oed, er ei fod ddeng mlynedd o dan hyny. Dyna y canu drosodd, ond y mae haner y dorf yn aros ar eu traed, ac yn edrych yn awyddus tua'r pulpud. Mor hawdd oedd deall ar yr hen gynulleidfaoedd gynt pwy oedd eu hetholedig-bregethwyr! Darllenodd ei destun, 1 Cor. xv. 3, "Canys mi a draddodais i chwi ar y cyntaf, yr hyn hefyd a dderbyniais, farw o Grist dros ein pechodau ni yn ol yr ysgrythyrau." "O, wel," meddai yr hen frawd Jervis, fel un yn teimlo yn llawen fod arlwy i'w chael "o flasus-fwyd y fath a garai efe;" ac eisteddai pob un yr oedd ganddo le i eistedd er bod yn barod i'r wledd. Dywedem ynom ein hunain pan agorodd ei enau, dyma lais newydd hollol. Yr oeddym wedi clywed llawer o leisiau, ond dyma lais gwahanol i'r cwbl. "Y mae cymaint, ysgatfydd, o rywogaethau lleisiau yn y byd;" er mae yn amheus a ydyw pawb o'r un farn a Paul, "ac nid oes yr un o honynt yn aflafar." Y mae cymaint hefyd o amrywiaeth lleisiau yn y pulpud; ac ni roddem ein gair nad oes yr un o honynt yn aflafar; ond yn sicr y mae rhai o honynt yn fwy swynol a soniarus nag eraill; ac yr oedd llais Mr. Rees, Aberdar, i ni y prydnawn hwnw yn newydd hollol, ac yn swynol dros ben. Ni chlywsom erioed ei gyffelyb. Clywsem lawer o leisiau nodedig yn y Gogledd a'r De, gyda gwahanol enwadau, cyn hyny; ac anaml y clywsom lais heb ei gymhar, neu o leiaf heb ryw eiliw o hono; ond yr oedd yr eiddo ef yn hollol ar ei ben ei hun. Llais mawr, cryf, lleddf, wylofus, meddal, yn taro holl linynau ein natur, ac fel ysgubell fawr yn cymeryd yr heol o'i blaen. Aeth rhagddo yn yr un cywair, ond ei fod yn rhoddi mwy o nerth—nid oedd iddo nac ystum nac ysgogiad areithyddol, oddieithr yr estynai ei fraich, a hòno ei fraich aswy; ac ar brydiau ymaflai â'i law yn ei ystlys, fel pe buasai yn diffygio; nid am ei fod, ond am mai felly yr arferasai. Difrifwch a serchawgrwydd caruaidd oedd yn fwyaf amlwg ynddo. Nid oedd dim nodedig yn yr hyn a draethai, ond fod y cwbl yn "ymadrodd iachus, yr hwn ni aller beio arno." Ei lais a'i ddawn oedd yn nodedig; ac yr oedd y rhai hyny o'r fath nodwedd fel y buasent yn sicr o gael eu teimlo gan unrhyw gynulleidfa, pe codasai i fyny yn annysgwyliadwy i bawb, ac heb fod neb yn flaenorol yn gwybod dim am dano. Nid ydym yn meddwl ei fod ef ei hun na'r rhai mwyaf cyfarwydd âg ef yn teimlo ei fod y tro hwnw yn un o'i fanau hapusaf, ond nid oeddym ni y pryd hwnw yn alluog i wneud cyferbyniadau felly, gan mai dyna y waith gyntaf i ni ei glywed. Clywsom ninau ef ar ol hyny yn ymgodi yn llawer uwch, ac yn pregethu yn llawer rhagorach; ond yr oedd yr oedfa hòno yn ddangoseg lled gywir o hono fel pregethwr yn y cyfnod hwnw. Y noson hòno yr oedd ef a'r Hybarch Mr. Williams, Llanwrtyd, yn pregethu mewn ty anedd islaw Pontfaen, ac ymddengys iddynt gael oedfa nodedig. Nid oedd son am ddim boreu dranoeth ond am yr oedfa hòno; ac yr oedd yntau ei hun yn foddhaol iawn arni. Gwnaethom addewid iddo y diwrnod hwnw y buasem yn dyfod heibio i Aberdar yn mhen pythefnos ar ol hyny.

Yr oedd pethau yn gyffrous yn holl amgylchoedd Merthyr ar y pryd, oblegid "Dadl Fedydd Rhymni" oedd newydd gymeryd lle y dyddiau cyntaf yn Tachwedd, rhwng y Parch. T. G. Jones, Athraw Athrofa y Bedyddwyr yn Hwlffordd, a Mr. John Jones, Llangollen; ac yr oedd holl weinidogion y ddau enwad o Hirwaen hyd Lanelli, Brycheiniog, yno i ddal breichiau eu herwyr.

Dygwyddasom gyfarfod yn Merthyr â'r Parch. Richard Jones, Sirhowy, a Meistri Edward Roberts, William Edwards, Evan Jones (Ieuan Gwynedd), myfyrwyr ar y pryd yn Aberhonddu, ond wedi dyfod drosodd i fod yn adroddwyr i'r ddadl; ac yr oeddynt yn nghyd yn Merthyr yn parotoi eu hadroddiad; a buom yn synu lawer gwaith pa fodd y dygwyddodd i gynifer o weinidogion, llawer o ba rai oeddynt yn ddynion synwyrol ac oedranus, i ymgolli mor llwyr yn nglŷn â'r fath ddadl. Nid oedd y dadleuwyr, beth bynag a ddywedir am eu gallu a'u talent, ond dynion gwamal ac anwadal, na'u dysgeidiaeth ond coeg ac arwynebol; ac nid oedd angen am graffder mawr, hyd yn nod y pryd hwnw, i'w hadnabod. Nis gallasai dadl gyhoeddus felly ar yr ordinhad santaidd wneud dim daioni, ac yn sicr bu yn achlysur llawer iawn o chwerwder a drwg ysbryd; ac eto yr oedd yr holl eglwysi o bob enwad ar y pryd yn ferw drwyddynt gan ddadl bedydd. Erbyn cyrhaedd i dŷ Mr. Rees, ar Heolyfelin, cawsom ef yn llawn o'r ddadl. Anhawdd oedd ei gael i siarad am ddim arall. Y Sabbath ar ol y ddadl yr oedd ef a'r Parch. E. Watkins, Llanelli, wedi newid pulpudau; ac ar ei ffordd yno trwy Dredegar, a Cendl, a Nantyglo, yr oedd wedi clywed am drahausder y Bedyddwyr, a'r haeriadau a wnaent; ac yr oedd ef fel amryw eraill yn selog am gael ail ddadl yn Merthyr. Buasai yn anhawdd i neb, heb gael adnabyddiaeth o hono, i feddwl mor llwyr yr ymdaflai i bethau o'r fath. Cymerai i fyny bob newydd-beth gyda pharodrwydd mawr; a dywedai eiriau llawer cryfach am bethau a phersonau nag a ddysgwyliasid oddiwrth un mor hynaws a charuaidd.

Yn ystod yr ymddyddan âg ef yn Aberdar y noson hòno, deallasom fod tuedd symud ynddo, er na ddywedodd hyny yn bendant; ac yr oedd ymglymiad cryf rhyngddo â'i hen gyfeillion yn sir Gaerfyrddin. Siaradai lawer am danynt, fel yr oedd yn hawdd deall pa ffordd yr oedd ei ogwydd. Yr ydym yn awr mewn sefyllfa i wybod ei fod mewn gohebiaeth ar y pryd â Mr. Rees, Llanelli, gyda golwg ar fyned i Siloa; ond teimlai hefyd fod yn Aberdar faes eang iddo i lafurio ynddo. Yr oedd eisoes cyn hyn wedi cymeryd ystafell yn mhentref Aberdar at gynal Ysgol Sabbathol a phregethu yn Saesoneg. Nid oedd yn y lle ar y pryd ond ychydig Saeson, ac nid oedd ei wybodaeth ef o'r iaith hòno ond diffygiol iawn, a'i allu i bregethu ynddi yn fwy diffygiol fyth, ac eto gwnai ei oreu, ac nid oedd ei anmherffeithrwydd yn peri iddo lawer o gywilydd, llawer llai yn ei ddigaloni. Yn Market Square, Merthyr, ar ryw noson waith, y gwnaeth y cynyg cyntaf ar bregethu yn Saesoneg. Y Parch. E. Griffith, yr hwn a ymfudodd i'r Trefedigaethau, tad Syr Samuel Griffith, oedd gweinidog Market Square ar y pryd; ac ar ei gais taer ef, oblegid ei fod o dan angenrheidrwydd i fyned oddicartref ar noson yr oedfa, y pregethodd Mr. Rees; ac ni omeddodd byth ar ol hyny i ddweyd ychydig yn Saesoneg, os byddai angen, er iddo fod yn afrwydd ynddi am lawer o flynyddoedd. Nid oedd cymeryd yr ystafell yn Aberdar i gychwyn achos Seisonig ond cochl er parotoi i gychwyn achos Cymreig yn y lle. Rhagwelai ef ac amryw eraill fod dyfodol dysglaer o flaen Aberdar, ac mai y pentref fyddai yn gynulliad pobloedd, ac y dylesid ar bob cyfrif gychwyn achos newydd yno. Yr oedd eglwys Ebenezer erbyn hyn uwchlaw 300 mewn nifer, fel pe gollyngasid 50 neu 60 allan i gychwyn achos, na theimlesid mewn un modd oddiwrth hyny. Ond ni fynai yr hen bobl yn Ebenezer son am y fath beth. Cynhyrfent drwyddynt os awgrymid hyny. Credent y buasai yr achos ar Heolyfelin yn cael ei andwyo os cychwynid achos yn y pentref. Felly cychwynwyd yr achos yn Saesoneg, gan nad oedd y rhagfarn mor gryf yn erbyn hyny; a throdd allan yn mhell tuhwnt i ddysgwyliad neb; a diau pe yr arhosasai efe yn y lle y parheusid ef yn mlaen; ond gan iddo ymadael rhoddwyd ef i fyny, ond yr oedd y bwriad o hyd i gael yno achos Cymreig, yr hwn yn fuan wedi hyny a gychwynwyd.

Daeth elfen arall i mewn a barodd iddo deimlo yn anesmwyth yn Aberdar. Cynyddodd yr eglwys yn Ebenezer fel y crybwyllasom nes dyblu o honi mewn nifer; ac mewn canlyniad yr oedd y casgliad at y weinidogaeth yn mhell uwchlaw dim y bu erioed, ac am rai misoedd cyrhaeddodd mor uchel a deuddeg punt y mis. Teimlai Mr. Rees, a theimlai llawer o'r eglwys, y dylasai efe gael medi, rhan o leiaf, o'r cnwd hwnw; ond mynai yr hen bobl gadw yr arian oedd dros ben at dalu dyled y capel, ond boddlonasant i godi ei gyflog o dair punt a deg swllt i bedair punt y mis. Yr oedd llythyren yr alwad yn rhoddi yr hawl hòno iddynt, oblegid addaw a wnaethant ei wneuthur yn gysurus mewn modd tymhorol "*mor belled ag y penderfyna y mwyafrif;*" ac y mae yn debyg fod y mwyafrif yn penderfynu y gallasai fod yn gysurus mewn pethau tymhorol ar bedair punt y mis. Bu hyn yn ddolur i'w deimlad, er na wnaeth unrhyw helynt yn nghylch y peth, ond prysurodd i addfedu ei ymadawiad. Yr oedd ymglymiad yr holl eglwys yn dŷn wrtho, ac nid oedd neb yn hoffusach o hono na'r hen bobl, ond nid oedd ganddynt unrhyw syniad pa fodd nad allasai gweinidog fod yn gysurus ar bedair punt y mis, oblegid nid oedd odid un o honynt hwy yn enill cymaint a hyny. Nid oedd unrhyw adran o'r eglwys yn ffyddlonach iddo na'r cyfeillion oedd yn ei gynorthwyo gyda'r achos Seisonig yn y pentref; a'r rhai wedi hyny a drodd allan i gychwyn yr achos sydd yn awr yn Siloa. Dadleuent hwy fel y dadleuai llawer eraill, gan mai at y weinidogaeth y cesglid yr arian, mai efe ddylasai gael y cwbl. Teimlai ef ymlyniad cryf wrth y cyfeillion a gychwynodd yr achos yn y pentref. Cof genym am y daith gyntaf i ni gyda'n gilydd i gymanfa Penmain, yn haf 1843, at yr hon hwyrach y cawn achlysur eto i gyfeirio; yr oeddym yn Aberdar ar un nos Sabbath, ac anfonodd ef ni i Ebenezer, ac aeth ei hun i'r ystafell yn y pentref, a da yr ydym yn cofio mor anfoddhaol y teimlai amryw o'r hen bobl fod Mr. Rees wedi myned i'r pentref ac nid atynt hwy. Dywedai yr hen Ddafydd Siencyn wrthym, ar ol myned i'w dŷ y noson hòno, "Tro gwael wnaeth Thomas Rees â ni i fyn'd i'r pentre heno. Gadd e le da yma gyda ni—gadd dair a chweugain bob ceiniog bob mis er daeth e yma, ac fe gadd bedair punt y misoedd diwaetha;" ac yr oedd yn myned i ddweyd rhagor oni buasai i'w wraig ei atal. Ond yr oedd gan Mr. Rees barch mawr er hyny i'r hen bobl, yn gystal ag i holl eglwys Ebenezer, ac felly yr oedd ganddynt hwythau iddo yntau. Nid oedd gweinidog yn yr enwad a safai yn uwch yn eu golwg. Derbynient ef pa bryd bynag y deuai yno fel angel Duw—mae mwy nag un tô er hyny wedi eu symud, ac nid oes cymaint ag un yn aros o'r rhai oedd wrth y llyw yn Aberdar y pryd hwnw.

Mae dygwyddiad neu ddau yn mywyd Mr. Rees na bydd yn anmhriodol i ni gyfeirio atynt cyn darfod âg ef yn Aberdar. Pan gyfarfuasom âg ef yn Aberdar ar yr adeg dan sylw, yr oedd yn wrthysmygwr cryf iawn. Fel y gwelsom, yr oedd wedi syrthio i'r arferiad er yn fachgen, ac yn glynu wrthi er cael aml gernod o'r herwydd, ac er teimlo yn fynych nad oedd yn weddus. Gadawodd hi am ychydig wedi y cynghor caredig a roddodd Mr. Williams o'r Wern iddo, ond yn ol ati eilwaith y dychwelodd. Ond wedi ymuno â dirwest, a dechreu areithio, teimlai ef fel llawer fod y bibell yn fagl ac yn wanychdod iddynt, a pharodd darllen Darlithiau Finney iddo deimlo hyny yn fwy, a phenderfynodd ei rhoddi heibio, ac fel pob dysgybl ieuanc yr oedd yn selog iawn; a phan gyfarfuasom âg ef yr oedd wedi bod felly am fwy na deuddeng mis, ac yn ymddangos yn dra phenderfynol. Pan welsom ef gyntaf ar ol hyny, yn mhen llai na phedwar mis, yr oedd yn eistedd mewn ystafell yn Llanelli gyda nifer eraill, a phibell yn ei enau, a'r mwg yn esgyn yn golofnau o gylch ei ben. Teimlodd yn swil braidd pan aethom i fewn, ac wedi ychydig siarad adroddodd i ni yn y dôn fwyaf cwynfanus pa fodd y cwympwyd ef, a gosododd ei achos gerbron mewn gwedd mor dorcalonus nes y teimlai y rhai llymaf o honom yn barotach i dosturio wrtho na'i gondemnio. Dyma ei stori:—Dywedai ei fod y gauaf cyn hyny yn myned o Aberdar dros y mynyddoedd i gyfarfod yn Cymer-glyn-Corwg. Mae reilffordd yn myned i'r Cymer yn awr, ond gynt yr oedd yn un o'r lleoedd mwyaf unig ac anghysbell. Dygwyddodd ei bod yn ddiwrnod oer a gwlawog, ac yntau yn myned wrtho ei hun ar ei draed dros fynyddoedd uchel a geirwon, a thrwy gymoedd dyfnion, weithiau ar hyd ffyrdd caregog, ac weithiau trwy gorsydd gwlybion, nes cyn ei fod haner y ffordd yr oedd yn wlyb at y croen. Cyrhaeddodd Cymer-glyn-Corwg o'r diwedd, a hyny yn lled gynar y prydnawn. Dysgwylid amryw bregethwyr eraill, ond nid oedd yr un o honynt wedi dyfod, ac ofnid oblegid gerwinder yr hin na ddeuai neb, er nad oedd gan neb o'r rhai a ddysgwylid ffordd mor bell ac mor arw ag ef. Cafodd bob ymgeledd. Tynodd ei holl ddillad i'w sychu, a rhoddodd ddillad gwr y ty am dano; ac wedi ei ddiwallu â the da, a phob angenrheidiau eraill, eisteddai wrth dân mawr, gwresog, dysglaer, i ddysgwyl adeg dechreu yr oedfa. Tra yno yn synedig ac yn unig, disgynodd ei lygaid ar nifer o bibellau gwynion, hirion, a golwg lan arnynt, a chwarter o fyglys hudolus ei wedd yn eu hymyl, wedi eu darparu o bwrpas ar gyfer y cyfarfod. Pan welodd hwy, dihunodd yr hen flys, a meddyliodd mor felus mewn lle unig a digysur felly, ar ol gwlychu trwy y dydd, fyddai *un* bibellaid, *dim ond un*, a'r chwant a orchfygodd; cymerodd o'r hyn yr ymdynghedasai yn ei erbyn, ac wedi cymeryd y cyntaf yr oedd yn lled hawdd cymeryd yr ail; a chyn i neb arall gael cynyg arno, yr oedd wedi gwneud ei ol yn ddwfn ar y chwarter myglys. Bu llawer brwydr rhyngddo ag ef ar ol hyny. Yn fuan wedi ei sefydliad yn Llanelli cynygiodd ail frwydr âg ef, a pharhaodd cyhyd nes credu o hono ei fod wedi ei goncro. Yn yr adeg hòno ysgrifenodd lythyr at y Parch. Thomas Jenkins, Penygroes, yr hwn oedd hefyd yn ysmygwr mawr, yn ei gymhell trwy resymau cryfion i roddi yr arfer heibio. Darllenodd y llythyr i Mr. Rees, Llanelli, cyn ei anfon, a chlywsom Mr. Rees yn dweyd na chlywodd ac na ddarllenodd erioed ddim byd yn gryfach. Credai nad ysgrifenodd Mr. Rees erioed ddim yn fwy galluog, ac yr oedd yn ysgrifenu fel dyn o ddifrif. Gwrthodai Mr. Jenkins, er pob taerni, ddangos y llythyr i neb, ond dywedai y cadwai ef nes y byddai yr awdwr wedi dychwelyd i'w hen lwybrau, ac na byddai hyny yn hir, ac yna y dychwelai ef iddo. Gwir oedd y gair. Ni bu yn hir iawn, ac nid ydym yn meddwl iddo wneud ymgais egnïol i'w adael byth ar ol hyny. Beth bynag am y deng mlynedd ar hugain diweddaf o'i oes, yr oedd yn ysmygwr profedig a sefydlog, er na byddai byth yn cynyg unrhyw amddiffyniad i'r arferiad. Yn ei berthynas â dirwest, am flynyddoedd bu yn llwyrymataliwr llwyr a manwl, a phregethodd ac areithiodd lawer ar y mater, ac am dymhor nid oedd neb y gelwid am ei wasanaeth yn amlach yn y gwyliau a'r cymanfaoedd. Cymerodd i fyny â'r achos hefyd yn ei ffurfiau diweddaraf. Nid ydoedd hwyrach o'r "sect fanylaf," eto yr oedd ei gydymdeimlad mwyaf trwyadl â'r egwyddor. Teithiasom filoedd o filldiroedd yn nghyd yn Nghymru, yn Lloegr, ac America; buom ganoedd o nosweithiau gyda'n gilydd, o dan agos bob math o amgylchiadau, ac yn mhob math o deuluoedd, ac ni welsom ef mewn unrhyw fan, o dan unrhyw amgylchiad, am fwy na deugain mlynedd, yn cyffwrdd â dim meddwol. Felly, nid oes genym ond tystiolaethu am dano fel y cawsom ni ef.

Yr unig amgylchiad yn ei hanes yn yr hwn y daeth i wrthdarawiad â'i frodyr yn y weinidogaeth oedd yn nglŷn â'r ymraniad a gymerodd le yn hen eglwys Penmain, pryd y cyhoeddodd cyfundeb Mynwy ryw haner esgymundod ar yr eglwys,ac y gwaharddai i weinidogion y sir fyned i bregethu iddi. Nid ydym am fyned i mewn i'r mater yn y fan yma. Pa fodd bynag, yr oedd y Parch. Josuah Thomas, Adulam, yn fab i'r Hybarch David Thomas, Penmain, ac yn cydymdeimlo yn fawr â'r hen eglwys a fuasai cyhyd o dan ofal ei dad, a lle y magesid yntau. Yr oedd Mr. Rees, Aberdar, hefyd o'r un teulu, ac yn teimlo yn gyffelyb. Nid oeddynt yn ymyraeth â'r ddadl a barodd y rhwyg; ond nid oeddynt yn barnu yn deg i amddifadu yr eglwys o weinidogaeth; ac felly penderfynasant ill dau i fyned yno i gadw cymundeb bob mis yn olynol, yr hyn a wnaethant tra y bu yr eglwys o dan gondemniad y cyfundeb. Gweinyddid iddi ar y Sabbathau eraill gan Mr. John Davies (Dyn Dall), Cilcenin. Tynasant wg rhai o weinidogion y cyfundeb trwy yr hyn a wnaethant, er na feiddiodd neb ddweyd dim wrthynt; a chymeradwyai eraill yn fawr eu gwaith yn myned, er nad elent hwy eu hunain. Ni bu neb erioed pellach oddiwrth gefnogi terfysg na Mr. Rees. Bu ei holl fywyd yn erbyn hyny, ac yr oedd ei ogwydd yn hytrach yn ormodol i'r ochr arall. Ategai yr "awdurdodau y sydd" yn mhob cylch, hyd y byddai hyny yn bosibl, ac unwaith y cytunid mewn cynadledd ar unrhyw fater, nid oedd neb yn fwy ffyddlon i'r hyn a benderfynid. Ond credai fod y ddysgyblaeth ar hen eglwys Penmain yn annheg, yn ymyriad â'i hawl fel eglwys Annibynol, er na phetrusodd ddweyd fod llawer o ystyfnigrwydd wedi ei ddangos o du yr eglwys, yn gystal ag annoethineb o du y gweinidog i beri yr ymraniad.

Yn gynar yn nechreu y flwyddyn 1842, terfynodd ei weinidogaeth yn Ebenezer, lle y buasai am dymhor byr mor barchus, a chysurus, a llwyddianus; a chyda hyny yr ydym ninau yn terfynu y bennod hon.

Pennod VI.

"GWNELER POB PETH YN WEDDUS AC MEWN TREFN."

Annibyniaeth gyfundrefnol—Dadleuon Duwinyddol yn y Gogledd a'r De—Gwrthdarawiad yn sir Benfro—Y Parch. J. Roberts, Llanbrynmair, a'r Parch. M. Jones, Trelech—Cau Capeli—Dr. Jenkyn ar yr Iawn a Gwaith yr Ysbryd—Dadl Jones a Morgan yn y Dysgedydd ar Waith yr Ysbryd—Mr. Rees wedi llyncu y syniad—Ei bregeth yn Llanybri—Dylanwad pob newydd-beth arno—Undebau sirol—Y ddwy wedd i Annibyniaeth—Urddiad yn ddolen gydiol—Y Cymanfaoedd—Cyfarfodydd Blynyddol—Sefyllfa yr enwad yn 1839—Ffurfiad yr Undeb Cynulleidfaol—Y cydymegniad i dalu dyledion—Sefydlu Cyfarfodydd Chwarterol—Yr anhawsderau—Y cyfundebau mwyaf amlwg—Y rhagfarnau yn eu herbyn—Cymeradwyo pregethwyr cynorthwyol—Urddiad Gweinidogion—Amddiffyniad y Parch. D. Davies, Pantteg—Dysgyblu eglwysi gan gyfundebau—Enghreifftiau sir Gaernarfon a Dr. Arthur Jones—Sir Fynwy a Penmain—Dadganiad y Parch. J. Griffith, Tyddewi—Yr helyntion gynt er ein haddysg.

YR ydym yn niwedd y bennod ddiweddaf wedi cyfeirio at waith Mr. Rees yn myned i wasanaethu eglwys Penmain yn groes i benderfyniad cyfundeb Mynwy. Dichon nad anfuddiol fyddai i ni cyn myned yn mhellach i gymeryd golwg ar yr elfenau oedd yn ymweithio yn yr enwad yn y blynyddoedd hyny, ac yn enwedig edrych ar y cyfundebau sirol oedd yn cael eu ffurfio o gylch y pryd hwnw, a pherthynas yr eglwysi â hwynt, oblegid dyna yr adeg y daeth Annibyniaeth yn Nghymru i wisgo gwedd gyfundrefnol (*organized*), ac fel y gwyr pawb yr oedd gwrthddrych y Cofiant hwn yn un o'r rhai a gredent gryfaf mewn Annibyniaeth gyfundrefnol.

Yr oedd y dadleuon duwinyddol fu yn cynhyrfu yr eglwysi wedi llonyddu i fesur mawr erbyn yr adeg y dechreuodd ef ei weinidogaeth, er fod llawer o'u holion yn parhau; ond yn yr ugain mlynedd blaenorol i hyny yr oedd brwdanwch mawr y dadleuon hyny. O'r flwyddyn 1815 hyd y flwyddyn 1835 nid oedd fawr sylw yn cael ei dalu i ddim arall. Parodd cyhoeddiad y "Llyn Glas," fel y gelwid *Galwad Difrifol* y Parch. J. Roberts, Llanbrynmair, a'r traethodau oedd yn ei ddilyn gan y "chwe' brodyr" eraill, yn gystal a thraethawd Samuel Bowen ar yr Iawn, a'r ysgrifau parhaus a gyhoeddid yn y *Dysgedydd* a'r *Seren Gomer*, gynhwrf mawr trwy Dde a Gogledd, ac achoswyd i rai eglwysi gael eu blino a'u terfysgu. Yn y Gogledd, oddieithr mewn un enghraifft—Llanuwchllyn—diangodd yr eglwysi heb rwyg nac ymraniad, er i rai eglwysi eraill gael peth blinder a gofid. Syrthiodd gweinidogion y Gogledd agos oll i mewn â'r golygiadau newyddion, fel eu dysgid gan Andrew Fuller, a Dr. Edward Williams. Dr. George Lewis oedd yr unig un o safle a dylanwad a lynai yn dŷn wrth yr hen olygiadau; ond bu ef farw cyn pen ychydig flynyddoedd wedi cychwyniad y ddadl, a chyn cymeryd unrhyw ran arbenig ynddi. Yr oedd ei fab-yn-nghyfraith, y Parch. Edward Davies, a'i olynydd fel athraw, yn ddysgybl iddo yn ei olygiadau; ond yr oedd ei ddyledswyddau fel athraw yn ei gadw gartref fel nas gallasai fyned lawer trwy yr eglwysi i'w dysgu; ac nid oedd ei ddawn fel pregethwr yn gyfryw ag a fuasai o fawr help iddo i ddysgu ei olygiadau i eraill. Ysgrifenodd amryw erthyglau galluog ar yr ochr a gymerai efe i'r ddadl. Nid oedd neb arall trwy y Gogledd, o safle a dylanwad, nad oeddynt wedi syrthio i mewn â'r golygiadau eang am drefn yr efengyl a amddiffynid gan arweinwyr yr enwad.

Yn y De yr oedd pethau yn wahanol. Glynai y gweinidogion hynaf a mwyaf eu dylanwad agos oll wrth yr hyn a ystyrid y golygiadau cyfyngaf; a gweinidogion ieuainc, mewn cymhariaeth, agos oll oedd y rhai a amddiffynent yr hyn a elwid yn athrawiaeth newydd. Parodd hyny i'r eglwysi gael eu cadw yn gyfan, er nad ychwaith heb lawer o ddadleu mewnol. Y Parchedigion D. Davies, Pantteg, a J. Griffith, Tyddewi, oedd y rhai mwyaf blaenllaw i ledaenu y golygiadau newyddion, er fod cydymdeimlad y Parchedigion D. Evans, Mynydd bach, a W. Jones, Penybont-ar-ogwy, ac eraill gyda hwy, eto hwynthwy oedd ar flaen y fyddin. Yn sir Benfro y bu pethau agosaf i ddyfod i wrthdarawiad. Pan sefydlodd Mr. Griffith, Tyddewi, yn sir Benfro, yn 1814, yr oedd yr holl weinidogion ar y pryd yn uchel-Galfiniaid. Daethai Mr. Griffith i lawr o'r Gogledd, ac yr oedd yn ddigon hysbys ei fod yn un o brif amddiffynwyr y "system newydd;" ac efe oedd y cyntaf i roddi cyhoeddusrwydd i'r golygiadau hyny, yr hyn a wnaeth mewn cymanfa yn Nhreffynon, yn 1809. Edrychid arno yn sir Benfro gyda chilwg, fel un yn dwyn i mewn heresiau dinystriol; a barnai yr hen weinidogion mai diogelach iddynt oedd cadw yn mhell oddiwrtho. Galwyd cyfarfod yn ddirgelaidd yn Maenclochog, ac yr oedd mynegiad o'u ffydd wedi ei dynu allan, yr hwn y gofynid i bawb o'r frawdoliaeth ei arwyddo, a'r amcan ydoedd dal Mr. Griffith, Tyddewi, a'i frawd Mr. Griffith, Trefgarn; ac os na arwyddent—ac yr oeddynt yn sicr na wnaent—y ceid achlysur i dori pob perthynas â hwy. Daeth Mr. Griffith i ddeall am y cyfarfod, ac aeth ef a'i frawd yno yn annysgwyliadwy i bawb, fel y dyryswyd yr holl gynllun. Mae Mr. Griffith wedi ysgrifenu yr hanes yn llawn yn mhen mwy na deugain mlynedd ar ol hyny, ac y mae y cwbl wedi ei gyhoeddi yn ei Gofiant gan ei fab-yn-nghyfraith, y Parch. Simon Evans. Yr oedd yr anghydwelediad yn codi i fesur mawr o gamddealltwriaeth o du yr hen frodyr, yn gystal ag o dipyn o annoethineb yn eu dull o draethu eu meddyliau o du y rhai a fynent roddi i'r efengyl wedd fwy ymarferol.

Yn rhanau eraill y De cadwyd heb ddyfod i wrthdarawiad amlwg. Nid oedd nifer y gweinidogion yn lluosog, ac nid yn aml y cyfarfyddent, oblegid nid oedd gan yr holl siroedd gyfarfodydd chwarterol fel sydd yn awr. Cyfarfyddent yn y gymanfa, ond hyd y gellid cedwid y dadleuon hyn allan; er yn achlysurol, pan gaent gyfle, byddai rhai o'r rhai eangaf eu golygiadau yn rhoddi mynegiad iddynt. Ond athrawiaeth gras a maddeuant oedd yn cymeryd gyda'r lluaws; ac nid yw pregethwyr mwy nag eraill yn ddiogel bob amser rhag ymgynghori âg archwaeth y gwrandawyr. Gwŷr y Gogledd a amheuid fwyaf, ac arnynt hwy y gwrandewid gyda phetrusder ac ofn rhag iddynt wenwyno y cynulleidfaoedd. Yr oedd y Parch. J. Roberts, Llanbrynmair, ar ymweliad â'r De, ac wedi trefnu i gael Cymanfa Blaenycoed ar ei ffordd, ond daeth y gair i'w glustiau nad oedd y Parch. Morgan

Jones, Trelech, am ei weled yno, oblegid yr oedd yn ofni i'w olygiadau newydd a dyeithr ddrygu ei bobl. Ysgrifenodd Mr. Roberts ato lythyr hynaws a charedig, yn mynegu yr hyn a glywodd, ac yn gwneud ei oreu i symud ymaith ei ofnau. Mae y llythyr yn llawn yn Nghofiant Mr. Roberts. Dywed ei fod ar ei daith, ac y byddai yn anhawdd iddo ar ol cynllunio osgoi y gymanfa, ac felly y byddai yno; ac os caniateid iddo bregethu y gwnai hyny heb beri tramgwydd i neb; ond os na chaniateid iddo, y cai fwynhau yn ddystaw weinidogaeth ei frodyr, ac uno â hwy i weddïo am wyneb yr Arglwydd ar y gymanfa. Yr oedd y fath lythyr yn rhwym o ddiarfogi pob gwrthwynebiad. Yno y daeth, a phregethodd yn olaf prydnawn y dydd diweddaf yn ddidramgwydd i bawb. Mewn un lle yn unig y gwrthodwyd iddo bregethu, sef yn Cwmrhos, heb fod yn nebpell o Crughywel. Mr. W. Parry, Tretwr, oedd yno yn rheoli; hen foneddwr parchus a chrefyddol, ond yn uchel-Galfiniad, a'i eiddigedd dros yr hyn a ystyriai y wir athrawiaeth yn ei gario dros ben pob terfynau. Sonir gan rywrai yn awr am gau drysau capeli yn erbyn gweinidogion oblegid eu golygiadau, fel pe buasai hyny yn beth hollol gyffredin; ond mewn gwirionedd dygwyddiadau eithriadol iawn oeddynt; a phan gofiom eu hoes a'u hamgylchiadau, ac mor dỳn oedd eu gafael yn yr hyn a gredent fel gwirionedd, y syndod ydyw iddynt oddef eu gilydd cystal. Nid oes ynom ddim cydymdeimlad â dynion cul a chrebychlyd eu golygiadau ar bethau a gredir yn gyffredinol gan Gristionogion efengylaidd o bob plaid; ond y mae perygl hefyd i ddynion fyned mor llac ar wirioneddau yr efengyl fel nad oes ganddynt ddim pendant a sicr i ymafael ynddo.

Fel y dywedasom, yr oedd poethder y dadleuon ar y pynciau hyn wedi myned heibio erbyn fod ein gwrthddrych yn cychwyn ei weinidogaeth; er yn holl eglwysi Morganwg, yn enwedig, yr oedd yn aros gryn nifer o hen Galfiniaid uchel, fel yr oedd yn ofynol i bregethwr ieuanc fod yn ochelgar pa beth a ddywedai. Ond daeth tòn newydd i'r traeth yn 'nglŷn â Darlithiau Finney, at y rhai yr ydym eisoes wedi cyfeirio, yr hon a gyrhaeddodd yn uwch na dim a fuasai o'r blaen. Bu cyhoeddiad traethawd y Parch. T. W. Jenkyn, D.D., ar yr *Iawn*, yn foddion i ailgynhyrfu y llyn, a chan fod yr awdwr yn Gymro o Ferthyr, ac yn adnabyddus yn bersonol i lawer yn y wlad, dangoswyd aiddgarwch mawr drosto; a hyny er nad oedd y rhan fwyaf o'i edmygwyr yn deall y neillduolrwydd oedd yn ei olygiadau. Dilynwyd hwnw gan draethawd arall o'i eiddo ar waith yr Ysbryd Glan, o dan yr enw *Undeb yr Ysbryd Glan a'r eglwys yn nhröedigaeth y byd.* Cyfrifid hwn yn draethawd galluog, ond fod rhai rhanau o hono yn dra chymysglyd, a'i olygiadau ar berthynas yr Ysbryd a'r gair a ystyrid gan lawer yn wadiad gwirioneddol ar waith yr Ysbryd, gan nad oedd y cwbl ond perswadiad moesol. Cyhoeddodd y Parch. Richard Jones, Aberhosan y pryd hwnw, Ruthin wedi hyny, gyfres o ysgrifau ar waith yr Ysbryd yn y *Dysgedydd*, wedi eu cymeryd mewn rhan o olygiadau Dr. Jenkyn. Atebwyd ef mewn cyfres arall gan y Parch. D. Morgan, Llanfyllin, a daeth amryw eraill i'r maes ar ol hyny. Daeth Darlithiau Finney allan yn fuan, ac er nad oedd ef yn cymeryd unrhyw ochr yn y ddadl, eto yr oedd amddiffynwyr golygiadau Dr. Jenkyn yn cael ynddo ef ategydd cryf; ac i'r ochr hono y gogwyddai llawer iawn o bregethwyr y cyfnod hwnw. Dadleuent fod yr Ysbryd yn rhyw fodd yn nghadw yn y gair, a bod y dylanwad dwyfol yn arosol ynddo, er nad oedd neb o honynt yn gallu esbonio pa fodd. Gweddïent am yr Ysbryd, ac eto dadleuent fod yr Ysbryd yn y gair. Daeth y rhan fwyaf o'r rhai a lithiwyd i athrawiaeth y "perswadiad moesol" yn fuan i deimlo fod yn rhaid cael rhyw allu a dylanwad cryfach i ddychwelyd pechadur; ac eto nid oes un ddadl na wnaeth y gwyntyllio a fu ar y mater les mawr i alw sylw at ochr ddynol trefn cadwedigaeth, ac i deimlo fod gan y pechadur ei hun rywbeth i'w wneud er ei iachawdwriaeth heblaw dysgwyl wrth yr Ysbryd Glan.

Pan dreuliasom y noson gyntaf o dan gronglwyd Mr. Rees, yn Aberdar, deallasom ei fod wedi llyncu Jenkynyddiaeth yn drwyadl, bu agos i ni ddweyd yn *raw.* Nid aethom i ddadl âg ef, gan ein bod yn ddyeithr iddo, ac yn ei dŷ ef; ond yr oeddym ar y pryd yn dygwydd bod yn gydnabyddus â'r ddadl o'r ddau tu. Darllenasem ysgrifau Jones a Morgan yn y *Dysgedydd* yn fanwl; ac yr oeddym wedi clywed rhai medrus yn dadleu y pwnc; a'r cwbl a wnaethom oedd taflu i'w ffordd rai o'r anhawsderau a ddygid yn erbyn ei olygiadau. Ni chynygiodd eu symud ymaith, ac yr ydym yn bur sicr eu bod yn newydd iddo; a gadawyd y mater ar hyny. Yn mhen y flwyddyn, yr oedd Cyfarfod Diwygiaeth yn nghapel newydd Llanybri. Yn yr oedfa y boreu yr oedd ef a Mr. Williams, Llandilo, a Mr. Rees, Llanelli, yn pregethu. Pregethai Mr. Williams ar ddirwest, yn nerthol dros ben, oddiar eiriau Paul, "Mi a ymwneuthum yn bob peth i bawb, fel y gallwn yn hollol gadw rhai." Hunanaberth er mwyn cadw dynion; gwnaeth gadw dyn yn beth mawr mewn gwirionedd, nes y teimlai pawb wrth ei wrando fod yn werth gwneud pob aberth er cyrhaedd y fath amcan. Pregethasai Mr. Rees, Siloa, yn gyntaf, ar Waith yr Ysbryd Glan, ac erioed ni chlywsom ef yn fwy dan gwmwl, er fod yn eglur fod y bregeth wedi costio iddo ef lafur mawr; ond yr oedd y syniadau a draethai yn eithafol. Yr oedd yr Ysbryd Glan wedi ei dywallt ar ddydd y Pentecost, unwaith am byth, ac nid oedd tywalltiad arall i'w ddysgwyl. Fel y cyflawnwyd yr addewid am Grist pan y daeth, felly hefyd y cyflawnwyd addewid yr Ysbryd pan y tywalltwyd ef. Yr oedd cyflawniad yr addewid yn ddihysbyddiad arni. Bellach yr oedd yr Ysbryd yn y gair, fel y mae y gwres yn y gareg dân, a'r cwbl sydd yn eisieu ydyw cael meddwl y pechadur at y gair. Cof genym fod yr athrawiaeth yn disgyn yn newydd a dyeithr ar bawb yno; ac nid ymddangosai yn dderbyniol gan odid neb. Aeth ef ymaith ar ganol yr oedfa, fel na chafwyd cyfle i siarad âg ef ar ei olygiadau, ac ni chlywsom y fath syniadau ganddo byth ar ol hyny. Bydd yn syn gan y genedlaeth bresenol i ddeall ei fod erioed wedi ei demtio i'r fath gyfeiriad, gan ei fod mor nodedig am y deugain mlynedd diweddaf am iachusrwydd ei athrawiaeth; ond hudwyd ef, fel yr hudwyd llawer eraill yn y cyfnod hwn, i'r fath syniadau, a hyny mewn rhan fawr oddiar angerddoldeb ei awydd i ysbeilio pechadur o bob clustog y gorweddai arni yn ei anufudd-dod a'i anghrediniaeth o'r efengyl. Yr oedd hefyd gan newydd-deb swyn iddo. Yr oedd gan bob peth newydd hudoliaeth iddo. Yn mhob cysylltiad teimlai awydd i wneud prawf arno. Yr oedd y plentyn yn gryf ynddo wedi ei fyned yn ddyn. Nid yn ei ddiniweidrwydd a'i unplygrwydd yn unig, ond hefyd yn nylanwad pob newydd-beth arno. Pan ddaeth y *leggings* lledr gloyw am y llodrau i ddechreu i ymarferiad, yr oedd ef yn un o'r rhai cyntaf i fynu pâr o honynt. Pan ddeuai côt uchaf o ryw ffurf newydd i'r golwg er cynhesrwydd neu ddiddosrwydd, nis gallai ymatal rhag pwrcasu un. Os gwelai rhyw *Gladstone Bag* gan rywun, ni orphwysai nes y mynai yntau un. Nid o goegedd mewn un modd yr oedd hyn yn codi, oblegid ni bu dyn erioed yn mhellach oddiwrth hyny, ond o'r dylanwad oedd gan newydd-beth arno. Yr oedd hyn yn gryf iawn ynddo o'i gychwyniad, yr hyn mewn rhan a'i gwnaeth yn dreulfawr, a pharhaodd yn gryf ynddo hyd ei ddiwedd. Y tro diweddaf y gwelsom ef yn fyw, cawsom un o'r enghreifftiau mwyaf chwerthingar o hyny. Y plentyn oedd yn gryf yn ei natur a gyfrifai am hyn oll. Erioed nid adnabuom neb haws ei dynu i unrhyw anturiaeth, ac ni bu unrhyw gymdeithas na symudiad yn ei oes a dybid y byddai er rhyw ddaioni, nad oedd ef yn barod i uno ar unwaith. Ac i'r tueddfryd yna, oedd mor gryf ynddo, yr ydym yn priodoli ddarfod iddo yn un cyfnod gael ei hudo i olygiadau duwinyddol oedd mor groes i holl draddodiadau ei fywyd.

Ond nid at y dadleuon duwinyddol oedd yn yr enwad yn yr adeg hòno y bwriadem gyfeirio yn benaf, ond at yr ymgais oedd ar droed i ddwyn yr eglwysi i weithredu yn gyfluniol. Yr oedd hyny yn arbenig yn perthyn i'w gyfnod ef. Mae dwy egwyddor yn gydnabyddedig mewn Annibyniaeth o'r dechreuad, sef hawl pob eglwys i drefnu ei holl achosion mewnol ei hun, a chydweithrediad yr holl eglwysi i amcanion cyffredinol. Ar y gyntaf y sefid yn benaf, a'r anhawsder a deimlid bob amser ydoedd pa fodd i gario allan yr ail heb ddinystrio y gyntaf, ac er bob amser gydnabod yr ail, eto esgeuluswyd ffurfio unrhyw gynllun er cydweithrediad gan faint y gofal am hawliau pob eglwys neillduol. Y ddwy ddolen oedd yn cysylltu yr hen weinidogion â'u gilydd, a thrwyddynt hwy yr eglwysi, oedd urddiad gweinidogion ar gymanfa flynyddol. Trwy yr urddiad y derbynid gweinidog i gylch y frawdoliaeth; nid trwy unrhyw benderfyniad ffurfiol, ond trwy gyd-ddealltwriaeth. Yr oeddynt yn nodedig o ffyddlawn i'w gilydd, ac os byddai unrhyw weinidog yn pleidio terfysg a gwrthryfel, edrychid yn amheus arno, ac heb unrhyw benderfyniad ffurfiol, ond trwy gyd-ddealltwriaeth o ryw ddeddf anysgrifenedig, tynid oddiwrtho yn ddystaw a didwrw. Cefnogi terfysgwyr a rhwygwyr gan unrhyw weinidog a gyfrifid gynt yr anffyddlondeb mwyaf. Yn hanesyddol, yn ol defod yr enwad o'r dechreuad, ni chyfrifid yr un eglwys yn rheolaidd, oni byddai wedi ei gollwng trwy lythyr gan yr eglwys lle yr oeddynt yn aelodau, a hyny i'r perwyl hwnw, a'u cynweinidog gyda hwy yn eu corffoli. Ni buasai dim a gondemniasid ganddynt yn fwy na gwaith unrhyw nifer o bersonau yn ymneillduo o eglwys mewn tramgwydd neu derfysg, ac yn ymffurfio yn gymdeithas, gan eu galw eu hunain yn eglwys, heb unrhyw gydnabyddiad o honynt gan y gweinidog na'r eglwys o'r hon yr ymadawsant. Ni buasai ychwaith i weinidog neu weinidogion dyeithr a phellenig, heb wybod dim o'r amgylchiadau, i ddyfod atynt, a'u corffori, yn gwneud eu hachos yn ddim mwy rheolaidd yn eu golwg. Mae yn wir fod cryn nifer o eglwysi wedi eu ffurfio mewn terfysg ac ymraniad; ond yn nglŷn â'r rhan fwyaf o'r cyfryw ceisiwyd cael iddynt ryw fath o ollyngdod, yr hwn yn hwyrfrydig fynychaf a roddid; felly rhoddid gwedd o reoleiddiwch, er fod y teimladau yn aml yn mhell o fod yn iachus. Nid ystyrid gynt fod eglwys yn rheolaidd oni byddai wedi ei ffurfio trwy gydsyniad a chymeradwyaeth yr eglwys o'r hon yr ymadawent; a chyfrifid yn awdurdodedig holl weithrediadau yr eglwys a ffurfiasid felly.

Yn y gymanfa cyfarfyddai y gweinidogion yn lled gyffredinol, ond ychydig a ymyrent â phethau allanol. Pregethu oedd y prif beth. Yn y gynadledd treulid y rhan fwyaf o'r amser i ddarllen "Llythyr y Gymanfa," ac i adrodd am sefyllfa crefydd yn yr eglwysi. Yn achlysurol pasid penderfyniadau yn galw sylw yr eglwysi at rywbeth neillduol, neu yn cymeradwyo rhyw achos eithriadol; ac os byddai rhywun trwy ddrwg-fuchedd wedi peri gwaradwydd mawr i'r enwad, dygent eu tystiolaeth yn gryf yn erbyn y cyfryw; ond lleied fyth a allent yr ymyrent â phethau o'r fath, ac yr oedd eu gofal mawr am annibyniaeth yr eglwysi yn peri eu bod yn or-ochelgar rhag ymyraeth â phethau allanol, fel yr oedd y wedd ymarferol i Annibyniaeth yn nghydweithrediad yr eglwysi i amcanion cyffredinol crefydd bron yn cael ei llwyr esgeuluso. Nid oedd y siroedd eto wedi eu ffurfio yn gyfundebau, ac nid oedd cyfarfodydd chwarterol eto wedi eu sefydlu. Yn ychwanegol at y gymanfa, a chyfarfodydd urddiadau, ac agoriad capeli, cynelid cyfarfodydd blynyddol mewn nifer o'r hen eglwysi. Yn Nghaerfyrddin ceid bob blwyddyn gyfarfod yn nglŷn âg arholiad blynyddol y coleg, i'r hwn y cyrchai cryn nifer o weinidogion y rhan hòno o'r wlad. Yr oedd cyfarfod y Calan yn Nghastellnedd yn uchelwyl i Forganwg. Yn y Gogledd yr oedd amryw gyfarfodydd. Y Nadolig yn Nghaernarfon, y Groglith yn Nhreffynnon, Mawrth y Pasc yn Llanfyllin, Iau Dyrchafael yn Rhydymain, y Sulgwyn yn Mangor, ac yn ddiweddarach y Pasc yn Bethesda; ac yn Medi a Hydref cynelid cyfarfodydd yn Ninbych a Pwllheli. Nid ydym wedi cael allan y cedwid yn rheolaidd ond y cyfarfodydd hyn 70 mlynedd yn ol ac uwchlaw hyny. Cedwid cyfarfodydd eraill yn achlysurol; ac yn y 60 mlynedd diweddaf amlhaodd nifer y rhai a gynelir yn sefydlog. Pregethu oedd bron y cwbl a wneid ynddynt, oddieithr o dan ryw amgylchiadau y cyfarfyddai y gweinidogion am awr, yn hollol anffurfiol, i ymddyddan am rywbeth a ddygwyddai fod yn galw sylw. Yr oedd Annibyniaeth yn Nghymru am y dau can' mlynedd cyntaf o'i hanes yn fwy o dystiolaeth dros yr egwyddor o hawl pob dyn i farnu drosto ei hun mewn materion crefyddol, ac o hawl pob eglwys i drefnu ei hachosion ei hun, nag ydoedd o gyfuniad yr eglwysi mewn cydweithrediad i amcanion cyffredinol crefydd; ac oblegid hyny nid oedd wedi cymeryd meddiant mor llwyr o'r wlad ag a allesid yn rhesymol ddysgwyl pan gofir mai yr Annibynwyr, o'r holl enwadau, a gychwynodd allan gyntaf. Nid oedd nifer yr eglwysi Annibynol Cymreig yn Nghymru ac yn nhrefi Lloegr yn 1839, yn mhen y dau can' mlynedd wedi ffurfiad yr eglwys Ymneillduol gyntaf yn Llanfaches, yn 1639, ond ychydig dros 500 mewn nifer; pan y maent, mewn llai na haner can' mlynedd er hyny, wedi lluosogi o fewn yr un terfynau i fwy na 1000 o eglwysi; ac y mae nifer yr aelodau wedi llawer mwy na dyblu. Mae yn wir fod llawer o hyn i'w briodoli i gynydd y boblogaeth ac agoriad gweithfaoedd, oblegid yn sir Forganwg yn fwy nag unrhyw sir arall y mae y cynydd mwyaf wedi bod; ond credwn hefyd fod rhan o hyn i'w briodoli i'r syniad eangach sydd wedi dyfod i fewn o'r posiblrwydd i'r eglwysi allu cydweithredu er eangiad teyrnas Crist heb i hyny mewn un modd ymyraeth â hawliau eglwysi neillduol.

Yn gyffelyb yr oedd pethau wedi bod yn mysg ein henwad yn Lloegr hyd nes y ffurfiwyd Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru yn 1833; ac y mae ein henwad yn Lloegr, er y sefydlwyd ef, wedi gwneud mwy er helaethiad teyrnas Crist nag a wnaed ganddo o'i gychwyniad hyd hyny. Bu yn achlysur i ffurfio Undebau Sirol ar gylch llai, y rhai a gydweithredent â'r Undeb cyffredinol. Yr oedd rhywbeth i'r un perwyl eisoes yn rhai o siroedd Cymru, ond ychydig oedd y dyddordeb a gymerai yr eglwysi ynddynt, ac nid pawb o'r gweinidogion a gyrchent iddynt. Parodd y cydymegnïad cyffredinol i dalu dyledion capeli yn 1833 ac 1834 i weinidogion gael cyfleusdra i gymdeithasu â'u gilydd; a pharodd y llwyddiant mawr a ddilynodd y cydymdrech, a'r ymwared a roddodd i leoedd oedd ar lethu, i lawer deimlo y dylesid cario yr un gwaith yn mlaen yn sirol. Daeth argyhoeddiad, cryfach nag erioed, i feddwl llawer, y dylesid cario Annibyniaeth allan yn ei gwedd gydweithredol, yn gystal a sefyll drosti fel egwyddor amddiffynol; a ffurfiwyd yn y rhan fwyaf o Gymru gyfundebau i'r perwyl.

Ond y maent yn dyfod i wyneb anhawsderau ar y trothwy. Nid oedd ond ychydig yn amheu eu dymunoldeb; ond pa fodd i'w cario allan yn ymarferol? Pa fodd y gellir cyfuno yr eglwysi i gydweithredu, ac ar yr un pryd ddiogelu perffaith Annibyniaeth pob eglwys? Mae yn ddigon hawdd ei amddiffyn mewn golygddysg, ond nid mor hawdd ei gario allan yn ymarferol; ac yn y gwaith y mae profi pob cynllun. Ni bu, ac nid oes unrhyw ddealltwriaeth eglur ar ba gynseiliau y mae yr Undebau hyn i'w ffurfio; ac nid oes odid ddau gyfundeb yn gweithredu yn hollol yr un fath. Edrychai rhai arnynt fel cynulliadau i'r gweinidogion yn unig, ac yr oeddynt yn eiddigeddus o bresenoldeb neb arall ynddynt; tra y credai eraill fod gan y lleygwyr lawn cymaint o hawl i fod ynddynt a'r gweinidogion. Edrychai rhai arnynt eu hunain ynddynt fel cynrychiolwyr yr eglwysi, yn gweithredu drostynt ac yn gyfrifol iddynt; tra yr edrychai eraill arnynt eu hunain ynddynt yn unig fel personau unigol, heb gynrychioli neb ond hwy eu hunain, a bod yr hyn y cytunid arno i gael ei dderbyn neu ei wrthod gan yr eglwysi yn ol y gwerth a welent ynddo. Credai yr eglwysi mewn rhai siroedd fod yr undebau yn myned yn mhell dros ben eu terfynau, ac oblegid hyny crëwyd rhagfarn mawr yn eu herbyn, ac mewn rhai enghreifftiau daethant i wrthdarawiad blin. Mae y pethau hyn bellach yn gwestiynau hanesiaeth, ac y mae y personau oedd a fynent yn uniongyrchol â hwy wedi eu casglu at eu pobl, fel y gallwn eu hadolygu heb beri dolur i neb; ac o'r pellder gellir edrych arnynt yn fwy teg a diduedd nag y gallesid ar y pryd gan y rhai oedd yn nghanol y dadleuon. Gall eu hanes hwy, a gweled pa le y camgymerasant, fod yn wers i'r rhai a ddel ar ol, oblegid y mae hanesiaeth y rhai a fu i'w ysgrifenu er addysg a chyfarwyddyd i'r rhai a ddaw.

Y cyfundebau yn y rhai y cariwyd pethau bellaf, a'r rhai a derfysgwyd fwyaf oedd cyfundeb sir Gaernarfon, lle yr oedd y Parch. W. Williams *(Caledfryn)*, Caernarfon, yn arwain; a chyfundeb Mynwy, llé yr oedd y Parch. Hugh Jones (*Cromwel o Went*), wrth y llyw; a chyfundeb sir Gaerfyrddin, lle yr oedd y Parch. D. Rees, Llanelli, yn cario llywodraeth gref. Cafwyd peth blinder mewn cyfundebau eraill; ond ni therfysgwyd yr eglwysi fel yn y cyfundebau a enwyd. Yr oedd Mr. Hugh Jones, Tredegar, wedi ei gythruddo i'r fath raddau gan y rhyddid a ganiateir gan Annibyniaeth nes agor y drws i bob afreolaeth, fel y mae yn ysgrifenu i'r *Dysgedydd* mor gynar ag Ebrill, 1830, i ddadleu fod "Presbyteriaeth yn well yn Nghymru nag Annibyniaeth." Cydnebydd nad oes gwell trefniant eglwysig ynddo ei hun i'w gael, "ond yn Nghymru, fod Annibyniaeth wedi myned yn annibendod." Yn mhen yn agos i ddeng mlynedd wedi hyny ysgrifena i'r *Diwygiwr* i ymofyn, "Pa beth yw Annibyniaeth grefyddol? ac wrth ba bethau y gellir ei hadnabod fel plaid unol ei golygiadau?"* Ac y mae yn eglur ar holl dôn ei ysgrif ei fod yn anfoddhaol iawn ar y dull y cerid hi yn mlaen. Mewn ysgrif faith o eiddo y Parch. W. Williams, Caernarfon, a ymddangosodd yn y *Diwygiwr* am Mawrth,

---

* *Diwygiwr* 1839, tudal. 349.

1840, yn nglŷn â'r ddadl boenus yn nghylch rheoleiddiwch Dr. Arthur Jones, ac eglwys Bangor, a'i hawl i godi ei phregethwyr, ceir syniadau ganddo gwahanol iawn i'r hyn a gredir yn gyffredin am hawliau eglwysi Annibynol. Ceisia brofi nad oedd Dr. Arthur Jones yn perthyn i enwad yr Annibynwyr yn sir Gaernarfon, nac un sir arall, na'i eglwys yn eglwys Annibynol, am nad oedd yn cario pethau yn mlaen yn yr eglwys yn hollol fel y gwneid yn yr eglwysi yn gyffredinol. Nis gallesid dysgwyl i'r fath syniadau lai na chyffroi yr eglwysi, ac yn enwedig pan gynygid ffurfio undeb sirol ar y fath gynseiliau. Crëwyd rhagfarn cryf at yr hyn a elwid yn "*Connexion*," ac ofnid am flynyddau bob peth oedd yn dwyn y ddelw hòno. Yr oedd y Parch. D. Rees, Llanelli, yn cymeryd golwg wahanol ar y mater, ac ystyriai ef yr holl undebau yn hollol y tu allan i'r eglwysi. Safai yn dŷn ar hawl y gweinidogion i fyned i'r lle y barnent ddoethaf, ac i ymgadw oddiwrth bawb a anghymeradwyent, ac i gyhoeddi eu penderfyniadau os byddent yn unol arnynt. Ond cynulliadau gwirfoddol yr ystyriai efe gyfarfodydd chwarterol, a chymanfaoedd, heb fod yn cynrychioli neb, nac yn meddu awdurdod i arosod eu penderfyniadau ar neb, ond yn meddu cyflawn hawl i dynu oddiwrth unrhyw weinidog neu eglwys a farnent yn rhodio yn afreolus; ond yr oedd gweithrediadau y cyfundebau, yn ol ei ddeongliad ef o honynt, yr un mor dramgwyddus gan lawer, ac yn peryglu dwyn y gweinidogion i wrthdarawiad â'r eglwysi. Ysgrifenodd y Parchedigion D. Davies, Pantteg, a J. Griffith, Tyddewi, gryn lawer ar y mater yma o bryd i bryd, ac yr oeddynt yn cymeryd rhan amlwg yn ngweithrediadau eu cynadleddau; ac yr oeddynt yn gryf yn ffafr Annibyniaeth gyfundrefnol.

Dichon na byddai yn anfuddiol i ni gymeryd golwg ar rai o'r pethau yr hònai y cyfundebau eu hawl i basio penderfyniadau arnynt, y rhai a ystyrid gan lawer yn ymyriad â rhyddid yr eglwysi. Pasiwyd penderfyniad yn rhai o'r siroedd nad oedd yn rheolaidd i bregethwyr anurddedig fyned i deithiau allan o'u siroedd heb gymeradwyaeth cyfarfod chwarterol. Yr oll a dybid yn angenrheidiol yn flaenorol oedd cymeradwyaeth y gweinidog lle yr oedd y pregethwr yn aelod, ac weithiau cymeradwyaeth ychwanegol ryw weinidog cymydogaethol; a chredai llawer mai dyna yr oll oedd yn ofynol, ac y buasai amcanu at ragor yn sathru ar Annibyniaeth. Ond yr oedd cynifer o deithwyr yn myned trwy yr eglwysi ar y pryd, a llawer o honynt ag amheuaeth yn eu cylch, fel y tybiwyd gan lawer mai mwy rheolaidd fuasai cael cymeradwyaeth cyfarfod sirol; a daeth hyny i gael ei dderbyn bron yn gyffredinol fel trefniad doeth a diogel. Yr unig gamgymeriad oedd yr un y syrthiodd Mr. Caledfryn Williams, a rhai eraill, iddo, oedd myned i haeru nad oedd unrhyw un yn bregethwr rheolaidd yn yr enwad oni chydffurfiai â rheol felly. Dylesid cofio fod yr enwad Annibynol yn fwy ac yn hynach nag unrhyw undeb sirol neu gyffredinol a ffurfir. Mae y rhai hyn oll y tuallan i'r eglwysi, ac yr oedd yr enwad yn bodoli o'u blaen, a byddai yn aros pe dilëid hwy i gyd. Gall eglwys fod yn eglwys reolaidd, a gweinidog fod yn weinidog rheolaidd yn yr enwad, er heb gysylltu eu hunain âg unrhyw gyfundeb. Dyna sydd yn gwneud gwahaniaeth rhwng *enwad* crefyddol a *chorff* crefyddol. Corff crefyddol ydyw cyfundeb o eglwysi wedi ymffurfio o dan reolau penodedig, ac yn ymrwymo i fod yn ffyddlon iddynt. Enwad crefyddol ydyw cyfuniad o eglwysi o'r un ffurflywodraeth yn ymgysylltu â'u gilydd i amcanion cyffredinol crefydd, heb rwymo eu hunain i unrhyw gyfres o reolau dynol. Cododd holl flinder y cyfundebau gynt o'r camgymeriad o geisio cario eglwysi Annibynol yn mlaen ar linellau henadurol. Fel mater o ddoethineb a diogelwch, nid oes neb, debygem, na chydnebydd fod mantais fawr mewn fod pregethwr ieuanc a fyddo yn myned ar daith yn cael ei gymeradwyo mewn cyfarfod chwarterol, yn hytrach na chan unrhyw un gweinidog, pa mor ddylanwadol bynag y byddo y cyfryw; ond camgymeriad dybryd fyddai tybied fod hyny yn hanfodol i wneud un yn bregethwr rheolaidd yn yr enwad. Yr oedd rheoleiddiwch pregethwyr cynorthwyol, a pha beth oedd yn angenrheidiol i hyny, yn un o'r cwestiynau a barodd gryn derfysg haner can' mlynedd yn ol.

Yr oedd urddiad gweinidogion hefyd yn fater y tybid fod yn ofynol cael cymeradwyaeth y cyfarfod chwarterol iddo. Gwnaed yn rheol mewn amryw siroedd, fel yr ydym eisoes wedi cyfeirio, nad ystyrid unrhyw urddiad yn rheolaidd oni byddai hysbysiad am dano wedi ei roddi yn y cyfarfod chwarterol, er boddlonrwydd i'r gweinidogion a wahoddid yno fod pob peth yn unol a heddychol. Rhoddwn enghraifft neu ddwy. Yn nghyfarfod chwarterol Sir Gaerfyrddin, a gynaliwyd yn Mhenygroes, yn Hydref, 1832, penderfynwyd:—"Na bydd i ni o hyn allan ystyried un urddiad, nac agoriad capel yn y sir hon, yn rheolaidd heb fod y mater yn cael cymeradwyaeth y cyfarfod chwarterol cyn y byddo yr urddiad yn cymeryd lle."* Parodd y penderfyniad dipyn o gynhwrf ar y pryd. Mewn amddiffyniad iddo, dywed y Parch. D. Davies, Pantteg, yr hwn oedd a'r llaw benaf yn ei ffurfiad:—

"Y mae yn ofidus fod urddiadau yn cymeryd lle, er fod ugeiniau o aelodau y lleoedd ag yr oedd hyn yn cael ei ddwyn yn mlaen ynddynt yn gwrthod y personau a urddid. Ac y mae rhai gweinidogion wedi myned i agoriad capeli heb wybod llai nad oedd pobpeth yn ei le hyd onid aethant yno. O herwydd yr annymunoldeb hyn, barnwyd yn y cyfarfod uchod nad oedd un peth yn well er atal gofid, a dwyn yn mlaen gydweithrediad rhwng yr eglwysi a'u gilydd, na bod peth ag oedd yn galw am bresenoldeb gweinidogion a'u cymhorth, i'w hysbysu yn amserol mewn Cyfarfod Chwarterol perthynol i'r sir. Pa beth sydd allan o le yn hyn? A ydyw hyn yn milwrio yn erbyn Annibyniaeth yr Eglwysi? Os yw y drefn hon yn rhesymol, yn tueddu i atal niwed, i feithrin brawdgarwch, nid teg yw i'r eglwysi beidio cydymffurfio â'r gosodiad. Ac os bydd i un eglwys a fyddo yn perthyn i gymdeithas y cyfarfod hwn, yn y sir, i wrthod cydsynio, nid oes dim i'w wneuthur ond ei throi allan o'r gymdeithas, neu roddi terfyniad i bob Cyfarfod Chwarterol ar unwaith. Os yw y gorchwyl fod ugain neu ychwaneg o eglwysi yn uno yn nghyd, yn tueddu i wneuthur lles i'r achos, y mae yn ofynol fod rheolau yn perthyn i'r gymdeithas; ac os bydd i un o'r eglwysi hyn ddwyn pethau yn mlaen yn groes i'r rheolau hyn, ai digon o esgus dros yr hyn a wnelo hi yw dweyd ei bod yn anymddibynol? I ba ddyben y gwna y gweinidogion gyfarfod yn nghyd, os nad ydynt i ymddyddan â'u gilydd am yr hyn a fyddo yn perthyn i lesâd yr eglwysi? Os nad yw penderfyniadau i'w parchu, ac nid eu gwrthod, heb ryw reswm neillduol dros hyny, oni ellir ystyried eu bod yn ffolach na neb yn y byd, i gymeryd arnynt siarad dim â'u gilydd am sefyllfa yr achos. * * * Nid yw gweinidogion y swydd hon yn hòni hawl i ddewis gweinidogion i neb o'r eglwysi, ond golygir ganddynt mai nid peth rheolaidd yw urddo, &c., heb roddi hysbysiad o

---

* *Efangylydd*, Rhagfyr, 1832.

hyny, fel y gallont wybod pa fodd y bydd pethau yn bod. * * * Y mae rhai siroedd yn enwog am undeb a chydweithrediad. Nid wyf yn gwybod am un llwybr i eglwysi yr un sir gydweithredu, heb fod y gweinidogion a'r blaenoriaid eraill yn cyfarfod ar amserau i ymddyddan yn nghylch sefyllfa pethau fel y gallont wybod y modd goreu i fyned yn mlaen."*

Dyna'r olwg a gymerid gan un a gyfrifid yn ei ddydd yn awdurdod uchel mewn materion enwadol, a'r hwn yr edrychir arno eto fel un o'r hen Annibynwyr; ond gwelir ei fod yn cydnabod awdurdod y cyfarfod chwarterol i ymyraeth ar yr eglwysi yn llawer pellach nag y cydnabyddir gan fwyafrif gweinidogion y dyddiau hyn, sydd er hyny yn ceisio gweithredu yn gyfundrefnol. Ond nid yn Sir Gaerfyrddin yn unig y gweithredid fel hyn, ond dyna y drefn mewn siroedd eraill hefyd. Yn un o gyfarfodydd chwarterol cyntaf cyfundeb Dwyreiniol Morganwg, a gynaliwyd yn Bryn Seion, Dowlais, yn Awst, 1840, ceir y penderfyniad canlynol:—

"Fod yr hen drefn o hysbysu y bwriad o urddo neu sefydlu gweinidog gan yr eglwys y byddo y cyfryw amgylchiad i gymeryd lle ynddi, yn Nghyfarfod Chwarterol yr Undeb y perthynai iddi, yn ymddangos i weinidogion yr Undeb hwn yn eithaf rhesymol, brawdol, a rheolaidd; ac o ganlyniad eu bod hwy yn sefyll yn gaeth ati, a dangos hyny trwy beidio a chefnogi, na chynorthwyo unrhyw urddiad, na sefydliad, mewn unrhyw eglwys o fewn cylch yr Undeb hwn, na fyddo hysbysiad blaenorol o hono wedi ei roddi gan yr eglwys y byddo yn dygwydd ynddi, yn Nghyfarfod Chwarterol blaenorol yr Undeb, er cael cymeradwyaeth a chydweithrediad y gweinidogion.†

Byddai yn hawdd iawn i ni ychwanegu penderfyniadau a datganiadau eraill i'r un perwyl gan wahanol gyfundebau, ond mae yr hyn a ddyfynwyd yn ddigon er dangos pa fodd yr oedd gogwyddiadau y cyfnod hwnw. Nid oedd dim y teimlid gwrthwynebiad cryfach iddo na gwaith gweinidogion y naill gyfundeb yn myned i gyfundeb arall i weinyddu mewn urddiadau i'r rhai y gwrthodai gweinidogion y cyfundeb fyned, neu i gymeryd rhan yn ngwasanaeth agoriad capeli wedi eu codi mewn rhwyg ac

---

*** *Efangylydd* 1833, tudal. 58.**
† *Diwygiwr* 1840, tudal. 283.

ymraniad. Yr ydym yn barhaus yn dyfod ar draws penderfyniadau condemniol o'r cyfryw. Yr oedd teyrngarwch yr hen weinidogion i'w gilydd yn ddihafal. Unwaith y penderfynent yn erbyn eglwys a godai yn erbyn ei gweinidog, eithriad fyddai i neb fyned at y cyfryw; ac edrychid ar y neb a elai yn anffyddlon i'w frodyr. Pan y penderfynodd y gweinidogion gefnogi y Parch. Michael Jones, yn nherfysg mawr Llanuwchllyn, buont mor ffyddlon i'w gilydd fel na cheid neb a elai at yr "hen bobl," fel eu gelwid, er fod y capel ar y pryd yn eu meddiant, ond *un*, a chyfrifid hwnw fel ysgymunbeth. Cadwodd pawb oddiwrtho am ddeng mlynedd lawn. Safodd corff y gweinidogion yr un mor ffyddlon i'r Parch. Ellis Hughes, yn y cweryl gofidus a gymerodd le yn Nhreffynon, yn 1839, ac a barodd y fath ofid. Yn Sir Gaerfyrddin, cadwyd Llanedi allan o'r cyfundeb am ddeng mlynedd; a thra y cadwai y Parch. John Joseph feddiant o'r hen gapel, cododd y blaid a aeth allan gapel arall ar gongl y fynwent; a chymerai gweinidogion y sir, o dan arweiniad Mr. Rees, Llanelli, blaid y capel bach, ac nid oedd cyfeillach rhyngddynt mwy na rhwng yr Iuddewon a'r Samariaid, a buasai i unrhyw un fyned at Mr. Joseph a'i bobl, yn ddigon i gau drws pob capel arall yn ei erbyn. Pell ydym o amcanu amddiffyn y cwrs a gymerent; a rhaid i ni ddatgan ein hargyhoeddiad fod eu hymddygiad yn anamddiffynadwy yn gyson â rhyddid ac Annibyniaeth yr eglwysi, yn enwedig lle y gwneid hyn yn erbyn penderfyniad mwyafrif yr eglwysi; ond yr ydym yn cyfeirio at y pethau hyn fel y gwelir yr anhawsderau drwy y rhai y gweithiodd ein henwad ei ffordd at ryw fath o Annibyniaeth gyfundrefnol. Y mae yn cymeryd amser hir iawn i osod i fyny lywodraeth deg ac uniawn mewn gwlad; ac yn aml iawn trwy gamgymeriadau a chamsyniadau dirfawr y cyrhaeddir. Mae y llywodraeth fwyaf gormesol yn well na phenrhyddid hollol; ond y ffurf isaf ar lywodraeth ydyw llywodraeth gorthrech; ond o honi y mae llywodraeth deg a chyfansoddiadol yn codi. Felly hefyd yn nglŷn â'r mater yma, nid oedd yr eithafion i ba un y cerid pethau, a'r camgymeriadau mynych a wneid, yn ddim ond canlyniad naturiol ymgais dynion ffaeledig yn ceisio gweithio yn mlaen rhwng dwy egwyddor anhawdd iawn eu cadw mewn cydgordiad, sef Annibyniaeth pob eglwys neillduol, a'u hundeb i amcanion cyffredinol.

Nid oedd dim y teimlid gwrthwynebiad cryfach iddo gan yr eglwysi na'r hawl i'w dysgyblu a ymhònai rhai cyfundebau. Mae dysgyblaeth yr eglwys ar bersonau unigol yn cael ei ddeall yn gyffredinol; ond edrychid ar ddysgyblu a diarddel eglwys mewn cyfundeb yn newydd a dyeithr. Ysgrifenodd Mr. Caledfryn Williams lythyr maith, yr hwn a ymddangosodd yn y *Diwygiwr* am Mawrth, 1840, i geisio profi nad oedd Dr. Arthur Jones, a'r eglwys dan ei ofal yn Mangor, yn perthyn i enwad yr Annibynwyr; a llwyddodd i gael gan gyfundeb sir Gaernarfon i basio penderfyniad i'r perwyl. Erioed ni chyflawnwyd gweithred fwy annheilwng yn enw Annibyniaeth. Nid ydym am gyffwrdd â'r cweryl oedd wrth wraidd y cwbl, a phell ydym o dybied fod yr un o'r pleidiau yn ddifai; yr ydym yn edrych ar y cwbl o safbwynt Annibyniaeth, ac yn gofidio yn benaf am fod y cwrs a gymerwyd wedi bod am flynyddau lawer yn atalfa ar ffordd cydweithrediad yr eglwysi. Dangosodd cyfundeb Mynwy y cyffelyb ysbryd. Yr ydym eisoes wedi cyfeirio at hen eglwys Penmain. Yn anffodus bu yno ymryson blin rhwng y gweinidog, y Parch. John Jones, a'r eglwys; a throdd y mwyafrif yn ei erbyn. Nid oeddynt yn dwyn unrhyw gyhuddiad yn erbyn ei athrawiaeth na'i fuchedd, ac eto ewyllysient iddo ymadael; a chredent fod ganddynt fel eglwys Annibynol hawl i hyny. Gwrthodai yntau fyned, a glynai lleiafrif cryf wrtho; a chymerodd cyfundeb Mynwy ei blaid ef a'i gefnogwyr. Ond pe na wnaethent ddim ond hyny, nid yw yn debyg y dywedasid llawer yn eu herbyn. Ond aethant yn mhellach na hyny, a gweinyddasant ddysgyblaeth arni, am wneud yr hyn y tybiai hi fod ganddi fel eglwys Annibynol hawl i'w wneud. Dyma un o'u penderfyniadau yn Nghyfarfod Chwarterol y Farteg, Mawrth 11, 1840:—

> "Yn ol treulio amser maith i wrando ar y ddwy ochr yn amgylchiadau terfysglyd Penmain, cafwyd eithaf boddlonrwydd fod y rhan sydd yn y Capel wedi ymddwyn yn gwbl anefengylaidd tuag at y Parch. J. Jones, ac felly penderfynwyd yn unfrydol i gydymdeimlo âg ef, i'w amddiffyn, a chynorthwyo yr achos newydd sydd ganddo ef, a'r rhai a aethant gydag ef allan o'r Capel; ac na byddai i neb o honynt hwy na'r pregethwyr sydd yn eu heglwysi i fyned i bregethu at y blaid sydd yn y Capel, hyd

> nes y cydnabyddont, ac yr ymostyngont am eu beiau, ac amlygu hyny i'r cyfundeb; ond hefyd nad ydynt i'w hystyried yn ddiarddeledig hyd y gymanfa, ond dan gerydd. Dymunir yn daer gan weinidogion Mynwy ar i'w brodyr trwy Gymru i gydweithredu â hwy yn eu hymddygiadau tuag atynt ac i anfon eu cyhoeddiadau pan yn dyfod y ffordd hon, at yr eglwys Gynulleidfaol yn Coed-duon, ac nid i Benmain." *

Nid rhaid wrth air o sylw ar y penderfyniad rhyfedd uchod, ond yn unig ddweyd, fod yn anmhosibl lai nag i'r eglwysi ddyfod i wrthdarawiad uniongyrchol âg unrhyw gyfundeb a gariai ei ymyriad i'r fath eithafion. Llaw y Parch. H. Jones, Tredegar (*Cromwel o Went*), oedd yn yr holl benderfyniadau, ac efe oedd ysgrifenydd y cyfundeb ar y pryd, ac nid oedd hwn ond un o lawer o benderfyniadau cyffelyb a basiwyd o bryd i bryd. Beiddiodd gwrthddrych y cofiant hwn ac un arall, fel y crybwyllwyd yn barod, ag anufuddhau i orchymyn yr uchel-lys, gan gredu beth bynag oedd colliadau a chamgymeriadau yr hen eglwys, nad oedd hawl gan neb i orchymyn na phregethid yr efengyl iddi. Nid oedd yr hyn a wnaed gan gyfundeb Mynwy ond yr hyn a wnaed gan gyfundebau eraill, er o bosibl na chariwyd pethau mor bell, ac yr oedd dynion lled gymedrol eu golygiadau, a'r rhai a ystyrir yn awr yn oraclau Annibyniaeth, yn cario eu syniad am derfynau awdurdod y cyfundeb yn mhellach nag y goddefid ond gan ychydig yn y dyddiau hyn. Cymerer y difyniad a ganlyn allan o ysgrif o eiddo y Parch. J. Griffith, Tyddewi, un o'r gweinidogion mwyaf pwyllog a synwyrol yn ei oes:—

> "Y mae y fath undeb neu gysylltiad gwirfoddol rhwng eglwysi Anymddibynol a'u gilydd yn berffaith gyson â'u hegwyddorion, ac yn ymddangos yn fanteisiol ac angenrheidiol iawn er dwyn yr achos yn mlaen mewn modd trefnus ac effeithiol—*Undeb sydd gryfder.* Fel y mae undeb personau yn eglwys, neu gymdeithas grefyddol, yn fanteisiol er meithrin crefydd bersonol yn yr aelodau, ac er eu galluogi i fod o fwy o ddefnydd gyda'r achos; felly y mae undeb yr eglwysi mewn sir yn fanteisiol er meithriniad a helaethiad crefydd yn yr eglwysi hyny. Felly pa helaethaf fyddo yr undeb, mwyaf galluog yw i fod yn ddefnyddiol. Ond rhaid gofalu na byddo dim yn y cyfryw Undebau ag a fyddo yn

---

* *Diwygiwr* 1840, tudal. 121.

ysbeilio eglwysi na phersonau o'u hawliau cyfreithlon. Tra y byddo yr eglwysi yn y gwahanol gylchoedd yn ymdrechu i gydweithredu; pob peth perthynol i un cylch yn cael ei benderfynu gan y cylch hwnw; a phob cylch yn gofalu i beidio ymyraeth â'r hyn a fyddo yn perthyn i gylch arall; y mae pob peth yn myned yn mlaen yn hardd, yn rymus, a chysurus. Cariad yw y rhwymyn, a'r lles cyffredinol sydd i fod yn amcan yn y cwbl.

Y mae yn ymddangos i mi mai diffyg ystyriaeth briodol o'r pethau hyn, neu ddiffyg gofal a ffyddlondeb i ymddwyn yn gyson â hwynt, yw'r achos o'r pethau anghysurus a gwarthus sydd yn cymeryd lle yn rhy aml yn mysg yr Anymddibynwyr. * * * Gellid meddwl nad oes gan rai un amgyffred am Anymddibyniaeth yn amgen na pherffaith benrhyddid i bob eglwys i wneuthur fel y myno; nid yn unig mewn pethau perthynol iddi ei hun yn unig, ond mewn pethau a fyddo yn perthynu i eglwysi eraill hefyd. Os beiir ar ryw ymddygiad afreolaidd o'u heiddo hwy neu eu cyfeillion, gwaeddant, Anymddibynwyr ydym ni, ni fyddwn ni gyfrifol i neb. Os nodir rhywbeth anghyson â'r hyn y penderfynwyd arno gan yr eglwysi yn y cyfundeb sirol, gofynir, Beth sydd yn dyfod o Anymddibyniaeth felly? megys pe na byddai Anymddibyniaeth ond gair arall am annhrefn. Beth! A ydyw yn anghyson âg Anymddibyniaeth i amryw eglwysi i gyduno mewn rhyw fesurau cyffredinol er atal annhrefn? Nis medraf weled un anghysondeb rhwng fod pob eglwys yn meddu hawl i lywodraethu ei holl achosion mor belled ag y maent yn perthyn iddi ei hun yn unig, a bod rhifedi o'r fath eglwysi, mewn trefn i gydweithredu ac atal afreolaeth, yn cytuno i fabwysiadu rheolau neillduol gyda golwg ar bethau perthynol i'r eglwysi yn gyffredinol yn y cyfundeb hwnw. Yn y blaenaf, nid yw yr eglwys i fod yn gyfrifol i *berson*, nac *eglwys*, na *chymanfa*, na *llys* ar y ddaear; yn yr olaf y mae yn gyfrifol i'r cyfundeb y perthyna iddo."*

Ysgrifenwyd yr uchod gan Mr. Griffith mewn adeg derfysglyd, gyda chyfeiriad arbenig at y ddadl rhwng Mr. Caledfryn Williams a chyfundeb sir Gaernarfon, a Dr. Arthur Jones, Bangor, a mwyafrif gweinidogion y Gogledd a'i cefnogent ef, ac a gydnabyddent ei reoleiddiwch ef fel gweinidog yn yr enwad, a rheoleiddiwch y pregethwyr a anfonai efe allan; ac er fod yn eglur fod cydymdeimlad Mr. Griffith â'r blaenaf, eto ceisia gyfryngu rhwng y pleidiau, ac oblegid hyny ysgrifena yn ddoeth a gochelgar. Diau y cytuna pawb â'r rhan gyntaf o'r difyniad uchod, er o bosibl nas gallant weled lygad yn llygad âg ef ar y rhan olaf. Mae perthynas eglwysi Annibynol â'u gilydd mewn cyfundeb, a'u cyfrifoldeb i'r cyfundeb, yn gyfryw nad ydym eto wedi gweled neb yn gallu eu hegluro yn foddhaol; ac y mae yn rhaid i ni gydnabod nad oes genym ein hunain weledigaeth eglur arno. Yr ydym yn credu yn ddiysgog yn y ddwy egwyddor—hawl pob eglwys i drefnu ei hachosion ei hun; a chydweithrediad yr holl eglwysi i gyrhaedd amcanion cyffredinol crefydd; ond yr anhawsder ydyw cael allan lwybr esmwyth i sicrhau yr olaf heb sathru ar y blaenaf. Nid ein hamcan ydyw ateb y cwestiwn nac ysgrifenu traethawd ar Annibynineth a chydweithrediad, ond yn unig rhoddi i'r darllenydd ryw gipdrem ar yr anhawsderau y bu raid ymwthio drwyddynt wrth geisio gweithio allan Annibyniaeth gyfundrefnol. Rhyw ymbalfalu y buont, ond trwy eu camgymeriadau yr oeddynt yn d'od i ddeall yn well; a chyn diwedd eu hoes yr oedd y rhai mwyaf eithafol yn eu hieuenctyd wedi cymedroli yn ddirfawr yn eu golygiadau. Mae pawb hefyd erbyn hyn wedi dyfod i weled mai cymdeithasau hollol wirfoddol ydyw yr undebau a ffurfir, heb ymhòni i unrhyw awdurdod, ond yn unig yr awdurdod foesol sydd yn codi o ddoethineb yr hyn a gymeradwyir ganddynt.

---

* *Diwygiwr* 1840, tudal. 171.

Dichon y teimla llawer o'n darllenwyr ein bod yn y bennod hon wedi eu tynu trwy anialwch sych, diffaeth, lle nad oedd iddynt fawr dyddordeb, ond y maent yn ffeithiau hanesyddol pwysig yn hanes ein henwad, a dylai y rhai a ddel ar ol ddysgu rhywbeth oddiwrthynt. Yr oedd ganddynt hefyd eu dylanwad ar wrthddrych y Cofiant hwn, oblegid yn eu canol y cychwynodd ei yrfa weinidogaethol. Ni chymerodd ran amlwg yn y dadleuon arnynt, gan nad oedd ond ieuanc; ond, ac eithrio ei ymweliadau daufisol, dros dymhor, â Phenmain, yr oedd bob amser yn deyrngarol hollol i'r cyfundeb y perthynai iddo, a'i wyneb yn erbyn terfysgoedd ac ymrafaelion, yn gystal ag yn erbyn pob afreoleidd-dra; a'i arwyddair gwastadol ydoedd, "Gwneler eich holl bethau chwi mewn cariad."

Pennod VII.

"Tramwy gan bregethu teyrnas Dduw."

Symud i Lanelli—Cyfarfod ei Sefydliad—Y cylch newydd y mae ynddo—Cychwyniad a chynydd yr achos yn Llanelli—Y Parch. D. Rees—Ei ysbryd a'i ddylanwad—Cychwyn Park Street a Siloa—Y fantais a gafodd Mr. Thomas Rees o ddyfod i gysylltiad âg ef—Y gwahaniaeth oedd rhyngddynt—Cysylltiad newydd â'r sir—Y ddau gyfarfod chwarterol—Llanboidy a Llandilo—Neillduolrwydd y gweinidogion—Cymanfa Trefgarn—Profedigaeth yn Narberth—Cymeryd golygiaeth y Tywysydd, ac ysgrifenu i'r wasg—Cymanfa Drewen—Dyfod i Cadwgan—Y lletygarwch yno—Yr helbul am ddillad—Cynhwrf "Beca"—Y mynediad anffodus i Gaerfyrddin—Dyfodiad y meirchfilwyr i'r dref—Cymanfa Penmain—Y daith mewn cysylltiad â'r gymanfa—Rhai oedfaon nodedig iddo—Cyfarfod Llanymddyfri—Dychwelyd adref.

Gwelsom fod Mr. Rees yn gogwyddo i symud o Aberdar, ond nid yn frysiog y penderfynodd ymadael. Bu dau neu dri o leoedd yn siarad âg ef yn nghylch dyfod atynt. Teimlai amryw yn Nhreforris awydd am dano, ond fod y mwyafrif dros roddi eu hunain o dan yr un weinidogaeth a Glandwr. Bu am Sabbath yn Sardis a Myddfai, ac yr oedd ei gyfeillion Mr. Williams, Llandilo, a Mr. Jones, Pentretygwyn, yn awyddus iawn am ei gael yno; ond ni theimlai efe ogwyddiad cryf at y fan. Bu am Sabbath yn Siloa, Llanelli, a hoffwyd ef yn fawr gan y bobl; ac yr oedd Mr. Rees yn frwd iawn drosto. Nid oes yn mysg ei bapyrau a adawodd ar ol, alwad ffurfiol iddo o Siloa, fel y mae o'r holl leoedd eraill y bu ynddynt. Y cwbl a gafwyd yn mysg ei bapyrau oedd y llythyr canlynol ato oddiwrth Mr. Rees:—

"Llanelli, Tachwedd 27/41.

"Anwyl Frawd,

"Yr wyf yn meddwl fod y bobl yma yn addfed am danoch. Pa bryd y gellwch ddyfod i lawr i aros pe anfonem alwad i chwi; a sicrhau galwad i chwi yn cynwys mwy o arian nag ydych yn gael yn bresenol?

Anfonwch gyda throad y Post, fel y gallwyf osod y peth ar droed cyn myned i Lundain. Goreu pa gyntaf y deuwch. Byddai yn dda genyf pe byddech i ddyfod tra fwyf yn aros yn Llundain. Cedwch y cwbl i chwi eich hun nes y bydd y mater wedi setlo.

Yr eiddoch,

DAVID REES."

Mae yn debyg ddarfod i'r alwad ddyfod yn fuan ar ol hyn, oblegid dechreuodd ei weinidogaeth yn Siloa Mawrth 15, 1842, ac yr oedd ei alwad o Aberdar yn gofyn tri mis o rybudd. Addewid iddo na byddai ei gyflog o dan bum' punt y mis, yr hyn oedd yn welliant ar yr hyn a dderbyniasai yn flaenorol. Yr oedd cyfarfod chwarterol sir Gaerfyrddin wedi ei gynal yn Llanelli ryw bythefnos cyn iddo symud yno, ac oblegid hyny gohiriwyd cyfarfod ei sefydliad hyd Gorphenaf 26ain a'r 27ain. Dyma drefn y gwasanaeth—Nos Fawrth, dechreuwyd gan y Parch. D. Evans, Castellnedd; a phregethodd y Parchedigion D. Evans, Penygraig, a W. Williams, Llandilo. Dranoeth am 10, dechreuwyd gan y Parch. D. Jones, Bethesda, Merthyr. Traddodwyd pregeth alluog ar Ymneillduaeth, gan y Parch. D. Davies, Pantteg. Yna rhoddodd y Parch. D. Rees hanes byr o ddechreuad yr achos, a'r modd yr arweiniwyd hwy i roddi galwad i'r Parch. Thomas Rees. Pregethodd y Parch. D. Jones, Gwynfe, bregeth ragorol ar Ddyledswyddau gweinidogion yr efengyl; a phregethwyd yn gyffredinol i'r gwrandawyr gan y Parch. D. W. Jones, Treffynon. Am 2, dechreuwyd gan Mr. J. H. Hughes (*Ieuan o Leyn*), o Goleg Aberhonddu. Pregethodd y Parch. J. Evans, Crwys, bregeth synwyrol ar ddyledswydd eglwysi at eu gweinidogion; a phregethwyd i'r gynulleidfa yn gyffredinol gan y Parch. J. Thomas, Adulam, Merthyr. Am 6, dechreuwyd gan y Parch. J. Joseph, Llanedi, a phregethodd y Parchedigion D. Evans, Castellnedd, a W. Morris, Glandwr. Pregethwyd hefyd yn nglŷn â'r sefydliad yn Nghapel Als a'r Bryn gan y Parchedigion H. Davies, Bethania; Joseph Evans, Capel Seion; J. Davies, Cwmaman; J. Davies, Mynydd bach; D. Jones, Bethesda; a J. Ridge, Kendle.*

---

* *Diwygiwr*, 1840, tudal. 281.

Mae Mr. Rees bellach wedi dyfod i gylch eang a phwysig; a chyn myned yn mlaen â'i hanes personol rhaid i ni edrych arno yn ei gysylltiadau newyddion â Llanelli, ac â chyfundeb sir Gaerfyrddin; ac y mae genym bob mantais i wneud hyny, gan ein bod yno ychydig o'i flaen, ac i ni fod yno am ychydig fisoedd ar ei ol. Mae Llanelli wedi dyfod yn un o brif orsafoedd Annibyniaeth yn Nghymru; a dichon nad oes yr un dref yn ein gwlad ag y mae dylanwad Ymneillduaeth yn cael ei deimlo yn fwy ynddi. Nid oedd y dref 120 mlynedd yn ol ond cilfach fechan i ychydig bysgotwyr; ac nid ydym yn cael fod yno unrhyw gynyg wedi ei wneud at bregethu gan yr Annibynwyr cyn y flwyddyn 1770. Yr oedd yno ychydig o aelodau, y rhai a gyrchent i Lanedi; ac o gylch y flwyddyn hòno y daeth y Parch. David Thomas, Ffosyrefail, gyntaf i'r dref i bregethu, ond ni wnaeth ond ychydig ymdrech i sefydlu achos yn y lle. Yr oedd wedi myned yn hen, ac mewn amgylchiadau bydol cysurus, ac yn gogwyddo at Arminiaeth yn ei olygiadau, fel cydrhwng y cwbl nas gallesid dysgwyl fod fawr o egni ynddo at helaethu yr achos. Yn 1775, urddwyd y Parch. Evan Davies yn gydweinidog â Mr. Thomas, a gwelodd ef fod yn Llanelli faes eang oedd yn addfed i'r cynhauaf, a thalodd sylw arbenig iddo. Unwaith bob deufis y pregethid yma hyd hyny, ond yn raddol cafwyd pregeth bob mis, "A gair yr Arglwydd oedd werthfawr yn y dyddiau hyny." Adeiladwyd y capel cyntaf yma yn 1780, mewn man lle yr oedd ffynon, a enwid yn Ffynon Alice, yn ol enw rhyw hen wraig a drigai yn y ty gerllaw iddi, a galwyd ef Capel Als. Nid oedd ond ty bychan, diaddurn, ac ni fwriedid ef ond i gael oedfa ar brydnawn Sabbath. Helaethwyd ef yn 1797, a llafuriodd Mr. Davies yn y lle gyda mesur o lwyddiant hyd ei farwolaeth yn 1806. Cafodd yr achos ei anrheithio yn fawr ar ol hyn trwy ddyfodiad y Parch. Thomas Edwards, myfyriwr o Wrexham, i Lanedi, ac ymranodd yr eglwys o'i herwydd, a dyoddefodd Llanelli oddiwrth y rhwyg. Enciliodd amryw at y Bedyddwyr, a'r Methodistiaid, a'r Eglwys Sefydledig, a rhai at y Wesleyaid, y rhai oeddynt newydd gychwyn yn y lle. Yn mhen amser, ymadawodd Mr. Edwards, a chyda hyny terfynodd cysylltiad Llanelli a Llanedi. Rhoddwyd galwad i'r Parch. Howell

Williams, myfyriwr o Wrexham, ac urddwyd ef Ionawr 13, 1813; a bu yn y lle am 14 mlynedd, ac o dan ei weinidogaeth dyner ac effeithiol cynyddodd yr achos yn gyflym, ac iachawyd ef i raddau dymunol oddiwrth yr archollion dyfnion a gafodd. Gwaelodd iechyd Mr. Williams, a bu farw Ebrill 27, 1827, yn 38 oed.

Ond yn nyddiau y Parch. David Rees yr ymgododd yr achos i nerth a dylanwad. Daethai ef yno o'r athrofa yn y Drefnewydd, yn llawn asbri a brwdfrydedd at waith. Nid yw yn debyg i fyfyriwr fyned erioed allan o unrhyw goleg yn fwy felly. Cyrhaeddasai boblogrwydd mawr fel pregethwr, ond yr oedd yn llawn mor nodedig yn ei ysbryd diwygiadol, a'i benderfyniad at waith, ag ydoedd yn ei ddawn fel pregethwr. Urddwyd ef yn Llanelli Gorphenaf 15fed, 1829. Gwelodd fod yno le i weithio, a gwelodd hefyd y gwaith neillduol oedd yno i'w wneud. Clywsom ef yn adrodd hanes ei fynediad i'r lle i ddechreu ei weinidogaeth. Teithiai ar ei draed, yn ol arfer y dyddiau hyny; a chyrhaeddodd yno ar brydnawn Sadwrn yn hir-ddydd haf. Yr oedd dysgwyliad mawr am dano, a chan eu bod yn gwybod y ffordd y deuai, yr oedd amryw o'r cyfeillion wedi myned ran o'r ffordd i'w gyfarfod, a llawer yn dysgwyl am dano yn y *Mansell's Arms*, lle yr oedd i letya, ac yn barod i'w groesawu yn eu ffordd hwy o ddangos caredigrwydd. Pan ddaeth i fewn yr oedd yno lawenydd mawr, a phawb yn yfed ato; ac er na ddywedodd ddim ar y pryd yn erbyn eu harferion, eto gwelodd ar unwaith y gwaith neillduol oedd yno i'w wneud; ond deallodd hefyd fod yn rhaid ei wneud yn bwyllog a gochelgar, rhag peri terfysg ac ymryson. Er ei fod yn benderfynol, eto yr oedd yn synwyrol i ddefnyddio y ffordd oreu er cyrhaedd ei amcanion. Y peth cyntaf oll oedd ganddo i'w wneud oedd cadw ei hun yn hollol allan o'r fath gynulliadau profedigaethus; a chyn hir sefydlodd gyfarfodydd ar nos Sadyrnau i wrthweithio eu dylanwad, i'r rhai y llwyddodd i gael pobl oreu yr eglwys, a'r rhan fwyaf o'r bobl ieuainc; fel heb wneud unrhyw ymosodiad uniongyrchol yn eu herbyn, llwyddodd i osod terfyn ar gynulliadau crefyddwyr yn y dafarn, a ystyrid yn dafarn y capel, oddieithr rhyw ychydig bersonau oedd wedi myned yn rhy ddwfn yn yr arferiad i'w diddyfnu oddiwrthi, a chyda hwy y darfu am dani. Dyn na cheid yn mysg mil ei gyffelyb oedd Mr. Rees. Rhifai yr eglwys ar ei sefydliad yn y lle 250, ond cynyddodd yn gyflym, fel y bu raid yn 1830 ailadeiladu y capel, er nad oedd ond rhyw ddwy flynedd cyn hyny er yr oedd wedi ei helaethu. Aeth y draul yn £800, at yr hyn yr oedd £300 o ddyled yr helaethiad blaenorol yn aros; ond ar agoriad y capel newydd yn Mai, 1831, casglwyd £500, nes yr oedd haner y ddyled agos wedi ei thalu. Ymosodwyd yn ddioed ar y gweddill, a chyn pen pedair blynedd nid oedd ceiniog o ddyled yn aros. Nid oedd yr eglwys agos oll ond gweithwyr, heb neb a gyfrifid yn gyfoethog yn eu plith, ond yr oeddynt oll yn ffyddlawn, a'r gweinidog yn ddihafal yn ei fedr i gael gan bawb weithio.

Canfu Mr. Rees yn fuan wedi ei sefydliad yn y lle, y dylesid gwneud rhyw ddarpariaeth ar gyfer y Saeson, y rhai oeddynt yn lluosogi yn y dref, heblaw fod gogwydd llawer o'r bobl ieuainc at yr iaith Saesoneg. Dechreuodd gan hyny gynal oedfa Saesoneg am dri o'r gloch bob prydnawn Sabbath. Hyd hyny arferid cynal oedfa Gymraeg yn y prydnawn, ac yr oedd llawer o'r hen bobl yn hwyrfydig iawn i'w rhoddi i fyny, oblegid hòno oedd y brif oedfa er yr adeg yr oedd Llanelli yn nglŷn â Llanedi. Yn nhymhor Mr. Howell Williams pregethid yn y capel y boreu a'r prydnawn, ac mewn gwahanol anedd-dai yn y cylchoedd yr hwyr; ac nid oedd yr Ysgol Sabbathol yn cael fawr o sylw. Gwelwyd hefyd cyn hir fod yr oedfa Saesoneg am dri yn anfantais fawr i'r ysgol, ac oblegid hyny newidiwyd hi i fod ar ol yr oedfa Gymraeg yn y boreu, ac y ceid felly y prydnawn yn gwbl i'r ysgol. Parhaodd felly hyd 1839, pryd yr agorwyd capel Seisonig Park Street, ac y gollyngwyd pedwar ar hugain o'r aelodau allan i ymffurfio yn eglwys yno. Dygwyddiad pwysig oedd hwn yn hanes yr eglwys, ac ofnid y buasai colli cynifer o bersonau gyda'u teuluoedd yn fwlch mawr yn y lle, ond llanwyd eu lleoedd yn fuan, ac ni chafodd dim ddyoddef oblegid eu hymadawiad, ond bu sefydliad achos Annibynol Seisonig yn y dref yn fendith anmhrisiadwy i'r trigolion, ac yn ddechreuad cyfnod newydd yn sefydliad achosion Seisonig yn Nghymru.

Yr oedd nifer fawr o'r aelodau yn byw yn nglàn y môr, a'r rhagolygon yn addawol am gynydd yn y boblogaeth, a gwelai Mr. Rees fod perygl y collai yr enwad dir oni wneid darpariaeth yno. Pasiwyd trwy bleidlais reolaidd yr eglwys i godi capel yno; ac ar nos Sabbath, Gorphenaf 19eg, 1840, mynwyd rhywbeth mwy sylweddol na phleidlais. Casglwyd yn nghapel Als £46 2s. 4c. at yr amcan. Yn ddioed cymerwyd tir, ac adeiladwyd capel gwerth £651, yn mesur 40 troedfedd wrth 36 troedfedd, a galwyd ef Siloa. Ionawr 14eg, 1841, corffolwyd ynddo eglwys o 116 o aelodau, a ollyngwyd yn rheolaidd o Gapel Als, gydag unarbymtheg eraill a ymunodd â hwy ar y pryd, a chynaliwyd cyfarfodydd agoriad y capel Ebrill 26ain a'r 27ain, y flwyddyn hòno; fel yr oedd yr achos newydd yn cychwyn o dan amgylchiadau nodedig o ffafriol. Dyma yr eglwys y daeth Mr. Rees, Aberdar, ati yn Mawrth, 1842. Mantais ddirfawr iddo yn mhob ystyr fu ei symudiad i Lanelli, a'r benaf yn ddiau oedd dyfod i gysylltiad â Mr. Rees, Llanelli. Ni bu erioed ddau ddyn mwy annhebyg yn gorfforol a meddyliol. Dyn byr, crwn, lluniaidd, cydnerth, oedd Mr. Rees, Llanelli, ac er fod swm da o gnawd arno, nid toes meddal oedd hwnw, ond cnawd iach a chaled; yr hyn a barai fod ei symudiadau yn hoyw a chwimwth. Yr oedd Mr. Rees, Siloa, o'r ochr arall, yn dàl ac esgyrnog, heb lawer o gnawd arno, a'i symudiadau yn araf a hwyrfrydig, ac o'r braidd yn afrosgo. Yr oedd y naill o deimladau bywiog a chynhyrfus, fel y taniai yn wenfflam ar darawiad, a hyny ar yr achlysur mwyaf dibwys, tra yr oedd y llall yn oddefgar dros fesur, ac nid oedd dim a barasai iddo ddweyd gair garw. Diwygiwr trwyadl oedd Mr. Rees, Llanelli. Galwodd un o'i feibion yn Luther, ac nid anhawdd ydyw gwybod pwy a edmygir gan rieni wrth yr enwau a roddant ar eu plant; er fod yr enwau a'r plant fynychaf yn ieuad hollol anghymharus. Ond yr oedd galw y bachgen yn Luther yn dangos pwy a edmygai y tad; a phan y cychwynodd gyhoeddiad misol, galwodd ef *Y Diwygiwr*, yn ol yr hyn oedd ef ei hun. Yr oedd yn wrol a diofn, ac nid arswydai wyneb neb i draethu ei feddwl. Yr oedd Mr. Rees, Siloa, yntau, yn ofnus a gochelgar, ac ni fynasai beri dolur i deimlad neb. Tynerwch a charedigrwydd oedd lonaid ei natur, ac i ochr trugaredd yn wastad y syrthiai. Cariai y naill lywodraeth gref yn mhob cylch, yn ei deulu ac yn yr eglwys; a daliai yr awenau yn dŷn yn ei law ei hun, fel na feiddiai neb wneud yn hyf arno; ond yr oedd y llall yn wan a goddefgar, fel y cymerai pob un o'i gylch gryn lawer o ryddid i wneud yr hyn oedd uniawn yn ei olwg ei hun. Nid yn aml y daeth dau ddyn a'r fath wahaniaeth rhyngddynt i gysylltiad mor agos a'u gilydd. Ond yr oeddynt yn gyfeillion trwyadl, mewn llawn gydymdeimlad â'u gilydd, yn cydweithio yn berffaith heddychol; a'r naill yn ddiau, er hwyrach yn ddiarwybod, yn cael yn y llall yr hyn y teimlai ei fod ei hun yn ddiffygiol o hono; ac y mae yn sicr genym iddynt wneud lles dirfawr i'w gilydd. Yn nghyfarfod ymadawol Mr. Rees o Siloa, dywedai Mr. Rees, Capel Als, eu bod wedi byw mewn heddwch perffaith, heb air croes rhyngddynt, am yr wyth mlynedd agos y buont yn nghyd. "Do, Mr. Rhys," meddai Mr. Joseph Evans, Capel Seion, yr hwn oedd yn bresenol, "Do, Mr. Rhys, ond mae'r diolch i gyd iddo fe;" ac yr oedd chwerthiniad iachus y dyrfa yn dangos mai felly y credent hwythau hefyd.

Ond yr ydym yn sicr ddarfod i'n gwrthddrych gael lles dirfawr trwy ei gysylltiad â Mr. Rees, Llanelli. Rhoddodd symbyliad effeithiol iddo. Cadwai ef yn wastad mewn gwaith, a phan y tueddai i fyned yn ddiofal, yr oedd yn union yn ei gyffroi. Yr oedd ynddo nerth cawrfil, ond ei brofedigaeth oedd ymollwng oni symbylid ef; a pha fwyaf o waith a roddid arno, goreu oll y gwnai ef; a gofalai ei gymydog o Gapel Als na byddai byth yn segur. Rhaid i ni ddweyd mai Mr. Rees, Llanelli, oedd y gweinidog mwyaf effro a gweithgar y daethom erioed i gyffyrddiad âg ef; a chredwn mai fel gweinidog y rhagorai. Yr oedd yn ddoniol iawn fel pregethwr, yn fedrus fel golygydd, yn alluog mewn cynadleddau; ond yn Llanelli yr oedd gartref; ac yn Nghapel Als yr oedd yn feistr y gynulleidfa; ac yr oedd ynddo ryw ysbrydiaeth yr hwn a daflai i bawb a ddeuai i gysylltiad âg ef. Nid oedd trwy holl sir Gaerfyrddin ar y pryd neb o gyffelyb feddwl, nac yn wir trwy holl Ddeheudir Cymru. Cafodd lawer o bethau yn ei ffafr; ymsefydlodd yn sir Gaerfyrddin ar yr adeg yr oedd y gweinidogion poblogaidd oedd yno yn heneiddio, ac felly yn naturiol yn gollwng yr awenau o'u llaw. Daeth trwy briodas i gysylltiad âg un o hen deuluoedd mwyaf parchus a chyfrifol Llanelli, a bu hyny yn help mawr i'w ddylanwad. Cymerodd ei ran yn holl helyntion cyhoeddus y dref, ac ar fwrdd y gwarcheidwaid, a byrddau eraill, yr oedd bob amser yn un o'r rhai blaenaf. Ymladdodd frwydr y dreth eglwys nes y bwriwyd rhai o'i bobl i garchar. Yn lle gadael i ficer y plwyf orfaelu pob awdurdod mewn lle yr oedd corff y bobl yn ymneillduwyr, gwnaeth i'r ficer deimlo mai ganddo ef yr oedd y bobl. Llawer brwydr galed a fu rhyngddynt ar faterion plwyfol, nes y gwelodd y ficer o'r diwedd mai caled oedd iddo wingo yn erbyn yr esgob ymneillduol. Mae yn amheus genym a fu gan yr un gweinidog ymneillduol mewn unrhyw dref yn Nghymru y fath ddylanwad dros yr holl drigolion, ag a fu gan Mr. Rees yn Llanelli am yn agos i ddeugain mlynedd. Yr ydym yn cyfeirio at y pethau hyn oll er dangos y fantais a gafodd gwrthddrych y Cofiant trwy ddyfod i'r fath gysylltiad agos âg ef.

Ond nid yn Llanelli yn unig yr oedd y fantais, ond yr oedd y cysylltiad y daeth iddo yn sir Gaerfyrddin ar yr adeg hòno yn ffafriol iawn. Mae rhyw adegau ffafriol ar siroedd. Mae yn dygwydd fod nifer o bregethwyr nodedig mewn sir yn gyfamserol. Cof genym glywed yr Hybarch Rees Jones, Ffaldybrenin—tad yr athrylithfawr Kilsby—yn dweyd gyda chyfeiriad arbenig at sir Gaerfyrddin yn y cyfnod hwnw, a'r nerth mawr oedd yn y weinidogaeth, "'Rwy'n cofio," meddai, "mai sir Aberteifi oedd ar y blaen i bob sir yn y Deheudir yma o ran ei phregethwyr; pryd yr oedd Dr. Phillips yn y Neuaddlwyd, a Griffiths yn Hawen, a Davies yn Aberteifi, a Phillips yn ddyn ifanc yn Drewen, a Griffiths yn Horeb, a Griffiths yn Nhy'nygwndwn, ac Azariah Shadrach yn Aberystwyth, a Moses Ellis yn ei flodau yn Nhalybont. Mi fydda yn sir Aberteifi bregethu yn y dyddiau hyny; ond yn awr sir Gaer sydd ar y blaen o bob sir yn y Deheudir." Ac yn ddiau felly yr oedd. Ysgatfydd na bu mewn unrhyw sir ar yr un adeg gynifer o bregethwyr doniol a phoblogaidd ag oedd yn sir Gaerfyrddin yn y deng mlynedd, o 1838 i 1848.

A ddaw y darllenydd gyda ni i ddau gyfarfod chwarterol yn sir Gaerfyrddin; y ddau gyfarfod chwarterol cyntaf y bu gwrthddrych y Cofiant hwn ynddynt wedi sefydlu yn Siloa, a cheir ynddynt ryw syniad am nodwedd y weinidogaeth yn y sir ar y pryd. Cynaliwyd y cyntaf yn Llanboidy, Mehefin 6ed a'r 7fed, 1842. Yr oedd yn dywydd brwd a thesog, a chan fod y cyfarfod y Llun a'r Mawrth cyn cymanfa Trefgarn, daeth nifer luosocach nag arferol o weinidogion y sir yno. Gwnaed darpariaeth i bregethu yn yr awyr agored, oblegid na chynwysai y capel y dyrfa a ddaethai yno. Y Parchedigion J. Lloyd a J. Lewis, Henllan, oedd gweinidogion Llanboidy ar y pryd; ond ar Mr. Lewis y disgynai holl ofal rheolaeth y cyfarfod, oblegid fod Mr. Lloyd yn analluog i ddilyn y cyfarfodydd. Y prydnawn cyntaf, am ddau o'r gloch, pregethodd y Parchedigion T. Rees, Siloa, a D. Davies, Llundain. Dyma y waith gyntaf i Mr. Rees i bregethu mewn cyfarfod chwarterol yn sir Gaerfyrddin. Nid ydym yn cofio ei destun na dim o'i bregeth, ac ni adawodd unrhyw argraff neillduol ar y gynulleidfa. Arferai Mr. Davies, Llundain, ddyfod i lawr o Lundain bob blwyddyn o gylch adeg y gymanfa, a threuliai ran fawr o'i amser gyda'i deulu yn Nhrelech, a phregethai lawer trwy y wlad oddiamgylch, ac yr oedd yn nodedig o boblogaidd. Yr oedd ei ddawn yn iraidd, a'i lais yn swynol, ac yr oedd gwedd o brydferthwch barddonol ar ei holl bregethau. Anaml y bu dyn a mwy o gymhwysderau naturiol ynddo at bregethu, pe gwrteithiasid y galluoedd hyny trwy ymroddiad; a phe buasai yn fwy trwyadl a difrifol yn ei waith. Er mai yn Llundain y gweinidogaethai, eto yr oedd ei ymweliadau blynyddol â Chymru, a'i bresenoldeb gwastadol yn y cyfarfodydd pan ddeuai i lawr, yn peri iddo ef a phawb arall deimlo ei fod gartref yn sir Gaerfyrddin. Y noson hòno am chwech pregethodd y Parchedigion J. Williams, Llangadog, a W. Davies, Llanymddyfri. Gweinidog ieuanc oedd Mr. Williams, newydd ei urddo y flwyddyn cyn hyny; ac un o'r dynion ieuainc mwyaf addawol yn yr enwad. Byr o gorff, ac o liw crasgoch, ac yn nodedig o lanwaith a thrwsiadus; a'i bregeth fel ei gorff a'i wisg, yn goeth a threfnus; ac er na chyfrifid ef yn fawr, yr oedd yn nodedig o brydferth. Brithid ei bregethau ag eglurhadau syml, a chymhariaethau dealladwy, a thraddodai yn gyflym a gwresog; ac er fod ei lais yn gryf, ac o'r braidd yn gras, eto fel y poethai tynerai ei oslef nes bod yn dra effeithiol. Newidiodd lawer yn ei arddull ar ol hyny, nes d'od yn fwy llac a mentrus; ac er o bosibl i hyny ei wneud yn fwy poblogaidd gyda'r lluaws, eto nid oedd Mr. Williams, Castellnewydd, yn mlynyddoedd ei nerth, i ni i'w gymharu fel pregethwr â'r hyn oedd "Williams, Llangadog," yn mlynyddoedd cyntaf ei weinidogaeth. Yr oedd Mr. Davies, Llanymddyfri y pryd hwnw, yn anterth ei ddydd. Dyn tàl, lluniaidd, llathraidd, hynaws a serchog yr olwg arno, yn meddu parabl clir a llais clochaidd, a pharai ei fyrder a'i felusder ei fod yn wastad yn dderbyniol. Pregethai dair gwaith bob Sabbath i'w bobl gartref, ac nid oedd neb yn fwy derbyniol ganddynt; ac ni bu y gynulleidfa erioed yn lluosocach nag yn ei amser ef. Yr oedd yn un o'r dynion mwyaf diniwaid, ac heb ddim drwg gan neb i'w ddweyd am dano.

Boreu dranoeth, am saith, pregethwyd gan y Parchedigion T. Jenkins, Penygroes, ac E. Jones, Crugybar. Yr ydym eisoes wedi cyfeirio at Mr. Jenkins, oblegid gydag ef y bu Mr. Rees gyntaf ar daith. Nid oedd wedi cael dim manteision addysg, ac ni ddeallai ond y Gymraeg yn unig. Yr oedd yn hynod o esgeulus am y dyn oddiallan; ac ychydig o ofal a gymerai pa beth na pha fodd y gwisgai. Ond yr oedd yn ddyn cryf o gorff a meddwl, ac yn gryfach ei argyhoeddiadau na'r cwbl. Mynai gael allan y rheswm am bob peth, yr hyn a roddai i'w bregethau wedd athronyddol. Pregethai y boreu hwnw oddiar y geiriau, "Ti a gedwi mewn tangnefedd heddychol yr hwn sydd a'i feddylfryd arnat ti, am ei fod yn ymddiried ynot;" ac ymdriniai yn lled helaeth âg athroniaeth feddyliol, er nas gallasai ei fod wedi darllen odid ddim erioed ar hyny; ond yn unig edrychai ar bethau fel yr ymddangosent iddo ef. Cof genym fod y Parch. David Hughes, Trelech, yn eistedd yn ein hymyl y boreu hwnw, ac nid oedd mewn un modd yn foddhaol arno. Cydnabyddai ei fod yn ddyn o ddeall cryf, ond y dylasai fod wedi darllen llawer mwy ar y mater cyn ymgymeryd â'r fath gwestiwn mewn cynulleidfa. Yn ddiau yr oedd Mr. Hughes yn awdurdod ar y fath bethau, ac iddo ef rhaid yr ymddangosai yn dra diffygiol; ond yn sicr yr oedd Mr. Jenkins yn ddyn o ddeall cryf, ac yn un o'r dynion mwyaf difrifol a chydwybodol yn ei oes. Pregethodd Mr. Jones, Crugybar, ar athrawiaeth yr Iawn; ac yr oedd yn eglur ei fod wedi darllen traethawd Dr. Jenkyn ar yr Iawn, ac wedi benthyca yn helaeth o hono; ac nid ymddangosai yn ceisio celu hyny, oblegid cyfeiriodd at Dr. Jenkyn unwaith neu ddwy yn nghorff ei bregeth. Yr oedd Mr. Jones yn ddyn pwyllog a synwyrol iawn, ac yn bregethwr pur a sylweddol, ond heb ireiddiwch neillduol yn ei ddawn, er y pregethai ar brydiau yn dra effeithiol. Yr oedd o ymddangosiad urddasol, a gwnai bob peth yn deilwng o'i ymddangosiad, fel na feiddiai neb wneud yn hyf arno. Edrychid i fyny ato gan y lluaws, oblegid yr oedd yn amaethwr parchus a chyfrifol, yn gystal ag yn weinidog cymeradwy.

Am ddeg o'r gloch, pregethodd y Parchedigion W. Williams, Llandilo; Joseph Evans, Capel Seion, a D. Rees, Llanelli. Dyma y brif oedfa, a dyma y prif bregethwyr. Hwynthwy fynychaf fyddai am ddeg o'r gloch, os byddent bellder priodol oddiwrth eu cartrefi. Mr. Williams, yn ddiau, oedd y pregethwr mwyaf poblogaidd o honynt oll ar y pryd hwnw. Yr oedd ynddo fwy o bethau i gyfarfod y lluaws yn y cynulleidfaoedd, ac yr oedd yn uchder ei boblogrwydd. Yr oedd yr angerddoldeb oedd yn ei ysbryd, y nerth oedd yn ei draddodiad, yr eglurder a'r cyfaddasder oedd yn ei bethau, a'r wedd gyfeiriadol a roddai i'r cwbl yn peri ei fod fel llifeiriant yn cymeryd y cyfan o'i flaen. Pregethai y boreu hwnw oddiar y geiriau, "O feibion Israel, nac ymleddwch yn erbyn Arglwydd Dduw eich tadau; canys ni lwyddwch chwi."* Ymladd yn erbyn Duw, ac aflwyddiant yr ymgyrch oedd ganddo. Nid oes genym gof neillduol am y bregeth, yn ychwaneg na'i bod yn nerthol iawn, er nad ymddangosai yn cario goruchafiaeth mor llwyr ar y gynulleidfa ag y gwelsom ef weithiau. Yr oedd Mr. Evans yn un o'i fanau uchaf. Ei bregeth fawr, "Ymffrostio yn y groes." Yno y daeth allan gyntaf, ac ystyriai ef hòno yn un o bregethau goreu ei oes, ac felly yn ddiau yr oedd. Brawddegau byrion, tlysion, caboledig; ac eto yn finiog a bachog, ac yn cael eu traddodi gyda'r oslef hòno oedd yn briodol hollol iddo ei hun. Dangosai ei bregethau ôl llafur mawr. Cymerai amser hir gyda hwy. Casglai iddynt y pethau goreu a allai gael o bob man, ac yr oedd ganddo lygaid i weled y cyfryw. Diwygiai a pherffeithiai hwy, nes eu bod, erbyn y deuent allan i'r cyhoedd, yn ddarnau gorphenedig. Nid oedd mewn un modd yn gynyrchiol ei feddwl; ond ar gyfer achlysuron neillduol darparai yn ofalus; ac oni byddai ganddo bregeth ni welid ei wyneb mewn cyfarfod. Ni ddaeth neb yn y cyfarfod hwnw yn agos ato; a theimlai ei hun ei fod wedi gwneud mor dda, fel y gwrthododd ar bob cyfrif fyned yn mlaen i'r gymanfa. Dychwelodd adref, gan deimlo ei fod wedi gwneud yr oll a allai wneud am yr wythnos hòno. Nid oes genym ddim cof am destun na phregeth Mr. Rees; ac nid rhaid i ni ychwanegu am dano ef at yr hyn a ddywedasom eisoes. Pregethwyd am ddau o'r gloch gan y Parchedigion H. Davies, Bethania, a D. Williams, Bethlehem, Llangadog. Gweinidog ieuanc newydd ei urddo y gwanwyn blaenorol oedd Mr. Davies, ac yr oedd yn bregethwr rhagorol. Sylweddol o ran mater, a gwresog o ran traddodiad. Gwr rhagorol yn mysg ei frodyr oedd Mr. Williams; anwyl ganddynt oll; ac er na chyfrifid ef yn bregethwr mawr, eto yr oedd yn ddyn da, ac yn bregethwr cymeradwy. Bu ef farw y flwyddyn hòno, ac yr oedd galar mawr o'i golli.

---

*2 Cron. xiii. 12.

Mae yn demtasiwn i ni fyned yn mlaen i'r gymanfa i Trefgarn, a rhoddi ein hadgofion am dani, ond i ba beth yr ymdrown? Aeth Mr. Rees, Siloa, gyda Mr. Rees, Llanelli, i Zion's Hill ar eu ffordd i'r gymanfa. Yn y gymanfa ni ofynwyd iddo wneud dim. Ni wyddai Mr. Griffith, Trefgarn, ddim am dano; ac nid oedd yn meddwl fawr am neb ond am Mr. Williams, Llandilo. Wrtho ef yr oedd ei holl ddysgwyliad. Yr oedd Mr. Williams ac yntau wedi bod yn cydbregethu yn nghymanfa Bwlchnewydd y flwyddyn flaenorol, lle y cafodd Mr. Williams oedfa anarferol, ac aeth yr hen wr gartref wedi ei lyncu i fyny ganddo; a'r cwestiwn cyntaf a ofynai i bawb foreu y gymanfa oedd, "A ddaeth e?" ac ni bu yn dawel nes y gwelodd ef. Noson olaf Cymanfa Trefgarn, yr oedd Mr. Rees, Llanelli, wedi anfon ei gyhoeddiad ef a Mr. Rees, Siloa, i Narberth, ar eu ffordd yn ol. Y naill i bregethu yn Gymraeg, a'r llall yn Saesoneg. Yr oedd yn ddiwrnod poeth, llychlyd, a'r ddau yn lled flinderus ar ol teithio; ac ar y ffordd, mynai

Mr. Rees, Llanelli, gan mai efe oedd i bregethu yn Saesoneg, a hyny yn gyntaf, i'w gydymaith ddechreu yr oedfa, gan y cawsai ef orphwys ychydig cyn dechreu pregethu. Boddlonodd yn ddinâg. Ond wedi deall fod hyny i'w wneud yn Saesoneg, dechreuodd ymgyndynu, a mynai dynu yn ol, ond gwasgai Mr. Rees arno i wneud. Yr oedd wedi gwneud hyny lawer gwaith yn Aberdar, ac unwaith neu ddwy yn Park Street, er y daethai i Lanelli; ond yr oedd arno ofn mentro yn Narberth, yn ol y syniad oedd ganddo am y gynulleidfa yno, ond wedi hir gymhell cydsyniodd. Wedi myned ill dau i'r pulpud, ac ar ol rhoddi y penill allan, tra yr oeddynt yn canu disgynodd ei lygaid ar ryw wraig fwy boneddigaidd yr olwg arni na'r lleill yn y gynulleidfa, a *bonnet* fawr ribanog ganddi, yr hyn oedd yn beth pur anarferol yn y dyddiau hyny. Dychrynodd yn yr olwg arni i feddwl gweddïo yn Saesoneg, ac eisteddodd wrth ochr Mr. Rees yn y pulpud, a gofynodd iddo mewn tôn ddolefus, "Pwy yw'r fenyw acw a'r fonet yna?" yr oedd yn eglur wedi ei hofni. "O," meddai Mr. Rees, yn ei ffordd swta, "na hidiwch mo'i bonet wr, gweddïwch chi." Ac erbyn hyny yr oedd y canu ar ben, ac yr oedd yn rhaid gwynebu y gwaith. Llawer o ddifyrwch gafwyd gydag ef ar ol hyny, pan yr adroddai Mr. Rees, Llanelli, fel y dychrynwyd ei Saesneg gan "fonet y fenyw."

Ond rhaid i ni fyned yn mlaen er gweled yn mhellach y frawdoliaeth i gysylltiad â'r hon y mae wedi dyfod. Yr oedd y Cyfarfod Chwarterol dilynol i Lanboidy yn y Tabernacl, Llandilo, Awst 9fed a'r 10fed, yr un flwyddyn. Am ddau o'r gloch y dydd cyntaf, pregethodd y Parchedigion D. Jones, Bethesda, Merthyr; D. Evans, Penygraig, a J. Evans, Capel Seion. Gweinidog o Forganwg oedd Mr. Jones, a ddygwyddai fod yn y cyfarfod; ac yr ydym eisoes wedi cyfeirio at Mr. Evans, Capel Seion. Yr oedd Mr. Evans, Penygraig, yn un o'r gweinidogion mwyaf effro a gweithgar yn y sir yn yr adeg hòno, ac yr oedd yn bregethwr pur effeithiol, er nad oedd yn fawr nac yn gryf. Ymosodai gydag egni ar arferion llygredig y wlad, a gwnaeth lawer tuag at eu rhoddi i lawr. Nid oedd o'r dymher fwyaf hapus, ac yn aml dywedai eiriau fel brath cleddyf; ond yr oedd yn ddyn da a chrefyddol, ac nid oedd yn y wlad well gweinidog. Gwnaeth les dirfawr yn y cylch lle y llafuriai. Am chwech y noson hòno, pregethodd y Parchedigion Joseph Williams, Bethlehem, St. Clears; J. Davies, Cwmaman, a D. Evans, Castellnedd. Disgynasai llinynoedd Mr. Williams mewn lleoedd hyfryd, ac nid oedd yn amddifad o alluoedd pe buasai ei ymroddiad yn gyfatebol; ond esgeulusodd ei waith, fel y gwelodd mai diogelach iddo oedd encilio i'r Eglwys Wladol. Er mai i gyfundeb Morganwg y perthynai Mr. Davies, Cwmaman, eto yr oedd yn byw yn sir Gaerfyrddin, a chyrchai yn aml i'r cyfarfodydd, ac yr oedd yn bregethwr grymus iawn. Cariodd y gynulleidfa y noson hòno yn erbyn anhawsderau cryfion. Yr oedd ei ddawn fel afon lifeiriol yn ysgubo pob peth o'i blaen. Un o weinidogion Morganwg hefyd oedd Mr. Evans, Castellnedd, ond yr oedd yn enedigol o Sir Gaerfyrddin, ac wedi bod yn gweinidogaethu ynddi, a deuai yn aml i'r cyfarfodydd, ac yr oedd yn dra derbyniol. Yr oedd ei ddawn yn ffrydlifol, ac ar brydiau yn nodedig o effeithiol. Boreu dranoeth, am saith o'r gloch, pregethodd y Parchedigion John Joseph, Llanedi, a T. Rees, Siloa; ac o'r holl oedfaon hon oedd y fwyaf nodedig. Dyma y waith gyntaf i Mr. Joseph ymddangos yn un o gyfarfodydd undeb y sir, er ei fod wedi ei urddo er's deng mlynedd. Cadwasid ef allan hyd ddechreu haf y flwyddyn hòno, pryd yr heddychwyd y pleidiau, ac y gwnaed y ddau achos yno yn un. Pregethodd oddiar y geiriau, "Yr hwn sydd genym ni megys angor yr enaid, yn ddiogel ac yn sicr, ac yn myned i mewn at yr hyn sydd o'r tu fewn i'r llen." Yr oedd yn ddawn newydd i bawb, a tharawodd yr holl gynulleidfa. Tywysog o ddyn o ran yr olwg arno oedd Mr. Joseph, o deimladau bywiog a chynhes, ac yn llawn caredigrwydd. Y boreu hwnw y gwnaeth Mr. Rees ei *farc* yn sir Gaerfyrddin. Profodd fod ynddo fwy o allu nag a gredai neb hyd hyny. Pregethodd ar effeithiau tywalltiad yr Ysbryd yn cynyrchu galar mawr, "Megys galar Hadad-rimmon yn nyffryn Megidon, a'r wlad a alara, pob teulu wrtho ei hun." Yr oedd y lle yn foddfa o ddagrau, fel pe buasai yr addewid wedi ei chyflawni. Ni chlywsom ef yn gyffelyb cyn hyny; ac os oedd dadl yn meddyliau rhywrai yn flaenorol, nid ydym yn meddwl fod dadl yn meddwl neb ar ol hyny, nad oedd i'w restru o hyny allan yn nosbarth y pregethwyr blaenaf; a hapus oedd, ddarfod iddo ar ei gychwyniad bron yn y sir gael y fath oedfa nodedig mor agos i fangre ei enedigaeth.

Am ddeg o'r gloch pregethodd y Parchedigion D. Davies, Pantteg; D. Rees, Llanelli, a D. Williams, Llanwrtyd. Yr ydym eisoes, fwy nag unwaith, wedi cyfeirio at Mr. Davies, Pantteg. Yr oedd ef yn weinidog yn Sir Gaerfyrddin cyn geni Mr. Rees, ac er y clywodd gyntaf ei enw, edrychai i fyny ato gydag edmygedd a pharch. Nid oedd y pryd hwn yn hen, ychydig uwchlaw haner cant oed, ond yr oedd wedi ei urddo yn ieuanc, fel yr edrychid arno yn henafgwr. Yr oedd yn ddyn synwyrol a deallgar, a chyfrifid ef yn dduwinydd craff, a dywedid ei fod yn flaenorol i'r clefyd trwm a gafodd yn ddoniol fel pregethwr, a'i lais yn swynol. Diangenrhaid dweyd dim am Mr. Williams; er mai yn Sir Frycheiniog yr oedd yn byw, anaml y byddai cyfarfod yn mhen uchaf Sir Gaerfyrddin, heb ei fod ef ynddo; a meistr y gynulleidfa ydoedd fel pregethwr. Am ddau o'r gloch pregethodd y Parchedigion R. Pryce, Cwmllynfell, J. Lewis, Henllan, ac Edward Rees, Bryn Seion. Perthyn i Forganwg yr oedd Mr. Pryce, ond deuai yn aml i gyfarfodydd heb fod yn nebpell o'r terfynau. Un o wir feibion athrylith oedd efe, ac yn ei allu desgrifiadol yr oedd bron yn anghymharol. "A galw arnaf fi yn nydd trallod" oedd ei destun; ac yr oedd ei ddarluniadau o drallodion bywyd yn mhob cylch, yn mhlith y pethau mwyaf byw a glywsom erioed, ond ei fod weithiau yn chwerthingar dros fesur yn y gwawd a wnai o ddynion yn ceisio dedwyddwch lle nad oedd i'w gael. Cyfrifid Mr. Lewis yn un o'r dynion ieuainc mwyaf dysgedig yn yr enwad. Nid oedd yn ddoniol fel pregethwr, eto yr oedd yn fywiog, a phob amser yn ymarferol. Yr oedd gogwyddiad ei feddwl yn athronyddol, ac felly y byddai ei bregethau. Cychwynai gyda rhyw wirionedd, a dilynai ef i ba le bynag yr arweinid ef ganddo. Pren yn tyfu ac yn ymganghenu fyddai ei bregeth, yn hytrach nag adeiladaeth gref a gorphenedig. Yr oedd Mr. Rees, Bryn Seion, yn un o'r parablwyr mwyaf clir a pherseiniol, ac i'w wrando yn achlysurol yn un o'r pregethwyr mwyaf poblogaidd. Symudodd y flwyddyn ddilynol i Penmain, ond dychwelodd i Lanymddyfri, lle y bu farw yn haner ei ddyddiau. Am chwech, pregethodd y Parchedigion J. Stephens, Brychgoed; E. Jones, Crugybar, a D. Williams, Llanwrtyd; ac nid rhaid i ni ychwanegu gair am danynt hwy. Yr oedd eraill yn y sir pan ymsefydlodd Mr. Rees ynddi, megys y Parchedigion D. Jones, Gwynfe; D. Hughes, Trelech, H. Evans, Pembre, a D. Evans, Nazareth; ond yr ydym eisoes wedi crybwyll am rai o honynt mewn cysylltiadau eraill. Nid oedd yn bosibl fod brawdoliaeth weinidogaethol fwy dymunol na'r hon y syrthiodd ei goelbren ynddi, ac yr oedd ei gael ef iddi yn ychwanegiad gwerthfawr yn mhob ystyr, oblegid ni bu erioed mewn cylch gweinidogaethol ddyn mwy didramgwydd, na neb parotach i gydweithio, fel y profodd ei holl oes.

Yn ei gylch cartrefol yr oedd iddo air da gan bawb. Ni wnai ddim, ac ni ddywedai air i beri dolur i neb. Nid oedd yn nodedig fel ymwelwr. Nid oedd ganddo dalent at hyny, ac ni cheisiodd ei meithrin; ond pan y gelwid am dano at wely y claf neu at deulu mewn trallod, nid oedd neb yn fwy cydymdeimladol. Medrai fyned i mewn i'w hamgylchiadau, a thywallt olew a gwin i'w harchollion. Yr unig gŵyn a ddygid yn ei erbyn yn Siloa oedd ei fod yn myned ormod oddicartref, a pharhaodd y gŵyn hòno yn ei erbyn yn mhob man lle y bu ar ol hyny. Byddai rhai o'r hen frodyr yn achwyn yn dost oblegid ei fod gymaint oddicartref, a gwyddai yntau hyny, ond wedi dychwelyd cadwai o'u cyrhaedd rhag i neb ddweyd dim wrtho; a boreu Sabbath, ar ol hir grwydro, elai i'r pulpud ar ei union heb ddweyd gair wrth neb; a chyn y disgynai o hono byddai wedi sicrhau maddeuant llawn a llwyr. Bu ei ddawn i fwydo cynulleidfaoedd o'r pulpud yn help lawer gwaith iddo gael maddeuant o fil o fân-droseddau o'r fath.

Parodd ei agosrwydd i'r swyddfa iddo dalu llawer mwy o sylw i lenyddiaeth nag a wnai cyn hyny. Ysgrifenodd amryw draethodau i'r *Diwygiwr*. Un ar y "Y Pechod Anfaddeuol;" un arall ar "Adduned Jephthah;" ac un arall "Amerodraeth Prydain Fawr, a chrefydd Iesu Grist." Cymerodd hefyd ran yn Ngolygiaeth y *Tywysydd*, yr hwn hyd hyny oedd yn gwbl o dan ofal y Parch. D. Davies, Pantteg. Cyhoeddodd Gofiant, yn llyfryn bychan, i'r Parch.

D. Thomas, Penmain; a bu y pethau hyn oll yn ymarferiad llesol iddo. Talodd sylw neillduol hefyd i'r iaith Seisnig, gan ymroddi i berffeithio ei hun ynddi, a daeth cyfieithu o'r Saesoneg i'r Gymraeg o'r diwedd yn hollol naturiol iddo. Cadwai Mr. Rees, Capel Als, ef mewn llawn waith i ysgrifenu i'r *Diwygiwr* a'r *Tywysydd*, a daeth yn ddioed i gymeryd ei ran yn mhob peth a berthynai i'r enwad yn Llanelli, ac i'r enwadau crefyddol yn gyffredinol. Ni cheid neb yn fwy ffyddlon yn holl gyfarfodydd y sir—y Cyfarfodydd Chwarterol, a'r Cyfarfodydd Diwygiadol, a chynelid hefyd y pryd hwnw gyfarfodydd yn nglŷn â'r Ysgol Sabbathol. Elai yn achlysurol dros y terfyn i ymweled â'i hen gyfeillion yn Morganwg, wrth lawer o ba rai yr oedd ynddo ymlyniad cryf; ac nid oedd neb a groesawid yn fwy ganddynt hwythau.

Y Gymanfa Orllewinol gyntaf y bu yn pregethu ynddi oedd yn Drewen, Mehefin 7fed a'r 8fed, 1843. Gan ein bod gydag ef yn myned i'r, ac yn dychwelyd o'r Gymanfa hòno, y mae yr holl amgylchiadau yn fyw iawn ar ein cof. Yr oedd Gwyl Ddirwestol yn Nghastellnewydd y dydd blaenorol, i'r hon yr oedd ef a Mr. Rees, Llanelli, a Mr. Evans, Hebron, ac amryw eraill yn cael eu dysgwyl ar eu ffordd i'r Gymanfa. Dygwyddodd i'r hin droi yn anffafriol iawn ddyddiau y Gymanfa. Anaml yr ydym yn cofio'r tywydd mor annymunol yn mis Mehefin. Yr oedd y *stage* wedi ei chodi yn lled agos i làn afon Teifi, ond yr oedd hòno wedi llifo dros ei cheulanau, ac amgylchu yr esgynlawr, fel nas gallesid myned o fewn rhai llatheni ati, ond trwy help planciau; ac oblegid hyny yr oedd cryn bellder rhwng y dorf a'r stage. Pregethwyd y prydnawn cyntaf gan y Parchedigion T. Rees, Siloa, a W. Williams, Llandilo. Pregethodd Mr. Rees oddiar Luc xiii. 23—30: "Ymdrechwch am fyned i mewn trwy y porth cyfyng." Teimlai anhawsder oblegid pellder y bobl oddiwrtho, ac eto y mae ei lais yn cyrhaedd yn mhell y tuhwnt i derfynau eithaf y dorf. Yr oedd sefyllfa yr hin yn ei gwneud yn dra anghysurus i bregethu a gwrando; ond llwyddodd cyn y diwedd i gael gan lawer yno anghofio gerwinder yr hin. Darluniai y dyrfa waredigol yn d'od o'r dwyrain, y gorllewin, y gogledd, a'r de gyda hwyl neillduol, a'i lais cryf cyrhaeddol fel ysgubell yn eu casglu oll yn nghyd, Pregethodd Mr. Williams oddiar Mat. xiii. 13. Pregeth yr "Hen Wrandawyr;" ei arch-bregeth. Anaml y methai hòno. Yr oedd fel cleddyf Goliath, "nid oedd o fath hwnw." Ond profodd yr hin yn y Drewen yn anfantais iddo, er cryfed y bregeth, ac er holl nerth y pregethwr. Ond cafwyd oedfa gref er holl erwindeb yr hin. Nid ydym am ddilyn hanes y gymanfa yn mhellach; ond yn dywydd garw y parhaodd hyd y diwedd; ac eto glynwyd ar y maes er y cwbl.

Yr oeddym yn dychwelyd y prydnawn hwnw, gryn nifer o honom yn nghyd, dros ros Penboyr yn nghyfeiriad Caerfyrddin, ac yr oedd yn dywydd blin ac ystormus. Marchogem oll, ond rhwng y gwynt a'r gwlaw yr oedd yn anmhosibl cadw rhag gwlychu, a gwlychodd rhai o honom yn drwm. Yr oedd cyhoeddiad Mr. Rees, Llanelli, a Mr. Williams, Llandilo, i fod yn Cadwgan y noson hòno, ac yr oedd Mr. Rees, Siloa, yn myned yno fel cyfaill i'r blaenaf, a Mr. Williams, Llangadog, fel cyfaill i'r olaf, ac yr oedd Mr. Jones, Gwynfe, yn myned yno yn nghysgod y cwbl. Nid oeddym ni nebpell oddicartref, a bwriadem fyned yno i aros iddi glirio ychydig, troisom oll—chwech o honom—i fyned i Cadwgan. Amaethdy cyfrifol, neu balasdy bychan oedd Cadwgan, ryw filldir o Gonwil ar ffordd Castellnewydd, ac yr oedd yn adnabyddus ddeugain mlynedd yn ol fel "llety y fforddolion oll." Nid oedd lle yn Nghymru y cawsai pob pregethwr fwy o groesaw. Yr oedd gynt lawer o'r fath leoedd. Brown Hill oedd le i'r hwn y mynych gyrchid, a lle bob amser yr oedd caredigrwydd dirodres. Glantowy oedd gartref clyd, ac yr oedd yno lawer o gyrchu. Y *Forge* am dymhor hir fu yn gyrchfan pregethwyr De a Gogledd, a daeth y Fforest a'r Gwindy ar ol hyny yn lleoedd o ymgeledd i bregethwyr a'u hanifeiliaid. Ond yn yr adeg dan sylw yr oedd Cadwgan yn fwy felly nag un lle. Yr oedd yn lle clyd a chysurus mewn llanerch unig ac anghysbell. Yr oedd gymaint uwchlaw pob peth a geid trwy yr holl amgylchoedd. Nid oedd perygl llwyr fwyta y teulu ychwaith, oblegid yr oedd yno helaethrwydd. Yr oedd yr hen foneddwr Mr. Phillips yn meddu ystad fechan, ac yr oedd yn un o'r dynion mwyaf cryno a thaclus o'i wadn i'w goryn ag a allesid byth weled, ac yn llawn caredigrwydd. Yr oedd

Mrs. Phillips lawer o flynyddoedd yn ieuangach nag ef, ac yn wraig ddoeth a rhinweddol. Yn mhen llawer o flynyddoedd ar ol hyny ail-briododd hi â Mr. Rees, Llanelli. Yr oedd Mrs. Davies, Towy Villa, Llandilo yn awr, yno ar y pryd gyda'i modryb, ac yr oedd hi iddi megys merch; ac yr oedd y pryd hwnw, fel y mae wedi bod trwy ei hoes, yn garedigrwydd byw. Diau ei bod hi yn cofio yn dda ein dyfodiad yno o gymanfa Drewen, a'r helbul fu gyda rhai o'r cwmni pa fodd y gwneid â hwy tra y sychid eu dillad. Pa le ond i Gadwgan y gallasai y fath nifer fyned heb fod yn faich rhy drwm i'w ddwyn? Ond derbyniwyd ni gyda'r sirioldeb mwyaf, ac yr oedd yno bob helaethrwydd ar ein cyfer. Yr unig anhawsder oedd pa fodd y gwneid am ddillad i'r rhai mwyaf corffol o'r cwmni. Dyn bychan oedd Mr. Phillips, ac nis gallesid gwthio rhai oedd yno i'w ddillad ef. Llawer awgrym digon chwerthingar a daflwyd, ac os na weithredwyd yn eu hol parasant ddifyrwch ar y pryd. Ni buwyd fawr o dro yn cyflenwi holl eisieu Mr. Williams, Llangadog, oblegid yr oedd dillad Mr. Phillips yn ei ateb ef i'r dim. Gyda thipyn o ymdrech gallwyd gwthio Mr. Rees, Llanelli, i bâr arall o'i eiddo. Yr oedd yno un arall na chafwyd anhawsder mawr gydag ef, ond yn unig ei fod yn edrych yn llipryn main mewn clos pen glin, a hwnw yn rhy fyr iddo, ond dyna yn unig oedd i'w gael, canys ni ddarostyngasai gwr y ty erioed mo hono ei hun mor isel a myned i wisgo llodrau. Ni bu llawer o waith i gyflenwi holl angen Mr. Williams, Llandilo, am mai efe o bawb a gadwasai oreu rhag gwlychu. Yr anhawsder oedd gyda Mr. Rees, Siloa, a Mr. Jones, Gwynfe. Mr. Williams, Llandilo, oedd y mwyaf parod ei awgrymau pa fodd i wneud â hwy. Ond o'r diwedd daeth ymwared. Yr oedd yno weision, y rhai oeddynt wŷr cryfion, a gwisgwyd y ddau yn glyd yn nillad y rhai hyny; a chyn pen haner awr yr oeddym oll wrth fwrdd llawn yn eistedd, ond prin y buasai yn gywir dweyd am danom, "Yn *ein* dillad a'n "*hiawn bwyll,*' oblegid dillad benthyg oedd am danom, ac nis gallasem fod yn ein "*hiawn bwyll,*" ac edrych ar ein gilydd. Yr oedd genym fwy na dwy awr hyd amser dechreu yr oedfa, ac nid oedd yn debyg wrth erwinder yr hin y deuai neb yno am oedfa oddigerth teulu y ty; ond erbyn i'r adeg dd'od yr oedd yno fagad o bobl wedi ymgynull. Y cwestiwn nesaf i'w benderfynu, ar ol i'r *tea* fyned heibio, oedd pwy a bregethai? Mr. Williams a Mr. Rees a gyhoeddasid, ond gwrthodai Mr. Rees ar bob cyfrif. Nid oedd yn iach, ac yr oedd wedi gwrthod pregethu yn Drewen y bore hwnw. Ceisid gan Mr. Jones, Gwynfe, ond ni fynai. O'r diwedd penderfynwyd i Mr. Williams, Llangadog, i ddechreu yr oedfa, ac i Mr. Rees, Siloa, a Mr. Williams, Llandilo, bregethu, ac felly fu. Cafwyd oedfa ragorol. Os am Mr. Williams y dysgwylid, rhoddodd Mr. Rees lawn cymaint o foddlonrwydd i bawb; a byth ar ol hyny nid rhaid oedd ond ei gyhoeddi na cheid iddo y cynulleidfaoedd lluosocaf yn y rhanbarth hwnw. Boreu dranoeth, cyn ymadael, estynodd Mrs. Phillips goron bob un i'r ddau bregethodd, a haner coron i ddechreuwr yr oedfa; ac yr oedd rhai o'r gweilch yn dweyd, pe gwybuasid hyny, na buasai y fath gyndynrwydd i bregethu. Pa fodd bynag yr oedd hòno yn noson i'w chofio, ac yn un o lawer o'r fath bethau a ddygwyddodd yn nglŷn â phregethu teithiol yn Nghymru.

Yr oedd Cymanfa y pedair sir ddwyreiniol y flwyddyn hòno yn Mhenmain, Mynwy, ac i'w chynal cyn diwedd y mis hwnw; ac yn nglŷn â'r Gymanfa yr oedd sefydliad Mr. Rees, Bryn Seion, yn weinidog yno; ac yr oeddym wedi addaw myned i'r Gymanfa, ac yr oedd Mr. Rees, Siloa, wedi addaw myned hefyd. Trefnasom â'n gilydd i fyned yn nghyd, a myned am bythefnos o daith yn nglŷn â'r Gymanfa i gasglu arian y *Diwygiwr*, y rhai a gesglid y pryd hwnw ddwy waith yn y flwyddyn. Gadawsom iddo ef drefnu y daith, gan ei fod ef yn fwy cyfarwydd â'r wlad, ac yn fwy cyfleus i'r swyddfa i wybod yn mha leoedd y dymunid i ni alw. Cytunwyd i wahanu yn aml, ac eto i fod yn gyfleus i'n gilydd bob dydd. Gan mai hon oedd ein taith gyntaf gyda'n gilydd rhoddwn hi yma gyda gradd o fanylwch. Yr oeddym i gychwyn ddydd Llun, Mehefin 12fed, ac i gyfarfod y noson hòno yn Soar, Castellnedd, ond yr oedd anhawsder ar ein ffordd ni i gychwyn hyd dranoeth. Y dydd Llun hwnw oedd y diwrnod bythgofus yr aeth "Beca a'i phlant" yn dyrfa fawr i Gaerfyrddin, ac nis gallasem feddwl am adael cartref nes bod yr helynt hwnw drosodd. Amser cyffrous iawn ydoedd, ac yr oedd wedi bod felly ar hyd y gauaf blaenorol.

Byddai yn hawdd i ni ysgrifenu pennod faith ar y cynhwrf Becayddol, oblegid yr oeddym ar y pryd yn nghanol y rhanbarth hwnw o'r wlad yn yr hwn yr oedd y cyffroad; a sicrheid ni fod "Beca" y parth hwnw yn ein gwrando bob Sabbath, oblegid yr oedd gan bob ardal ei Beca ei hun. Yr oedd cydymdeimlad lled gyffredinol â hi, ac â'i gweithrediadau, cyhyd ag y boddlonodd yn unig ar dori y tollbyrth, oblegid yn sicr yr oedd eu hamledd yn orthrwm dirfawr. Nis gallasai amaethwyr anfon eu certi i'r glo neu i'r calch, heb fod ganddynt dri neu bedwar o dollbyrth i'w talu, ac yn aml fwy na hyny. Ond pan drodd Beca i ddial ar bersonau a theuluoedd, i ymosod ar dai, a llosgi ydlanoedd, collodd gydymdeimlad y bobl oreu, ac aeth rheolaeth y gweithrediadau i ddwylaw y rhai mwyaf dibris a rhyfygus. Yr oedd y mynediad i Gaerfyrddin y Llun hwnw wedi ei drefnu, ond ni wyddai neb gan bwy nac i ba beth; ond yr oedd y gorchymyn wedi myned allan, ac yr oedd ofn ar bawb bron anufuddhau, oblegid na wyddent pa ddial a wneid os gwrthodent. Nid ä y Sabbath blaenorol byth yn anghof genym; ofnai pob un ei gymydog, ac o'r braidd yr oedd gan frawd hyder mewn brawd. Beiddiasom bregethu y Sabbath cyn hyny oddiar y geiriau, "Ceisiwch hefyd heddwch y ddinas y'ch caethgludais iddi, a gweddïwch ar yr Arglwydd drosti hi, canys yn ei heddwch hi y bydd heddwch i chwithau;" a barnai llawer ein bod yn rhyfygus iawn i wneud, ond ni welsom wg ar wyneb neb o'r herwydd. Trwy yr holl nos hòno yr oedd yn gyffro mawr trwy y wlad i gyd, ac ychydig a gysgodd neb; ac yn blygeiniol iawn ddydd Llun yr oedd yr holl gylch islaw Caerfyrddin hyd Lanfyrnach, ac o Gastellnewydd hyd Narberth, yn ymysgwyd i gychwyn. Amaethwyr, fychain a mawrion, ar eu meirch, a'r gweision a'r gweithwyr ar draed, gyda chanoedd o ferched, y rhai bob amser a welir yn lluosog yn chwyddo y fath dyrfaoedd. Mae eu gwynebau oll ar Gaerfyrddin, ond ni wyddai neb o honynt i ba beth. Byddin heb arweinydd ydoedd, yn myned allan yn fwy o ofn y naill y llall, nag oddiar unrhyw amcan i ddrygu neb. Ar ol myned i Gaerfyrddin yn dyrfa fawr, a cherdded trwy heolydd y dref, arweiniwyd hwy gan ryw rai drygionus hyd y *workhouse*, a chan fod gwrthwynebiad mawr gan amaethwyr ar y pryd i ddarbodion Deddf y Tlodion, aethant mewn a dechreuwyd chwalu y dodrefn, a thaflu y gwelyau allan trwy y ffenestri; ac fel yr oeddynt yn cynhyrfu yr oeddynt yn ymhyfhau i wneuthur difrod a dinystr. Ond, Ow! yn sydyn ac annysgwyliadwy dyma y meirchfilwyr i'r dref, ac ar eu gwarthaf, nes yr aeth yn ddychryn cyffredinol! Ffodd pawb a allai am ei einioes, ond daliwyd ugeiniau yn y *workhouse*, y rhai gan mwyaf a ollyngwyd yn rhydd yn y fan, oblegid deallwyd mai nid hwynthwy oedd arweinwyr y drwg. Nid anghofiwn byth yr olwg a welsom ar ugeiniau yn dychwelyd adref yn gynar y prydnawn hwnw, wedi eu brawychu drwyddynt gan y si fod y milwyr wedi d'od, er heb weled cysgod yr un o honynt. Ni bu dim erioed yn fwy ffol na'r mynediad allan y diwrnod hwnw, heb wybod pwy oedd yn arwain na pha beth oedd yr amcan. Bernid fod mwy na phum' mil o bobl o holl barthau y wlad wedi dyfod yn nghyd; a'r syndod ydyw yn mysg cynifer na buasai llawer mwy o ddrygau wedi eu gwneud. Gan awydd i weled y diwedd yn nglŷn â'r helynt yma nis gallasem gychwyn hyd ddydd Mawrth; ac wedi cychwyn yr oedd yn eglur yr holl ffordd trwy Bontardulais, a Threforris hyd Gastellnedd, fod y wlad yn gynhyrfus iawn yn nghylch yr hyn a ddygwyddasai y dydd blaenorol.

Yr oedd Mr. Rees wedi pregethu yn Soar nos Lun, ac wedi myned rhagddo i Hirwaen nos Fawrth, tra yr oeddym ninau yn Maesyrhaf. Dranoeth aethom ar ei ol, gan feddwl bod yn Hirwaen cyn iddo gychwyn, gan fod genym anifail—*Drumer*—a fu mor wasanaethgar i ni ar y daith. Ond erbyn i ni gyrhaedd Hirwaen yr oedd ef wedi myned yn mlaen i Ferthyr; ac yn nhy Mr. Josuah Thomas, Adulam, y cyfarfuasom, lle yr oedd Mr. Owens, Soar, hefyd wedi dyfod, ac y treuliasom ddwy awr yn hapus yn nghyd, ond nad oedd blas i siarad am ddim ond am "Beca," a'r helynt yn Nghaerfyrddin. Y noson hòno yr oedd ef yn myned i Saron, Tredegar, a ninau i Sirhowy; ac wedi myned encyd o ffordd, dywedai, "Gwell i mi gymeryd *Drumer* heno i Dredegar, mae yno well lle i geffyl nag yn Sirhowy." Cydsyniasom yn y fan, oblegid yr oeddym yn awyddus am i *Drumer* gael y lle goreu; ond y mae yn amheus genym hefyd ai er mwyn *Drumer* druan y dymunai hyny. Ni ryfeddem nad ydoedd cael myned i Dredegar, ac at ddrws Cromwel o Went, ar ei farch, yn rhyw foddhad iddo, oblegid ni bu erioed uwchlaw fod gan bethau bychain felly ddylanwad arno. Trefnwyd i ni alw gydag ef dranoeth yn nhy Mr. Jones, ond meddai, "Da machgen, os gwed e rywbeth, peidiwch myn'd i daeru âg ef." "Wel," atebem ninau, "y mae yn dibynu beth a ddywed." Ond ni ddywedodd ddim, ond pob peth yn y modd mwyaf caredig. Y noson hòno yr oedd ef yn Cendl a ninau yn Llanelli, Brycheiniog, a chymerodd ef ofal yr anifail y noson hòno hefyd, er mai ein ffordd ni oedd bellaf; ac felly nos Wener drachefn pan yr oedd ef yn Blaenafon a ninau yn y Farteg. Daeth heibio i ni boreu Sadwrn, ac aethom yn nghyd i Bontypool, ac yno cyfarfuasom â Mr. Davies, Caerdydd wedi hyny, yr hwn oedd yn y sir ar y pryd yn casglu at Goleg Aberhonddu, lle yr oedd yn fyfyriwr. Yr oedd Mr. Rees i fod boreu Sabbath yn Ebenezer, a ninau yn y Capel bach yn Trosnant. Yr oedd yn gymundeb yn Ebenezer y boreu hwnw, a chafodd ef yno, fel yr ymddengys, oedfa effeithiol iawn. Yn y prydnawn yr oeddym yn myned dros fynydd Llanhiddel, hyd Abertilerwy, i fyny i'r Blaenau, ac i dŷ Mr. Daniel Seys Lewis erbyn *tea.* Yr oedd ef i bregethu y noson hòno yn y Berea bach, oedd wedi ei godi ychydig cyn hyny. Ar y ffordd rhoddai i ni gynghor cyffelyb i'r cynghor a roddasai cyn myned i dŷ Mr. Jones, Tredegar, a dyna yr unig ddau le y tybiodd fod angen y fath gynghor. Dyn caredig iawn oedd Mr. Seys Lewis, ond yn ffraeth a siaradus, ac yn ddoniol iawn, ond ni welsom duedd dadleu ynddo. Aethom ni i fyny i'r Brynmawr, ac yr oedd Mr. Rees wedi dweyd mai yno hefyd yr oedd oreu cymeryd *Drumer*, ac ni chafodd ragorach lle er y gadawodd ei gartref. Daeth Mr. Rees i fyny yn foreu dranoeth, a threuliasom y diwrnod gan mwyaf yn hapus gyda Mr. Stephenson. Nos Lun, yr oeddym ein dau yn Saron, Penycae, a dyma y waith gyntaf i ni fod yn nghyd. Pregethodd yn odiaethol oddiar weledigaeth "yr Oen yn sefyll ar fynydd Seion, a chydag ef bedair mil a saith ugeinmil." Yr oedd y gynulleidfa oll wedi codi ar ei thraed, ac yn ymddangos fel pe buasai wedi ei chipio i'r drydedd nef, ac wedi llwyr anghofio y llawr. Dranoeth yr oeddym yn myned dros y mynydd i Dontre'rbel. Yr oedd ei fam ar y pryd hwnw yn byw yno. Dyna yr unig dro i ni ei gweled, ac nid oes genym ond ychydig gof am dani, ond ymddangosai yn gryno a chysurus. Dygwyddodd fod cyhoeddiad y Parch. D. Griffiths, Madagascar, yno hefyd, a hwy ill dau a bregethodd. Aethom oddiyno i Gymanfa Penmain. Trowyd yr oedfa y prydnawn cyntaf ar y maes yn gyfarfod sefydliad y Parch. Edward Rees. Traddodwyd ychydig sylwadau arweiniol gan y Parch. H. Jones, Tredegar, a darllenodd lythyr cymeradwyaeth Mr. Rees oddiwrth yr eglwysi a adawodd, at eglwys Penmain, a gofynodd am yr arwydd arferol o ddewisiad yr eglwys; ac wedi hyny gweddïodd y Parch. D. Davies, New Inn. Pregethodd y Parch. W. Jones, Penybont-ar-ogwy, ar ddyledswydd y gweinidog, a'r Parch. L. Powell, Caerdydd, ar ddyledswydd yr eglwys, ac oedfa i'w chofio oedd. Am chwech, pregethodd y Parchedigion J. Thomas, Bwlchnewydd, J. Stephens, Brychgoed, a D. Jones, Aber. Boreu dranoeth, am saith, y Parchedigion J. Williams, Llangadog, a T. Rees, Siloa. Am ddeg, y Parchedigion D. Davies, Llundain, J. Davies, Cwmaman, a D. Rees, Llanelli. Am ddau, y Parchedigion W. Griffith, Llanharan, W. Hopkin, Llangatwg, a G. Griffiths, Aberhonddu. Am chwech, y Parchedigion J. Evans, Maendy, W. Thomas, Rock, a D. Davies, New Inn.* Nid oes genym ddim cof am ei bregeth y boreu hwnw; a da yr ydym yn cofio ein bod yn ei feio na buasai yn cadw pregeth Penycae hyd y gymanfa; ond ei ateb oedd, "'Does dim *trust* iddi hi;" a gwir yw y gair, y mae ambell bregeth nad oes dim *trust* iddi hi.

Y noson hòno yr oedd ef yn myned at ei hen gyfeillion i Craig-yfargod, y rhai oeddynt wedi dyfod ag anifail i'w gyrchu, ac aeth ei gyfaill Mr. Stephens o'r Brychgoed gydag ef, ac aethom ninau i Seion, Rhymni, a chyfarfuasom dranoeth yn Dowlais, lle yr oeddym ein dau i fod y noson hòno, yn hen Gapel Bryn Seion. Cawsom y lle yn orlawn, ac oedfa foddhaol iawn. Daeth Mr. Hughes, Dowlais, ac amryw bregethwyr cynorthwyol oedd yno ar y pryd, gyda ni o'r oedfa i dŷ Mr. Roberts, a threuliasom awr ddedwydd yn nghyd. Yr oedd Bryn Seion newydd yn cael ei adeiladu ar y pryd, a bron yn barod i'w agor. Dydd Sadwrn aethom heibio i ddosbarthwyr y *Diwygiwr* yn Dowlais a Merthyr, am yr arian. Boreu Sabbath, yr oedd ef yn Bethesda, Merthyr, a ninau yn Mhendaren. Swllt oedd y degwm a roddid y pryd hwnw i bob pregethwr a ddelai heibio; ond os byddai gan un geffyl, rhoddid haner coron iddo yn Merthyr, ac iddo yntau dalu ar ei ol yn y Crown, a deunaw oedd y tâl, a rhywbeth i'r *ostler*, fel yr oedd y gwr ar farch yn waeth allan na'r gwr ar draed. Yn Merthyr, prydnawn Sadwrn, pan yn ymadael bob un i'w lety, efe i dŷ Mr. Jones, Bethesda, a ninau i dŷ Mr. Thomas, Adulam, dywedai; "Gwell i mi gymeryd *Drumer* heno, waeth mae Bethesda yn gryfach i dalu na Horeb. Mi 'weda i fod gen' i geffyl." "Dywedwch chwi a fynoch chwi," meddem ninau; "os gofyna nhw a oes gen' i geffyl, wada i mo'r hen *Drumer!*" Ond ni ofynodd neb, ac ni estynwyd i ni ond y swllt arferol; ac y mae yn fwy na thebyg fod Mr. Thomas, yr hwn oedd gweinidog Horeb ac Adulam, wedi deall pa fodd yr oedd pethau i fod. Yr oedd wedi ei foddhau yn fawr yn yr hwyl a gafodd yn Bethesda. Llifodd dros y llestri. Yr "Oen yn sefyll ar fynydd Seion" oedd ganddo. Yr oeddym yn Adulam am dri, a chan fod yr amser yn fyr, a ninau i fyned i Aberdar erbyn chwech, efe yn unig a bregethodd. Aeth ef i'r ystafell yn y Pentref at yr achos oedd yno newydd gychwyn, oblegid yr oedd iddo yno amryw gyfeillion a fu yn ffyddlon iddo, ac wrth y rhai y teimlai ymlyniad cryf. Aethom ninau i Ebenezer, gan mai felly yr oedd ef wedi trefnu. Boreu Llun, cychwynasom trwy Hirwaen i Hermon, Ystradfellte, lle yr oeddym i fod am unarddeg. Mr. Stephens, Brychgoed, oedd gweinidog Hermon ar y pryd, ac yr oedd yno y Sabbath blaenorol, ac yn barod yn ein dysgwyl, canys yr oeddym i fyned gydag ef i'r Brychgoed y noson hòno. Daeth nifer dda yn nghyd i Hermon, a chafwyd oedfa ddymunol; ond yr oedd rhyw gamgymeriad yn nghyfrif y *Diwygiwr* a anfonwyd i'r hen frawd Mr. John Williams, Penllwyneinion; a chafodd Mr. Rees gryn waith dofi ei lid, ond daeth i ben â'r gorchwyl, fel y terfynwyd pob peth yn heddychol. Triniai yr hen wr gyda thynerwch mam fedrus gyda phlentyn anniddig. Yr oedd Mr. Stephens wedi darparu anifail i'w gario, fel yr aethom hyd y

---

* *Diwygiwr* 1843, tudal. 249.

Brychgoed yn gysurus iawn, a chafwyd yn yr hen gapel, y pryd hwnw, oedfa ddymunol. Dranoeth yr oeddym i fod yn Nghwmwysg ganol dydd, lle y cawsom lonaid y capel, ond cyn diwedd yr oedfa, trodd yn wlaw mawr, er i ni gael tywydd hyfryd yr holl daith hyd hyny. Y noson hòno yr oedd cyfarfod blynyddol Llanymddyfri yn dechreu, yr hwn yn y blynyddoedd hyny oedd yn gynulliad lluosog o weinidogion a phobl; ac wedi aros yno dros y noson gyntaf ac oedfaon y boreu, saith a deg, brysiasom i ddychwelyd gartref, wedi pythefnos o daith o'r fath hapusaf, y gyntaf i ni yn nghyd, ond a ddilynwyd gan luaws o rai cyffelyb, y rhai y mae eu hadgofion oll yn felus, er yn gymysgedig â llawer o brudd-der.

Rhaid i ni yma derfynu y bennod hon, er nad ydym eto ond ar drothwy ei fywyd gweinidogaethol yn sir Gaerfyrddin. Brysiasom heibio i lawer o ddygwyddiadau dyddorol i ni, ond digon tebyg na buasent felly i lawer o'n darllenwyr, ac o bosibl fod hyny yn wir am lawer o'r hyn a ysgrifenasom; ond y mae yr holl fân bethau hyn yn help i ddeall neillduolion y cymeriad sydd dan ein sylw.

Pennod VIII.

"YSGRIFENYDD WEDI EI DDYSGU I DEYRNAS DDUW."

Llanelli yn ffafriol i'w ogwyddiadau llenyddol—Esboniad Barnes—Ei benderfyniad i'w gyfieithu—Olnodiad o'i eiddo ar foreu godi—Barn y Parch. J. Davies yn yr 'Adolygydd'—Llwyddiant yr Esboniad—Cyfarfodydd sir Gaerfyrddin—Gweinidogion fel gwrandawyr—Blinder yn dyfod i mewn—Cyfundeb Mynwy—Y Parch. H. Jones a'r Parch. D. Rees—Cyfarfod Salem—Y Penderfyniad—Rhwygo Eglwys Heol Awst—Anghymeradwyaeth o'r gweithrediadau—Y Ddyled Sirol—Y daith yn mhen uchaf y sir—Cystadleuaeth ganu yn Mharc Taliaris—Diwedd y ddyled sirol—Y cyffroad dros Addysg—Cyfarfod Mr. Stephens, Brychgoed, yn Mhencadair—"Talcen Coffin"—Dyled Castle street, Abertawy—Y Parch. E. Watkins—Taith gyntaf Mr. Rees i Loegr—Dyfod i gydnabyddiaeth â H. Richard, Ysw., A.S.—Adroddiad Mr. Richard yn Norwich—Cymanfa Abergorlech—Yn y gadair—Cymanfa Solfach—Pregethu yn nodedig yno ar Ddirwest—Anffodion y daith hono—Ei gystudd yn 1847—Cymanfa Siloa—Cyfarfodydd Bwlchnewydd a Phentretygwyn—Pregeth Dafydd a Goliath—Ymweled â Liverpool, Manchester, a Mon—Cymanfa Llanerchymedd—Gogwyddo i ymadael â Llanelli—Derbyn galwad o Cendl.

YR ydym wedi dilyn Mr. Rees hyd yn Llanelli, ac wedi ei weled yno yn hapus yn ei berthynas â'r eglwys yn Siloa, ac yn ei holl gylchoedd lleol, yn gystal ag yn ei gysylltiadau cyhoeddus yn y sir. Nis gallasai neb fod yn fwy felly. Ond y mae ganddo hefyd ryw syniad am fywyd heblaw hapusrwydd a mwynhad, ac y mae yn dyfod i deimlo fod ei linynoedd wedi syrthio mewn lleoedd mor hyfryd, nid er mwynhad yn unig, ond er gwasanaeth a defnyddioldeb ychwanegol. Mae eto yn mlodau ei ddyddiau, heb fod yn llawn ddeng mlwydd ar hugain oed, yn iach a chryf o gorff a meddwl, fel od oes gwaith neillduol iddo i'w wneud, mai dyma yr adeg iddo i ymaflyd ynddo, a'i wneud â'i holl egni. Parodd ei agosrwydd i wasg *Y Diwygiwr* i'w ogwyddiadau llenyddol gryfhau, ac o'r diwedd penderfynodd ymgymeryd â chyfieithu *Esboniad Albert Barnes ar y Testament Newydd.*

Nid oes achos dweyd pwy oedd Albert Barnes. Ddeugain mlynedd yn ol, efe oedd yr esboniwr mwyaf poblogaidd yn Lloegr ac America; ac y mae yn amheus a ddaeth yr un ar ei ol i'w gymharu âg ef fel esboniwr poblogaidd i'r werin. Mae yn ddiau fod esboniadau mwy dysgedig a beirniadol, ond i ddarllenwyr cyffredin y mae yn anhawdd cael yr un a ddaw i fyny âg ef. Mae wedi esbonio yr oll o'r Testament Newydd, ac amryw o lyfrau yr Hen Destament. Dygwyd gwahanol argraffiadau o'i Esboniad ar y Testament Newydd allan yn olynol; a chyn pen pymtheng mlynedd wedi ymddangosiad y gyfrol gyntaf, sicrheid fod mwy na MILIWN o gyfrolau wedi eu gwasgaru yn America, a Lloegr, a'r Trefedigaethau. Ysgrifenwyd ei Esboniad gan yr awdwr yn nhymhor ei weinidogaeth i'r Eglwys Henadurol yn Philadelphia; ac ysgrifenwyd y cwbl ganddo cyn naw o'r gloch y boreu, oblegid penderfynodd wrth ei ddechreu na cha'i y gwaith hwnw mewn un modd ymyraeth â'i ddyledswyddau fel gweinidog. Codai yn blygeiniol iawn, fel y byddai erbyn awr arferol dynion eraill o fyned at eu gorchwylion, wedi gweithio am bump o oriau. Parodd darllen Esboniad Albert Barnes, a chlywed am ei boblogrwydd, a'r gymeradwyaeth gyffredinol a roddid iddo, i Mr. Rees benderfynu ymaflyd yn y gorchwyl mawr o'i gyfieithu i'r iaith Gymraeg; ac yr oedd fod swyddfa y *Diwygiwr* yn ymyl i'w argraffu yn gymhelliad ychwanegol i wneud hyny.

Da iawn y cofiwn ei gyfarfod pan yr oedd cyfieithu Esboniad Barnes wedi myned a'i holl fryd. Yr oedd Cyfarfod Chwarterol sir Gaerfyrddin i'w gynal yn Gwynfe, Hydref 21ain a'r 22ain, 1844, a chyfarfuasom â Mr. Rees, Llanelli, ac yntau yn Nghorsto, aneddle glyd y Parch. R. Pryce, Cwmllynfell, ar ein ffordd yno. Yr oeddym ni yn dygwydd bod ar y pryd yn y rhan hòno o Forganwg, a hwythau yn dyfod i fyny i Cross Inn a Chwmaman, a thros y Mynydd Du dranoeth. Taith i'w chofio ydoedd. Byddai yn hawdd i ni ymhelaethu am dani. Ond nid oedd dim yn mryd Mr. Rees ond Esboniad Barnes. Dyna oedd ganddo yn nhy Mr. Pryce y noson hòno; am hyny y soniai ar draws pob peth wrth fyned a dychwelyd dros y mynydd. Holai bob un o'r gweinidogion yn Gwynfe a oeddynt wedi gweled Esboniad Barnes; a mawr fel y canmolai ef, gan ychwanegu ei fod yn bwriadu ei gyfieithu i'r Gymraeg. Nid oedd y rhan fwyaf o honynt, mwy na ninau, wedi clywed dim am dano hyd hyny; ac o'r braidd nad amheuent yn fwy ei gymhwysder ef i'w gyfieithu nag yr amheuent deilyngdod yr Esboniad. Ond yr oedd wedi gosod ei galon o ddifrif ar y gwaith, ac ni throai yn ol er neb; ac yr oedd Mr. Rees, Llanelli, yn dra chefnogol i'r anturiaeth. Yn ddioed daeth yr hysbysiad allan am dano, a dechreuwyd casglu derbynwyr iddo, a chychwynodd yn obeithiol iawn. Ymosododd ar unwaith ar y gorchwyl. Dilynodd esiampl Albert Barnes i godi yn foreu i wneud y gwaith, a pharhaodd felly am fisoedd. Ysgrifenodd at Mr. Barnes am ychydig o hanes ei fywyd, yr hyn a gafodd, a chyhoeddodd ef yn y *Diwygiwr* am Medi, 1845; ac yn nglŷn â hyny ceir yr olnodiad a ganlyn o'i eiddo ef ei hun, yr hyn a ddengys fel yr oedd boreu godi wedi myned a'i holl fryd; ac er na pharhaodd yn hir i godi yn blygeiniol felly, eto nid oedd hir gysgu yn brofedigaeth iddo weddill ei oes.

> "Os dygwydd i'r rhai hyny a arferant orwedd yn eu gwelyau hyd wyth neu naw o'r gloch y boreu ddarllen y llythyr hwn, tybiaf y bydd yn lled anhawdd iddynt wneud hyny heb wrido. Mewn llythyr arall a dderbyniais oddiwrth Mr. Barnes, ychydig fisoedd yn ol, dywed mai yn 1830 y dechreuodd ysgrifenu ei sylwadau, ac na ddarfu iddo ysgrifenu un linell o honynt wedi naw o'r gloch y boreu. Nid oes ond pymtheng mlynedd oddiar hyny, ac y mae y gwr parchus eisoes wedi cyhoeddi pedair cyfrol ar ddeg o'i sylwadau ar yr Hen Destament a'r Newydd, *a'r cwbl yn yr amser y mae miloedd yn ei dreulio yn eu gwelyau.* Mae rhai yn siglo gwledydd â dylanwadau moesol, tra y byddo eraill yn ymestyn ar eu glythau. Ni ragorodd un cysgwr hir y boreu erioed mewn dim. Mae Mr. Barnes, gydag ysgrifenu cyfrol o'i sylwadau ar yr ysgrythyrau bob blwyddyn, yn llanw ei swydd fel gweinidog un o'r eglwysi lluosocaf yn America, yn teithio canoedd o filldiroedd bob blwyddyn, yn pregethu agos bob mis mewn cylchwyliau, cymdeithasau cenadol, cyfarfodydd diwygiaeth, &c., ac ä ei law gyda phob achos da sydd yn tueddu at lesoli y byd. Pa beth da na wna meddwl galluog, calon rasol, a diwydrwydd diatal? Gwyn fyd na byddai pawb, yn enwedig gweinidogion a phregethwyr yr efengyl, yn fwy tebyg i'r dyn mawr a defnyddiol hwn."

Gwelir mor llwyr yr oedd wedi ei lyncu gan yr awdwr a'i waith. Bu cyfieithu Esboniad Barnes yn ddysgyblaeth nodedig iddo ef ei hun. Yr oedd cyfnewidiad amlwg i'w weled yn ystwythder a naturioldeb y cyfieithiad fel yr elai yn mlaen, rhagor yr hyn ydoedd ar y dechreu; a daeth ar ol hyny yn un o'r rhai perffeithiaf fel cyfieithydd. Mewn ysgrif ar Albert Barnes gan y Parch. J. Davies, Caerdydd, wedi hyny yn yr *Adolygydd* am Ragfyr, 1851, ceir cyn terfynu y crybwyllion canlynol am y cyfieithydd:—

"Byddem ddiffygiol o ddiolchgarwch, gwladgarwch, cenedlgarwch, a chrefyddgarwch pe gorphenem ein sylwadau heb ddweyd gair am y cyfieithiad Cymreig a'r cyfieithydd. Ychydig, os neb, o ddarllenwyr yr *Adolygydd* sydd heb fod yn bersonol adnabyddus â'r cyfieithydd. Mae wedi bod yn pregethu, ar wahanol brydiau, yn agos holl brif eglwysi Annibynol Dehau a Gogledd Cymru; a phob lle ag y bu, os cafodd hwyl weddol, gan nad pa un a oedd yn ei fan goreu ai peidio, gadawodd argraffiadau ar ei ol a bar i'r gynulleidfa ei gofio tra y byddont ar y ddaear. Nid ydym yn gwybod am un pregethwr sydd mor effeithiol i fyned at ffynonell y dagrau, gan nad ar ba fater y bydd yn traddodi. Mae ei olwg yn ddiaddurn, difrifol, a theimladwy ; ei lais yn doddedig, galarus, a nerthol ; ei bregeth yn eglurhaol, athrawiaethol, a chymhwysiadol, yn cynyddu yn ei grym a'i heffaith o'r dechreu i'r diwedd, nes, cyn gorphen, y bydd y lle yn wlyb gan ddagrau y gynulleidfa fawr, oblegid cynulleidfa fawr a gaiff efe gan nad pa bryd a pha le y byddo yn pregethu. Bydd ganddo bob amser gyflawnder ac amrywiaeth diddarfod o hanesion byrion i gludo cynwysiad ei faterion mawrion a phwysig i dre, nes nad ydyw byth yn pregethu heb gael effaith. Pan ddaw ef i gwrdd misol neu chwarterol, teimlir yn bur gefnog, pe na byddai yno ond ei hunan. Aiff, os bydd angen, a'r cwbl o'r oedfaon, naill ai ar ei ol ai ar ei gefn yn berffaith dawel, didwrw, ac anrhydeddus; bydd ef yn ymddangos yn eithaf didrafferth, a phawb arall yn eithaf diofid. Buom lawer gwaith, yn nghwsg a dihun, yn ei debygu i ryw beiriant anferth ei faint, yn llusgo naw neu ddeg o fynyddau mawrion ar ei ol, heb fod yn ymwybodol ei fod yn symud dim ond ei hunan. Mae ei iaith bob amser yn dda, cywir, a nerthol; ei wybodaeth gyffredinol yn eang, a'i adnabyddiaeth o weithiau duwinyddol yn wir ganmoladwy. Credwn yn onest ei fod mor gyfarwydd â gweithiau enwog y Puritaniaid, ag ydyw âg enwau tai cymydogaeth Capel Isaac, ei ardal enedigol. Fe allai y byddai yn anhawdd cael dyn arall sydd wedi anghofio cyn lleied o'r hyn y mae wedi ei ddarllen. Gwyr hanes a phris agos bob llyfr duwinyddol a gyhoeddwyd yn Lloegr, Cymru, ac America yn ystod y can' mlynedd diweddaf. Mae ei sel dros athrawiaeth bur yn gref a thanllyd, a'i atgasrwydd at Babyddiaeth yr Eidal ac athroniaeth yr Almaen yn gryf fel angeu, er ei fod yn un o'r rhai mwyaf llariaidd a mwyn ei ysbryd. Nid ydyw Mr. Rees eto yn ddeugain oed, ac felly gobeithiwn y diogela Rhagluniaeth ei einioes a'i iechyd am flynyddau lawer eto, fel y caffo weled llwyddiant mawr ar ei lafur amryfath. Mae ei gyfieithiad o Esboniad Mr. Barnes yn gywir, eglur, ac ystwyth. Yr ydym wedi bod yn darllen yr un rhanau yn y Gymraeg a'r Saesoneg, a theimlem lawn cymaint o flas ar y cyfieithiad ag ar y gwreiddiol. Mae yr iaith y peth y dylai fod, yn dda a syml, heb fod yn rhy uchel ar un llaw, nac yn rhy isel a dichwaeth ar y llaw arall. Pe byddai raid i ni fod wrth un esboniad, Barnes fyddai hwnw; a phe byddai raid i ni ddewis naill ai copi Saesoneg neu Gymraeg, er mwyn pleidio llenoriaeth Feiblaidd ein gwlad, dewisem y cyfieithiad, ac ni fyddem ddim ar ein colled, os ä y cyfieithydd rhagddo i orphen ei waith."

Cafodd y gwaith gymeradwyaeth gyffredinol, ac enillodd y cyfieithiad ganmoliaeth uchel. Ni throdd yr anturiaeth allan yn arianol mor llwyddianus ag y dysgwylid. Colledwyd ef mewn llawer o'r derbynwyr, trwy i luaws a ddechreuodd ei dderbyn ei roddi i fyny, ac eraill heb dalu, er parhau i'w dderbyn; ac yn mhen amser, aeth y gwaith yn afreolaidd iawn yn ymddangosiad y rhanau, yr hyn a barodd i lawer o'r derbynwyr goreu ddiflasu, fel rhwng y cwbl na bu y gwaith yn ffynhonell o lawer o elw iddo, ac nid oedd yntau yn un o'r rhai goreu i ofalu am bethau o'r fath. Safodd y gwaith am ysbaid, ond yn mhen amser, prynodd Mr. Thomas Gee, Dinbych, ei hawl ynddo ar yr amod iddo ef barhau i'w gyfieithu, yr hyn a wnaeth gan mwyaf, fel y dygwyd allan y gwaith yn gyflawn ar y Testament Newydd, er i hyny gymeryd amser maith. Ond yr oedd yn llafur mawr; yn llawer mwy yn ddiau nag y meddyliodd wrth ddechreu arno. Erys er hyny yn gofadail i'r oesau a ddel o'i lafur diorphwys, yn gystal ag yn fendith anmhrisiadwy i'n cenedl.

Ond mewn pregethu a chyrchu i gyfarfodydd yr oedd ei hyfrydwch; ac yr oedd myned i gyfarfodydd yn sir Gaerfyrddin ar y pryd yn wir fwynhad. Dysgwylid yn awyddus am y cyfarfodydd chwarterol, a chyfarfyddid yn llawer amlach na hyny mewn rhyw gyfarfod neu gilydd; ac er na dderbynid unrhyw gydnabyddiaeth am fyned iddynt, eto ni byddai byth brinder pregethwyr. Teimlai y gweinidogion fwynhad mewn gwrando eu gilydd; ac arwydd ddrwg ar bregethwr ydyw ei fod yn ddiawydd am glywed eraill. Ni ragora y cyfryw. Mae y dyn da a synwyrol yn dysgu rhywbeth oddiwrth bawb; ac yn y rhai mwyaf diffygiol efe a wel rywbeth i'w ochel, os na wel ddim i'w efelychu. Yr oedd clywed eu gilydd yn pregethu yn rhan fawr o fwynhad cyfarfodydd sir Gaerfyrddin yn y cyfnod hwnw. Gwrandawent yn siriol a diwenwyn, fel yr oedd eu gweled yn galondid i'r neb fyddai yn pregethu; ac o honynt oll nid oedd gwell gwrandawr na Mr. Rees, Siloa. Nid ar rai y gwrandawai yn siriol, ac nid ar amserau y byddai mewn hwyl; ond ceid ef bob amser yn "esgud i wrando," ac os tybiai fod rhyw un gwanach na'i gilydd ar hwnw y gwrandawai siriolaf. Yr oedd carueiddiwch ei natur yn peri ei fod yn cael ei anwylo yn mhob cylch, ac yn gymeradwy gan bawb. Y fath undeb ag a fodolai yn sir Gaerfyrddin yn yr adeg hòno, sydd yn d'od agosaf i'r syniad sydd genym am yr undeb ddylai fod rhwng gweinidogion ac eglwysi Annibynol; undeb serch a chalon yn diogelu cydweithrediad i'r un amcan, heb unrhyw rwymyn ond "cariad, yr hwn yw rhwymyn perffeithrwydd."

Ond ni pharhaodd y tawelwch yma yn hir. Wedi hindda daw ystorm. Chwythodd tymhestl gref dros sir Gaerfyrddin; a theimlodd siroedd eraill hefyd oddiwrth ei heffeithiau. Rhanwyd teimladau y gweinidogion, terfysgwyd amryw eglwysi, rhoddwyd cyfle i ddynion anesmwyth sydd a'u bryd ar wneud drwg i ddangos yr ysbryd oedd o'u mewn; ac, i fesur mawr, effeithiodd i chwerwi meddwl llawer o'r bobl oreu. Buasem yn gadael yr amgylchiadau i fyned i dir anghof, ped ymgynghorasem â'n teimladau; ond y mae dygwyddiadau o'r fath yn ffeithiau, arosol yn hanes eglwys neu enwad; ac y maent i fod er rhybudd neu addysg i'r rhai a ddel ar ol. Nid oedd dim yn nglŷn â hwy oedd a fynai â chymeriad moesol neb, onide taflasem len drostynt; ond mater o farn a doethineb ydoedd; a chan fod gan wrthddrych y Cofiant hwn law, nid anamlwg ynddo, nid ydyw yn anmhriodol cyfeirio ato yn nglŷn â'i goffadwriaeth ef.

Wedi marwolaeth y Parch. J. Breese yn nechreu Awst, 1842, yr oedd tipyn o bryder pwy a ddewisid yn olynydd iddo yn Heol Awst, Caerfyrddin. Heol Awst ar y pryd hwnw oedd yr eglwys a safai uchaf yn yr enwad. Cyn diwedd Medi, 1844, rhoddodd alwad i'r Parch. H. Jones, Tredegar, (Cromwel o Went), a chydsyniodd yntau â'r gwahoddiad. Nid oedd yr alwad yn hollol unol, ond yr oedd hwyrach yn llawn mor unol ag y gallesid dysgwyl hefyd mewn eglwys o'i nifer. Nid oedd ychwaith unrhyw afreoleiddiwch yn y modd y gweithredwyd gyda golwg ar roddi yr alwad. Yn wir y mae yn rhaid i ni ddweyd, mai yn anaml y gwelsom eglwys yn gweithredu yn fwy rheolaidd a chyfansoddiadol yn nglŷn â rhoddi galwad i weinidog. Ond nid oedd ei dewisiad mewn un modd yn foddhaol gan fwyafrif gweinidogion y sir, ac yr oedd yn ddolur i deimladau llawer o honynt. Gwir nad oedd ganddynt hwy lais yn y mater, ond yr oedd ganddynt hawl i draethu eu barn ar yr hyn a wneid. Yr oedd teimladau blin a chwerw rhwng Mr. Jones, Tredegar, a Mr. Rees, Llanelli, er's llawer o flynyddoedd; ac, fel y gallesid dysgwyl, yr oedd cydymdeimlad gweinidogion sir Gaerfyrddin â Mr. Rees. Yr oedd y ddau agos yn gyfoed, wedi bod yn efrydwyr yn y Drefnewydd yr un pryd; ac wedi dechreu eu gweinidogaeth, y naill yn Nhredegar a'r llall yn Llanelli, bron yn gyfamserol; ac yr oedd y ddau mewn llawer o bethau yn gyffelyb. Ganwyd y ddau i deyrnasu; ac ni phenderfynwyd erioed rhyngddynt y cwestiwn byth-ddadleugar, "Pwy sydd fwyaf?" Yn ystod y cynhwrf Siartaidd, ymddangosodd amryw erthyglau yn y *Diwygiwr*, oedd, yn ol barn Mr. Jones, Tredegar, yn tueddu i enyn y fflam, ac i gario yr ysbryd gwerinol i'r eglwysi nes eu terfysgu. Yr oedd amryw o'r eglwysi wedi rhwygo, a chyhuddid Mr. Rees o gefnogi y fath ysbryd aflonydd trwy ei ysgrifau yn y *Diwygiwr;* a'i fod hefyd, allan o'i swyddfa, yn anfon "Llythyrau Cymeradwyaeth" argraffedig, yn ol y ffurf a gymeradwywyd gan y Cymanfaoedd, i eglwysi wedi eu ffurfio yn afreolaidd. Cymerodd y ddau safiad gwahanol hefyd yn nglŷn â'r achos dirwestol. Yr oedd Mr. Rees, fel y gwelsom, yn ddirwestwr pybyr; tra yr oedd Mr. Jones, o'r ochr arall, yn wrth-ddirwestwr digêl; ac mewn pwyllgor yn Ngholeg Aberhonddu daeth y ddau i wrthdarawiad anhapus ar y mater. Ond pe na ddygwyddasai ychwaneg na hyny, digon tebyg y buasai pawb arall yn myned heibio i'r cwbl gan ei adael rhwng y ddau; ond yn anffodus cyhoeddodd Mr. Jones bamphledyn yn dwyn yr enw *Gelyn Anghrist*, yr hwn nad oedd ond ymosodiad sarhaus, a chableddus yn wir, ar Mr. Rees, a chreodd hwnw gydymdeimlad mawr âg ef; a phan ddeallwyd fod awdwr y fath bamphledyn yn dyfod yn weinidog i Heol Awst, ac i gyfundeb sir Gaerfyrddin, aeth llawer i deimlo yn gynhyrfus iawn; ac i benderfynu na dderbynid ef oni alwai yn ol y cyhuddiadau a gynwysai *Gelyn Anghrist.* Cododd y cydymdeimlad â Mr. Rees yn uchel iawn. Y Parchedigion Josuah Thomas, Adulam, Merthyr (gynt), ond oedd erbyn hyn yn weinidog yn Bethlehem, Llangadog, a T. Rees, Siloa, oedd yn cymeryd y llaw flaenaf yn y mater; oblegid eu bod ill dau yn gwybod mwy o'r amgylchiadau na neb arall, gan nad oeddynt ond yn ddiweddar, mewn cymhariaeth, wedi symud o Forganwg, ac yn adnabyddus iawn yn Mynwy. Bu y cwestiwn pa beth a wneid o dan sylw y Gweinidogion mewn modd anffurfiol yn nglŷn âg agoriad Capel Myddfai, Tachwedd yr 20fed a'r 21ain, 1844. Yr oedd cyfarfod i'w gynal yn Salem, gerllaw Llandilo, yn nglŷn â'r hyn a elwid y "Ddyled Sirol;" a phenderfynwyd dwyn y mater gerbron yno. Yr oedd Cyfundeb Mynwy yn flaenorol wedi rhoddi cymeradwyaeth uchel i Mr. Jones, Tredegar, ac yr oedd y gymeradwyaeth hòno wedi ei harwyddo gan weinidogion sir Fynwy, ac eraill, ac wedi ei chyhoeddi yn y *Diwygiwr.* Cymerodd Cyfarfod Salem, fel ei gelwid, a'r hwn a ddaeth yn nodedig iawn yn y cyfnod hwnw, y gymeradwyaeth o dan ei sylw; a phenderfynwyd ar yr hyn a ganlyn:—

"Wedi dwys ystyried y 'gymeradwyaeth a'r diolchgarwch' a arwyddwyd yn nghyfarfod chwarterol Sirhowy ar y 6ed o Dachwedd, gan weinidogion Mynwy i Mr. Hugh Jones, ac ystyried ei pherthynas â'r cyfundeb hwn, penderfynwyd—Fod y cyfarfod, tra yn awyddus iawn i ymddwyn yn frawdol a charedig tuag at eu brodyr yn Mynwy, i feithrin ysbryd cydweithrediad Cristionogol a thangnefeddus, ac i ymgadw yn hollol oddiwrth bob peth fyddo yn tueddu i waethygu caritor Mr. Jones gerbron y cyhoedd, eto yn teimlo yn rhwymedig i sylwi yn gyhoeddus ar y gymeradwyaeth hòno, oblegid yn

1. Tra y darlunir gwrthddrych y gymeradwyaeth fel gwr tangnefeddus, pwyllog, arafaidd, &c., ac y dywedir mai efe a ddygodd gyfundeb Mynwy i'w drefn a'i agwedd bresenol, nis gall hyn lai nag ymddangos yn rhyfedd i ni wrth ei gymharu â hanes Cynadleddau Mynwy, sydd yn awr i'w gweled ar wyneb yr *Efangylydd* a'r *Diwygiwr,* ac yn argraffedig ar feddyliau y lluaws trwy y mynyddoedd a'r broydd hefyd.

2. Ei bod yn wybodus iddynt mai Mr. Jones yw awdwr y papyryn hwnw a elwir "*Gelyn Anghrist.*" Pa fodd y gallasai brodyr a barchwn mor drwyadl ar gyfrif eu dawn, eu sel, eu gwybodaeth, eu sobrwydd, eu duwioldeb, a'u defnyddioldeb mawr, gymeradwyo awdwr y papyryn haerllug hwnw yn y fath fodd, ac ar yr un pryd dderbyn y rhai a enllibir i'w tai, i'w pulpudau, ac i'w mynwesau, sydd tuhwnt i'w deall. Os bernir y "*gelyn*" yn ddernyn o enllib maleis-ddrwg, pa fodd y gellir cymeradwyo yr enllibiwr? Ac os bernir y rhai a enllibir yn euog o'r cyhuddiadau a ddygir yn eu herbyn, pa fodd y cyd-ddygir â hwy yn eu drwg? "Nid oes genym ni gyfryw ddefod a hon, na chan eglwysi Duw."*

Yn canlyn y mae enwau unarbymtheg o weinidogion oeddynt yn sir Gaerfyrddin ar y pryd, ac y maent oll, ond dau, wedi eu casglu at eu pobl; ac fel un o'r ddau sydd yn aros, a'r ieuengaf o'r oll a'i harwyddodd, y mae yn deg i ni gael dweyd pa fodd yr ymddengys i ni yn awr ar ol mwy na deugain mlynedd o ystyriaeth ac adfyfyriad. Yr oedd gan weinidogion Sir Gaerfyrddin berffaith hawl, can belled ag yr oedd hyny yn myned, i wneud datganiad o'r fath, fel y mae gan unrhyw nifer o bersonau hawl i ddatgan eu cymeradwyaeth neu eu hanghymeradwyaeth o weithrediadau unrhyw berson neu gyfundeb. Beth bynag a wneir yn gyhoeddus y mae gan y cyhoedd hawl i osod eu barn arno. Ond y mae y cwestiwn o ddoethineb i'w ystyried bob amser o flaen y cwestiwn o hawl, ac y mae yn bosibl i gamarferiad dynion, hyd yn nod o'u hawliau, wneud mwy o niwed nag o les; ac mewn enwad ac eglwys, yn gystal ag mewn arferion personol, y peth cyntaf i'w ystyried ydyw pa beth sydd yn llesàu? Beth fydd o fwyaf o fantais i grefydd? Mae y *modd* y gweithredir, yn aml iawn, yn peri fod yr hyn sydd yn dda mewn amcan yn waeth na bod yn ddieffaith. Bu y *modd* y gweithredwyd yn yr amgylchiad yma yn achlysur o lawer o ofid. Camgymeriad oedd dwyn y peth dan sylw mewn cyfarfod achlysurol, ac nid mewn cyfarfod chwarterol rheolaidd. Er fod cyfarfod Salem wedi ei alw yn ol penderfyniad cyfarfod chwarterol, eto yr oedd wedi ei alw i amcan neillduol yn nglŷn â'r ddyled sirol, ac yr oedd dwyn y fath benedyrfniad eithriadol gerbron yn dangos gormod o frys; ac yn rhoddi achlysur i ryw rai ddweyd ei fod yn cael ei wneud o'r tu cefn mewn cyfarfod nad oedd holl weinidogion y sir yn cael eu dysgwyl iddo. O'i wneud, gwell fuasai ei ohirio hyd y cyfarfod chwarterol rheolaidd, fel na chawsai neb gysgod sail i ddweyd fod dim yn cael ei wneud yn llechwraidd. Nid y datganiad, a gyhoeddasid, ychwaith oedd llythyr trosglwyddiad Mr. Hugh Jones o gyfundeb Mynwy i gyfundeb sir Gaerfyrddin, fel nad oedd dim a fynai sir Gaerfyrddin ag ef mwy na rhyw sir arall. Datganiad cyhoeddus oedd hwnw; a rhoddwyd iddo yn ychwanegol lythyr cyflwyniad o'r naill gyfundeb i'r llall, ac ar gyflwyniad y cyfryw lythyr y dylesid gwneud y gwrthdystiad. Buom lawer gwaith, ar ol hyny, yn synu na buasai rhai o'r gweinidogion oedd yno yn nghanol eu dyddiau, ac yn nodedig am eu synwyr, yn gweled anmhriodoldeb yr hyn a wneid. Llawer gwaith ar ol hyny y bu gwrthddrych y Cofiant hwn a ninau yn ymddyddan â'n gilydd ar y mater, ac yr oeddym yn hollol gydweled; ond wedi i'r adeg fyned heibio y cawsom weledigaeth eglur arno.

---

* *Diwygiwr* 1845, tudal. 30.

Ond gwnaed yn "Nghyfarfod Salem" beth oedd yn llawer mwy anamddiffynadwy na phasio y penderfyniad hwnw. Cwestiwn o ddoethineb oedd hyny. Ni buasai gan neb lawer i'w ddweyd yn erbyn y penderfyniad pe gadewsid ar hyny. Ond ychwanegwyd penderfyniad byr arall: "*Cydunwyd i gynorthwyo y brodyr yn Nghaerfyrddin a fwriadant ymddeol o Heol Awst.*" Daeth dau ddyn, oeddynt yn aelodau yn Heol Awst, i fyny i gyfarfod Salem i ddweyd eu bod yn bwriadu ymadael o Heol Awst y Sabbath y deuai Mr. Jones yno, a gofynent i weinidogion y sir ddyfod i'w cynorthwyo, ac yn nghyfarfod Salem penderfynwyd i wneud hyny! Nid oes amddiffyniad i'w wneud i'r fath benderfyniad. Nid oes un eglwys yn ddiogel os gweithredir felly. Mae yn myned o dan seiliau Annibyniaeth. Cydnabyddwn hawl y lleiafrif i ymddeol, ac ni wadwn hawl gweinidogion i fyned i bregethu iddynt, os bydd ganddynt resymau boddhaol iddynt eu hunain dros hyny. Ond ar bob cyfrif dylai pob cysylltiad rhyngddynt â'r eglwys a adawant fod wedi ei dori yn gyntaf. Nid oes hawl gan neb tra yn aelodau mewn eglwys i gynllunio i'w rhwygo, ac y mae y gweinidogion a elo i gynghrair â hwy, ac a addawant eu cynorthwy i hyny yn gyfranog o'u pechod. Yr ydym yn ysgrifenu yn gryf oblegid ein bod yn teimlo yn gryf ar y mater, ac yr ydym yn ei adael ar gof a chadw i'r rhai a ddel ar ol, nid fel ein syniad personol ein hunain, ond hefyd fel syniad gwrthddrych y Cofiant hwn, fel y cyd-ddatganwyd ef genym yn *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru*, am yr oll o'r hwn yr ydym yn gydgyfrifol; a dyna ein hesgusawd am ei ddwyn i mewn yma. Parodd yr helynt derfysg a blinder mawr. Bu yr achos gerbron yn y rhan fwyaf o'r cyfarfodydd chwarterol am y ddwy flynedd ddilynol; ac aeth yn ymbleidio ac yn ymryson yn y cyfundeb oedd hyd hyny yn nodedig am ei heddychlonrwydd. Pellhawyd brodyr oddiwrth eu gilydd, ac aeth llawer o flynyddau heibio cyn iachâu y clwyfau, os iachawyd rhai o honynt byth. Yn mhen agos i ddwy flynedd, ar ol cryn lawer o flinder, er tawelu meddyliau yr eglwysi, barnodd gweinidogion sir Gaerfyrddin mewn cyfarfod chwarterol a gynaliwyd yn Milo, Hydref 13eg a'r 14eg, 1846, yn ddoeth i basio y penderfyniad canlynol:—

> "Fod y gynadledd yn teimlo yn ddwys o herwydd sefyllfa annymunol pethau yn y sir hon, ac yn awyddus iawn hyd y mae ynom, yn unol âg egwyddorion uniawn a chydwybod bur, i symud ymaith bob achos tramgwydd; a chan yr ymddengys fod penderfyniadau cyfarfod Salem, a gynaliwyd Rhagfyr 12fed, 1844, wedi blino meddyliau brodyr cydwybodol a chrefyddol, addefwn yn awr i ni fod yn frysiog ac anmhrydlon yn ein gweithrediadau, er ein bod yn gweithredu yn gydwybodol, ac oddiar yr egwyddorion puraf." *

Cofiwn yn dda mor hwyrfrydig oedd rhai brodyr i foddloni iddo, ac mor ochelgar oeddynt yn nghylch ei eiriad; ond llwyddwyd o'r diwedd i'w basio yn hollol unfrydol; ac yn y cyfarfod chwarterol a gynaliwyd yn Abergwili y Chwefror canlynol, gwnaeth y Parch. H. Jones ymddiheurad o'i du yntau, a phenderfynwyd claddu yr oll a fu, a derbyniwyd ef i gyfundeb y sir, a chyda hyny dygwyd yr helynt blin, yn gyfundebol, i derfyniad, er i deimladau personol llawer aros yn hir yn archolledig. Rhoddasom hyn fel rhybudd oddiar brofiad personol, i frodyr ieuainc, na thyner hwy i mewn i gwerylon personol, eglwysig, a chyfundebol, er y gallent gael eu cario yn mlaen o dan gochl egwyddor a chydwybod, ond erbyn eu chwilio ceir mai eiddigedd personol a drwgdeimlad sydd fynychaf wrth wraidd y rhan fwyaf o honynt.

---

* *Diwygiwr* 1846, tudal, 348.

Yr ydym eisoes wedi cyfeirio at y "Ddyled Sirol." Dyled ydoedd a gymerwyd gan weinidogion y sir oddiar nifer o eglwysi oedd yn llethu o dan eu beichiau. Wedi y cydymegnïad cyffredinol, ymgymerodd y rhan fwyaf o'r siroedd â chynorthwyo y lleoedd mwyaf dyledog o'u mewn. Elai y gweinidogion yn gyfrifol am swm o arian a gymerid oddiar nifer o leoedd, a rhwyment eu hunain mewn *notes* i ofalu am y corff a'r llog. Yr oedd y cyfanswm yn sir Gaerfyrddin yn rhyw £600 wedi eu cymeryd oddiar yr eglwysi yn symiau o £30 hyd £100; ac yr oedd rhai gweinidogion wedi arwyddo llawer mwy o *notes* nag eraill, ond yr oedd y rhan fwyaf yn rhwym yn rhai o honynt, oddigerth ryw ddau neu dri o'r rhai sydd bob amser yn llwyddo i gadw eu hunain allan o bobpeth o'r fath. Camgymeriad mawr oedd i neb arwyddo o dan y fath amgylchiadau, gan nad oedd unrhyw gorfforiaeth i syrthio arno. Pan yn arwyddo dros eglwys, y mae yr eglwys a'r eiddo sydd ganddi wrth gefn, ond nid yw cyfarfod chwarterol mewn Annibyniaeth yn gorfforiaeth o gwbl. Nid oedd ganddynt ddim hawl ar yr eglwysi, oni welent yn dda, ac yr oedd rhai yn gwneud tipyn i dalu y llogau, ond yr oedd corff y ddyled yn aros. Adnewyddwyd rhai o'r *notes*, wrth newid dwylaw, fel y daeth y rhai ieuengaf, a'r rhai a ddaethai ddiweddaf i'r sir yn rhwym fel y rhai hynaf. Nid oedd neb parotach i arwyddo y *notes* na Mr. Rees, Siloa, er na ddychymygodd ei galon erioed y buasai raid iddo dalu dim. Teimlid y dylesid gwneud rhyw ymdrech i dalu y ddyled; ac yr oedd cyfarfod Salem wedi ei alw i ymgynghori am ryw gynllun i wneud hyny. Cytunwyd ar gynllun, a rhanwyd y sir yn bump o ddosbarthiadau, ac enwyd dau weinidog i ymweled â phob dosbarth er cael addewidion i dalu y ddyled. Disgynodd ar Mr. Rees, Siloa, a ninau i fyned i ran uchaf sir Gaerfyrddin, ac yn ngwanwyn, 1845, cychwynasom ar daith. Cyfarfuasom ar nos Lun yn Nghapel Isaac; ond ychydig fu ein llwyddiant yno. Yr oeddynt ar y pryd heb weinidog, er i'r Parch. Josuah Thomas sefydlu yno yn fuan ar ol hyny. Yr oedd yr hen gapel wedi myned yn adfeiliedig, a sonient am ei ail-adeiladu; ond yr oeddynt wedi son lawer gwaith am hyny, ond heb ysbryd i ddechreu arni. Pa fodd bynag, yr oedd hyny yn ddigon o esgusawd ganddynt dros beidio gwneud fawr help i ni yn ein neges. Rhoddodd Mr. Rees yr achos gerbron mewn modd tyner a theimladwy, ac apeliodd atynt fel ei hen gydnabod, ac er fod hyny yn taro yn ddwfn ar eu teimladau, nid oedd yn tycio i fyned yn ddwfn i'w llogellau. Yr oedd Mr. Jones, Gwynfe, a Mr. Williams, Llandilo, yn yr oedfa, ond gadawsant ni i ymladd ein brwydr ein hunain; a chyda'r olaf, i'r Hafod, yr aethom i letya y noson hòno, a mawr y difyrwch a wnaeth o honom, er ei fod, fel ninau, yn rhwym am yr arian.

Boreu dranoeth yr oeddym i fod yn Salem, a daeth Mr. Williams gyda ni yno; ac yr oedd Mr. Jones, Gwynfe, yno yn ein cyfarfod, oblegid efe oedd gweinidog y lle. Buom yno ychydig yn fwy llwyddianus, er mai cyndyn iawn oeddynt ar y dechreu i addaw. Wrth eu cymhell, dywedai Mr. Rees fod Mr. Jones, y gweinidog, fel eraill, yn gyfrifol am yr arian; ac y byddai raid i ni eu talu ein hunain, oni chesglid hwy; a dysgwyliai trwy hyny enill eu cydymdeimlad; ond dywedai Mr. Williams, Llandilo, wrtho, nad oedd hòno yn ddadl mewn un modd gyda phobl Salem, oblegid y credent fod Mr. Jones yn fwy abl i dalu nag oedd neb o honynt hwy i dalu drosto; ac o'r braidd nad awgrymai fod rhai o honynt yn chwerthin yn ddystaw fod yr hen frawd wedi ei ddal; oblegid un glew oedd ef am gadw o bob maglau o'r fath. Pa fodd bynag, addawyd yn Salem lawn cymaint ag a ddysgwyliem. Aethom ein pedwar yn nghyd i'r Mardy i giniaw ar ein ffordd i Hermon erbyn yr hwyr. Yr oeddym yn myned ar ein hanifeiliaid trwy barc Taliaris; ac yr oedd yn foreu teg braf, a'r haul yn tywynu yn siriol, a'r holl olygfeydd o'n cwmpas yn brydferth a swynol; a rhywfodd, dygwyddodd i Mr. Rees ddweyd rhywbeth am ganu; a chymerodd Mr. Williams ef i fyny yn union gan wneud cryn ddifyrwch o hono, oblegid nid yn aml y gwelwyd neb a llai o fedr ynddo at ganu, o ran deall a llais. Yr oedd Mr. Williams yn ganwr rhagorol. Taflai fywyd i unrhyw gynulleidfa pan y rhoddai ei lais allan. Yr oedd Mr Jones hefyd yn deall cerddoriaeth yn dda, ac yn medru chwareu ar rai o offerynau cerdd. Yr oeddym ninau ein dau, yn hyny, yn dygwydd bod y rhai mwyaf didalent; a chymerai Mr. Williams ni yn ysgafn, oblegid yr oedd ganddo allu nodedig i'r hyn a elwir yn nhafodiaeth sir Gaer yn "rigan dyn," a heriai ni ein dau i ganu am y goreu, a chynygiai ddernyn grôt yn wobr, y rhai ar y pryd oedd newydd ddyfod allan, a dywedai y ca'i Mr. Jones fod yn feirniad. Llawer adroddiad sydd wedi bod ar yr hanes am ddeugain mlynedd, a llawer o ddifyrwch a wnaed o honom gan frodyr o'r herwydd; a chan fod pob adroddwr yn rhoddi iddi y ffurf a fynai ei hun; ni waeth i ni yma fynegu y peth yn hollol fel y bu; rhydd ddifyrwch i rywrai hwyrach, ac ni wna niwed i neb. Cymhellai Mr. Williams ni i wneud, ac fel rheswm dywedai nad oedd yno yr un dyn gerllaw i glywed, na buwch na dafad yn agos i ddychrynu, pa fath bynag fyddai y swn a wneid. Safasom o'r diwedd ar ganol y parc, a ffurfiwyd cylch. Yr oedd Mr. Jones yn berffaith ddifrifol, cauai ei lygaid, a gwasgai ei wefusau yn barod i wrando, ac i eistedd mewn barn; ond yr oedd Mr. Williams yn ymnyddu gan chwerthin, oblegid y gwyddai beth oedd i ddyfod. Dechreuodd Mr. Rees yr hen dôn, pe tôn hefyd, ar y geiriau, "Cofia, f'enaid, cyn it' dreulio dy oriau gwerthfawr yn y byd." Llusgai gyda'r llawr, mewn llais mawr dwfn, heb godi nodyn o'r dechreu i'r diwedd; ac er holl chwerthiniad Mr. Williams, aeth i'r diwedd heb gymeryd ei atal. Daeth ein tro ninau; ac yr oedd genym hen dôn ddirwestol a ddysgasem, mewn cyweirnod hollol wahanol i'n cydymaith,—"Clywch, clywch, soniarus udgorn dirwest—Enwau lawr, enwau lawr." Aeth Mr. Williams braidd yn fwy dilywodraeth nag o'r blaen; ond cawsom i'r diwedd. Yn awr am y feirniadaeth, yr hon a roddwyd gan Mr. Jones mor ddifrifol a phe buasai yn cyhoeddi ei ddedfryd ar achos bywyd. "Gan Thomas," meddai, "y mae y nosiwn ore am ganu; ond Rhys sydd yn gwneud y swn ffina;" ond ni ddyfarnodd y naill na'r llall o honom yn deilwng o'r wobr; ac felly y terfynodd y gystadleuaeth fythgofus hòno. Esgusoded y rhai gwanaf o'n darllenwyr y cyfeiriad chwareus yna. Gwyddom y gwna y rhai cryfaf o honynt hyny.

Y noson hòno yn Hermon buom yn fwy llwyddianus. Yr oeddynt hwy yno ar y pryd yn son am gael Mr. Thomas Jones o'r Bryn yn weinidog, a buont yn siarad â Mr. Rees yn ei gylch; ac ni buont yn hir ar ol hyny cyn rhoddi galwad iddo. Dydd Mercher yr oeddym yn Carmel a Chrugybar, a dydd Iau yn Tabor a Llansadwrn, a dydd Gwener yn Myddfai a Llangadog; a'r Sabbath, yr oedd ef yn myned i Gwynfe a Bethlehem, a ninau i Landilo a Phenybanc. Dyna oedd y cylch a ymddiriedwyd i ni, a gwnaethom ar y cyfan lawn cymaint a'n dysgwyliad. Buom ar ol hyny trwy yr un dosbarth yn casglu yr arian. Ond araf iawn yr oedd yr arian yn dyfod i mewn o rai dosbarthiadau. Cadwyd y peth i hongian am flynyddoedd, ac yr oedd rhai gweinidogion, er eu bod yn gyfrifol, yn hynod ddiofal hyd nes y gorfodwyd hwy. Casglasom ni ein dau lawer mwy na'n cyfran ni o'r oll yr oeddym yn gyfrifol am danynt; ond gan mai un pwrs oedd i ni i gyd, yr oeddym yn rhwym nes y buasai y geiniog olaf wedi ei thalu. Wrth weled fod pob cymhelliad i gydweithrediad er ei dilëu yn aneffeithiol, o'r diwedd penderfynwyd yn Nghymanfa sir Gaerfyrddin, a gynaliwyd yn Bethlehem, Llangadog, Mai 19eg a'r 20fed, 1847:—

> "Fod y cyfarfod hwn yn penderfynu, gan fod pob ymdrech sydd wedi bod hyd yma i dalu y ddyled sirol wedi profi yn aneffeithiol, nad oes dim i'w wneud, ond i bob gweinidog sydd yn gyfrifol mewn *notes*, am yr arian, i gymeryd y rhan sydd yn dygwydd arno o honynt, ac y dysgwylir er hyny i'r rhai nad ydynt yn rhwym i gynorthwyo y rhai sydd, a bod yr ail a'r drydedd ran o'r addewidion i fyned at hyny."

Dyna fu raid wneud yn y diwedd, er i ddwy flynedd arall fyned heibio cyn y cariwyd hyny allan; ac yn y cyfamser gwnai rhai eu goreu i gasglu er cyfarfod y swm oedd yn disgyn arnynt. Nid oedd ar Mr. Rees, ac un neu ddau eraill, ond saith swllt ar hugain i'w talu pan ranwyd y ddyled; ac yr oedd ef wedi gadael sir Gaerfyrddin pan wastadhawyd y cyfrifon. Er i'r peth gychwyn oddiar amcan cywir i helpu yr eglwysi oedd ar lethu, eto yr oedd i'r gweinidogion arwyddo y nodau, heb i'w heglwysi ymrwymo i'w digolledu, yn gamgymeriad hollol; a phe buasent yn gwneud hyny, dylasai y diaconiaid hefyd, o leiaf, gydarwyddo. Pa fodd bynag, deuwyd allan o honi heb ysigo neb.

Yn ystod y blynyddoedd hyn yr oedd Mr. Rees yn gweithio yn ddyfal yn ei gylch cartrefol, a chyda chyfieithu Esboniad Barnes, yn gystal a theithio i gyfarfodydd a chymanfaoedd. Anaml y gwelid ei eisieu yn nghyfarfodydd ei sir; ac oblegid hen gysylltiadau, yn gystal a chyhoeddiad yr Esboniad, elai yn fynych i Forganwg a Mynwy; ac yn achlysurol ceid ef mewn cyfarfodydd yn siroedd Penfro ac Aberteifi, ac yr oedd yn dringo yn uwch o hyd fel pregethwr, fel yr ymledai ei glod trwy yr holl eglwysi. Cymerai hefyd ddyddordeb mawr yn mhob symudiad cyhoeddus. Pan ddechreuodd cwestiwn addysg gyffroi y wlad, ac y bu symudiad ar droed am sefydlu Coleg Normalaidd yn Abertawy, ac y dechreuwyd casglu i'r perwyl hwnw, ac y casglwyd swm hefyd, ond fod y casglu a fu gan bawb i god dyllog, yr oedd ef yn un o'r rhai mwyaf blaenllaw. Rhanwyd Deheudir Cymru yn ddosbarthiadau, a phenodwyd ymwelwyr i bob dosbarth. Yn y flwyddyn 1846, rhoddwyd arno ef yn un, gyda rhyw gyfaill arall, i fyned trwy y rhan o sir Gaerfyrddin sydd yn ymylu â glànau Teifi o Ffaldybrenin hyd Gastellnewydd. Yn Mhencadair dygwyddodd iddo yn ddamweiniol gyfarfod â'i gyfaill Mr. Stephens o'r Brychgoed, yr hwn gyda Mr. Watkins, gweinidog i'r Bedyddwyr yn Nhreforris, oedd wedi bod drwy sir Frycheiniog ar yr un neges; ac yr oedd wedi parotoi araeth oedd a myn'd arni; a chan ei fod wedi cael cyfle i'w dweyd lawer gwaith, yr oedd yn medru arni. Yn Mhencadair rhoddwyd Mr. Stephens i siarad, ac er mai nid wrtho ef y dysgwylid yn benaf, eto efe a aeth a'r holl hwyl y noson hòno; ac nid rhyw lewyrch mawr oedd ar neb arall. Ar ol y cyfarfod canmolai Mr. Rees yr araeth, mor rhagorol yr oedd wedi gwneud. "Wel," meddai Mr. Stephens yn ei ffordd ei hun, "Wel 'does arna' i ddim o'ch ofn ch'i mewn rhyw gwrdd fel yna, neu am dipyn o araeth mewn *Tea Party*, ond pan wela' i *dalcen coffin* yn d'od i'r golwg, mi fydda' i yn cil'o yn y man." Ië siwr, pawb at y peth y byddo. Ac wrth "*dalcen coffin*," gwell oedd i bawb gilio os byddai Mr. Rees yno. "Dawn angladd" y galwai ei gyfaill ffraeth Mr. Stephens, Liverpool, ei ddawn ef; ac yn ddiau yn hyny yr oedd yn ddihafal. "Apostol y cywair lleddf" y galwodd rhyw un yn America ef; ond beth bynag oedd ei ddawn, taflai ei hun i bob gwaith cyhoeddus.

Yr oedd dyled Castle Street, Abertawy, yn faich trwm yn y dyddiau hyny, ac wedi bod felly yn hir. Er na chyfrifir £2000 yn y dyddiau hyn ond baich ysgafn, eto yn y dyddiau hyny yr oedd yn llethu i'r llawr. Ocheneidid dano fel pe buasai yr enwad ar fyned yn fethdalwr. Dygid y ddyled gerbron cynadledd ar ol cynadledd; ond y lle ffolaf yn y byd i ddwyn dyled iddi ydyw cynadledd. Erioed ni thalwyd dyled gan gynadledd. Gallant basio penderfyniadau os mynant, ond ychydig o les a wnant, ac anaml y mae dim daioni yn dyfod o honynt. Os mynir talu dyled sydd wedi bod yn hir yn faich trwm, a llawer yn ochain dani, rhaid i ryw un ei chymeryd mewn llaw i'w thalu, a myned yn uniongyrchol at bersonau unigol i gasglu, oblegid personau ac nid cyfundebau sydd yn cyfranu. Gwyddom am ddyled a fu am flynyddau yn faich trwm, ac yn asgwrn cynen rhwng eglwysi. Llawer pwyllgor dreuliwyd uwch ei phen i ddadleu ac ymgecru; a'r naill i feio y llall yn nghylch myned iddi, a phwy oedd yn fwyaf cyfrifol am hyny; ond ymadawid o bob pwyllgor gan adael y ddyled yn yr un man, os nad oedd yn wir yn suddo yn ddyfnach. Ond ymgymerodd dau neu dri o bersonau â'i thalu, ac heb benderfyniad unrhyw bwyllgor, na nawdd unrhyw gynadledd, dechreuasant ar y gwaith; ac er mor ddigalon yr ymddangosai pethau wrth gychwyn, ni orphwysasant nes bod y ddyled wedi ei llwyr ddilëu, er i hyny gymeryd iddynt ddwy flynedd lawn o lafur caled. Yn gyffelyb y bu yn nglŷn â dyled lethol Castle Street. Y Parch. Evan Watkins, Canaan, yn benaf, a gymerodd y peth mewn llaw, a thaflodd ei holl enaid i'r gwaith. Dechreuodd ar y gorchwyl yn 1843, ac ymaflodd ynddo o ddifrif. Ysgrifenodd filoedd o lythyrau; a theithiodd ganoedd o filldiroedd yn Lloegr ac Ysgotland i gasglu, a chafodd help eraill; ac ni orphwysodd nes bod y cwbl wedi ei dalu. Gwnaed trwy gwbl ymroddiad un dyn o ddifrif, gyda chynorthwy rhyw ychydig frodyr ffyddlon, waith y bu cynadleddau am flynyddoedd uwch ei ben yn cwyno mewn anobaith.

Yn nglŷn â hyn yr aeth Mr. Rees gyntaf i Loegr ac i Lundain, oddigerth ei fod cyn hyny wedi bod yn Bristol. Teithiodd ranau o Kent ac Essex yn y flwyddyn 1845 i gasglu at Castle Street. Dyma y cynyg cyntaf o'i eiddo i gasglu yn mysg y Saeson, am yr hyn y daeth ar ol hyny mor nodedig. Nid oedd Llundain o fewn y cylch a benodasid iddo ef, er iddo alw gyda nifer o bersonau yno. Ni bu yn nodedig o lwyddianus yn ei ymgais cyntaf. Nid mewn casglu mân-symiau gan lawer y rhagorai fel casglwr, fel y cawn weled eto, ond mewn dylanwadu ar ryw rai, y llwyddai i fyned i'w ffafr, i roddi iddo yn lled helaeth. Ni chyfarfyddodd â neb o'r cyfryw ar y daith hòno, ond dechreuodd y pryd hwnw ymgydnabyddu â'r Saeson, ac ni bu yn hir cyn deall yn well y ffordd unionaf i'w llogellau; ac wedi ei deall tramwyai hi yn aml. Yn Llundain cafodd ffafr yn ngolwg Dr. Jenkyn a Caleb Morris, ac eraill o'n cenedl oedd yno ar y pryd yn wŷr o ddylanwad mawr. Dyma yr adeg y ffurfiodd gyfeillgarwch â'n cydwladwr cenedlgarol, Henry Richard, Ysw., A.S.; ac o gylch y pryd hwnw y dechreuodd Mr. Richard gymeryd dyddordeb neillduol yn amgylchiadau Cymru, ac yn arbenig yn addysg Cymru. Y flwyddyn flaenorol ymwelasai ef a'r Parch. J. Blackburn â Chymanfaoedd Merthyr Tydfil a Chaerfyrddin dros Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru; a dyna yr amser y daeth yr Undeb Cynulleidfaol i gymeryd unrhyw ddyddordeb yn amgylchiadau ein gwlad, er fod Cymru o'r dechreuad yn nglŷn âg enw yr Undeb. Yn nghyfarfod Hydrefol yr Undeb Cynulleidfaol, a gynaliwyd yn Norwich yn 1844, darllenai Mr. Richard bapyr yn cynwys adroddiad o'i ymweliad ef a Mr. Blackburn â Chymru; a'r pryd hwnw yr agorwyd cil llygaid y Saeson gyntaf i weled pa beth oedd Ymneillduaeth wedi ei wneud i Gymru, ac mor nerthol yr oedd yr egwyddor wirfoddol wedi profi ei hun yn mysg cenedl gymharol dlawd, yr hon hefyd a feichid gan grefydd sefydledig. Ymwelodd Mr. Richard drachefn â Chymru yn Ebrill, 1845, fel cynrychiolydd y Bwrdd Cynulleidfaol yn y Gynadledd ar Addysg a gynaliwyd yn Llanymddyfri; a byth er hyny, trwy y wasg, ac ar y llwyfan, ac yn y senedd, y mae ei lais i'w glywed yn mhlaid hawliau ei gydgenedl. Ar ol y pethau hyn y daeth Mr. Rees i gydnabyddiaeth âg ef yn Llundain, a pharhaodd eu cyfeillgarwch heb gwmwl am ddeugain mlynedd.

Ond tra yn cymeryd ei ran yn flaenllaw yn holl symudiadau ei enwad a'i genedl, parhaodd i fyned rhagddo fel pregethwr, ac yr oedd bob blwyddyn yn ymgodi mewn poblogrwydd a dylanwad.

Yn Nghymanfa sir Gaerfyrddin, a gynaliwyd yn Abergorlech, Mai 19eg a'r 20fed, 1846, efe oedd Cadeirydd y gynadledd, a dyma y waith gyntaf iddo fod yn Gadeirydd mewn Cymanfa, a theimlem oll fod anrhydedd arbenig wedi ei osod arno, ac nid oedd neb yn eiddigeddu wrtho. Yn nechreu Mehefin, ar ol hyny, yr oedd y Gymanfa Orllewinol yn Solfach, ac yno pregethodd ar ol y Parch. W. Evans, Aberaeron, yn yr oedfa saith o'r gloch ar Ddirwest; ac oedfa nodedig ydoedd. Yr oedd yno dyrfa fawr ar yr awr foreuol hòno, ac yr oedd yn foreu braf, tawel, swynol. Yr oedd pob peth fel yn cynorthwyo i wneud yr oedfa yn un ddymunol; ac er nad oedd y mater oedd ganddo yn gymeradwy gan lawer, eto yr oedd ei ymdriniad âg ef mor deg, mor ddidramgwydd, ac mor deimladwy nes enill cymeradwyaeth gyffredinol. Ei destun oedd Amos vi. 6: "Y rhai a yfant win mewn phiolau, ac a ymirant â'r enaint penaf; ond nid ymofidiant am ddryllio Joseph." Meddwdod yn anrheithio eglwys Dduw oedd ganddo, a difrawder yr Eglwys yn ngwyneb hyny. Tynodd ddarlun du iawn o'r difrod a'r dinystr a wneir; a thraethodd bethau cryfion yn nglŷn â'r anrhaith a wna y gelyn yn y cysegr. Tybiai fod y Pabyddion yn dyfod i awdurdod yn y wlad yma, ac yn llosgi cynifer o'n haelodau bob blwyddyn ag y mae meddwdod yn eu dystrywio, y fath fraw a gynyrchasid; ond nas gallasai Pabyddiaeth ond llosgi cyrff yn unig; ond dyma elyn sydd yn bwrw enaid a chorff i uffern; ac eto fod miloedd yn ein heglwysi nad ymofidiant am ddryllio Joseph. Darluniai ddyn ieuanc yn gweled ei fam ar y llawr yn ei gwaed yn cael ei throedio gan ryw ddyhiryn dideimlad, fel y cynhyrfai ei holl natur i amddiffyn y fam a'i hymddug. Yna, mewn llais tyner-wylofus, ond nodedig o serchiadol, traethai am yr eglwys, fel "ein mam ni oll," mor dyner y bu o honom, fel yr ymgeleddwyd ni ganddi; ond ei bod yn gorwedd yn ei gwaed, a'i chlwyfau yn rhedeg oblegid yr archollion oedd meddwdod wedi ei roddi. Yr oedd y bregeth drwyddi yn nodedig o effeithiol. Pregethasai hi yn Nghymanfa Abergorlech, ond nid gyda'r un dylanwad ag yn Solfach.

Taith helbulus fu yr eiddo ef, a'r rhai a gyd-deithient âg ef i Gymanfa Solfach. Cyd-ddyged y darllenydd â ni yn rhoddi y manylion. Rhydd fwynhad i ryw rai, a bydd yn help i gael rhyw drem ar yr helbul a fyddai yn aml yn nglŷn â theithio i gymanfaoedd gynt. Yn nghymanfa Abergorlech, yn mysg eraill yr oedd Mr. Powell, Cross Inn, yno, wedi d'od ar gefn ceffyl ieuanc cryf, golygus, o "liw llaeth a chwrw," ys dywed pobl sir Gaer. Yr oedd gan Mr. Powell olwg fawr ar Mr. Rees, Siloa, oblegid mai efe a'i bedyddiodd, ac ni byddai byth yn anghofio dweyd hyny; ac yn Abergorlech yr oedd yn ymdroi cryn lawer o'i gylch. Daeth Mr. Rees, Llanelli, atynt, ac wedi gweled y ceffyl cryf oedd gan Mr. Powell, dywedai yn ei ffordd fywiog, "Mr. Powell, well i chi dd'od a'r ceffyl yna gyda chi i fyn'd a ni i gymanfa Solfach, yr wythnos ar ol y nesa; mi ffeinda i gerbyd yn Llanelli; mi gewch chi a mina fod yn mlaen, ac mi ddrifaf fi; ac mi gaiff Rees, Siloa, a Davies, Bethania, fod yn ol." "O'r gore, yn siwr Mr. Rhys mi ddewa 'nawr," meddai Mr. Powell yn ddinag. "Ddewch chi o brysur Powell?" ail ofynai Mr. Rees, oblegid prin y dysgwyliai iddo dd'od pan ofynodd gyntaf. "Dewa, yn siwr mi ddewa." Ac felly y cytunwyd. Yr oedd Mr. Powell i dd'od i'r Bryn prydnawn Sadwrn, ac i bregethu yno boreu Sabbath, a'r ddau Rees i bregethu yn eu capeli eu hunain boreu Sabbath, ac yna i gychwyn i Gaerfyrddin erbyn yr hwyr, ac yr oedd Mr. Davies, Bethania, i'w cyfarfod wrth *gate* y Meinciau, ac yr oeddynt wedi anfon eu cyhoeddiadau i bregethu y noson hòno yn Nghaerfyrddin, Abergwili, a Ffynonddrain. Trefniad digon doeth a hylaw. Mae Mr. Rees wedi sicrhau cerbyd, a nos Sadwrn dyma Mr. Powell i lawr i Lanelli i ddangos ei fod yn ffyddlon i'w air, fel y mae pob peth yn addawol am daith gysurus. Ond boreu Sabbath dyna Mr. Powell i lawr eilwaith o'r Bryn i dŷ Mr. Rees, Siloa, yn gythryblus, oblegid fod ei anifail wedi tori o'r cae lle y rhoddwyd ef i bori, a myned i rywle, na wyddid i ba le. Dyma ddechreuad gofidiau y daith. Aeth y ddau yn nghyd i dŷ Mr. Rees, Capel Als, ac wedi ymgynghori cytunwyd i logi ceffyl i fyned hyd Gaerfyrddin, a chael gan gyfaill dd'od i'w hebrwng, a dwyn yr anifail yn ol; ac i Mr. Powell, os ca'i afael ar yr anifail, eu dilyn y noson hòno i Gaerfyrddin, ac onide, nad oedd dim i'w wneud ond cymeryd yr anifail a logasid yr holl ffordd i Solfach. Cychwynasant o Lanelli yn fuan wedi canol dydd, ac wrth *gate* y Meinciau yr oedd Mr. Davies, Bethania, yn eu cyfarfod. Yn fuan, deallwyd fod un olwyn i'r cerbyd wedi cracio, ac ofnent mai gwaith mawr a gaent i fyned hyd Gaerfyrddin. Dyma yr ail brofedigaeth. Cyrhaeddwyd Caerfyrddin pa fodd bynag, a phregethwyd yn ol y trefniad yn y gwahanol fanau, a chyn deg o'r gloch yr oedd Mr. Powell wedi cyrhaedd hyd atynt i'r *Drovers' Arms*, wedi cael yr anifail, ac yn teimlo yn galonog. Cafwyd benthyg cerbyd yn Nghaerfyrddin i'w cymeryd ynddo, am yr hwn y cytunasant i dalu punt, ac anfonwyd cerbyd a march Llanelli yn ol gyda'r cyfaill a ddaethai i'w hanfon. Cychwynasant o Gaerfyrddin yn blygeiniol iawn ddydd Llun, ac yr oeddynt yn y Gwindy erbyn naw o'r gloch, ac yno, yn ol arfer garedig y teulu, cawsant luniaeth iddynt eu hunain, ac ebran i'r anifail; ond yr oeddynt wedi deall cyn cyrhaedd yno fod olwynion y cerbyd yn troi yn drwm, a chwynai Mr. Powell, fel un "gofalus am fywyd ei anifail," o herwydd pwysau y cerbyd a'i lwyth, ond gan fod y ffordd gan mwyaf ar y goriwaered aethant yn ddibrofedigaeth. Aethant drwy Hwlffordd i Zion's Hill, lle yr oeddynt wedi anfon cyhoeddiad. Dechreuodd Mr. Powell yr oedfa, a phregethodd y ddau Rees, ac eisteddodd Mr. Davies i'w gwrando, ac i fod yn dyst o'u gweithrediadau, a chafodd ef am wrando yr un gydnabyddiaeth ag a gawsant hwythau am bregethu, oblegid y rheol oedd, "Derbyniasoch yn rhad, rhoddwch yn rhad." Wedi mwynhau y gymanfa, a phregethu ill pedwar yno, a phan yn barod i gychwyn adref ar ol yr oedfa ddeg ddydd Iau, dyma Mr. Powell at Mr. Rees, Llanelli, a golwg bruddaidd arno, ac mewn llais cwynfanus dywedai, "O, Mr. Rhys bach, be nai, mae ngheffyl i wedi cael cic enbyd yn ei *frest;* all e byth fyn'd a ni nol. O! 'n siwr be nai?" "Wel yn siwr be nawn ninau?" gofynai Mr. Rees yn synedig a chyffrous. Dyna nhw yn ngwaelod sir Benfro, a cherbyd mawr ganddynt o Gaerfyrddin, ac heb geffyl i'w roddi ynddo i'w dynu. Ond rhaid dyfeisio rhyw ffordd. Cafwyd gan amaethwr caredig o ardal Solfach roddi benthyg ceffyl i'w cymeryd hyd Hwlffordd. Llogwyd ceffyl yno i'w cymeryd hyd Narberth. Rhoddodd Mr. Davies, Narberth, fenthyg ei geffyl i fyned a hwy hyd St. Clears; ac oddiyno eilwaith bu raid llogi i Gaerfyrddin, lle y cyrhaeddasant yn hwyr nos Wener, pan, yn ol y trefniad cyntaf, yr oeddynt yn dysgwyl cyrhaedd Llanelli nos Wener. Boreu Sadwrn, pan yr oedd y ddau Rees yn edrych allan o'u hystafell wely, pwy welent yn myned heibio "ar ei anifail ei hun" ond Mr. Powell, a'r march a'i farchogwr yn edrych yn fywiog a hoew, a hawdd y gallasent fod felly ar ol llwyddo i osgoi y baich trwm o lusgo pedwar o wŷr corffol mewn hen gerbyd mawr a'i olwynion yn troi yn afrwydd, yr holl ffordd o waelod sir Benfro i Gaerfyrddin. Cofiwn yn dda eu cyfarfod yn Nghaerfyrddin y Sadwrn hwnw, ac yr oeddynt yn teimlo braidd yn swil oblegid eu bod wedi eu gwneud yn deg. Costiodd y daith i'r tri ryw ddau swllt ar bymtheg bob un, a thuag at hyny ni chafwyd ceiniog gan neb. Felly y byddai y gweinidogion gynt yn talu am gael gwasanaethu y cyhoedd mewn cymanfaoedd a chyfarfodydd, er mai nid yn aml ychwaith y byddai anffodion costus fel hyn yn dygwydd iddynt.

Yn ngwanwyn 1847, goddiweddwyd Mr. Rees gan gystudd trwm, fel yr ofnid am ei einioes. Bu am wythnosau yn gyfyngedig i'w dŷ ac i'w wely, a chofiwn yn dda yr olwg oedd arno yn Nghymanfa Bethlehem yn nghanol Mai y flwyddyn hòno; yr oedd wedi curio yn ddirfawr; ond gwellhaodd yn gyflym, fel erbyn y Gymanfa Orllewinol, yr hon oedd gydag ef yn Siloa y dyddiau cyntaf yn Mehefin, yr oedd wedi cyfnewid yn ddirfawr. Yr oedd arno bryder mawr yn nghylch y Gymanfa, ond trodd allan yn llwyddianus iawn. Yr oedd y dorf ar y maes y noson olaf yn un o'r rhai lluosocaf a welsom erioed ar faes cymanfa. Yr oedd y Gymanfa Ddwyreiniol i'w chynal yn yr Alltwen, a gosodwyd arno ef i barotoi "Llythyr y Gymanfa" erbyn hyny. Mr. Hughes, Trelech, a benodwyd yn Nghymanfa Solfach y flwyddyn flaenorol i'w ysgrifenu, ond am ryw reswm ni wnaeth hyny; felly gosodwyd ar Mr. Rees i'w ddarparu erbyn Cymanfa yr Alltwen, a'i anfon allan, yn ol yr arfer, yn enw y ddwy gymanfa. Gwellhaodd yn gyflym ar ol y Gymanfa, a chyn diwedd yr haf yr oedd mor gryf ag erioed. Yn Nghyfarfod Chwarterol Bwlchnewydd, a gynaliwyd Awst 3ydd a'r 4ydd, pregethodd yn odidog ar Dafydd a Goliath. Ni chlywsom ef erioed yn gryfach. Clywsom ef lawer gwaith yn fwy tyner ac effeithiol, ond ystyriai ef ei hun hòno yn un o bregethau grymusaf ei oes; a phregethodd lawer arni yn y cyfnod hwnw. Daw ond odid dan ein sylw eto. Pregethodd hi drachefn yn Nghyfarfod Chwarterol Pentretygwyn yn Hydref, a dyna y waith gyntaf erioed i ni glywed yr un bregeth yn cael ei phregethu ddwywaith mewn cyfarfod chwarterol yn sir Gaerfyrddin. Yr oedd cael pregeth newydd erbyn y cyfarfod chwarterol yn cael ei ystyried gan bawb mor angenrheidiol a chael pregeth newydd erbyn pob Sabbath gartref. Er nad oedd neb yn Mhentretygwyn wedi ei chlywed yn Bwlchnewydd, oddieithr y gweinidogion oedd yn y ddau gyfarfod; ac nid oeddynt hwythau yn llawer; ac er fod yn agos i ddeugain milldir o ffordd rhwng y ddau le, eto gan mai yr un cyfundeb ydoedd, nid oedd cael yr un bregeth yr ail waith mor foddhaol, ac nid aeth mor nodedig a'r waith gyntaf. Mae pethau yn awr wedi newid yn hollol gyda golwg ar bregethu yr un pregethau; ac os rhedid gynt i eithafion ar y naill law, dichon y rhedir yn awr i eithafion ar y llaw arall. Mae yn fantais i draddodiad pregeth fod y pregethwr yn hollol gyfarwydd â hi, ac wedi cael cyfle i'w dweyd lawer gwaith; ond y mae pregeth a fyddo yn fyw i feddwl y pregethwr, er o bosibl nad yw mor rhigl ar ei gof, yn cymeryd gafael gryfach rywfodd ynddo, ac mewn canlyniad yn cymeryd gafael gryfach yn meddwl y gwrandawyr. Ysbryd yw pregethu yn fwy na chyfansoddiad a thraethiad, a'r hyn y byddo mwyaf o fin arno i'r dyn ei hun, dyna hefyd deimlir gan eraill fel cleddyf daufiniog. Ond nis gellir tynu rheol i beth o'r fath. Rhaid i bob un wneud yn y ffordd y tybir ganddo y medr wneud oreu, ac i feddwl sydd o dan ddylanwad yr "eneiniad oddiwrth y Santaidd hwnw" y mae y gwirionedd yn fyw o hyd.

Mae Mr. Rees bellach yn adnabyddus iawn i'r eglwysi yn holl siroedd y Deheubarth, ac yn gymeradwy iawn ynddynt oll; ond nid ydyw eto yn gwybod dim am eglwysi Gwynedd, ac er y gallai fod llawer o honynt yn gyfarwydd â'i enw, eto nid oeddynt yn ei adnabod wrth ei wyneb. Nid oedd y pryd hwnw y tramwy sydd yn awr o'r naill dalaeth i'r llall, ac yr oedd myned o'r Gogledd i'r De, neu o'r De i'r Gogledd, yn ddygwyddiad pwysig yn mywyd dyn. Yr oedd yr anghyfleusdra i deithio, a'r draul oedd yn nglŷn â hyny, yn rheswm am y peth. Yn haf 1848 yr ymwelodd Mr. Rees gyntaf â Liverpool, a Manchester, ac Ynys Mon. Yr oedd y

Parch. W. Morris, Glandwr, wedi symud i Birkenhead, ac yr oedd ef yn gyfarwydd iawn âg ef, ac yn edmygydd mawr o hono; a chymhellodd bobl Birkenhead i'w wahodd i'w cymanfa yr haf dilynol, yr hon, y pryd hwnw, a gynelid yr ail Sabbath yn Gorphenaf. Gwnaethant hwythau hyny, a daeth yntau; ac ni ddaeth neb erioed oedd yn fwy cymeradwy. Tynodd ei ddawn sylw cyffredinol, oblegid yr oedd yn newydd iddynt oll, ac yr oedd llawer o honynt wedi anghofio eu hunain mewn edmygiant o hono. Mae y lleddf a'r dolefus yn fwy naturiol i'r Gogledd nag i'r De, ac felly yn eu taro yn gryfach mewn pregethu a chanu. Parai i gynulleidfaoedd cyfain wylo fel y gwlaw, ac yr oedd yn gymeradwy gan bob enwad yn ddiwahaniaeth, yn enwedig yr oedd y Methodistiaid yn ei fawrhau. Byth wedi hyny, prin y cyfrifid yr un gymanfa yn llawn yn Liverpool oni byddai efe ynddi; ac am y deugain mlynedd diweddaf, ni bu neb o Gymru mor aml ynddi, na neb yn sicr yn rhoddi mwy o foddlonrwydd i bawb. Yr oedd ef ei hun braidd wedi myned i deimlo ei fod i fod ynddi, ac yn aml cyn ymadael o'r naill byddai wedi d'od i ddealltwriaeth â rhywrai i ba le yr oedd i ddyfod y flwyddyn ddilynol; ac os na ddygai neb arall y peth i fyny, yr oedd ganddo ryw ffordd ei hun, yn hollol esmwyth, heb ddim ymwthio, i'w ddwyn i'r wyneb. Ni bu erioed ei gyffelyb at y fath bethau. Nis gellir yn hawdd dweyd pa fodd y gwnai; ond y mae y rhai cyfarwydd âg ef yn cofio hyny yn dda. Aeth hefyd i Manchester i Gymanfa Jackson Street—Booth Street yn awr—ac i Gymanfa Mon, yr hon a gynelid yn Llanerchymedd, Gorphenaf 13eg a'r 14eg. Pregethodd ar y maes i dyrfa fawr am ddau o'r gloch o flaen y Parch. David Price, Dinbych, gyda rhyw ddylanwad anarferol. Yr oedd yr oedfa yn un i'w chofio. Ni thynodd dim ar hyd y Gymanfa y fath sylw. Synai pawb o ba le y daethai y fath bregethwr, a hwythau heb wybod o'r blaen am dano. Pregeth Dafydd a Goliath oedd ganddo, ac yr oedd gyda nerth yn cario pobpeth o'i blaen. Teimlai pawb dros Mr. Price, yr hwn oedd i'w ddilyn, oblegid yr oedd yn eglur na allasai neb arall godi mor uchel yr oedfa hòno; ac yr oedd Mr. Price hefyd wedi gweled ei bod ar ben arno; ac er ei fod yn naturiol yn fawr ei bryder, eto cadwodd ei ysbryd yn siriol. Ar ol darllen ei destun, y gair cyntaf a ddywedodd gyda'i ffraethder arferol oedd, "Mae 'mrawd yma wedi bod gyda Dafydd yn lladd Goliath; ond heddyw y mae Goliath wedi lladd Dafydd." Creodd y sylw wên gyffredinol, a chafodd gydymdeimlad pawb, a gwnaeth yn well nag y gallasai neb arall yno wneud o dan yr amgylchiadau. O hyny allan yr oedd Mr. Rees yn un o etholedigion Cymanfaoedd Mon; a chafodd yno lawer o oedfaon a hir gofir.

Yn y flwyddyn hòno deallasom fod ynddo ogwydd at symud o Lanelli, er ei fod yn ei holl gysylltiadau yn berffaith hapus. Nis gallasai fod yn anwylach gan yr eglwys dan ei ofal; ac yn ei berthynas â Mr. Rees, Capel Als, a'r eglwysi eraill, nis gallasai fod yn ddedwyddach; ac yn mysg ei frodyr yn y sir nid oedd neb a gerid yn fwy gan bawb; ac eto yr oedd rhyw bethau yn ei dueddu i symud. Nid oedd y cyflog a dderbyniai yn ddigon i gyfarfod ei dreuliau, er i'r eglwys fod yn ffyddlon i gyflawni âg ef ei holl ymrwymiadau, a mwy na hyny. Dichon y teimlai ei fod yn gymhwys i gylch eangach nag oedd Siloa y pryd hwnw; a rhaid ei fod yn teimlo mai Mr. Rees, Capel Als, oedd yn teyrnasu yn Llanelli, ac er ei fod yno yn hollol foddlon i gymeryd safle ailraddol, eto camgymeriad mawr ydyw tybied nad oedd ynddo uchelgais. Nid ymhonai ac ni cheisiai lywodraethu, eto gosodai ei hun yn wastad mewn lle y gellid ei weled, heb i neb feddwl chwaith ei fod yn ymwthio. Nid anhawdd oedd i'r craff weled hyny ynddo y pryd hwnw, ac ar ol hyny daeth yn llawer amlycach, er na bu erioed yn hyny yn dramgwydd i neb; ac ni thybiai y lluaws, o'r rhai a edrychent arno o draw, fod ynddo o gwbl unrhyw uchelgais. Ni bu neb erioed gariodd ysbryd cynghor Paul allan yn fwy llwyr, "Ai yn was y'th alwyd? na fydded gwaeth genyt; ond os gelli fod yn rhydd, mwynha hyny yn hytrach." Yr oedd yn barod i fod yn was i bawb, a gwnai unrhyw wasanaeth cyffredin yn ewyllysgar a dirwgnach; ond os byddai rhyw swydd o anrhydedd a dyrchafiad yn d'od i'w ffordd, "mwynhai hyny yn hytrach." Fel yr ymgodai yn ei boblogrwydd fel pregethwr daeth i ymdeimlo yn fwy â'i nerth, ac i gredu y gallasai lanw cylch eangach, pe gwelsai ddrws yn agor yn naturiol iddo. Bu rhyw siarad am dano gan eglwysi Glandwr a Threforris wedi ymadawiad y Parch. W. Morris; ac yr oedd yn gymeradwy iawn ganddynt; ond gan nad oedd y ddwy eglwys yn bwriadu bod o dan yr un weinidogaeth yn hŵy, nid oedd ef na hwythau, ar y pryd hwnw, yn teimlo y gallasai yr un o honynt ar wahan â'r llall gyfarfod ei dreuliau.

Yr oedd yn adnabyddus iawn i'r eglwys yn Carmel, Cendl, er yr urddwyd ef yn Nghraigyfargod, ac yn barchus yn eu golwg. Yn ngauaf 1848 ymwelodd â'r lle, a bu y diaconiaid yn ymddyddan âg ef yn nghylch symud yno. Yn mysg ei bapyrau y mae llythyr oddiwrth ei gyfaill Mr. D. Seys Lewis, dyddiedig Ionawr 31, 1849, yn mynegu iddo fod yr eglwys yn Carmel, Cendl, a'i bryd ar roddi galwad iddo, ac yn gwneud rhyw ymholion âg ef, er nad yn swyddogol dros yr eglwys yn Cendl, ac eto mae yn eglur fod dealltwriaeth rhyngddynt. Yr oedd Mr. Seys Lewis yn awyddus iawn am ei gael yno, ac felly yr oedd yr holl weinidogion cylchynol, yn arbenig ei gyfeillion ieuainc y Parchedigion Noah Stephens, Sirhowy, a John Davies, Llanelli. Derbyniodd yr alwad yn ffurfiol yn mis Mawrth, ac atebodd hi yn gadarnhaol, a pharotodd i ddatod ei gysylltiad â Siloa, ac â Llanelli, ac â sir Gaerfyrddin, a'i holl frodyr ynddi, at y rhai y teimlai serch cryf; ac nid oedd ei symudiad ef ond dechreuad ysgydwad ar y frawdoliaeth yn y sir, oblegid yn fuan dilynwyd ei esiampl gan amryw eraill, y rhai, er hyny, a gofient trwy eu hoes, gyda hyfrydwch, am y blynyddoedd dedwydd a dreuliasant yn nghyd yn sir Gaerfyrddin.

Pennod IX.

"Y GOFAL DROS YR HOLL EGLWYSI."

Galwad Cendl—Eangder y cylch—Y gweinidogion fu yno yn flaenorol—Cymanfa 1849—Y geri marwol—Ychwanegiad at yr eglwysi—Ei gysylltiadau yn sir Fynwy—Y cydlafurwyr—Ei lafur llenyddol—Cychwyniad yr "Adolygydd"—Y cwmni—Colled yr anturiaeth—Yr Emynwyr Cymreig—Pregeth ar Ddysgyblaeth Eglwysig—Cyfeiliornad mewn barn—Cychwyn achos Seisonig yn Cendl—Cynadledd yn Cendl—Sefydlu y gymdeithas yn Nghaerdydd—Darllen papyr yn Halifax—Ei ddylanwad yn Lloegr—Defnyddio hwnw er mwyn eraill—Agor Capel Barham gan Dr. Morton Brown—Haelioni boneddwr—Syndod llawen y Parch. T. Jeffreys—Trysorfa yr Hen Weinidogion—Dylanwad Mr. Rees ar Mr. Freeman—Llwyddo i gael £5000 yn enw Cymru—Ffyddlondeb i'w enwad—Sel enwadol—Llythyrau ar "Hanesiaeth Bedydd"—Llythyr at Esgob Llandaf—Llafur i ddwyn allan "History of Nonconformity in Wales"—Ei argyhoeddiadau Ymneillduol—Cymanfa Cendl, 1859—Y gynadledd a'r oedfa ddeg—Ymweliad â'r Iwerddon—Terfyniad ei weinidogaeth yn Cendl.

RHODDASOM eisoes y galwadau a dderbyniodd Mr. Rees o Craigyfargod ac o Aberdar, a'r llythyr a dderbyniasai oddiwrth Mr. Rees, Llanelli, gyda golwg ar fyned i Siloa, er nad yw yr alwad ffurfiol yn mysg ei bapyrau. Rhoddwn yma yr alwad a dderbyniodd o Cendl.

EGLWYS GYNULLEIDFAOL CARMEL, CENDL.

AT Y PARCH. T. REES, SILOA.

Gras a chariad a amlhäer.

Yr ydym yn hysbysu i chwi fod meddwl genym am danoch i ddyfod i'n bugeilio, ac yr ydym wedi bod yn ymgynghori â'n gilydd ac â'r Arglwydd, fel yr ydym yn hyderu; ac yr ydym oll, heb yr un *gwrthwynebwr*, yn gwresog a chalonog roddi galwad i chwi; ac yr ydym yn ymrwymo i'ch cynal yn gysurus, hyd a allom, yn ol ein hamgylchiadau, ac nid ydym (o herwydd ein gwybodaeth am y gweithiau haiarn), yn rhwymo un swm benodol i chwi yn fisol neu yn flynyddol, o herwydd y byddai hyny ar amser tlawd yn beichio yr eglwys, ac ar amser gwell yn gwneud cam â'r gweinidog. Ac fel y gellwch gael amcan beth fyddwn arferol o roddi, rhoddwn i chwi gyfrif beth gafodd Mr. Ridge un flwyddyn o lwyddiant, ac un o lai llwyddiant. Yn 1846 cafodd £ 77 14s. 3c., ac yn 1848, cafodd £ 50 11s. 1c. Felly gwelwch nad ydym mewn un modd am eich camarwain.

Ac yr ydym yn gobeithio y bydd i chwi gydsynio â'n galwad, ac ystyried fod yma faes eang i lafurio, ac efallai gylch i chwi droi llawer o eneidiau at Dduw. Gellwch fod yn hollol hyderus, fod pob peth yma yn dangnefeddus a thawel, a'r holl wrandawyr wedi cwbl gydsynio â meddwl yr eglwys am eich cael i'r lle. Felly terfynwn gan wneud y mater yn destun ein gweddi hyd oni chlywom oddiwrthych.

Ydym, dros yr eglwys,

DAVID EVANS.
STEPHEN DAVIES.
JOHN WILLIAMS.
METHUSALEM JONES.
BENJAMIN JOHN."

Gwelir nad oes dyddiad i'r alwad, ond yn ol ei dystiolaeth ef ei hun yn hanes eglwys Cendl, yn *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru*, yn mis Mawrth, 1849, y derbyniodd hi, er yr ymddengys fod yr eglwys wedi penderfynu y mater rai wythnosau cyn hyny, ond heb anfon yr alwad yn ffurfiol iddo. Nid ydynt ychwaith, am y rheswm a roddir ganddynt, yn ymrwymo am unrhyw swm penodol, ond ei fod ef i gael y casgliad at y weinidogaeth yn llawn pa faint bynag fyddai. Dyna y drefn yn lled gyffredinol gynt, ac eto mewn rhai manau. Yr oedd Mr. Rees ei hun yn hoffi y drefn hòno. Dyna y cwbl a ofynai yn Ebenezer, Aberdar, ac felly, mewn rhan o leiaf, yr ydoedd yn Siloa; felly yn hollol yr ydoedd yn Cendl, ac yn Ebenezer, Abertawe. Atebodd yn well iddo ef, oblegid cafodd fwy nag y buasai yr un o'r eglwysi lle y bu, ar ei fynediad atynt, yn barod i ymrwymo iddo; ac ni ddisgynodd yn Cendl o gwbl yn is na'r swm uchaf a grybwyllir ganddynt yn yr alwad, ac fel rheol cododd yn llawer uwch na hyny.

Yr oedd yn Cendl faes eang iddo lafurio, ac yr oedd yr achos cyn ei fynediad ef yno, wedi cael gafael gref yn y lle, a'r eglwys yn meddu dylanwad mawr yn yr holl amgylchoedd. Yr oedd rhai hen Annibynwyr yn byw yn y lle yn y ganrif ddiweddaf, y rhai a gyrchent, naill ai i Benmain, ai i Bontypool, ai i Langatwg. Y fwyaf nodedig o honynt oedd oedd Mrs. Miles, yr hon a gadwai hen westy Rhydyblew. Aelod o Ebenezer, Pontypool, oedd hi, ac un o aelodau ffyddlonaf yr "hen brophwyd" Edmund Jones. Pregethodd yr hen weinidogion oedd yn y cylch hwnw yn niwedd y ganrif ddiweddaf, a dechreu hon, lawer yn ei thy, cyn bod capel yn y lle. Y Parch. D. Davies, Llangatwg, fu y prif offeryn i ddechreu'r achos tua'r flwyddyn 1808, ond llin yn mygu a fu yn hir, a symudid ef o ystafell i ystafell hyd 1821, pryd yr agorwyd y capel cyntaf, ac y cafodd arch Duw le i drigo. Y Parch. Daniel E. Owen oedd y gweinidog cyntaf fu i'r eglwys wedi iddi ymwahanu oddiwrth Langatwg, yr hwn a urddwyd Medi 2il, 1824. Dyn ieuanc nodedig ydoedd. Dechreuodd bregethu pan nad oedd ond unarddeg oed, ac yr oedd yn fychan ac yn eiddil, ond yn anarferol o boblogaidd, a pharhaodd felly dros ei oes. Bu yn nodedig o lwyddianus yn Cendl am ei dymhor byr, ond gwaelodd ei iechyd, ac aeth adref i Drefdraeth, lle bu farw yn 27 oed. Dilynwyd ef gan y Parch. John Ridge, Bala, yr hwn a fu yno am ugain mlynedd, "fel cân cariad un hyfrydlais, ac yn canu yn dda;" ac er nad ydoedd ond pregethwr bychan, eto trwy ei ffyddlondeb ef, a mawr ofal calon yr hen frodyr Edward Reynallt, a John Phillips, a John Maliphant, Isaac Evans, a David Evans, ac eraill, daliodd yr achos ei dir, a pharhaodd yr eglwys yn gref, a'r gynulleidfa yn lluosog. Cyfrifid Cendl yn un o'r eglwysi mwyaf heddychol ar linell y gweithfeydd; a phan yr ysgydwyd eglwysi eraill gan derfysgoedd, daliodd hi heb rwyg nac ymraniad.

Dechreuodd Mr. Rees ei weinidogaeth yma yn Mehefin, 1849, ac yn ei dymhor ef y cyrhaeddodd yr eglwys ei gogoniant mwyaf. Torodd y geri marwol allan yn fuan wedi ei sefydliad, a gwnaeth ddifrod a dinystr arswydus, a llanwodd yr holl wlad â dychryn; ac yr oedd y bobl yn heidio i'r capelau wrth y canoedd. O ddechreu Awst hyd ddiwedd Hydref, daeth 396 i'r gyfeillach yn Carmel, ac er i lawer o honynt fyned yn ol yn fuan i'w hen lwybrau, fel yr oedd yr ystorm yn pasio, eto derbyniwyd dros 300 i gyflawn aelodaeth, ac o'r cyfryw derbyniwyd 210 ar yr un

Sabbath. Rhifai yr eglwys ar derfyn y cyffroad hwnw 520, ond ni chadwodd yn y nifer hwnw ond dros ychydig. Lleihawyd ei nifer trwy farwolaethau, symudiadau, a gwrthgiliadau; ond parhaodd, er hyny, trwy yr holl flynyddoedd yn eglwys gref a chefnog. Bu yno Gymanfa nodedig yn Awst y flwyddyn hòno, ac anaml y bu cymanfa a'r fath ddifrifwch ynddi. Yr oedd arswyd a braw fel wedi syrthio ar bawb. Yr oedd yno le difrifol yn yr oedfa y boreu, pan y pregethai Mr. Rees, Llanelli, oddiar y geiriau, "O seirph, a hiliogaeth gwiberod, pa fodd y gallwch ddianc rhag barn uffern?" Rhwng fod y geri marwol yn difrodi y wlad, a'r bregeth yn disgyn fel tân, teimlai y dorf fawr ar y maes fod barn uffern wedi eu dal, nes y rhoddodd y pregethwr floedd, yr hon a gerddodd fel trydan, fod modd dianc. A'r noson hòno, ar ol pregeth Mr. Powell, Caerdydd, torodd allan yn folianu a gorfoleddu, ac felly y parhaodd am oriau. Yr oedd yno ryw effeithiau rhyfedd iawn, nes bod y rhan fwyaf mewn syndod yn gofyn beth a allai y pethau hyn fod. Aeth y geri marwol rhagddo am fisoedd, gan wneud difrodiadau mawrion yn mysg pob dosbarth. Cymerwyd ymaith â dyrnod amryw weinidogion cyfrifol, ac yn mysg eraill y Parch. David Stephenson, Nantyglo—gwr a anwylid gan bawb. Cymerwyd Mr. Rees, Cendl, hefyd yn glaf iawn, a bu yn agos i angeu, a cherddodd y gair unwaith ei fod wedi marw; ond Duw a drugarhaodd wrtho, fel y daeth yn ol megys o borth angeu. Yn ei adferiad ef, gwiriwyd yr ymadrodd, fod pob dyn yn anfarwol nes gwneud ei waith. Ar ol hyny y cyflawnodd efe orchestion penaf ei fywyd yn y pulpud, a thrwy y wasg, yn gystal ag yn holl gylchoedd ei enwad. Yr oedd ei gysylltiad â'r eglwys yn Cendl o'r fath fwyaf hapus o'r dechreuad, ac felly y parhaodd dros holl ysbaid ei weinidogaeth yn y lle; ac nid hapusrwydd diwaith ydoedd ychwaith, oblegid nid oedd yr un eglwys yn yr enwad yn y cyfnod hwnw yn gweithio yn well gyda phob achos daionus.

Gan i ni gyfeirio at ei gysylltiadau cyhoeddus yn y cylchoedd eraill y bu yn llafurio ynddynt, ni byddai yn weddus i ni fyned heibio heb gyfeirio atynt yn Nghyfundeb Mynwy. Yr oedd wedi bod ynddo o'r blaen cyn ei ysgar oddiwrth y rhan ddwyreiniol o Forganwg; ond er hyny yr oedd cyfnewidiadau lawer wedi cymeryd lle. Nid oedd ond ychydig yn aros o'r rhai a adawsai yno, ond yr oedd eu lleoedd wedi eu cymeryd gan eraill nad oeddynt yn ol iddynt mewn un dawn. Yr oedd Mynwy yn gyfoethog mewn pregethwyr yn ystod y deuddeng mlynedd y bu Mr. Rees yn Cendl, o 1850 hyd 1862. Nid oedd raid iddi fyned y tu allan i'w therfynau ei hun i ymofyn doniau cymanfa, ac nid oedd odid gyfarfod na chymanfa yn cael eu hystyried yn llawn yn y blynyddoedd hyny oni byddai rhai o ddoniau Mynwy ynddynt. Edrychwch pwy oeddynt. Yr oedd Mr. Moses Ellis yn Mynyddislwyn, ac mor llawn o ysbryd yr Efengyl a neb yn ei oes. Os na chyfrifid ef yn bregethwr mawr a dwfn, eto yr oedd y weinidogaeth wedi ei hymddiried iddo, a'i air Ef o'i fewn yn llosgi fel tân, wedi ei gau o fewn ei esgyrn. "Efe oedd ganwyll yn llosgi ac yn goleuo," a'r miloedd wrth ei wrando yn gorfoleddu yn ei oleuni ef. Yn y dyddiau hyny yr oedd Mr. Davies, New Inn, yn anterth ei boblogrwydd, ac os ca'i ei delyn i hwyl, yr oedd ar frigyn uchaf y pren, "yn canu yn dda." Nid oedd ychwaith yn bosibl gwrando ar bregethwr mwy sylweddol ac efengylaidd na Mr. Griffith, Casnewydd; chwiliai yn wastad am eiriau cymeradwy, ac od oedd neb heb lithro ar air, efe oedd hwnw. Pregethai Mr. Hughes, Penmain, yn wastad gyda nerth, ac yr oedd ei adroddiad medrus o emynau a chaniadau yn peri ei fod yn dderbyniol gan luaws ei wrandawyr. Medrai Mr. Jenkins, Brynmawr, yru cynulleidfa yn oddaith os byddai gwreichionen ynddi, ac yntau wedi bod yn llwyddianus i daro tân, yr hyn na fethai ond anaml yn y blynyddoedd hyny. Mr. Noah Stephens, Sirhowy, oedd un o gymydogion agosaf, ac un o gyfeillion anwylaf gwrthddrych y Cofiant hwn. Mr. Stephens a'i gyfaill Mr. John Davies, Llanelli, fel y crybwyllasom, a wnaeth fwyaf o bawb y tu allan i'r eglwys er cael Mr. Rees i Cendl, ac yr oeddynt yn gyfeillion mynwesol. Ystyrid Mr. Stephens yn un o'r pregethwyr ieuainc galluocaf; ac er nad oedd yn ddoniol, yn ol yr ystyr gyffredin a roddir i'r gair, eto yr oedd newydd-deb ei bethau a'i eglurhadau hapus yn peri ei fod yn bregethwr cymeradwy. Gallasem hefyd grybwyll am y Parchedigion D. Hughes, B.A., Tredegar; T. Jeffreys, Penycae; T. Griffiths, Blaenafon, ac eraill yn y sir a safent yn barchus fel pregethwyr; heblaw rhyw ddau neu dri o'r rhai oedd yn aros yn eu lleoedd er y sefydlasid ef yn Nghraigyfargod. Ond o honynt oll, Mr. Rees oedd meistr y gynulleidfa; cyfunai ynddo ei hun gynifer o ragoriaethau, fel yn mhob cysylltiad y bu yn llafurio, edrychid i fyny ato; ac yn ystod y blynyddoedd y bu yn Cendl y cyrhaeddodd binacl uchaf ei boblogrwydd fel pregethwr, ac y cafodd, fel y cawn weled eto, rai o'r oedfaon hynotaf a gafodd yn ei oes. Adnabyddir ef mewn rhai manau hyd y dydd hwn fel " Rees, Cendl," oblegid mai oddiyno y gwnaeth ei ymddangosiad cyntaf ynddynt.

Ond nid i'r pulpud yn unig y cyfyngodd ei lafur yn y blynyddoedd hyny. Parhaodd i gyfieithu Esboniad Barnes gyda diwydrwydd fel o'r blaen, ond nid arhosodd ar hyny. Yn nechreu y flwyddyn 1850, ffurfiwyd cwmni er cychwyn yr *Adolygydd*, cyhoeddiad chwarterol, o'r hwn y daeth allan ryw dri rhifyn ar ddeg. Y Parch. Evan Jones (*Ieuan Gwynedd*), oedd y prif symudydd, ac efe a ddewiswyd yn olygydd. Gorfodwyd ef gan wendid ei iechyd i roddi ei weinidogaeth yn Saron, Tredegar, i fyny; ac o hyny allan, hyd y caniatai ei nerth, nid oedd ganddo ond gwasanaethu ei genedl trwy y wasg, yn yr hyn hefyd y bu yn ffyddlon. Deg oedd nifer cwmni yr *Adolygydd* ar ei gychwyniad, a rhoddwn hwy yma ar gof a chadw, gan mai dyma y cynyg cyntaf a wnaed i sefydlu chwarterolyn yn ein henwad:—Y Parchedigion Evan Jones (*Ieuan Gwynedd*); W. Edwards, Aberdar; T. Rees, Cendl; W. Williams, Tredegar; N. Stephens, Sirhowy; J. Davies, Llanelli; J. D. Williams, Penybont-ar-ogwy; a Meistri D. Seys Lewis, James Lewis, brawd Mrs. Jones (*Ieuan Gwynedd*); ac Evan Davies, M.A., Abertawy. Yr oedd pob un o honynt i dalu £5, fel y byddai ganddynt £50 i gychwyn, ond i gael eu harian yn ol os byddai yr anturiaeth yn talu. Gweithiodd rhai o'r cwmni yn egnïol i gasglu enwau erbyn dyfodiad y rhifyn cyntaf allan, a pharotoisant ysgrifau i'w lanw, er mai ar Ieuan Gwynedd am y flwyddyn gyntaf y disgynodd pen trymaf y baich. Nid oes neb a ddarllenodd yr *Adolygydd* na chydnebydd ei deilyngdod llenyddol; ond er hyny, ni bu y lledaeniad yn ddigon i glirio y treuliau, eithr yn hytrach llyncwyd y £50 i fyny y flwyddyn gyntaf. Ond ni fynent roddi i fyny. Credent gydag amser y troai yr anturiaeth yn llwyddiant, ond fod yn rhaid eangu y cylch, a chael ychwaneg i'r cwmni. Llwyddwyd i gael deg arall i ymuno, y rhai hefyd a dalasant £5 yr un ar gychwyniad yr ail flwyddyn. Gan i ni roddi enwau y lleill, cystal i ni roddi enwau y rhai hyn eto:—Y Parchedigion W. Williams, Hirwaen; E. Roberts, Cwmafon; J. Thomas, Glyn-nedd; T. Jones, Treforris; T. Thomas, Glandwr; H. Oliver, B.A., Pontypridd; D. Rees, Llanelli; W. P. Davies, Rhymni; J. Rees, Canaan; a Mr. J. Williams, Hirwaen. Ar derfyn yr ail flwyddyn nid oedd pethau yn fawr gwell. Bu Ieuan Gwynedd farw. Nid oedd unfrydedd hollol am olynydd iddo, a pharodd hyny i rai oeri. Gwnaeth eraill ymdrech egnïol. Parhawyd ef am dair blynedd ac un rhifyn. Ni chafodd neb elw oddiwrtho; llyncwyd y £100 i fyny, er i'r holl ysgrifenwyr roddi eu gwasanaeth yn rhad; ac yn mhen blynyddoedd bu raid i bob un oedd yn fyw o'r ugain dalu ryw swm bychan er clirio yr ol-ddyled oedd yn aros. Llawer o ddifyrwch gafodd y rhai oedd yn bresenol pan lwyr wastadhawyd y cyfrif gyda gwrthddrych y Cofiant hwn. Cyfarfyddwyd yn Merthyr yn nhy Gwesyn, yr hwn ar y pryd a gadwai ddirwesty yn y lle. Wedi gorphen a thalu, teimlid y dylesid erchi rhywbeth i'w yfed er talu am wasanaeth yr ystafell; ac wedi galw Mrs. Jones, a gwybod pa ddiodydd oedd ganddi, enwai amryw o honynt, ac yn mhlith eraill yr oedd yr hyn a elwid yn "*Cordials.*" Ac ar unwaith, meddai Mr. Rees mewn llais dwfn, cryf, wylofus, fel un ar dori ei galon, oblegid gorfod talu yr arian; "Mi gym'ra i lasiad o gordial." Ar hyn aeth yn chwerthin cyffredinol, ac er y teimlai pawb hyd hyny yn ddiflas o herwydd gorfod talu, bu hyny yn help i'w hiachâu. Gwyr y rhai cyfarwydd âg ef y fath ddifyrwch yn aml a barai y fath air o'i eiddo, oblegid yr arbenigrwydd oedd yn ei ddull ef o'i ddweyd, er nas gellir trosglwyddo hyny i argraff. Nid yw hyn ond un enghraifft o'r aberth a wnaeth rhywrai wrth geisio rhoddi moddion gwybodaeth i'r wlad.

Ysgrifenodd Mr. Rees nifer o erthyglau i'r *Adolygydd* ar "Yr Emynwyr Cymreig." Ceir y gyntaf yn y rhifyn am Ragfyr, 1851; yr ail yn y rhifyn am Mawrth, 1852, a'r drydedd yn y rhifyn am Ragfyr, 1852. Mae yn gadael Per-emynydd Pantycelyn allan yn hollol, oblegid fod cyfres o ysgrifau arno ef wedi ymddangos yn y *Traethodydd* ychydig cyn hyny, gan Dr. William Rees. Yn y gyntaf, Edmund Prys, Archddiacon Meirionydd, Morgan Rhys, Dafydd William, a Benjamin Francis, a ddygir dan sylw. Cyfyngir yr ail yn gwbl i Dafydd Jones, o Gayo, ei gyfieithiadau, a'i gyfansoddiadau gwreiddiol. Mae y drydedd yn cael ei chyflwyno yn gwbl i "Ddyfroedd Bethesda," gan Thomas Williams. Mae yr ysgrifau hyn yn drysor anmhrisiadwy. Ceir ynddynt lawer iawn o ffeithiau dyddorol am yr emynwyr, a difyniadau helaeth o'u cyfansoddiadau. Nid yw yn debyg fod ond ychydig yn yr oes hon erioed wedi eu gweled yn yr *Adolygydd;* a gresyn na buasai yn bosibl eu cyhoeddi mewn ffurf y gallent fod yn nghyrhaedd darllenwyr y dyddiau hyn. Nid ydym yn meddwl iddo erioed ysgrifenu dim yn rhagorach na'r erthyglau hyn. Maent yn rhy helaeth i ni eu rhoddi yn y gyfrol hon, ac ni byddai rhoddi dyfyniadau o honynt mewn un modd yn cyflwyno i'r darllenydd syniad cywir o'u gwerth a'u teilyngdod.

Yn nghyfarfod chwarterol Cyfundeb Mynwy, a gynaliwyd yn Risca, Rhagfyr 7fed a'r 8fed, 1852, ar gais y cyfarfod chwarterol blaenorol, pregethodd ar *Ddysgyblaeth Eglwysig.* Yr oedd Mr. Ellis, Mynyddislwyn, yn pregethu yn yr un cyfarfod ar "Y pwys o fod y gwahaniaeth rhwng yr eglwys a'r byd yn fwy amlwg," ac ar gymhelliad taer y frawdoliaeth cyhoeddwyd y ddwy bregeth yn un llyfryn bychan. Mae Mr. Rees, wrth ymdrin â'r mater, yn cymeryd i fewn *natur dysgyblaeth eglwysig—trefn ei gweinyddiad—a'r dybenion mewn golwg.* Yn nglŷn â natur dysgyblaeth, a'r drygau sydd yn galw am hyny, y mae yn cyfeirio at gyfeiliornad mewn barn, ac ar hyny ceir y sylw a ganlyn, yr hwn sydd yn hollol gydgordio â'i syniadau dros ei holl fywyd ar y mater.

"Mae yr Arglwydd Iesu Grist yn beio yr eglwys yn Pergamus am oddef yn ei chymundeb rai yn dal athrawiaeth Balaam ac athrawiaeth y Nicolaiaid, ac y mae Paul yn gorchymyn i Titus i ochel y dyn a fyddo heretic, wedi un ac ail rybudd. Ond er eglured y dengys yr Ysgrythyrau ddyledswydd yr eglwys i ofalu am *burdeb mewn barn,* yn gystal a phurdeb mewn buchedd, haera rhai er y cwbl, nad yw golygiadau dynion yn unwedd yn dyfod o fewn cylch dysgyblaeth eglwysig, a gofynant,

Pwy sydd i farnu pa beth sydd gyfeiliornad? Atebir, mai yr un rhai sydd i farnu am gyfeiliornad mewn barn, ag sydd i farnu pa beth sydd gyfeiliornad mewn buchedd. Os nad yw eglwys Dduw yn addas i farnu yn y naill achos nid yw yn addas i farnu yn y llall, ac felly nis gellir gweinyddu dysgyblaethau am unrhyw beth.

Dadleuir hefyd fod dysgyblu dynion am eu golygiadau yn groes i egwyddorion rhyddid crefyddol. I hyn yr atebir, nas gall neb, ar dir teg, hawlio cymaint o ryddid iddo ei hun ag a fyddo yn cyfyngu ar ryddid eraill. Er enghraifft, os bydd un yn dewis bod yn Sosiniad, mae iddo ryddid i fod felly; ond nis gall hawlio aelodaeth mewn eglwys o Galfiniaid heb wasgu ar derfynau rhyddid eraill. Nid oes un dyn gonest a feddyliai am wneud defnydd o ddylanwad ei aelodaeth mewn cymdeithas, er taenu egwyddorion croes i'r rhai a broffesir gan y gymdeithas hòno; ond profa hanes yr eglwys, yn neillduol hanes Ymneillduaeth yn y deyrnas hon, fod dynion pan yn gŵyro oddiwrth yr athrawiaeth iachus, yn debyg o ŵyro hefyd oddiwrth foesoldeb. Pa gynifer o addoldai a meddianau yn y deyrnas hon a adeiladwyd, ac a neillduwyd at ddysgu Calfiniaeth, a gymerwyd yn ystod y can' mlynedd diweddaf, trwy ddichellion lladradaidd, at wasanaeth Ariaeth a Sosiniaeth? Dengys hyn ei fod o'r pwys mwyaf i'r eglwysi dalu y sylw difrifolaf i'r gorchymyn apostolaidd o berthynas i gyfeiliornwyr, sef eu 'hargyhoeddi hwy yn llym, fel y byddont iach yn y ffydd;' ac os gwrthodant ymwrthod â'u cyfeiliornadau 'wedi un ac ail rybudd,' nid oes dim i'w wneud â hwy, ond eu 'gochel'—peidio dal un math o gymdeithas grefyddol â hwy."

Yn y *Diwygiwr* am Mai, 1853, wrth adolygu y pregethau, y mae y golygydd yn datgan ei anghydwelediad â'r sylw a ddyfynwyd uchod yn nghylch dysgyblu dynion am gyfeiliornad mewn barn, ond nid yw yn ceisio gwneud dim ond codi yr hen ddrychiolaethau o gyfyngu ar ryddid, ac mai yn rhydd y myn y meddwl fod, heb gynyg o gwbl i wahaniaethu rhwng y pethau y mae cydolygiad arnynt yn hanfodol i fodolaeth eglwys, a'r pethau, er gwahaniaethu arnynt, y dylai Cristionogion ynddynt oddef eu gilydd mewn cariad. Yn y rhifyn dilynol y mae Mr. Rees yn amddiffyn ei hun, ac i'n bryd ni yn troi y byrddau yn deg ar y golygydd. Mewn pethau ailraddol nid oedd yn bosibl cael neb yn fwy goddefgar, ond am y pethau a ystyriai yn wirioneddau hanfodol yr efengyl, nis gallasai, er holl diriondeb ei natur, ddywedyd, Duw yn rhwydd wrth neb a'u gwadai.

Yn y blynyddoedd hyny yr oedd sefydlu achosion Seisonig yn

Nghymru wedi myned a'i holl feddwl. Teimlai yn gryf mai hyny oedd angen arbenig ein henwad yn y Deheubarth, ac yn enwedig yn y rhanau gweithfaol, a bod y gwaith wedi ei esgeuluso yn llawer rhy hir. Ychydig iawn a wnaed hyd o fewn y pymtheng mlynedd ar hugain diweddaf er cyfarfod yr angen yma. Ymgymerodd y doniol David Davies, Abertawy, mor gynar a'r flwyddyn 1814, â chodi y capel Seisonig yn Castle Street, ac oddieithr yr ychydig gapeli oedd yn rhan Seisonig sir Benfro, ac yn Browyr, islaw Abertawy, nid oedd odid achos Seisonig arall drwy y Deheudir oll, ac eithrio Caerdydd a Casnewydd, haner can' mlynedd yn ol. Cychwynodd y Parch. D. Rees, fel y gwelsom, achos Seisonig yn Llanelli yn 1839. Yr oedd y Parch. D. Blow wedi codi capel yn Aberhonddu dair blynedd cyn hyny; ac o gylch yr adeg hòno cychwynwyd achos Seisonig yn Aberteifi trwy gydymdrech y Parch. Daniel Davies, a Mr. Thomas Lloyd, masnachydd yn y dref; ac yn y flwyddyn 1843, cychwynodd y Parch. T. Jeffreys achos Seisonig yn Mhenycae. Ond nid oedd eto unrhyw ymdrech wedi ei wneud at sefydlu achosion Seisonig yn gyffredinol, nac unrhyw gynllun wedi ei dynu er gwneud hyn. I wrthddrych y Cofiant hwn yn ddiau y perthyn yr anrhydedd o gychwyn unrhyw symudiad ffurfiol i'r amcan. Cafodd gefnogwyr gwresog a chynllunwyr mwy medrus nag ef ei hun i gario y gwaith allan. Y tri enw amlycaf yn nglŷn â'r achosion Seisonig yn Neheudir Cymru, o'r cychwyniad, oeddynt Mr. Rees, Cendl; Mr. Davies, Aberaman, a Mr. Thomas Williams, Aberdar, yr unig un o honynt sydd eto yn aros ac yn glynu yn ffyddlon wrth y gwaith. Dyma y "tri chedyrn cyntaf," a Mr. Rees, yn ddiau, ar lawer cyfrif, oedd y penaf o'r tri. Bu eraill o gynorthwy mawr i'r gwaith, er na chyrhaeddasant y tri chyntaf. Yr oedd yr ysbryd yma at gychwyn achosion Seisonig yn Mr. Rees cyn ymadael o Aberdar, fel y gwelsom, a chryfhawyd ef yn fawr yn ystod ei arosiad yn Llanelli, fel yr ydym yn cael mai un o'r pethau cyntaf a wnaeth yn Cendl, wedi i'r cyffroad mawr yn nglŷn â'r geri marwol fyned heibio, oedd cychwyn yno achos Seisonig. Cymerodd yno ystafell y tu cefn i'r *Refiners' Arms* cyn diwedd y flwyddyn 1849, yn yr hon y cynaliwyd Ysgol Sabbathol, a phob moddion yn rheolaidd; ac yno y buont am yn agos i ddeng mlynedd, nes y cafwyd capel, ac yr oedd y lle y rhan fwyaf o'r amser o dan yr un weinidogaeth a Brynmawr, ac am ysbaid yn nglŷn â Phenycae, ond trwy yr holl amser edrychent ar Mr. Rees fel eu noddwr, fel yn wir y gwnai holl eglwysi y cylch; oblegid pan fyddai rhyw gyfyngder arnynt, ato ef y rhedent am gynghor. Yn y flwyddyn 1853, galwodd gynadledd yn Cendl i gymeryd i ystyriaeth y cwestiwn o sefydlu achosion Seisonig yn Nghymru, a daeth cryn nifer o weinidogion a lleygwyr yn nghyd. Llywyddwyd gan Mr. Thomas Thompson, o Bath, yr hwn yn garedig a addawodd £150 y flwyddyn am dair blynedd er cynorthwyo yr achosion oeddynt wedi eu sefydlu yn Mhenycae, Brynmawr, a Cendl. Rhoddodd hyny galon i weithio yn y rhai oedd yn bresenol; ac aeth y gair allan o'r cyfarfod, fel y derbyniodd amryw, nad oeddynt yno, symbyliad i'r gwaith. Er na sefydlwyd unrhyw gymdeithas yn ffurfiol y pryd hwnw, eto parodd yr ysbryd a gynyrchwyd yno i achosion gael eu sefydlu yn Nhredegar, Aberdar, a'r Blaenau, yn y rhai oll y cymerai Mr. Rees ddyddordeb mawr. Yn mis Tachwedd, 1860, cafwyd cynadledd ddylanwadol yn Nghaerdydd, o dan lywyddiaeth Mr. W. D. Wills, o Bristol, ac yn yr hon hefyd yr oedd Mri. S. Morley, Henry Richard, A.S., C. Jupe, a nifer fawr o Gymru, ac yn y gynadledd hòno ffurfiwyd Cymdeithas Achosion Seisonig Deheudir Cymru a Sir Fynwy, yr hon er hyny sydd wedi gwneud gwaith mawr. Cafodd Mr. Rees gyfle i ddwyn hawliau Cymru ar Loegr gerbron Cyfarfod Hydrefol yr Undeb Cynulleidfaol yn Halifax, yn 1858, mewn papyr a ddarllenwyd ganddo yno. Dyma y waith gyntaf iddo ymddangos ar lwyfan yr Undeb, lle y daeth ar ol hyny mor adnabyddus; ac nid oedd neb cyn hyny o Gymru, er cychwyniad yr Undeb, wedi cymaint a darllen papyr yn yr un o'i gyfarfodydd; ond i wneud y prawf cyntaf nis gallasai y gwaith ddisgyn i well dwylaw. Dywedodd i'r Saeson bethau oedd yn newydd a dyeithr iddynt, ac enillodd iddo ei hun eu hyder a'u hymddiried, fel yr oedd ei air yn awdurdod iddynt byth ar ol hyny. Daeth cyfarfod hydrefol yr Undeb y flwyddyn ganlynol i Aberdar, ac er hyny y mae cysylltiad agosach rhwng yr Undeb a Chymru nag a fu o gwbl cyn hyny; ac efe, yn fwy na neb arall, oedd y ddolen gryfaf i'w cydio yn nghyd. Darllenodd eilwaith bapyr yn nghyfarfod hydrefol yr Undeb Cynulleidfaol yn Bristol, yn 1865, a thrachefn yn Abertawy yn 1871, heblaw llawer cyfle arall a gafodd i ddwyn gerbron hawliau yr achosion Seisonig yn Nghymru ar gydymdeimlad a chynorthwy y Saeson. Ar ol sefydlu y gymdeithas cymerodd eraill y rhan fwyaf o'r gwaith. Ar Mri. Davies, Caerdydd, a Thomas Williams y bu y pen trymaf o'r baich, a diorphwys fu eu llafur; ond pan fyddai angen gwneud rhyw apeliad cyhoeddus, rhaid oedd cael enw Mr. Rees wrtho; a pha bryd bynag yr anfonid cais neu ddirprwyaeth at y Saeson, yr oedd ei gael ef yn anhebgorol; ac at y fath bethau nid oedd yn bosibl cael ei gymhwysach. Nid oedd gair garw yn ei gyffroi, a hyd yn nod pe cawsai sarhad ni chiliasai yn ei ol; ac anaml y methai yn ei neges. Dygwyd ef trwy y pethau hyn i gydnabyddiaeth â nifer o wŷr cyfoethog yn ein henwad yn Lloegr, dros y rhai yr oedd ganddo ddylanwad mawr, yr hwn a ddefnyddiodd, nid i'w fantais a'i elw personol, ond i wasanaethu yr achos oedd yn nes at ei galon na'i amgylchiadau ei hun. Dichon na bu yr un gweinidog o Gymru erioed a enillodd y fath ddylanwad dros gyfoethogion ein henwad yn Lloegr. Ni omeddai y Meistri W. D. Wills ac H. O. Wills, a Mr. Sommerville o Bristol, a Charles Jupe, ac S. Morley, a Joshua Wilson, a John Crossley, a lluaws eraill, iddo odid ddim a geisiai; ac yr ydym mewn sefyllfa i wybod na cheisiodd neb erioed lai iddo ei hun. Nid am na buasai ychydig help ar lawer adeg yn werthfawr iddo, ac yn ddiau genym yn dderbyniol ganddo; ond ni fynai droi y dylanwad a gafodd trwy ei gysylltiadau cyhoeddus a chrefyddol, i wasanaethu ei amcanion personol. Ni welsom neb erioed yn fwy anrhydeddus yn yr ystyr yma. Gwyddom fod rhai yn tybied ei fod yn cael llawer iddo ei hun gan foneddwyr cyfoethog, ond ni bu erioed fwy o gamgymeriad. Nid dynion o'i fath ef sydd yn dyhysbyddu trysorfeydd, ac yn chwilota yn mhob man lle y tybiant fod rhywbeth i'w gael; ond y dynion mwyaf diwasanaeth i grefydd, sydd yn treulio eu dyddiau i fegera felly. Gallem nodi lluaws o enghreifftiau o hono yn apelio am help i ddynion llawer gwell arnynt nag ef ei hun, a'r rhai nad oedd arno ddim dyled iddynt, a rhai na chafodd ond eu gwaethaf; ond ni fynai ddial, gwell oedd ganddo wneud caredigrwydd. Mae yn aros luaws mawr o wragedd gweddwon, a brodyr anghenus, y rhai a allent dystio i'w barodrwydd i'w cynorthwyo, ac nid ychydig ydyw nifer y rhai ar ol ei golli na wyddant am ei gyffelyb i droi ato yn eu caledi. Ni bu erioed ei barotach i helpu pawb hyd y gallai; a throdd bob dylanwad a feddai nid i wasanaethu ei hun, ond i wasanaethu eraill, ac i fod o help i'r achos yr oedd ei eangu mor agos at ei galon.

Pan adeiladwyd capel Seisonig Cendl, galwyd ef Capel Barham, o barch i'r Arglwyddes Barham, mam Mrs. Thompson o Bath, yr hon yn nghyda'i phriod oedd yn garedig wedi noddi yr achos yno. Rhoddodd Mr. Thompson haner can' gini; a thrwy ei ddylanwad sicrhawyd gwasanaeth Dr. Morton Brown o Cheltenham i bregethu yn yr agoriad yn Ebrill, 1859. Ar ol i Dr. Brown bregethu yn y boreu, gwnaed casgliad; ac yn un ochr i'r capel yr oedd Mr. Jeffreys, Penycae, yn casglu, ac wedi myned at y drws, gwelai hen foneddwr dysyml yn sefyll yn y *lobby*, ac wedi estyn y plât iddo rhoddodd o'i law 'bum' penadur ar hugain arno; ac yna estynodd y llaw arall gan dywallt y cyffelyb swm o honi. Ni wyddai Mr. Jeffreys pa beth i'w ddweyd. Wylai a chwarddai o lawenydd, ond ni oddefai yr hen foneddwr iddo ofyn na dweyd gair. Aeth Mr. Jeffreys i mewn a'r dagrau yn gwlychu ei ruddiau, ac nis gallai gan ei lawenydd ymatal rhag adrodd ei lwyddiant. "Pob peth yn dda," meddai Dr. Brown; deallodd ef yn y fan pwy ydoedd. Yr oedd yn Cheltenham, ar y pryd, hen foneddwr cyfoethog o'r enw George Freeman, yr hwn oedd yn aelod o'r eglwys o dan ofal Dr. Morton Brown. Ar ei ymweliad âg ef un o'r dyddiau blaenorol dygwyddodd i'r Doctor ddweyd wrtho ei fod yn myned i agor Capel Barham, Beaufort; ac y mae yn debyg iddo ychwanegu rhywbeth am yr achos, a'r anhawsderau o dan ba rai yr oeddynt yn llafurio i sefydlu achosion Seisonig yn Nghymru. Ni feddyliodd ragor am y peth, ond sylwodd fod Mr. Freeman wedi gofyn iddo pa bryd yr oedd yr agoriad i fod, gan ei holi yn fanwl yn nghylch y ffordd yr elai yno; a phan ddychwelodd Mr. Jeffreys yn ei lawenydd o'r drws wedi cael yr haner can' punt, deallodd yn y fan pwy oedd yno wedi ei ddilyn heb yn wybod iddo, oblegid un oedd yr hen foneddwr yn hoffi gwneud pethau mewn ffordd eithriadol felly. Dygodd hyn Mr. Freeman a Mr. Rees i gydnabyddiaeth a chyfeillgarwch mawr; ac nid oedd gan neb, oddieithr Dr. Brown, y fath ddylanwad dros Mr. Freeman ag oedd gan Mr. Rees. Ni omeddai iddo odid ddim a geisiai, a throdd yntau yr holl ddylanwad oedd ganddo drosto i wasanaeth ei enwad a'i wlad; ac ni chafodd dim fwy o ffrwd ei haelioni na thrysorfa y gweinidogion oedranus.

Yn y flwyddyn 1858 y taflwyd allan yn gyntaf, gan y Parch. John Angell James, yr awgrym am sefydlu y fath drysorfa; ac ni chododd ei ddysgwyliadau ef yn uwch na thrysorfa o ryw £5,000; ac yr oedd ef ei hun yn barod i roddi £1,000 os gellid sicrhau £4,000 arall. Cymerwyd y mater i fyny ar unwaith, a chafwyd y £5,000 cyntaf yn bur ddidrafferth; ac ni bu yn hir cyn codi i £20,000, ac wedi hyny i £40,000, ac yn mhell uwchlaw hyny. Y cwestiwn a ofynid gan lawer oedd, a fyddai i Gymru dd'od i mewn i fanteision y drysorfa; ac er nad oedd un reol o'r dechreu i'w chau allan, eto prin y gallesid dysgwyl i Gymry gael fawr o honi oni chyfranent ati, a'r anhawsder oedd codi yr eglwysi at hyny. Yn ffodus llwyddodd Mr. Rees i gael gan Mr. Freeman i addaw rhoddi hyd £2,500, os gwnelai eglwysi Cymru £2,500 arall, ac felly y byddai £ 5,000 yn y drysorfa yn ffafr Cymru. Dyma un yn caru ein cenedl ni, er nad oedd o honom ni. Yr oedd yr arian i'w talu mewn pum' cyfrandaliad o fil o bunau yr un; ac yr oedd ef yn barod â'i £500 i gyfarfod â phob £500 o Gymru. Ffurfiwyd pwyllgor i wneud y gwaith, i'r hwn y dewiswyd Mr. Thomas Williams yn drysorydd, a Mr. Davies, Aberaman, yn ysgrifenydd; a hwynthwy, a Mr. Rees yn benaf, a wnaeth y gwaith. Yn wir, mor belled ag yr oedd cael yr arian o Gymru yn myned, ar Mr. Williams y gorphwysai y pen trymaf. Ni buwyd yn hir cyn cael y cyfrandaliadau cyntaf i mewn, ond yr oedd yn myned yn fwy anhawdd wrth fyned yn mlaen; ond trwy ddyfalbara, a bod yn daer, ac anfon cylchlythyrau, ac ymweled â'r eglwysi, llwyddwyd i gasglu £2,400, a rhoddodd Mr. Freeman £2,600, fel y cafwyd i'r drysorfa £5,000 yn enw Cymru. Byddai Mr. Williams, y trysorydd, pan y cai £500 i'w law, yn eu rhoddi i Mr. Rees, ac yntau yn myned i Cheltenham at Mr. Freeman i ymofyn £500 eraill atynt, ac yna cymerai y £1,000 i Lundain i'w talu i'r drysorfa, a dychwelai y gydnabyddiaeth i Mr. Williams, ac felly bum' waith. Talai Mr. Freeman holl dreuliau ei daith ef i Lundain bob tro, yn ychwanegol at yr hyn a roddodd i'r drysorfa; ac unwaith, fel y gwelir, talodd £600 yn lle £500, fel y bu yn well na'i air. Dylai enw a choffadwriaeth Mr. Freeman fod byth yn barchus gan weinidogion Annibynol Cymru; ac yn nesaf at eu dyled iddo ef y maent yn rhwymedig i Mr. Rees, yr hwn a lwyddodd i enill ei serch a sicrhau ei gydymdeimlad â Chymru; ac er nad yw y swm a gafwyd o Gymru i'r drysorfa, a chyfrif arian Mr. Freeman, yn gyfartal i'r swm sydd yn dyfod bob blwyddyn i weinidogion oedranus Cymru; eto y mae yn gyfryw ag sydd yn peri i ni deimlo yn lled hyderus wrth ddadleu hawliau ceisiadau Cymreig. Bu Mr. Rees o wasanaeth dirfawr i Gymru fel un o reolwyr y drysorfa; ac y mae yn sicr fod mwy o ymgeiswyr wedi eu derbyn, a symiau uwch wedi eu caniatau nag a wnaethid, oni buasai am ei daerni ef yn eiriol; a bu raid iddo, ar fwy nag un achlysur, cyn llwyddo, eu hadgofio ei fod ef â'i law ei hun wedi talu £5,000 o Gymru i'r drysorfa; ac yr oedd yn gallu adgofio hyny heb ei fod yn dramgwydd i neb.

Yr oedd Mr. Rees yn un o'r dynion mwyaf ffyddlawn i'w enwad ag a fu erioed yn y weinidogaeth Gymreig. Yr oedd yn llawer mwy eiddigus dros ei enwad nag y tybir gan lawer. Gan ei fod mor hynaws a charuaidd, a pharod i wasanaethu ar bawb, meddyliodd rhyw rai nad oedd mewn un modd yn enwadol, ond ni bu erioed fwy o gamgymeriad. Ychydig o ddynion erioed y daethom i gydnabyddiaeth â hwy a mwy o sel enwadol ynddo. Gwelsom lawer o ddynion culach a mwy rhagfarnllyd nag ef; ac yn sicr gwelsom lawer o ddynion mwy drwgdybus o enwadau eraill, a mwy erlidgar arnynt. Yn wir nid oedd dim o hyny ynddo. Yr oedd yn rhy gywir a dihoced ei hun i fod yn ddrwgdybus o eraill; ac yr oedd gormod o'r boneddwr Cristionogol ynddo i fychanu ac erlid enwadau eraill. Nid y dynion ffyddlonaf i'w henwad eu hun ydyw y rhai sydd yn baeddu ac yn erlid enwadau eraill. Yr oedd mor rhydd oddiwrth ragfarn a dallbleidiaeth enwadol ag y gall dyn fod, yr hwn y byddo ei holl fywyd a'i draddodiadau yn nglŷn âg enwad neillduol. Mae gan ein cysylltiadau enwadol eu dylanwad arnom, er o bosibl yn ddiarwybod i ni, fel y mae gan ein holl gysylltiadau mewn bywyd eu dylanwad arnom. Onid yw hyn yn eglur yn ein holl gylchoedd ? Mae ein serch at ein teuluoedd yn pylu llymder ein beirniadaeth. Mae ein cyfeillgarwch yn dylanwadu ar ein barn. Nid ydym yn gweled ein plant a'n cyfeillion yn yr un goleu ag y mae eraill yn eu gweled sydd yn sefyll mewn perthynas wahanol â hwy. Yr un modd y mae serch at enwad, a hir gysylltiad âg ef yn rhoddi rhyw arliw ar ein barn, nes nad ydyw ei ddiffygion yn ymddangos i ni yn hollol fel y maent yn ymddangos i eraill; ac fel y mae diffygion enwadau eraill yn ymddangos i ninau. Nis gall unrhyw ddyn sydd yn cymeryd dyddordeb mawr yn ei enwad, ac yn taflu ei hun yn drwyadl i'w holl waith fod yn gwbl rydd oddiwrth ragfarn a dallbleidiaeth, er hwyrach mai ychydig sydd yn credu hyny am danynt eu hunain. Yr oedd Mr. Rees mor rhydd oddiwrth gulni a drwg-ewyllys i enwadau eraill a neb a adnabuom erioed, ond ni ddywedwn ei fod yn gwbl rydd oddiwrth ddallbleidiaeth a rhagfarn yn ffafr ei enwad ei hun, ac edrychai ar bob peth yn y wedd fwyaf ffafriol iddo. Ni chollai unrhyw gyfle i'w wasanaethu, ac os gwelai rywbeth y gallai ei droi i'w fantais daliai ar yr adeg. Ni ildiai fodfedd o dir i neb os credai fod gan ei enwad hawl arno, a phan y gwelai dir newydd i'w feddianu nid oedd am fod yn ol i neb mewn cymeryd gafael arno. Nid oedd dim ond ei sel enwadol a barasai i ddyn o'i dueddfryd naturiol arafaidd a hwyrfrydig ef i daflu ei hun mor llwyr i gychwyn achosion newyddion, a myned o dan y cyfrifoldeb o adeiladu capeli ynddynt; a'r un sel enwadol a barodd i un o dymher mor garuaidd a heddychol, i gymeryd rhan mor amlwg ar faterion enwadol. Os gwelai rywun am hòni i unrhyw enwad uwchafiaeth, a dybiai yn annheg ac anghywir, mewn henafiaeth, mewn rhif, mewn gwasanaeth, ac mewn dylanwad, yr oedd yn union ar y maes, ac er y cariai bob dadl yn mlaen yn hollol barchus a boneddigaidd, nid ydoedd er hyny yn llai penderfynol.

Bu yn ymornest rhyngddo â'r Bedyddwyr ar fwy nag un achlysur; a bu ei ysgrifau yn help i glirio ymaith lawer o'r llwch oedd wedi ymgasglu o gylch enwau a golygiadau amryw o'r hen Ymneillduwyr cyntaf, ac i gywiro, fel y credai ef, y camgymeriadau yn eu cylch. Dygodd brofion eglur mai yn Llanfaches, gan William Wroth, yn Tachwedd, 1639, y ffurfiwyd yr eglwys Ymneillduol gyntaf yn Nghymru; ac mai eglwys Annibynol o Daenellwyr ydoedd o'r dechreuad. Dangosodd hefyd y camsyniad a ffynai am amryw ddynion nodedig o ddyddiau John Penry i lawr, y rhai y cymerid yn ganiataol gan lawer hyd hyny mai Bedyddwyr oeddynt. Edrychai ar y pethau hyn oll yn hanesyddol. Yn nechreu y flwyddyn 1857, ysgrifenodd dri o lythyrau ar "Hanesiaeth Bedydd," y rhai a gyhoeddwyd yn nglŷn â thraethawd ar Fedydd a elwid "Bapto a Baptiso" gan y Parch. W. Edwards, Aberdar, yn y ddadl rhyngddo â'r Parch. T. Price, Aberdar. Amcan Mr. Rees yn ei lythyrau ydyw profi hynafiaeth Bedydd Babanod, o'r oes apostolaidd i lawr. Nid ydym am adgyfodi y dadleuon hyn, llawer llai y mynem adgynyrchu y drwg-deimlad a achoswyd ganddynt, a rhaid i ni ddweyd mai ychydig o gydymdeimlad a fu erioed rhyngom â hwy; ond yr oedd Mr. Rees yn teimlo yn gryf arnynt, ac yn cymeryd dyddordeb mawr ynddynt, fel y buasai ei fywgraffiad yn ddiffygiol heb gyfeiriad uniongyrchol atynt. Yn hanesyddol yn unig yr ymdrinia ef â'r mater, a rhaid i ni ddweyd, ar ol eu darllen mor ddiragfarn ag y gallasem, ei fod yn ein cario ni gydag ef yn deg gan mor eglur ac anwrthbrofadwy yr ymddengys i ni y profion a ddygir yn mlaen ganddo.

Yr un flwyddyn, 1857, ysgrifenodd lythyr at Esgob Llandaf, yn galw ei sylw at ryw ymadroddion o'i eiddo y rhai a ddywedodd wrth gysegru eglwys yn rhanbarth Penmain, sir Fynwy. Yn ol yr adroddiad a ymddangosodd yn y *Star of Gwent* ar y pryd, dywedodd yr esgob "ei fod yn credu fod Ymneillduaeth bron wedi treulio allan yn y rhanbarthau Cymreig, a'i fod yn ofni fod Ymneillduaeth Gymreig wedi myned yn ormod o drefniant politicaidd, ac nad oedd ynddo ddim amheuaeth pe buasai y clerigwyr yn cario allan ysbryd eu cenadaeth, y buasai yr hudoliaeth Ymneillduol wedi diflanu o'u plith." Mae Mr. Rees yn cymeryd geiriau yr esgob i fyny, ac yn gwasgu yn drwm arno, ond yn gwbl foneddigaidd. Dygir yn mlaen ganddo ffeithiau a ffigyrau o blwyfydd Aberystruth, Bedwellty, Merthyr Tydfil, ac Aberdar, i ddangos mor ddisail yw haeriad yr esgob fod Ymneillduaeth bron "treulio allan" yn y dosbarthiadau Cymreig. Yna cymer i fyny yr haeriad, fod Ymneillduaeth wedi myned bron yn gwbl yn drefniant gwleidyddol, a dengys mor hollol ddisail ydyw, a sicrha nad oes un o bob mil o'r pregethau a draddodir yn mhulpudau Ymneillduol Cymru Sabbath ar ol Sabbath, yn dwyn dim o ddelw pregethau politicaidd. Atebodd yr esgob ef yn barchus a boneddigaidd, a dywed ddarfod iddo siarad ar yr achlysur dan sylw yn hollol ddifyfyr, ac heb ysgrifenu dim, fel nas gallai ddweyd yn gywir yr ymadroddion a ddefnyddiodd, ond sicrha na ddywedodd y geiriau yr achwynid arno o'u herwydd, ac y mae yn diolch i Mr. Rees am ei sylwadau hynaws a boneddigaidd, a rhydd iddo ei ryddid i gyhoeddi ei atebiad. Gwelodd yr esgob ei fod wedi syrthio i ddwylaw nas gallasai yn hawdd ddyfod allan o honynt, ac oblegid hyny barnodd yn oreu dynu ei gyrn ato.

Yn y blynyddoedd hyn yr oedd Mr. Rees yn ddiwyd yn casglu defnyddiau Hanes Ymneillduaeth yn Nghymru, yr hwn a ddygodd allan yn 1861 yn gyfrol hardd, pris 10s. 6c., o dan yr enw *History of Protestant Nonconformity in Wales.* Dyma yn ddiau oedd prif waith ei oes, a thrwy yr hwn yr enillodd iddo ei hun safle anrhydeddus fel hanesydd. Nid ydym am fyned i mewn iddo yma, gan y daw eto o angenrheidrwydd o dan ein sylw yn nglŷn â'i nodwedd fel hanesydd. Ond gallwn ddweyd yma i'r gwaith gostio iddo flynyddoedd o lafur dyfal a diorphwys. Treuliodd fisoedd, pe rhoddasid yr holl amser yn nghyd, yn y *British Museum*, y *State Paper Office*, Llyfrgell *Lambeth Palace*, ac eiddo Dr. Daniel Williams yn Redcross Street, heblaw yr help gafodd o lyfrgelloedd Oxford a Cambridge, yn gystal ag oddiwrth lu mawr o bersonau o enwogrwydd fel hynafiaethwyr. Dygodd yr ymchwiliadau hyn ef i gydnabyddiaeth â nifer fawr o bersonau o safle a dylanwad y tuallan i'w enwad a'i genedl ei hun, a thrwy ei ddyfalbarhad, casglodd yn nghyd luaws mawr o ffeithiau yn nglŷn âg Ymneillduaeth Cymru, nad yw yn debyg y dygasid hwy byth i'r golwg, oni buasai iddo ef ymgymeryd â'r gorchwyl o'u casglu, a'u gosod ar gof a chadw.

Parodd yr ymchwiliadau hyn i'w argyhoeddiadau Ymneillduol gael eu dyfnhau a'u dwyshau. Yr oedd bob amser yn ddadleuydd gwresog dros ysgariad yr eglwys oddiwrth y wladwriaeth; ac o'r dechreuad yn un o gefnogwyr mwyaf diffuant Cymdeithas Rhyddhad Crefydd; ond bu olrhain hanes y tadau Ymneillduol Cymreig, a'r dyoddefiadau chwerwon yr aethant drwyddynt wrth gario allan eu hargyhoeddiadau, yn foddion i angerddoli ei deimladau a'i wneud yn fwy penderfynol yn erbyn cysylltu yr Eglwys â'r Wladwriaeth, yr hyn yn mhob oes sydd wedi bod yn ffynhonell erledigaeth. Cyfansoddodd hefyd yn yr adeg hòno ddarlith ar y Waldensiaid, eu hanes, eu hegwyddorion, a'u dyoddefiadau, y rhai oeddynt yn fwy echryslon a barbaraidd na dim a fu erioed yn hanes Cymru. Llawer gwaith y gwelwyd cynulleidfaoedd mawrion yn wylo fel gwlaw wrth wrandaw arno gyda'i lais dolefus yn adrodd y creulonderau yr aeth y Waldensiaid drwyddynt yn herwydd eu crefydd. Pe na byddai yr un ddadl arall yn erbyn crefydd sefydledig, y mae y ffaith ei bod yn mhob oes a gwlad wedi bod yn brif ffynonell erledigaeth, yn ddigon byth yn ei herbyn. Ni waeth pa grefydd a noddir, y mae yr ysbryd yr un. Y mae Paganiaeth, a Phabyddiaeth, a Phrotestaniaeth yn eu tro wedi bod yn erlid. Yr uwchafiaeth a roddir iddynt sydd yn cynyrchu trahausder, ac nid oes un wlad yn ddiogel rhag erledigaeth hyd oni sefydlir perffaith gydraddoldeb crefyddol.

Yn ystod yr holl flynyddoedd hyn, tra yn cymeryd rhan mor amlwg yn holl symudiadau ei enwad, ac yn gwasanaethu ei genedlaeth a'i oes drwy y wasg, nid oedd Mr. Rees yn esgeuluso ei ddyledswyddau cartrefol fel gweinidog, a pharhai i fyned rhagddo mewn nerth a dylanwad fel pregethwr. Yn y cyfnod hwnw, teithiai Dde a Gogledd i bregethu, ac yr oedd ei glod trwy yr holl eglwysi. Prin y cyfrifid cymanfa na chyfarfod pwysig yn llawn oni byddai efe yno. Pan y deuwn at ei neillduolrwydd fel pregethwr, cawn achlysur i gyfeirio at rai pregethau nodedig o'i eiddo, a rhai oedfaon anfarwol a gafodd. Daliodd y gynulleidfa yn Cendl yn gref a lluosog, er nad oedd y gweithfeydd y peth y buont unwaith. Symudai y bobl yn is i lawr, ac yr oedd yn rhaid iddynt gael lleoedd cyfleus i addoli yn nes atynt. Adeiladwyd ysgoldy eang yn Mhontygof, yn 1854, lle y cynelid Ysgol Sabbathol, a chyfarfodydd gweddïo, a phregethu yn achlysurol; ac yn 1859, corffolwyd yno eglwys gynwysedig o tua saith ugain o aelodau—tua thriugain o Cendl, a thua phedwar ugain o Saron, Penycae. Effeithiodd hyn o angenrheidrwydd ar gynulleidfa Cendl; ond yr oedd yno, er hyny, yn aros gynulleidfa gref.

Yn haf y flwyddyn 1859, bu y gymanfa bedair sirol yn Cendl; a chan fod diwygiad grymus mewn rhai rhanau o'r wlad ar y pryd yr oedd yno ddysgwyliad mawr am dani. Cynaliwyd hi Mehefin 29ain a'r 30ain. Cofid hefyd am y gymanfa ryfedd a gafwyd yno ddeng mlynedd cyn hyny. Gan ein bod yn y ddwy gymanfa, y mae genym adgof byw iawn am danynt. Yr oedd cymanfa 1859 yn lluosocach yn nifer y gweinidogion oedd yn bresenol na'r gymanfa yn 1849, gan fod ei chylch yn eangach; ac yr oedd y dyrfa yn llawn mor lluosog. Yr oedd Mr. Rees yn bryderus iawn yn nghylch y gymanfa, ac ofnai iddi fyned heibio heb i effeithiau grymus ei dilyn. Yr oedd yn nghyd nifer o frodyr o Aberdar a manau eraill lle yr oedd y diwygiad yn ei lawn rym; ac yr oedd yn awyddus am i'r gynadledd gael ei chyflwyno mor llwyr ag yr oedd yn bosibl i wrando adroddiad y brodyr hyny am waith Duw yn eu plith. Ofnai yn fawr rhag i bethau amgylchiadol fyned a gormod o'r amser, ac erfyniai yn daer na byddai felly. Trodd amryw bethau i fyny na ddysgwylid am danynt. Yr oedd pwyllgor yr *Annibynwr* wedi cyfarfod yn Merthyr y dydd o'r blaen, ac wedi rhanu £50 o elw y flwyddyn 1858 rhwng nifer o hen weinidogion. Parodd hyny lawenydd mawr pan hysbyswyd y peth yn y gynadledd, a bygythiodd fyned a llawer o'r amser, yn enwedig gan i'r cwestiwn o sefydlu trysorfa i gynorthwyo gweinidogion hen a methedig droi i fyny yn nglŷn â hyny. Aeth yn siarad cyffredinol, gyda thipyn o lawenydd. Yr oedd Mr. D. Seys Lewis yno yn ddoniol dros ben wrth ddatgan ei lawenydd am lwyddiant yr *Annibynwr*, a'i awydd am gynorthwyo hen bregethwyr, er y gwnelai hefyd dipyn o ddifyrwch o rai o honynt. Yr oedd Mr. Rees er's meityn yn anesmwyth iawn, oblegid gwelai yr amser yn myned, ac o'r diwedd cododd i fyny yn lled gyffrous, ac mewn tôn wylofus a thorcalonus dywedodd rywbeth i'r perwyl a ganlyn:

—"O frodyr anwyl, gadewch i ni adael y pethau allanol yma a myned at bethau mwy ysbrydol. Yr ydym ni yma wedi bod yn gweddïo trwy yr wythnos ddiweddaf am wyneb yr Arglwydd ar y gymanfa, ac ni fyddwn yn siomedig iawn os na chawn ni Dduw yn amlwg. O frodyr bach, gadewch y pethau yna 'nawr, a gadewch i ni gael awr i siarad am y diwygiad, ac i glywed gan y brodyr sydd wedi eu bendithio âg ymweliad nerthol, beth mae yr Arglwydd wedi ei wneud iddynt." Nid oedd modd gwrthsefyll y fath apeliad, oedd yn cael ei wneud yn y fath deimlad, a chyda y fath daerni. Tynwyd y cwbl i ben yn union, a chafwyd awr o'r ymddyddan mwyaf cynhes a gwresog a glywsom mewn cynadledd erioed. Yr oedd gan y brodyr Meistri Williams, Hirwaen, ac Edwards, Aberdar, a Davies, Aberaman, a Griffiths, Llanharan, ac Ellis, Mynyddislwyn, bethau rhyfedd i'w mynegu. Yr oedd yr olaf newydd ddychwelyd o'i ymweliad â sir Aberteifi, lle yr oedd y diwygiad ar y pryd yn ei lawn rwysg. Cododd y gynadledd ddysgwyliadau uchel yn y rhan fwyaf, fel y credent nad elai y gymanfa heibio heb adael effeithiau grymus ar ei hol. Nid oedd dim yn neillduol yn yr oedfaon y prydnawn na'r hwyr cyntaf, na'r oedfa saith boreu dranoeth, er fod pob peth yn bur ddymunol. Dywedai Mr. Stephens o'r Brychgoed wrthym cyn yr oedfa ddeg, pryd yr oeddym ein dau gyda Mr. Griffiths, Llanharan, i wynebu y dorf fawr, eu bod y boreu o'r blaen yn y gynadledd wedi codi gormod o *mortgage* ar y diwygiad. Nid oedd ef eto wedi ei gyffwrdd ganddo, ac nid oedd hyd hyny wedi cyrhaedd sir Frycheiniog, fel nad oedd ei gydymdeimlad yn ddwfn iawn â'r rhai mwyaf angerddol. Dywedodd un peth wrthym wrth siarad am yr awydd cryf oedd ar rai yno i wthio pethau yn mlaen, cyn fod pethau i'w dyb ef yn addfed, oedd yn hollol briodol iddo ei hun; ac er hwyrach na chyfrifir y gymhariaeth a ddefnyddiodd yn un chwaethus iawn, eto yr oedd yn hollol gyfaddas: "Mae nhw'n godro'r fuwch cyn iddi dd'od a llo," meddai; ac i sylwedydd o draw, heb ddyfod i ysbryd y diwygiad, yn ddiau felly yr oedd.

Ond yr oedd yn hawdd deall fod yr awyr yn llawn gwefr, a'r ffurfafen yn ddu gan gymylau. Buasai yn hawdd i ni ddarlunio yr oedfa ddeg y boreu hwnw yn helaeth a manwl, ond ni byddai hyny yn weddus. Dechreuwyd yr oedfa gan yr Hybarch Isaac Harries o'r Morfa; ac os aeth gweddi erioed i'r nefoedd aeth gweddi yr hen frawd o'r Morfa y boreu hwnw. Siaradai â Duw fel gwr â'i gyfaill. Clywsom ef fwy nag unwaith, ond ni chlywsom ef erioed mor nodedig a'r boreu hwnw; ac er na thorodd y cwmwl yr oedd y taranau i'w clywed o bell; yr oedd y bregeth gyntaf, beth bynag arall a ddywedir am dani, yn amserol iawn, "Ti a gyfodi ac a drugarhei wrth Seion; canys yr amser i drugarhau wrthi; ïe, yr amser nodedig a ddaeth; oblegid y mae dy weision yn hoffi ei meini, ac yn tosturio wrth ei llwch hi." Yr oedd trwst llawer o wlaw yn ymyl i'w glywed cyn ei diwedd. Wedi i Mr. Stephens a Mr. Griffiths bregethu, cododd Mr. Hughes, Dowlais, i fyny i roddi cyfarchiad byr. Ni ddywedodd ond ychydig frawddegau, ond yr oedd min ar y rhai hyny, ac yntau yn eu dweyd mewn teimlad cyffrous; torodd y cwmwl fel gwlaw taranau. Yr oedd yno ugeiniau yn gwaeddi ar unwaith; daliodd Mr. Hughes i waeddi nes methu. Galwyd Mr. Jenkins, Brynmawr, i derfynu trwy weddi, ond ni wnaeth hyny ond taflu olew ar y tân. Buont yno ar y maes am awr yn molianu a gorfoleddu. Yr oedd Mr. Rees, er ei holl arafwch, wedi llwyr anghofio ei hun, ac anghofio cyhoeddi yr oedfa ddilynol, a phob trefniadau gyda golwg ar y ciniaw a'r dyeithriaid. Oedfa i'w chofio oedd hòno gan bawb oedd yno.

Cynaliwyd cyfarfod Hydrefol yr Undeb Cynulleidfaol am 1859 yn Aberdar, a chan ei bod yn nghanol y diwygiad cafwyd cyfarfodydd pur nodedig. Yr oedd yn ddiwygiad nerthol iawn yn yr Iwerddon ar y pryd; ac yn Aberdar cynygiodd Meistri H. O. Wills, W. D. Wills, S. Morley, C. Jupe, ac Isaac Perry, dalu treuliau Mr. Rees a Mr. Williams, Hirwaen, Mr. Davies, Aberaman, a Mr. Cunnick, Aberdar, a Mr. Stephens, Liverpool, i fyned drosodd yno i weled â'u llygaid yr hyn y clywsent gymaint am dano. Derbyniasant y cynyg yn ddiolchgar. Yn Nghaergybi cyn croesi bu raid iddynt bregethu mewn pedwar o'r capeli, y rhai a orlanwyd; a bu raid iddynt addaw gwneud hefyd ar eu dychweliad. Cyrhaeddasant Dublin, ac aethant yn mlaen hyd Belfast; ac yno gwelsant bethau anhygoel. Aeth rhai o honynt i gyfarfod gweddi a gynelid yr awr ganol dydd yn festri capel y Parch. R.

Knox, er cyfleusdra genethod y ffactries. Aeth un o honynt i gyfarfod gweddi a gynelid ar yr awr giniaw gan y gweithwyr mewn pwll llif. Tystid iddynt fod cyfnewidiad amlwg yn moesau y bobl. Aethant i Armagh, a'r Sabbath pregethasant mewn gwahanol fanau. Ond yn Nghaergybi ar eu dychweliad y bu y pethau rhyfeddaf. Pregethasant yno trwy y dydd—Mercher. Cafwyd tyrfa fawr y boreu, a llawer mwy y prydnawn, a'r hwyr yr oeddynt ar lethu eu gilydd—a'r effeithiau yn annarluniadwy. Fel yn y deml gynt nis gallasai y pregethwyr sefyll i weinyddu gan fawredd y gogoniant. Yn y cyfarfod y prydnawn disgynodd rhyw ysbryd ar bawb, nas gallesid rhoddi cyfrif am dano, heb gydnabod fod Duw yn wir yn y lle. Wylai yr holl gynulleidfa fel pe buasent yn yr angladd mwyaf torcalonus. Elai y gweinidogion i fyny i'r pulpud y naill ar ol y llall, ond wedi dweyd ychydig eiriau, torent i lawr, fel nad oedd dim i'w wneud ond wylo. Aeth Mr. Rees i'r pulpud, a thybid wrth ei olwg cryf y gallai ef ddal, ond gyda'r gair cyntaf a ddywedodd yn ei don wylofus, torodd y dorf ar darawiad i lefain yn uchel; a gorchfygwyd yntau, a rhoddodd ei ben ar y pulpud i wylo. Pan ar ganol ysgrifenu hyn ymwelwyd â ni gan un oedd yn bresenol yn yr holl oedfaon, ac yn cofio y cwbl yn dda, a thystiai i gywirdeb yr hyn a glywsem lawer gwaith o'r blaen, fod yr olygfa yn ddyeithr ac annarluniadwy. Y diwrnod hwnw y torodd y diwygiad allan yn ei nerth yn Nghaergybi, ac nid hir y bu cyn ymledu dros yr holl ynys. Nos dranoeth daethant i Liverpool, a chynaliasant ddau gyfarfod, y naill yn y Tabernacl a'r llall yn Bethel; ac er nad oedd yr effeithiau yr hyn oeddynt yn Nghaergybi, eto yr oedd gras Duw yn amlwg yno. Blwyddyn nodedig fu y flwyddyn hòno a'r flwyddyn ddilynol; ac er nad oedd yr Arglwydd yn parhau i ychwanegu at yr eglwys, eto yr oedd effeithiau yr ymweliad yn aros; a'r "eglwysi yn rhodio yn ofn yr Arglwydd, ac yn nyddanwch yr Ysbryd Glan."

Er fod Mr. Rees yn anwyl a pharchus gan holl eglwys Cendl, ac er ei fod yn ei holl gysylltiadau Sirol yn gwbl hapus, eto yr oedd yn teimlo nad oedd iddo yno lawer yn ychwaneg i'w wneud. Nid oedd gobaith i'r lle gynyddu, ond yn hytrach yr oedd y boblogaeth yn lleihau. Yr oedd eto yn anterth ei ddydd, ac os caniatai Duw, yr oedd ugain mlynedd arall o waith ynddo cyn i'w nerth gilio; ac yr oedd ei ysbryd cyhoeddus, ei awydd i ledaenu yr achos, a'r gydnabyddiaeth a ffurfiasai â chyfoethogion ein henwad yn Lloegr, yn ei fawr gymhwyso i gylch eangach a phwysicach. Agorodd rhagluniaeth ddrws mawr o'i flaen yn Abertawy, trwy i'r eglwys yn Ebenezer fyned yn wag yn ymadawiad y Parch. E. Jacob i Loegr; a chyn diwedd 1861 derbyniodd alwad oddiwrthynt; ac er mor anhawdd oedd ganddo ddatod ei gysylltiad â'r eglwys yn Cendl, eto wedi dwys ystyriaeth, ac ymgynghori â rhai cyfeillion, yn marn y rhai yr oedd ganddo ymddiried, barnodd mai ei ddyledswydd oedd cydsynio; ac ar y dydd diweddaf o Ebrill, 1862, symudodd o Cendl i Abertawy. Yn ei ddiniweidrwydd, ac er taflu y cyfrifoldeb oddiarno ei hun, bu yn ddigon gwan i ddweyd wrth y cyfeillion yn Cendl pwy oedd y gweinidogion a'i hanogent i symud; ac fel y gallesid dysgwyl collodd y cyfryw yn llwyr ffafr yr eglwys hòno; ac yr ydym yn sicr am rai o honynt na enillasant hyny byth yn ol. Ei unig amddiffyniad pan alwyd ef i gyfrif am ddweyd oedd, "Wel, yr oedd yn haws i chwi oedd yn mhell oddef eu gwg nag i mi ei oddef;" er yn ddiau na feddyliodd am i'r haul fachludo ar eu digofaint hwythau at neb. Ond pwy bynag a'i hanogodd nid rhaid iddynt flino, oblegid profodd agos i chwarter canrif o weinidogaeth lwyddianus ei fod wedi symud o dan arweiniad y golofn.

Pennod X.

"GWAITH EICH FFYDD, A LLAFUR EICH CARIAD."

Pwysigrwydd Abertawy—Cychwyniad a lledaeniad Annibyniaeth yn yr amgylchoedd—Y dirywiad—Ail gychwyn—Dyfodiad y Parch. D. Davies—Ei boblogrwydd a'i ddylanwad—Galwad Mr. Rees—Ei sefydliad yno—Ei raddiad yn D.D. gan Brifysgol Marietta—Dechreu gweithio o ddifrif—Ailadeiladu Ebenezer—Y symudiad dau canmlwyddol—Cychwyn achosion Seisonig—Yr anturiaeth gyda Walter's Road—Dechreu yr achos a chodi y capel—Enghraifft o lafur a hunanaberth anarferol—Perygl amlhau capeli—Dylanwad yn y dref—Ei hynawsedd yn diarfogi gwrthwynebiad—Gordynerwch ei brofedigaeth—Yn mysg ei frodyr—Adgofion y Parch. R. Thomas—Y Pwyllgorwr—Brawd a chymydog—Gweinyddu mewn angladdau—Ei gymhwysder—Enghraifft, Cymanfa Liverpool—Ei lafur cyhoeddus—Etholiadau —Darlithiau—Y Beibl Teuluaidd.

MAE Abertawy yn un o brif drefydd Deheudir Cymru, a hyd yn ddiweddar cyfrifid hi, o ran poblogaeth, yn brif dref y Dywysogaeth. Yn y blynyddoedd diweddaf y mae Caerdydd yn ymgystadlu â hi, ac wedi cynyddu gyda mwy o gyflymder; ond y mae gan Abertawy y fantais o fod yn fwy yn nghanolbarth y wlad, heblaw ei bod yn gylchynedig gan elfen Gymreig lawer cryfach. Mae wedi bod yn un o brif orsafoedd Ymneillduaeth yn ein gwlad; ac y mae Annibyniaeth, er yn foreu yn hanes crefydd yn Nghymru, wedi cael gafael gref ar yr holl wlad oddiamgylch. O'r Crwys ar hyd holl gwm Tawe hyd Gwmllynfell a Thy'nycoed, ac yn groes o'r Brynteg hyd Gastellnedd, y mae yr enwad wedi cymeryd meddiant helaeth o'r tir. Cychwynwyd yr achos yn Abertawy yn gynar yn yr eilfed ganrif ar bymtheg; ac mor foreu a'r flwyddyn 1641, cyn y chwyldroad, ffurfiwyd yma eglwys Annibynol gan y Milwriad Phillip Jones, Pentwyn, a'r Parch. Ambrose Mostyn. Mwynhaodd yr eglwys hon weinidogaeth y Parchedigion Marmadukes Matthews, Stephen Hughes, David Jones, ac eraill a fwriwyd allan o'r eglwys gan Ddeddf Unffurfiaeth. Daliodd lamp Duw i gyneu yma trwy holl ystormydd yr erledigaethau hyd Ddeddf Goddefiad; ond oblegid mai yn Saesoneg yn benaf y cerid y gwasanaeth yn mlaen, a gwaeth na hyny, oblegid i udgorn y weinidogaeth fyned i roddi sain anhynod, gwywodd yr achos yn raddol, nes iddo, fel llawer o gapelau eraill a godwyd gan ddynion uniongred, fyned o'r diwedd yn feddiant hollol i'r Undodiaid.

Cyn diwedd y ganrif ddiweddaf, cymerodd yr Hybarch Lewis Rees, Mynydd bach, ystafell wrth gefn Castle Street at bregethu ynddi; ond ychydig fu y llwyddiant hyd oni ddaeth y Parch. David Davies, Llangeler, yn weinidog i'r Mynydd bach. Tynodd ei ddoniau anghymharol ef sylw yr holl dref, fel yr aeth yr ystafell yn rhy gyfyng; ac yn y flwyddyn 1803, adeiladwyd Ebenezer, ac yn fuan ar ol hyny cyfyngodd Mr. Davies ei lafur yn gwbl i Abertawy a'r Ysgetty. Gweithiwr heb ei fath yn ei oes ydoedd; llafuriodd mewn amser ac allan o amser. Rhodd yn ddiau o eiddo Duw i Ddeheudir Cymru ydoedd. Efe, trwy ei weinidogaeth efengylaidd, ei ddoniau anghymharol, a'i weithgarwch diorphwys, a achubodd ben yr enwad, mewn oes yr oedd y weinidogaeth wedi myned yn oer a ffurfiol, a hyd yn nod lle yr oedd yn uniongred, yn rhy aml, yr oedd yn amlwg ar ei thon fod ymadawiad oddiwrth y ffydd. Torodd ef fel taran allan yn annysgwyliadwy i bawb, a hyny o'r cysylltiadau mwyaf annhebyg, ac heb gael dim manteision addysg. Cododd ar ei ol gryn nifer o gyffelyb feddwl ac ysbryd, er na chyrhaeddodd yr un o honynt ei boblogrwydd ef; a gweinidogaeth nerthol y dynion hyn a fu yn fywyd o feirw i luaws o eglwysi, ac yn ddechreuad cyfnod newydd yn hanes yr enwad. Ni chafodd Mr. Davies oes hir i lafurio, ond gwnaeth waith mawr yn y tymhor a ganiatawyd iddo. Gwaelodd ei iechyd, a bu farw yn nghanol ei ddefnyddioldeb yn niwedd y flwyddyn 1816, yn 53 mlwydd oed. Dilynwyd ef gan y Parch. Thomas Davies, yr hwn, er ei fod o dymher hynaws, ac o ymddangosiad tywysogaidd, ac o ddoniau hyawdl, eto nid oedd yn meddu ar gymeriad nac ysbryd ei ragflaenydd, ac oblegid hyny ni wnaed y gwaith a ddylesid wneud yn y 24 mlynedd y bu yno. Bu y Parch. Elias Jacob ar ei ol yn barchus a chymeradwy, ac yn ddilychwin ei gymeriad am 18 mlynedd, nes yn nghanol y flwyddyn 1861 y derbyniodd alwad o

Ebley, yn swydd Gaerloew, lle y mae eto, wedi cael help gan Dduw, yn aros hyd y dydd hwn.

Yn ddioed wedi ymadawiad Mr. Jacob, disgynodd llygaid y rhai craffaf yn yr eglwys ar Mr. Rees, Cendl, fel y dyn cymhwys i'r lle a'r gwaith oedd yno i'w wneud; ac wedi ychydig ymgynghoriad, derbyniodd oddiwrthynt yr alwad ganlynol:—

At y Parch. T. Rees, Cendl.

BARCHEDIG SYR:

Wedi i ni dderbyn eich caniatad i'ch enw chwi fel un a farnem yn gymhwys i gymeryd gofal eglwys Annibynol Ebenezer, gwnawd hyny yn gyhoeddus neithiwr cyn y Cymundeb, pan oedd y gynulleidfa oll gyda'u gilydd. Gofynwyd i'r rhai a gymeradwyent y cynyg i arwyddo hyny trwy godi eu deheulaw, yr hyn a wnawd yn gyffredinol. Gofynwyd i'r rhai a allasent fod yn groes i wneuthur yr un modd, ond ni chododd neb ei law yn erbyn y cynyg.

Gan hyny yr ydym yn rhoddi i chwi alwad unfrydol i ddyfod atom yn weinidog, i'n bugeilio mewn pethau ysbrydol, a thori i ni o fara y bywyd, gan ddymuno arnoch gydsynio â'n cais mor fuan ag y byddo hyny yn gyfleus. Credwn ein bod wedi gweddïo am gyfarwyddyd dwyfol yn y mater hwn, a phenderfynwn weddïo eto am nodded y Goruchaf arnom yn weinidog ac eglwys; ac am gymhorth i gydweithredu er dwyn ei waith mawr yn mlaen.

Ydym, dros yr Eglwys a'r gynulleidfa,

JOHN FRANCIS.
THOMAS JONES.
WILLIAM HARRIES.
WILLIAM REES.
DAVID JONES.
JOHN THOMAS.
WILLIAM ROBERTS.

Chwef. 3, 1862.

Y Parch. Evan Griffith, yr hwn oedd yn aelod yn Ebenezer, ac yn gyfaill ffyddlon i Mr. Rees, a ysgrifenodd yr alwad. Gwelir nad oes gair o son am gyflog na chynaliaeth ynddi, ond ni bu yr eglwys yn ol yn hyny, er heb rwymo eu hunain yn yr alwad. Ymgynghorodd âg amryw o'i gyfeillion cyn cydsynio, ond, fel y rhan fwyaf o ddynion, yr oedd wedi gwneud ei feddwl i fyny cyn ymgynghori â neb. Yn mhlith eraill, gofynodd gynghor ei hen gyfaill Mr. Rees, Llanelli, ac heb betruso, meddai Mr. Rees, "Ewch ar bob cyfrif, mae'ch eisio chi yno, mae yno waith mawr i'w wneud." Yn mhen ychydig, fel wedi adfeddwl, meddai, "Na, 'rwy'n meddwl fod yn well i chwi beidio myn'd i Abertawy; 'rych chi yn rhy hen i symud." "Dyna oeddwn ina yn ofni," atebai Mr. Rees yn arafaidd, "ond 'rown i yn meddwl daswn i yn myn'd yno a chael byw yno bymtheng mlynedd y gallaswn i 'neud tipyn o waith yno; ac mi f'aswn wed'yn just yr un oed ag i chi 'nawr." "Beth ! 'rwy i gystal yn awr wr ag y bum i erioed," atebai Mr. Rees, Llanelli, yn gyffrous iawn, oblegid nid oedd dim yn sicrach o'i gynhyrfu na rhyw awgrym ei fod yn gwanychu a heneiddio. Yr oedd gan Mr. Rees ateb parod i bwy bynag a awgrymai rywbeth yn erbyn ei symudiad, fel yr oedd yn eglur mai ar fyned yr oedd ei fryd; ac yr oedd bron bawb yn unfarn mai hyny oedd ei ddyledswydd. Dechreuodd ei weinidogaeth yn Ebenezer, Abertawy, yn Ebrill, 1862, a chynaliwyd cyfarfodydd ei sefydliad yno y 24ain a'r 25ain o'r Mehefin canlynol. Cyd-ddygwyddiadau pur darawiadol, a dygwyddiadau na alwyd sylw atynt o'r blaen ydyw, mai y diwrnod yr oedd cyfarfod ei sefydliad yn Ebenezer yr oedd awdurdodau Prifysgol Marietta, Ohio, America, yn cyfarfod, ac yn penderfynu rhoddi arno ef y gradd anrhydeddus o Ddoctor Duwinyddiaeth. Ychydig wyddai neb o honom oedd yn nghyfarfod ei sefydliad yn Abertawy beth oedd yn myned yn mlaen yr ochr arall i'r Werydd y diwrnod hwnw. Yr oedd amryw o'i gyfeillion, y rhai a gredent ei fod yn gwir deilyngu y cyfryw anrhydedd, wedi rhoddi mynegiant i'w teimladau y flwyddyn flaenorol, ond nid oedd ganddynt unrhyw sicrwydd fod ymddiriedolwyr y coleg yn cymeryd y mater i fyny. Anfonwyd iddynt gopi o'i *History of Nonconformity*, a hysbyswyd hwynt o'i lafur mawr yn cyfieithu Esboniad Albert Barnes; a'r canlyniad fu anfon iddo y dystysgrif a ganlyn:

Marietta, June 26, 1862.

Rev. Thomas Rees, D.D.

Dear Sir,—

At the annual meeting of the Trustees of Marietta College, held on the 25th inst., the following resolution was adopted.

Resolved—That the degree of Doctor of Divinity be conferred upon Rev. Thomas Rees, of Beaufort Iron Works, South Wales.

And the same was publicly announced by the President at the commencement excercises this day.

Very respectfully,
DOUGLAS PUTMAN,
Secretary.

Ni roddwyd erioed y teitl i neb yr oedd yn gweddu yn well iddo, ac yr oedd ei enwad a'i genedl yn gyffredinol yn teimlo ei fod yn deilwng o'r anrhydedd. Ni ddywedwn nad oedd rhyw ddynionach gwenwynllyd yn eiddigeddus, ac na cheisiasant ei fychanu, ond yr oeddynt yn rhy ddibwys a dirmygus i wneud sylw o honynt. Daeth y dynodiad, Dr. Rees, yn esmwyth a naturiol i bawb; ac fel y cyfryw bellach y bydd raid i ninau gyfeirio ato.

Cychwynodd Dr. Rees ar ei waith yn Abertawy ar unwaith, ac ymaflodd ynddo â'i holl egni. Yr oedd yno yn barod eglwys a chynulleidfa gref, ond cynyddodd y naill a'r llall yn gyflym. Llanwyd yr hen gapel hyd na anent; a phenderfynwyd yn ddioed i dynu yr hen i lawr ac adeiladu un helaeth. Yr oedd yr hen yn gapel eang a chryf, yn mesur 50 troedfedd wrth 46 y tu fewn i'r muriau, ac yr oedd wedi ei godi er y flwyddyn 1826. Estynwyd 20 troedfedd at ei hyd, a gwnaed ef agos oll o newydd trwy draul o fwy na £2,000, heb gyfrif defnyddiau yr hen gapel; fel y mae yn gapel eang a chyfleus. Bu rhestr hir o gyfarfodydd yn nglŷn â'i agoriad, yn nechreu Mehefin, 1863. Casglwyd £600 yn nghyfarfodydd yr agoriad, ac ni buont yn hir heb dalu y gweddill, er nad oeddynt byth yn dyfod allan o ddyled, oblegid eu bod yn cymeryd arnynt ran o feichiau eglwysi eraill llai galluog. Ni bu erioed ei ragorach am gynorthwyo y rhai oedd dan eu beichiau, a llwyddai hefyd i gael yr eglwysi o dan ei ofal i wneud hyny; ac un rheswm paham y llwyddai oedd ei fod ef ei hun yn myned o dan ran o'r baich trwy ymrwymo i gasglu gyda chyfeillion oddiallan, dros y rhai yr oedd ganddo ddylanwad mawr.

Cyn ei ymadawiad o Cendl yr oedd y symudiad dau canmlwyddol wedi cychwyn, er anrhydeddu coffadwriaeth y Ddwy Fil Anghydffurfwyr, y rhai, er mwyn cydwybod, a aberthasant eu bywoliaethau ar ddydd du Bartholomew, 1662. Yr oedd efe yn un o'r prif symudwyr yn y peth; ac iddo ef, a'r Parchedigion D. Hughes, B.A., Tredegar, a J. Davies, Caerdydd, yr ymddiriedwyd gwneud y trefniadau ar gyfer y gynadledd a gynaliwyd yn Nghastellnedd, Ionawr 1af, 1862, ac i ymgynghori â chyfeillion eraill pa beth a fyddai yn fwyaf priodol i fod yn gofadail i goffadwriaeth y tadau. Oddiwrthynt hwy, wedi yr ymgynghoriad hwnw, y daeth y cynygiad am "*Un* Coleg" i'r enwad yn Nghymru, yr hwn ar y cyntaf a ymddangosai yn cymeryd yn gyffredinol, a'r hwn yn ddiamheu y gallesid ei gario allan yn effeithiol oni buasai fod eu buddianau personol eu hunain, mewn elw neu enw, yn bwysicach yn ngolwg rhyw rai na llesiant cyffredinol yr eglwysi, yn gystal a bod hefyd y pryd hwnw, fel y mae yn dygwydd bob amser, ryw ddynion yn fwy galluog i ddyrysu ac i atal gwaith nag i'w helpu yn mlaen. Neillduwyd Dr. Rees i fod yn un o ysgrifenwyr y symudiad, a gwnaeth ei oreu o'i blaid, a bu yn hollol ffyddlon i'r drychfeddwl cychwynol, er iddo weled ar ol hyny fod rhwystrau anorfod wedi dyfod ar ffordd ei gario allan. Mae hanes yr ymgyrch fawr hòno *i gael* ei ysgrifenu, er, hwyrach, na ddaeth yr amser eto. Pa fodd bynag, gellir dweyd hyn, os na lwyddwyd i gario yr amcan uniongyrchol oedd mewn golwg wrth ddechreu, eto gwnaed gwaith mawr yn mlynyddoedd yr ymdrech ddau canmlwyddol mewn talu dyledion, a chodi capeli newyddion, a chael gan yr eglwysi ymhelaethu mewn haelioni yn mhell y tuhwnt i ddim a fu o'r blaen yn hanes ein henwad; ac ni bu Dr. Rees yn ol i neb mewn cynorthwyo i gael hyn oddiamgylch.

Ar ol adeiladu Ebenezer, a chael pob peth mewn hwyl at waith, y gorchwyl mawr y gosododd Dr. Rees ei feddwl arno oedd cychwyn achosion Seisonig yn Abertawy. Parhaodd i gymeryd ei lawn ran o'r gwaith yn nglŷn âg achosion Seisonig Deheudir Cymru. Ni chollai yr un o gyfarfodydd y gymdeithas, ond ar sefydlu achosion Seisonig yn Abertawy yr oedd ei fryd. Nid oedd yno un gynulleidfa Seisonig ar y pryd gan yr Annibynwyr ond yr un yn Castle Street, ac yr oedd hòno yn mhell o fod yn gref, er y cyfrifid hefyd gynulleidfa yr Arglwyddes Huntington yn perthyn yn nes i'r Annibynwyr nag i neb arall, a gweinidogion Annibynol, ar ol hyny, sydd wedi bod yn gwasanaethu iddi; ond isel iawn oedd Annibyniaeth Seisonig yn Abertawy pan y sefydlodd ef yno. Yr oedd achos bychan wedi ei gychwyn mewn lle a elwid Fabian's Bay y flwyddyn cyn iddo ef dd'od yno; ac ar ol dyfod yno cychwynodd achos mewn lle a elwid y Sandsfields, a chymerodd ddarn o dir ar yr hwn y codwyd ysgoldy. Ond anturiaeth fawr ei fywyd gydag achosion Seisonig oedd cychwyn yr achos sydd yn Walter's Road, ac adeiladu capel eang a chostfawr yno. Yr oedd ei olwg ar wneud hyn cyn gadael Cendl, ond profodd yn fwy o orchest iddo nag y tybiodd cyn dechreu arno. Cymerodd ef a Mr. David Davies, un o'i aelodau yn Ebenezer, ddarn o dir yn Walter's Road yn 1865. Yn fuan, ffurfiwyd pwyllgor o nifer o weinidogion a lleygwyr y dref a'r amgylchoedd er cynllunio i fyned yn mlaen â'r gwaith; ond er ffurfio pwyllgor, arno ef yr oedd baich y gwaith. Cafwyd addewidion am symiau da gan Meistri S. Morley, J. Crossley, C. Jupe, H. O. Wills, ac eraill; a phenderfynwyd gosod y sylfaen i lawr, yr hyn a wnaed Medi 27ain, 1866, gan Mr. H. O. Wills, yn ngwydd tyrfa fawr o edrychwyr; ond o ddiffyg arian i fyned yn mlaen, gadawyd ar hyny, ac aeth dwy flynedd lawn heibio heb wneud dim yn ychwaneg. Yn y cyfamser, anturiodd Dr. Rees gychwyn achos yn y *Music Hall*, fel y byddai yno gnewyllyn eglwys pan ddeuai y capel yn barod. Cefnogid ef yn hyny gan Mr. S. Morley, yr hwn a addawodd bunt yr wythnos er talu ardreth yr *Hall*, ac addawai Mr. Charles Jupe £10 y flwyddyn at dreuliau yr achos. Ar y Sabbath cyntaf o Ionawr, 1867, pregethodd Dr. Rees yn y neuadd y prydnawn a'r hwyr, i gynulleidfaoedd lluosog o Saeson; ac o hyny allan sicrhaodd y gweinidogion enwocaf o Gymru a Lloegr a allasai gael i bregethu yno bob Sabbath. Nos Wener, Mawrth 8fed, yr un flwyddyn, corffolodd yno eglwys gynwysedig o saith ar hugain o aelodau, deuddeg o ba rai a ollyngwyd trwy lythyrau cymeradwyaeth o Ebenezer, a'r nos Sabbath canlynol gweinyddwyd y cymundeb cyntaf yn y lle, ac ar eu cais ymgymerodd â bod yn weinidog iddynt, a pharhaodd i gael ei ystyried felly ganddynt nes eu bod yn y capel newydd, a chael gweinidog iddynt eu hunain yn 1870, ac yr oeddynt erbyn hyny yn agos i gant mewn nifer. Ni bu y fath argymeriad pwysig erioed yn hanes unrhyw weinidog Cymreig yn ein henwad; a phan y cofiom ei amgylchiadau neillduol ef yr oedd y peth yn fwy hynod fyth. Yr oedd ganddo eglwys Gymreig luosog i fwrw gofal drosti, ac i ddarparu ar ei chyfer; teithiai oddicartref i gyfarfodydd a chymanfaoedd, fwy nag odid i weinidog sefydlog yn ei oes; cymerai ran yn holl amgylchiadau ei enwad yn Abertawy, ac edrychid arno fel esgob cyffredinol, a'i ofal dros yr holl eglwysi. Nid ystyrid unrhyw gyfarfod cyhoeddus yn y dref yn llawn oni byddai efe yno. Yr oedd yn brysur yn ysgrifenu i'r wasg ar y pryd, a'i lafur llenyddol yn ddigon o waith i ddyn cyffredin; ac eto, er hyn oll, ymgymerai â'r anturiaeth bwysig o gychwyn achos Seisonig mewn tref yr oedd eisoes achosion cryfion gan enwadau eraill; gan gymeryd arno ei hun y rhan fwyaf o faich mawr y cyfrifoldeb.

Ond y mae y gorchwyl mwyaf eto yn aros i'w wneud. Mae yn rhaid i'r gynulleidfa newydd gael teml iddi ei hun i drigo ynddi. Nis gall aros yn hir rhwng cortynau, mewn neuadd o dan ardreth. Mae y tir wedi ei sicrhau, y cynlluniau wedi eu tynu, y gareg sylfaen wedi ei gosod, ac weithian y mae pob peth yn barod i oruwchadeiladu. Gwnaed cytundeb, trwy ffydd, âg adeiladwyr medrus i wneud y gwaith; ond yr oedd yn rhaid eu talu trwy weithredoedd; a pharodd cael arian i gyfarfod pob cyfrandaliad yn ei amser iddo lawer o bryder, fel mai mewn amseroedd blinion yr adeiladwyd y mur. Costiodd y capel £5850, ac y mae yn un o'r adeiladau harddaf a chadarnaf, yn mesur 96 troedfedd wrth 50 troedfedd. Casglodd ei hun o'r swm yna dros £3,000, gan mwyaf yn mysg Saeson cyfoethog yn Lloegr. Erioed ni ddangoswyd gan unrhyw weinidog fwy o sel dros grefydd a thros ei enwad, a hyny yn benaf er mwyn estroniaid o ran iaith a gwaed. Prin y mae yn weddus beirniadu y fath lafurus gariad hyd yn nod pe credem ei fod yn cario ei sel dros y terfynau. Mae fel aberth y weddw a'r ddwy hatling, neu y wraig a'r blwch enaint, nis gallwn lai na'i edmygu, pe yn credu ei fod yn fwy na dyledswydd noeth. Nid oes reol i weithrediadau cariad. Buom weithiau yn credu, ac yn dweyd hyny wrtho ef a'i gydweithiwr aiddgar i'r un amcan, Mr. Davies o Gaerdydd, eu bod yn cario pethau dros y terfynau, nad oeddym yn gweled y wlad yn myned yn Seisonig mor gyflym ag y gwelent hwy hi; ac y gallesid cymeryd y peth yn fwy araf, ond nid oedd dim mor sicr o'u cyffroi. Yr oedd achosion Seisonig ar yr ymenydd. Gwelent lifeiriant o anghrefyddoldeb ac annuwiaeth yn d'od dros Gymru gyda dylifiad y Saeson i'r rhanau gweithfaol, oni wneid darpariaeth er rhoddi gweinidogaeth bur ac efengylaidd iddynt yn eu hiaith; ac y mae yn ffaith mai dynion felly, wedi eu llyncu i fyny gan un drychfeddwl, ac yn llosgi gan sel angerddol sydd yn gallu taflu tân i eraill er gwneud pob gwaith eithriadol. Bydd yr achosion Seisonig yn Nghymru o dan ddyled byth i Dr. Rees, a'r rhai a gydlafurient âg ef, ac erys y lluaws capeli a godwyd trwy eu hymdrechion, yn gofgolofnau i'r oesau a ddel ar ol, "o waith eu ffydd, a llafur eu cariad, ac ymaros eu gobaith;" ac y mae y cwbl hefyd, fel gweddïau ac elusenau Cornelius, wedi dyrchafu yn goffadwriaeth gerbron Duw.

Yr unig berygl a welwn ydyw amlhau capeli yn ddiangenrhaid, ac yn enwedig i gydymgais enwadol gael ei gario mor bell, fel yr ydym eisoes wedi cyfeirio, nes fod y naill enwad yn ymwthio i ardaloedd sydd wedi eu meddianu gan un o'r enwadau efengylaidd. Rhaid cofio hefyd nad yw lluosogi capeli yn llwyddiant crefyddol bob amser. Gall eu hamlhad fod yn wanychdod. Mae yn haws hefyd codi capeli na chael dynion iddynt; ac er mor anhawdd yn fynych yw cael arian, y mae hyny yn haws nag enill eneidiau. Cael dynion cymhwys i bregethu yn y capeli yw yr anhawsder mawr. Gall cynlluniau dynol lenwi y wlad â chapeli cyfleus; ond rhaid cofio hefyd fod capeli, fel pob peth arall allanol crefydd, i fod yn dyfiant a dadblygiad ei hysbryd oddifewn. Nid yr eglwysi gychwynodd mewn capeli hardd a adeiladwyd iddynt gan eraill, yw y rhai sydd wedi profi yn fwyaf llwyddianus yn hanes ein gwlad, eithr yn hytrach yr eglwysi a ddechreuasant yn fychain mewn ystafelloedd cyfyng, ac a eangasant eu terfynau fel yr oedd eu nerth a'u bywyd crefyddol yn cryfhau. Mae yr allanolion i fod yn weithiad allan o'r bywyd ysbrydol sydd oddifewn. Ni chychwynodd cynulleidfa a gweinidog erioed dan amgylchiadau mwy ffafriol nag y cychwynodd y Parch. Thomas Jones a'i bobl yn Walter's Road, yn nechreu y flwyddyn 1870. Gallesid dweyd wrthynt fel y dywedodd yr Arglwydd wrth y genedl gynt, ddarfod iddo ei dwyn "i ddinasoedd mawrion a theg, y rhai nid adeiladaist, a thai llawnion o bob daioni y rhai nis llenwaist, a phydewau cloddiedig y rhai nis cloddiaist, i winllanoedd ac olewyddlanau y rhai nis plenaist." Dr. Rees mewn pryder ac anhunedd a mawr ofal calon, am flynyddau, fu yn darparu ar eu cyfer; "fel mai yn hyn hefyd y mae y gair yn wir, mai arall yw yr hwn sydd yn hau, ac arall yw yr hwn sydd yn medi. Eraill a lafuriasant, a chwithau a aethoch i mewn i'w llafur hwynt."

Ni bu Dr. Rees yn hir yn Abertawy na chydnabyddid ef yn un o alluoedd cryfaf y lle, ac yn ddiau yn mysg gweinidogion y dref efe oedd y gallu cryfaf. Efe a osodid yn mlaen ar bob achlysur. Perchid ef nid gan ei frodyr yn unig, na chan yr eglwysi Cymreig, i'r rhai yr oedd y fath swyn yn ei ddawn, ond gan yr holl foneddigion yn y dref a'r amgylchoedd. Gorchymynent i'w cerbydau sefyll, pan gyfarfyddent âg ef ar yr heol, er mwyn cael cyfarch gwell. Enillodd barch cyffredinol pob dosbarth a phob plaid trwy ei hawddgarwch a'i ledneisrwydd. Ymgynghorid âg ef ar bob achos cyhoeddus; ac yr oedd ei farn ef yn cael ei derbyn gan yr aelodau seneddol a'r ynadon yn derfyn ar bob ymryson. Ni byddai byth yn celu ei egwyddorion, nac yn petruso dangos ei ochr; a pha le bynag y gwelai y faner ryddfrydol i fyny yr oedd dani yn y fan. Yr oedd yn rhyddfrydwr trwyadl, o'r braidd na ddywedwn yn radicalaidd, a llefarai yn gryf iawn. Anaml y ceid neb a draethai ymadroddion cryfach, yn erbyn personau neu olygiadau a anghymeradwyai, eto ni chyfrifid ef yn eithafol, ac anaml y byddai neb yn digio wrtho. Buom lawer gwaith yn synu at hyny, ac yn ymofyn paham yr oedd felly. Yr oedd hynawsedd ei dymher, a thôn ei lais yn gwneud llawer er lliniaru llymder ei eiriau. Nid oedd arwydd chwerwder na digllonedd ar ddim a ddywedai pan lefarai gryfaf. Diau fod hyny yn cyfrif mewn rhan paham na chymerid ei eiriau yn eu llawn ystyr. Ond dichon mai y prif reswm ydoedd nad oedd byth yn cario allan yn llawn y geiriau cryfion a draethai; ac o'r braidd na ddeallai pawb wrth ei wrando fod ei galon yn dynerach na'i eiriau. Y gweinyddwr, y dyn sydd yn cario allan, sydd yn wastad yn cynyrchu gwrthwynebiad ac yn crëu gelynion. Ni theimla dynion anfoddlonrwydd mawr i ymadroddion cryfion, ond peidio eu cario allan. Nid gweinidogaeth lym a gondemnir, yn gymaint a dysgyblaeth fanwl. Goddefa y byd lawer o gondemniad ar ddrwg yn gyffredinol, ond pan ddaw y cymhwysiad yn bersonol y gwingir yn ei erbyn. Y gweinyddwr sydd yn d'od yn wrthddrych dygasedd. Dyna y rheswm paham y mae y dienyddwr yn dyfod o dan gondemniad pawb. Nid yw yn fwy cyfrifol, nac mor gyfrifol am fyned a bywyd y troseddwr, a'r barnwr ar y fainc, a'r rheithwyr a eisteddodd ar ei achos, ac y mae pob tyst a safodd i dystio i'w euogrwydd yn fwy cyfrifol am fyned a'i fywyd; ond y maent hwy yn rhy bell yn ol i ddyfod o dan gondemniad y cyhoedd; y dienyddwr, hwnw sydd yn cynhyrfu y gwrthwynebiad, am mai efe yw y gweinyddwr; efe sydd yn y golwg yn cario y ddedfryd allan. Nid yw hyn ond un enghraifft o'r ffaith mai y dynion penderfynol i gario allan eu cynlluniau mewn gwlad ac eglwys sydd yn crëu gelynion. Cyfrifir hwy yn llym a chreulawn, er nad ydynt yn gwneud dim ond cario allan eiriau a dysgeidiaeth eraill sydd, o ddiffyg yr un penderfyniad a gwroldeb, yn pasio fel dynion hynaws a charedig. Yn hyny yr oedd Dr. Rees yn wan. Nis gallasai gario allan ddysgyblaeth pan y deuai at bersonau. Byddai ei holl natur yn meddalu ac yn ymddatod, pan ddeuai y troseddwr ger ei fron, pa mor llym bynag y condemniai ei drosedd, a pha mor fygythiol bynag fyddai ar y troseddwr o bell.

Cawsom enghraifft neillduol o hyn ynddo pan ar ein taith yn America, a gwell i ni ei chrybwyll yma rhag iddi ddianc o'n cof. Yr oedd gweinidog o'r wlad hon, perthynol i enwad arall, wedi encilio i America, o dan amgylchiadau pell o fod yn anrhydeddus. Yr oedd yn adnabyddus iawn i Dr. Rees, oblegid bu am enyd unwaith yn llafurio heb fod yn nebpell oddiwrtho, a gwyddai ei hanes yn dda. Nid oeddym ni yn ei adnabod ond yn ei hanes; ac nid oedd clywed ei hanes yn codi un awydd ynom am weled ei wyneb. Yn annysgwyliadwy hollol, pwy wnaeth ei ymddangosiad mewn cynulleidfa luosog ond y gwr hwn; ac adnabu Dr. Rees ef yn y fan, a galwodd ein sylw ato, oblegid yr oedd cyn hyny wedi bod yn crybwyll wrthym am ei weithredoedd drygionus. Gwelem balff o ddyn rhadlon, golygus, trwsiadus, yn nghanol y gynulleidfa; ac nid oedd yn y dorf fawr yr un gwrandawr mwy siriol. Ar y diwedd daeth yn mlaen at y pulpud, a gofynai mewn llais clochaidd, "Wel Doctor, shwd 'rych chi?" "Gweddol Mr. J—— bach, am shwd y'ch chi?" meddai y Doctor yn ol, mewn tôn mor dyner a charedig a phe yn cyfarch un o'i gyfeillion goreu. Wedi myned o'r neilldu gofynem iddo, "Wel, yn enw pob synwyr, paham yr oeddych chwi yn cyfarch y dyhiryn yna mor serchog a charedig? Os yw degwm y pethau ydych chwi wedi ddweyd am dano wrtha i yn wir, ddylsach chi ddim i gyfarch fel 'Mr. J— bach,' oblegid y mae gair fel yna yn arwydd o serch ac anwyldeb." "Wel o brysur slipo nath y *bach* yna, hen rwgfil yw e, ond allswn i byth fod yn gas iddo." Pa mor llym bynag oedd ei gondemniad o unrhyw ddrwg, pan ddeuai y drwg hwnw i'w geryddu neu ei ddysgyblu mewn person yr oedd ei holl natur yn gwanhau, fel na feddai nerth i daro; ac y mae hyny yn glod i'w natur garedig, ond ni thalai fod pawb o bobl y byd o'r un dymher.

Yr hyn ydoedd Dr. Rees yn ei berthynas â'r dref, oedd ef hefyd yn ei berthynas â'i frodyr yn y weinidogaeth yn y cylch lle y llafuriai, yn gystal ag yn mhob cylch arall. Nis gallwn wneud dim yn well yma na rhoddi yn llawn adgofion ei gyfaill a'i gymydog, y Parch. R. Thomas, Glandwr, y rhai yn garedig a anfonodd i ni, er ei fod yn cyffwrdd â rhai pethau y bydd raid i ni eto gyfeirio yn helaethach atynt:—

"Dyma fi wedi 'eistedd i lawr,' ac ymaflyd yn fy mhin er ysgrifenu ychydig o'm hadgofion am yr anwyl ddiweddar Dr. Rees, ond nis gallaf ysgrifenu yn helaeth fel y ceisiwch, 'rwy'n ofni; a phrin yr wyf yn dysgwyl y gallaf ychwanegu dim at yr hyn a wyddoch chwi eich hunan yn llawer gwell eisoes. Mae yn ddrwg genyf erbyn hyn fy mod wedi gadael iddo ef ac eraill o gyffelyb ysbryd i *fyned ymaith* heb sylwi mwy arnynt, a gwrando yn fwy astud ar eu geiriau. Gresyn fod yn rhaid i ni golli cynifer o bethau cyn d'od i'w gwerthfawrogi. Ymwelir â ni gan angylion yn aml eto, ond wedi yr elont ymaith rywfodd y gwelir pwy oeddynt. Cefais lawer o fanteision i adnabod y Dr. pe buaswn wedi gwneud gwell defnydd o honynt. Yr oedd yn un o'r dynion mwyaf nodedig y daethum i gyffyrddiad âg ef erioed. Nid gorchwyl hawdd fuasai i neb allu ei basio heb ei weled, d'od yn agos ato heb ei deimlo, a bod yn ei gymdeithas ond am ychydig heb ei garu yn angerddol. Perthynai iddo fawredd a nerth yn ddidadl; ond nid y mawredd hwnw sy'n brawychu, na'r nerth hwnw sy'n llethol i weiniaid. Tra'r oedd yn 'dywysog yn mysg gwŷr,' yr oedd yn mhell o fod yn ddychryn i blant, nac yn arswyd i hen wragedd tlodion. Ni bu dan ein cronglwyd ni erioed neb y buasai y plant yma yn barotach i wneud brenin o hono, na neb oedd yn cael ei gofio'n well a'i garu mor bur ganddynt.

"Cwrddais, a bum yn cydeistedd âg ef lawer gwaith, mewn pwyllgorau a chynadleddau; ond ni theimlwn ei fod mor fedrus a chryf yn y cyfeiriad hwnw ag eraill a adnabum. Eto, teimlid fod yn rhaid ei gael ef yno, ac os na byddai, y byddai rhywbeth yn eisieu, ac nad ellid myn'd yn mlaen hebddo. Ac os na byddai cadeirydd wedi ei benodi, efe fyddai yn debyg iawn o gael ei ddodi yn y gadair; ac yn y gadair, 'rwy'n meddwl, yr oedd y lle y ceid y mwyaf a'r goreu o'i wasanaeth. Teimlwn yn wastad yr elid trwy waith unrhyw bwyllgor yn effeithiol ac anrhydeddus ond cael y Dr. i'r gadair, a'r diweddar anwyl a hoff Mr. Williams, Canaan, yn ysgrifenydd. Mr. Williams, o bawb a adnabum erioed, i gynllunio ac i ddodi cynllun gerbron; ond yr oedd yn rhaid cael y Dr. i'w gario allan. Colled ddirfawr i ni yn y cylch hwn, yn arbenig, fu colli y ddau mor agos at eu gilydd. Medrai Mr. Williams gymeryd poen heb ymddangos yn boenus, a'r Dr. weithio heb gymeryd arno ei fod yn gwneud hyny. Un o'r pethau mwyaf poenus yn y Dr. fel pwyllgorwr a chadeirydd pwyllgor ydoedd, ei frys am orphen. Yr oedd yn anmhosibl darfod yn rhy fuan ganddo; a mawr y difyrwch a gafwyd wrth geisio ei gadw yn y gadair nes gorphen y gwaith, ar lawer adeg. Yr oedd hyn yn ei nodweddu mewn cylchoedd eraill. Pregethu yn gymharol fyr a wnai; ac yr oedd yn hawdd darllen yn ei wyneb pan y teimlai ei bod yn bryd i arall ddybenu. Ar deithiau a thipyn o hyd ynddynt yn y trên, tra dan orfod i aros ac eistedd i lawr nes cyrhaedd pen y daith, edrychai yn aml ar ei *watch*, a thrwy'r ffenestr er gweled p'le byddid yn sefyll ar y daith; a gwelais ef unwaith yn cyfrif y ceryg (neu y coed milldiroedd yn hytrach) ar y *line* er gweled gyda pha gyflymder yr oeddid yn teithio. O ddyn a thipyn o faint a phwysau yn perthyn iddo, ac heb fod yn un o'r rhai cyflymaf yn ei symudiadau corfforol, yr wyf yn methu yn iawn a rhoi cyfrif am y brys a'i nodweddai. Ond er dipyn yn fyr ei amynedd yn yr ystyr yna, pell oedd o fod yn ddyn *ffwdanus*, a phell y byddo'r dynion ffwdanus hyny, meddaf fi, sydd yn ei gwneud mor boenus ac annyoddefol i eraill i fod yn agos atynt. Yr oedd brys yr hen Ddoctor yn fwy o ddifyrwch nag o boen i eraill.

"Yn ei gysylltiad â symudiadau cyhoeddus y dref a'r wlad, safai yn gwbl ar ei ben ei hun, heb fod neb o unrhyw enwad a ddelai yn agos iddo. Gwelais, a chlywais ef yn siarad ar rai adegau o gryn bwysigrwydd;

adegau oedd yn peri i ni deimlo fod ein hanrhydedd fel enwad ac Ymneillduwyr yn dibynu ar y modd y cyflawnai ef ei waith; ond ni welais ef yn methu unwaith a d'od i fyny'n llawn â'r dysgwyliadau wrtho. Yr oedd ganddo allu anghyffredin i weled beth oedd eisieu ei ddweyd, ac i ddweyd yr hyn fyddai eisieu yn y ffordd oreu. Gwenai pawb pan y gwelent ef yn codi ar ei draed, oblegid gwyddid yn dda y byddai ganddo rywbeth i'r pwrpas, yn fyr, a dyddorol. Medrai ddweyd pethau cryfion ar achlysuron o'r fath, weithiau; ond gwnai hyny mewn ysbryd a chyda thôn a goslef fyddai yn diarfogi pawb. Buom yn rhyfeddu, rai gweithiau, at y flaenoriaeth a roddid iddo gan *bawb* yn y cysylltiadau hyn,—ond yr *oedd* ef ar y blaen; ac ni byddaf yn gweled pobl yn dangos rhyw lawer o anfoddlonrwydd i'r hwn a aned yn flaenor i flaenori. A rhyfedd iawn, fe gymerai yntau y blaen heb fod eisieu cymhell rhyw lawer arno; ond nid oedd dim cysgod o'r *ymwthiwr* yn d'od i'r golwg ynddo ychwaith. Y *Dr. oedd ef*, ac yr oedd wedi gwneud lle iddo ei hun yn y cylch hwn. Nid wyf yn sicr na chafodd ef amgylchiadau fu'n help mawr iddo. Bu ei gysylltiad â Walter's Rd. ar ei *gychwyniad*, ac wedi hyny, yn gryn help i'w ddwyn i gysylltiad agos â rhai o brif-ddynion y dref yma. Bu yn fath o gynghorwr i rai o honynt, pan oeddynt ar eu ffordd i fyny. Gwyddai eraill yn dda ei fod yn allu yn ei enwad, a gwelsant yn ddiau ei bod yn bwysig iddynt i'w gymeryd i ystyriaeth. Ond er iddo gael yr amgylchiadau yn ffafriol, yr oedd yn rhaid wrth *ddyn* i gymeryd mantais, ac i ddal ar yr amgylchiadau hyny.

"Fel brawd a chymydog yn y weinidogaeth, y mae'n amheus genyf a fu ei ddymunolach erioed. Tra y teimlai ddyddordeb mawr yn yr eglwysi oll, a thra gelwid am ei wasanaeth yn amlach na neb, yn nglŷn â symudiadau neillduol yn y gwahanol eglwysi, nis gallasai ddyfod i galon neb i dybio y medrai ef gymeryd mantais ar unrhyw beth a wnai i anfantais ei frodyr. Fel *tad* yr edrychem i fyny ato, ac y teimlem tuag ato, ond fel brawd yn mysg ei frodyr yr ymddygai ef, heb hòni na hawlio unrhyw awdurdod drosom; ac eto, ni bu gorsedd yr un Pab, na chadair yr un archesgob, mor gadarn a diogel ag oedd ei orsedd a'i gadair ef yn mysg ei gymydogion gweinidogaethol. Medrai ofyn am gymwynas, ac nid gorchwyl hawdd i neb allu ei wrthod, oblegid anaml, os byth braidd y ceisiai hyny heb dreio, os na lwyddai, i ddangos mai mantais i'r hwn y ceisiai y gymwynas ganddo fyddai hyny yn llawn cystal, os nad mwy nag iddo ef; ond medrai y Dr. *wneud* cymwynas yn llawn cystal, a hyny gyda'r parodrwydd a'r sirioldeb mwyaf. Gwnaeth hyny i laweroedd; do, i ganoedd yn ei oes; ac i un oedd mor barod i wneud cymwynas ei hun, ac un wnaeth gymaint o gymwynasau yn ei oes, nid rhyfedd iddo yntau dderbyn cynifer. Fel y gwyddoch yn dda, un rhyfedd am gael pethau mewn ffordd o anrhegion ydoedd—yn fyglys, yn bibellau, yn ffyn, llyfrau, &c. Yr hen

greadur anwyl—y mae wylo ar fy nghalon y munyd yma, wrth gofio am ei natur garedig, agored, a hynaws. Medrai, fe fedrai gael, cnd medrai ranu yr hyn a g'ai, os byddai rhanu arno, yn llawn cystal a hyny. Yr oedd yn lwmp o garedigrwydd; ac er yn meddu llawer o gyfrwysdra y sarph, meddai ddiniweidrwydd y golomen. Ac yn goron ar y cwbl, yr oedd yn ddyn grasol a chrefyddol iawn yn sicr. Yr oedd yr efengyl wedi suddo yn ddwfn iawn i'w natur, ac wedi meddianu ei ysbryd yn llwyr mae yn ddiddadl. Medrai fwynhau pregethiad syml a gwresog o Grist a'i groes, yn un o'r rhai goreu a welais yn eistedd o dan y pulpud, yn mysg y rhai a esgynent y pulpud. Teimlaf yn falch ac yn ddiolchgar i mi gael fy arwain i gysylltiad mor agos â dyn mor nodedig, a duwiolfrydig. Boed heddwch i'w lwch yn mynwent y Sketty, hyd y boreu mawr, pan y gelwir arno i godi yn ffurf corff gogoneddus y Gwr y traethodd mor wresog a nerthol am dano am gynifer o flynyddoedd."

Yn ystod yr holl flynyddoedd hyn teithiai lawer i gyfarfodydd pregethu yn agos ac yn mhell. Nid elai blwyddyn heibio nad elai i fyny i Lundain, ac yn aml amryw weithiau yn yr un flwyddyn; ac yn ychwanegol at bregethu yno yn y cymanfaoedd Cymreig, gwasanaethai yn aml i'r Saeson, heblaw y cyrchai yn fynych i bwyllgorau yr Undeb Cynulleidfaol, a thrysorfa yr hen weinidogion. Byddai yn Liverpool bob blwyddyn agos, ac os dygwyddai i gymanfa yno fyned heibio hebddo, byddai yno yn fuan ar ryw achlysur neu gilydd. Yn nghymanfaoedd y Gogledd, nid oedd neb o'r De a wahoddid mor fynych, na neb o Dde na Gogledd a roddai foddlonrwydd mwy cyffredinol. Yr un modd y ceid ef yn siroedd y De; ond yn Morganwg y ceid ef amlaf, oblegid yno yr oedd y nifer fwyaf o gyfarfodydd; a chan eu bod yn cael eu cynal gan mwyaf ar y Sabbath a'r Llun, yr oedd ef yn gallu myned iddynt heb golli Sabbath gartref. Ar ambell adeg o'r flwyddyn byddai mewn cyfarfodydd ar y Llun am wythnosau yn olynol. Mewn urddiad a sefydliad gweinidogion, ac agoriad capeli ni cheid neb mor amlwg. Agorodd yn ei oes fwy o gapeli nag a gysegrwyd o eglwysi gan unrhyw esgob. Colled ddirfawr na buasai wedi cadw cofnodion manwl fel y gallesid rhoddi cyfrif o'i lafur am un flwyddyn.

Nid yw yn debyg ddarfod i unrhyw weinidog yn ein henwad erioed, nac mewn unrhyw enwad arall, weinyddu mewn cynifer o angladdau gweinidogion, ac at hyny yr oedd ynddo gymhwysder arbenig. Ni chlywsom erioed ei gyffelyb. Nid llawer o gyfeiriadau a wnai at yr ymadawedig, ac ni chynygiai elfenu ei gymeriad. Pregethai un o'i bregethau cyffredinol yn nglŷn â marw, neu y nefoedd, neu rywbeth o'r un nodwedd; a gwnai gyfeiriad byr, ond nodedig o briodol a chwaethus at yr ymadawedig. Dywedai ddigon i gyflawn foddloni yr holl berthynasau, ac eto ni ddywedai gymaint fel ag i beri i'r beirniad llymaf gael lle i achwyn ei fod yn gorganmol. Medrai gael gafael ar y peth goreu i'w ddweyd, a medrai ei ddweyd yn y ffordd oreu. Yn nghymanfa Liverpool, a gynaliwyd yn Medi, 1874, y cawsom un o'r enghreifftiau mwyaf nodedig o'i fedrusrwydd yn y ffordd hon. Yr oedd angeu wedi gwneud bylchau mawrion yn rhengoedd gweinidogaeth ein henwad yn ystod y deuddeng mis er y gymanfa flaenorol, a thybiwyd yn ddoeth gwneud cyfeiriad atynt yn y gyfeillach gyffredinol a gynaliwyd prydnawn Llun, ac iddo ef yr ymddiriedwyd y gorchwyl; ac nis gallasai y gorchwyl ddisgyn i ddwylaw cymhwysach. Yr oedd wedi ei analluogi i fod yn y gymanfa y flwyddyn cyn hyny oblegid yr anhwyldeb tost a phoenus a ddaethai i'w lygaid; a'r Parch. T. Davies, Llandilo, a ddaeth i gymeryd ei le, yr hwn yn fuan ar ol hyny a gymerwyd ymaith â dyrnod. Yn ychwanegol at Mr. Davies, yr oedd y Parchedigion W. Ambrose, Portmadoc; H. Daniel, Cefncrib; R. Ellis, Brithdir; T. Griffith, Blaenafon; D. James, Capel mawr; J. Davies, Caerdydd; M. Morgans, Bethesda'r fro; N. Stephens, Liverpool; a D. Williams, Troedrhiwdalar, wedi disgyn i'r bedd. Gwŷr grymus a dylanwadol yn yr enwad, adnabyddus i bawb, ac yn uchel yn ngolwg yr eglwysi, ac un o honynt yn arbenig wedi byw oes eithriadol faith, a chyrhaedd poblogrwydd cenedlaethol. Aeth ef yn fanwl drostynt o un i un, gan ddweyd rhyw air parchus a charedig, yn gystal a phwrpasol am danynt oll; ond nid anghofiodd y Parch. W. M. Rees, Eglwysnewydd, yr hwn er nad oedd ond dyn ieuanc, anadnabyddus i bron bawb yn y lle, ac nad oedd wedi bod ond dwy flynedd yn y weinidogaeth, eto yr oedd ei gyfeiriad ato ef mor dyner a thoddedig ag at un o'r lleill; ac effeithiodd y crybwylliad lawn cymaint ar y gynulleidfa, er ei fod yn ddyeithr i bawb ynddi. Ni bu erioed ei gyffelyb unwaith y deuai i gyffiniau angeu a'r bedd.

Mae ei lafur cyhoeddus yn ein harwain i faes eang iawn. Nid oedd ei wasanaeth yn gyfyngedig i'w enwad ei hun yn Nghymru a Lloegr, ond cymerai ddyddordeb yn holl symudiadau ei genedl a'i wlad. Gweithredai fel beirniad mewn eisteddfodau cenedlaethol, ac yn enwedig os buasai cwestiynau hanesyddol i ymgystadlu arnynt; cymerai ran flaenllaw mewn etholiadau, nid yn unig yn ei gylch uniongyrchol ei hun, ond mewn etholaethau eraill. Teithiodd lawer yn sir Aberteifi, yn 1868, i ddadleu hawliau ei gyfaill a'i gymydog Mr. E. Matthew Richards. Cymerodd safle anrhydeddus yn mysg darlithwyr ei genedl, a thraddododd amryw o honynt i'r Saeson, megys ei ddarlithiau ar y Waldensiaid, Hanes Crefydd yn Nghymru, Llaw Duw yn amgylchiadau y byd, Enwogion Cymreig, a rhai eraill a draddodwyd ganddo mewn amryw fanau. Yn ychwanegol at y rhai hyn traddododd amryw ddarlithiau o bryd i bryd ar destynau mwy cyffredinol. Traddododd ddarlith gerbron Cymdeithas Freiniol Deheudir Cymru, yn Abertawe, Chwefror 1, 1864, ar y Dosbarthiadau Gweithiol yn Nghymru; ac ar y 29ain o Ionawr, 1866, darllenodd bapyr o flaen yr un gymdeithas, ar Adnoddau Cymru. Mae y rhai hyn gydag amryw bethau eraill o gyffelyb nodwedd wedi eu cyhoeddi yn nghyd yn y *Miscellaneous Papers, on subjects relating to Wales*, a ddygwyd allan ganddo yn llyfryn bychan yn 1867; ac nid oes achos dweyd fod y pethau hyn oll yn profi ei fod yn weithiwr dyfal a diflino, ac nad oedd byth yn diffygio yn gwneuthur daioni. Yn y flwyddyn 1869, dechreuodd gymeryd ei ran o'r anturiaeth bwysig o ddwyn allan *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru*, ond gan y bwriadwn i'r gorchwyl yma, a'i deithiau o ddau tu y Werydd yn nglŷn âg ef, gael ei gymeryd i fyny yn llawn yn y bennod nesaf, ni ychwanegwn ar hyny yma. Ond agos yn gyfamserol â hyny y dechreuodd ysgrifenu ei nodiadau ar y Beibl i Meistri Virtue a'i gyf., y rhai a ddygwyd allan yn un gyfrol hardd gyda llawer o ddarluniau. Ni chyhoeddwyd erioed yn yr iaith Gymraeg gyfrol fwy destlus. Yn ei ddyddlyfr yn 1870, ceir y cofnodiad a ganlyn:—"Mawrth 19eg, Sadwrn. Heno y dechreuais ysgrifenu y Beibl Teuluaidd; dyro gyfarwyddyd, O Arglwydd, i iawn egluro dy air."

Cyflwynodd iddo lawer o'i amser ac o'i feddwl, ac enillodd ei sylwadau gymeradwyaeth gyffredinol. Maent oll yn iachus ac efengylaidd, yn syml, eglur, ac ymarferol; a rhyw naws grefyddol yn rhedeg trwy y cwbl. Cafodd ledaeniad helaeth iawn, a sicrheir ddarfod i filoedd lawer o honynt gael eu derbyn, ac y mae yn ddiau y bydd y llafur hwn o'i eiddo yn aros yn fendith anmhrisiadwy i'n cenedl tra y darllenir yr iaith Gymraeg. Bu chwe' blynedd cyn dwyn y gwaith i orpheniad. Ataliwyd ef am y rhan fwyaf o'r flwyddyn 1874 rhag gwneud dim gydag ef, oblegid yr anmhariad a ddaeth i'w lygaid; ond galluogwyd ef i'w ddwyn i orpheniad; ac yr oedd yn bryderus iawn am ei orphen cyn cychwyn i'r daith yn America, a llwyddodd yn hyny. Yn ei ddyddlyfr am 1876, ceir y cofnodiad a ganlyn :—" Chwefror 21. Heddyw, am 20 munyd wedi dau yn y prydnawn, y gorphenais ysgrifenu y sylwadau ar y Beibl. Diolch i'r Arglwydd am ei gymhorth." Anturiaeth Meistri Virtue a'i gyf. oedd ei gyhoeddi, ac nid oedd y gydnabyddiaeth a dderbyniodd am ei lafur yn deilwng o'r llafur mawr, a'r pryder hir a barodd iddo; ond cyflawnodd ef gyda hyfrydwch; a thrwyddo "y mae efe, er wedi marw, yn llefaru eto."

Pennod XI.

"YR YSGRIFENYDDION O ZABULON."

Cychwyn "Hanes Annibyniaeth"—Y Parch. D. Morgan—Awgrym Dr. Rees—Dechreuad ei ogwyddiadau hynafiaethol—Dwyn allan yr "History"—Ei gymhwysderau fel hanesydd—Cylchlythyr cyntaf "Hanes yr Eglwysi"—Yr anturiaeth—Ymddangosiad y gwaith—Gwasanaeth y Parch. J. Rees—Ein teithiau yn Nghymru—Y daith i America—Cyfarfod ymadawol yn Liverpool—Y fordaith—Dygwyddiadau arni—Y cymeriadau gyfarfu—Pregethu y ddau Sabbath—Glanio yn New York—Croesaw yno—Myned i Middle Granville, Fairhaven, ac Utica, a thrwy Oneida—Ymweled â rhaiadr y Niagara—Y daith o Buffalo i Cleveland—Ei anesmwythder—Cyfarfod y Parch. Rees Powell—Cymanfa Sharon—Agoriad Gomer—Cymanfa Wisconsin—Oedfaon rhagorol—Cymanfa y Methodistiaid yn Cambria—Croesi y Mississippi—Minnesota—Cymanfa y Methodistiaid yno—Ymadael yn Longcreek—Cyrhaedd Vanwert—Cael Telegram am farwolaeth Mrs. Rees—Cychwyn adref—Ei bryder—Glanio yn Liverpool—Cyrhaedd adref—Cydymdeimlad cyffredinol.

CYFYNGIR y bennod hon yn gwbl i'w lafur a'i deithiau yn nglŷn â dygiad allan *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru;* ac o angenrheidrwydd yn nglŷn â hyny daw ei gymeriad fel hanesydd o dan ein sylw; a chan fod y gwaith yma wedi ei ddwyn allan cydrhyngom, ni bydd yn bosibl rhoddi adroddiad llawn a manwl, heb lawer o gyfeiriadau atom ein hunain yn bersonol, yn yr hyn, y mae yn sicr genym, yr esgusodir ni gan ein darllenwyr. Dichon hefyd yr ymddangosai yn fwy naturiol i ni ysgrifenu yn rhydd ac ymddyddanol, ac yn y person unigol, yr hyn sydd yn well genym bob amser na'r "*ni*," yr hwn yn wastad a deimlwn ryw fodd yn ymhoniadol.

Yr oedd y bwriad o ddwyn allan Hanes Annibyniaeth yn Nghymru yn hen fwriad genym ein dau, er nad wyf yn sicr i ba un o honom y daeth gyntaf. Pan yr ymwelodd y diweddar Barch. D. Morgan, Llanfyllin, â rhanau o'r Dehau yn 1848, ar ran *Hanes Ymneilldaeth yn Nghymru*, cefais gryn lawer o gyfleusderau i ymddyddan âg ef; ac wedi deall fod ynof ryw ogwyddiadau hanesyddol, bu yn daer wrthyf am i mi ymuno âg ef i ddwyn y gwaith allan. Cwynai ei fod yn methu cael yr hanesion o'r eglwysi; ac nas gallasai o herwydd ei oedran a'i lesgedd fyned oddiamgylch i'w ledaenu, a bod yn anmhosibl heb hyny gael derbynwyr i'r gwaith, na chael yr arian am dano; a chredai pe gallasai gael rhyw ddyn ieuanc egnïol i gymeryd at y gwaith gydag ef, y gallasai ei ddwyn i orpheniad. Pan yn Llanelli, bu yn ymddyddan â Mr. Rees, a Mr. Joseph Evans, Capel Seion, y rhai, mae yn debyg, a ddywedasant wrtho nas gallasai gael neb gwell, os buaswn yn cymeryd at y peth. Addewais beth bynag mor bell a'i sicrhau y buaswn yn casglu hanes eglwysi sir Gaerfyrddin, hyd y gallaswn; ac ar glawr y rhanau olaf o *Hanes Ymneillduaeth*, y mae Mr. Morgan yn hysbysu y gellid anfon hanesion yr eglwysi iddo ef, neu i mi. Dyna wnaeth i mi feddwl gyntaf am y peth, er fod genyf bob amser gryn hyfrydwch mewn hen gofnodion. Cesglais hanes ychydig o eglwysi, ond deallais yn fuan ei fod yn waith llawer mwy anhawdd nag yr oeddwn wedi dychymygu. Deallais hefyd fod yn mryd Ieuan Gwynedd i ymgymeryd â'r gwaith, os arbedid ei einioes. Yr oedd eisoes, gan wendid, wedi ei orfodi i roddi ei weinidogaeth i fyny; a theimlai pawb y pryd hwnw, os ceid ganddo ef i ymgymeryd â'r gorchwyl, na cheid ei ragorach. Symudais cyn hir i Glyn-nedd, Morganwg, a rhoddais heibio bob meddwl yn ei gylch; ond yn fuan daeth Mr. Morgan, Llanfyllin, heibio i mi yno, a chymhellai fi yn daer drachefn i ymgymeryd â'r gwaith, gan sicrhau, oni wnawn, y byddai raid iddo roddi i fyny yr anturiaeth yn hollol, er fod ganddo swm mawr o ddefnyddiau, a'i fod wedi ysgrifenu llawer, heblaw yr hyn a gyhoeddasid.

Ar y pryd dygwyddais gyfarfod â Dr. Rees, a mynegais y peth iddo; ac erbyn hyny yr oedd Mr. Morgan wedi bod heibio iddo yntau yn Cendl, ac wedi bod yn dweyd ei gwyn wrtho, mor anhawdd oedd cael gan yr eglwysi i anfon eu hanes, ac mor hwyrfrydig oedd llawer o'r dosbarthwyr i dalu. Nid ymddangosai Dr. Rees mewn un modd yn ffafriol i mi ymuno â Mr. Morgan. Nid oedd yn hoffi cynllun y gwaith; a thra yn proffesu bod yn *Hanes*

Ymneillduaeth, nad oedd ond hanes Annibyniaeth; ac yr oedd wedi cael nad oedd llawer o'i ddyddiadau a'i enwau yn gywir. Yr oedd Dr. Rees o'i febyd yn dra hoff o hynafiaethau; ond yn nglŷn â dygiad allan Gofiant y Parch. D. Thomas, Penmain, yr hwn, fel y gwelsom, a gyhoeddwyd yn 1842, y dechreuodd gymeryd dyddordeb arbenig yn hanes yr eglwysi. Dygwyddodd i hen lyfr eglwys Capel Isaac ddyfod i'w afael y pryd hwnw, a hen lyfr eglwys Penmain; a chafodd hefyd, rywfodd, ar ol y Parch. Evan Davies, Llanedi, o hyd i lyfr eglwys y Cilgwyn, a bu y rhai hyny iddo yn fwngloddiau cyfoethog. Agorasant ei lygaid ar diriogaethau newydd a dyeithr iddo; ac yr oedd myned i mewn iddynt yn hollol gydnaws â'i archwaeth; a gallasai dreulio oriau yn hapus uwch eu penau i'w troi a'u chwilio, a'u cymharu. Ond gollyngodd y pethau hyny agos yn gwbl dros gof, pan ddaeth cyfieithu Esboniad Barnes i fyned a'i holl fryd; ond yr oeddynt wedi dychwelyd yn fyw iawn i'w feddwl pan gyfarfyddais âg ef yn yr adeg dan sylw. Awgrymodd i mi adael pob peth lle yr oedd ar hyny o bryd; ac y caem, pan ddeuai yr amser cyfaddas, ddwyn allan gyfrol yn cynwys hanes Annibyniaeth yn Nghymru. Yr oedd hyn yn y flwyddyn 1852; ond am ddeng mlynedd ar ol hyny, ni bu gair o siarad rhyngom ar y mater, er i ni gyfarfod ugeiniau o weithiau; ac yr oedd pob meddwl am y peth wedi myned i dir anghof genyf fi. Ond yr oedd ef trwy y blynyddoedd hyny yn ymdroi llawer yn y maes hwnw. Rhoddodd ei fryd ar ddwyn allan yn Saesoneg gyfrol ar hanes Ymneillduaeth yn Nghymru, yr hyn hefyd a gwblhaodd yn 1861, pan ymddangosodd ei *History of Nonconformity in Wales*. Mae yn anhygoel i neb ond y rhai a wyr, y llafur dirfawr a gymerodd i gasglu y defnyddiau. Treuliai ddyddiau weithiau er cael allan un enw neu un dyddiad. Nid oedd neb, nes y cafodd ef y peth allan, a wyddai mai *William* Wroth oedd enw Wroth o Lanfaches. Nid yw ond peth dibwys ynddo ei hun, ond i'r hanesydd y mae yn beth pwysig iawn. Mae lluaws mawr o bethau yn troi ar gywirdeb un dyddiad a roddir; ac os camgymerir ynddo cyfeiliornir mewn llawer o bethau. Yr oedd mor adnabyddus yn y *British Museum* ag oedd yn Abertawy; adwaenai y swyddogion yn y *State Paper Office*, gystal ag yr waenai ei ddiaconiaid yn Cendl, ac ar un adeg yr oedd bron mor aml yn eu plith; ac am lyfrgell Dr. Daniel Williams yn Redcross street, yr oedd mor gyfarwydd yno ag yn ei lyfrgell gartref. Trodd hen goflyfrau a hen ysgrifeniadau, nad oedd yn debyg fod neb wedi agor rhai o honynt er's dau can' mlynedd, ac yr oedd yn ofynol wrth graffder a chyfarwydd-deb mawr i'w gwneud allan, ond daeth ef yn nodedig o fedrus yn y pethau hyn oll; a chopïodd luaws mawr o hen gofnodion gwerthfawr, a llwyddodd hefyd i gael gan eraill ei gynorthwyo. Yr oedd y defnyddiau hyn a gasglodd o werth anmhrisiadwy at ddwyn allan hanes yr eglwysi; ac yn ei ymchwiliadau yr oedd wedi dyfod ar draws lluaws o ffeithiau yn nglŷn âg eglwysi neillduol, y rhai nas gallesid eu cyhoeddi yn ei *History of Nonconformity*.

Yr oedd cymhwysder arbenig ynddo i fod yn hanesydd. Yr oedd ei ogwydd naturiol at hyny. Meddai athrylith at hynafiaethau. Yr oedd ynddynt swyn iddo. Nid oedd ganddo lygaid i weled anian. Nid oedd gan y golygfeydd mwyaf swynol nac arddunol fawr hudoliaeth iddo. Nid aethai byth i'r drafferth i ddringo na'r Wyddfa na Chadair Idris; ac nid oedd wedi ei lyncu i fyny mewn syndod gan aruthredd y Niagara, na gogoniant y Mississippi. Llai na hyny oedd o swyn gan orchestion celfyddyd iddo. Ni cheid ganddo groesi yr heol i weled oriel yr arluniau mwyaf celfydd; a synai fod dim yn yr arddangosfa i dynu y miloedd iddi ddydd ar ol dydd. Ni wnaethid bardd nac arlunydd o hono, o dan yr amgylchiadau mwyaf ffafriol; ond pe dywedasid wrtho fod rhyw hen lawysgrif wedi ei chael allan yn rhywle, buasai yn croesi haner gwlad er mwyn ei gweled. Yr oedd yn ei elfen gyda'r fath bethau, a pha bellaf yn ol yr elent mwyaf oll oedd eu swyn iddo. Gwnai hyny ef yn un cymhwys iawn at y fath orchwyl.

Yr oedd ganddo allu nodedig i gymeryd poen yn ei ymchwiliadau. Cyfodai hyny o'r hyfrydwch a gymerai ynddynt. Ni byddai byth yn blino. Yn mlynyddoedd ei nerth gallai weithio yn ddiorphwys. Yn ei flynyddoedd olaf yr oedd wedi myned yn fwy anesmwyth ac aflonydd, a blinai yn fuan; ac yr oedd pob peth yn myned yn rhy hir ganddo, ac yn faich iddo. Ond nid felly yr oedd gynt, eithr daliai am ddeuddeg neu bymtheg o oriau i weithio yn galed, gan ysgrifenu y rhan fwyaf o'r amser. Ni phallai ei amynedd er treulio oriau, ac weithiau ddyddiau i droi hen goflyfrau er cael o hyd i ryw ffaith a dybiai yn bwysig, ac ar yr hon yn aml y seiliai adeiladaeth ei hanes. Gweithiwr dyfalbarhaol a diflino ydoedd, a hyny mewn maes a gyfrifasid gan lawer yn dir sych diffaeth; ond parai ei hyfrydwch ef ynddo, ei fod iddo ef yn ffynonau dyfroedd.

Yr oedd ganddo gof o'r fath fwyaf diollwng, yr hyn sydd yn gymhwysder hanfodol mewn hanesydd. Beth bynag a ddarllenai neu a glywai, efe a'i cofiai; ac yr oedd yn llawn mor afaelgar ei gof mewn enwau a dyddiadau ag ydoedd mewn meddyliau, os nad yn fwy felly. Wrth deithio y wlad gallai nodi lle genedigaeth neu farwolaeth dynion nodedig, a dweyd yr adeg y dygwyddodd y naill neu y llall. Trwy ei gof clir ni byddai byth yn cymysgu dygwyddiadau na phersonau; ac unwaith y rhoddid hanesyn yn ei drysorfa, yno y byddai, a gallai ei alw allan y pryd a'r lle y mynai. Dywedir am Dr. George Lewis, pan y gofynid ei feddwl ar ryw adnod, mai y cwestiwn cyntaf a ofynai fyddai, "Aroswch chwi, pa fodd yr ydwyf fi yn dywedyd yn yr Esboniad?" Er nad oedd neb yn amheu nad oedd yr Esboniad yn wreiddiol iddo, eto nid oedd ei esboniad ei hun bob amser ar ei gof. Ond pan y deuai rhyw ffaith am Ymneillduaeth dan sylw, neu y gofynid am ryw ddygwyddiad mewn eglwys, ni ofynai Dr. Rees un amser, Beth ydwyf fi yn ei ddweyd yn yr *History?* neu beth mae yr *Hanes* yn ei ddweyd? oblegid yr oedd y peth yn wastad braidd ar ei gof. Ni ddywedaf ei fod yn sicr o fod yn gywir; gwelais ef rai troion yn methu, ond dygwyddiadau anarferol oedd y cyfryw, fel rheol byddai yn gywir, yn enwedig mewn hen hanesion.

Yn ychwanegol at hyn oll, yr oedd ganddo allu nodedig i drefnu a dosbarthu y wybodaeth oedd ganddo. Nid oedd trefn yn nodwedd arbenig i'w feddwl, ond yn nglŷn â hanesiaeth yr oedd ynddo fedr neillduol i osod y cwbl allan mewn trefn. Dyna sydd yn cyfrif am yr eglurder sydd yn yr oll. Diffyg mawr llawer o haneswyr ydyw eu haneglurder; ac y mae hyny yn codi oddiar eu bod mor gymysglyd. Dyna un diffyg mawr yn *Hanes Ymneillduaeth* gan yr hen wron o Lanfyllin; ac y mae yr un peth trwy *Hanes yr*

Eglwys—y mae yn gymysglyd ac amleiriog. Dengys ol llafur mawr, ac y mae ganddo gronfa o ffeithiau, ond nid ydynt wedi eu gosod allan mewn trefn. Casglodd y Parch. John Hughes ystorfa helaeth o ffeithiau anmhrisiadwy yn *Hanes Methodistiaeth;* gresyn fuasai i'r hanesion tarawiadol a dyddorol sydd ynddo i fyned ar ddifancoll; ond defnyddiau *hanes* ydyw, yn hytrach na hanes mewn ffurf eglur, drefnus, a chorfforedig. Ond y mae Dr. Rees fel hanesydd yn nodedig am ei drefnusrwydd. Nid ŷd yn y pentwr sydd ganddo, ond y mae wedi ei nithio a'i ddidol, gan ysgar y gwych oddiwrth y gwael, a rhoddi'i bob un ei le priodol ei hun. Yn ddiau, efe yw yr awdurdod uchaf eto ar Ymneillduaeth yn Nghymru. Daeth o hyd i ffeithiau na welodd neb o'i flaen mo honynt, a saif yn flaenaf ar restr ein haneswyr Cymreig.

Nid ydwyf wrth ddweyd hyn am awgrymu ei fod yn rhydd oddiwrth ddiffygion fel hanesydd. Gwn nad ydoedd, a gwn beth oeddynt; ac awgrymais hwy iddo lawer gwaith. Buasai fod mwy o'r athronydd ynddo yn ychwanegiad gwerthfawr at ei werth fel hanesydd. Mae medr i elfenu amgylchiadau a dygwyddiadau, a gallu i edrych arnynt yn ngoleuni y pethau a gymerodd le yn gyfamserol, a'r rhai a arweiniodd iddynt, yn gymhwysder pwysig mewn hanesydd. Mae rhyw olyniad mewn dygwyddiadau, ac nid yw yr hyn sydd yn cymeryd lle mewn un cyfnod, ond canlyniad yr hyn a gymerodd le mewn cyfnod neu gyfnodau blaenorol; ond rhaid cael llygaid yr athronydd i weled hyny. Cymerai ef ffeithiau fel y deuent o'i flaen, ac yn aml yn gwbl annibynol ar eu cysylltiadau. Mae cydymdeimlad eang yn hanfodol i hanesydd o radd uchel; cydymdeimlad â phobl wahanol iawn iddo ei hun, a hyd yn nod â golygiadau hollol groes i'w eiddo ef. Yr oedd Dr. Rees yn uniongred dros fesur; ac nid oedd y gradd lleiaf o gydymdeimlad rhyngddo â'r rhai a ŵyrant oddiar yr hen ffordd uniawn. Nid yn unig condemniai eu golygiadau, ond nis gallasai weled hyd yn nod yn y personau yr ychydig ragoriaeth a allasai fod ynddynt. Dichon nad yw argyhoeddiadau cryfion, ar bynciau neillduol, yn fanteisiol bob amser i hanesydd teg a diragfarn. Mae argyhoeddiadau cryfion yn hanfodol i ddiwygiwr ac i bregethwr; ond am yr hanesydd rhaid i'w gydymdeimlad fod yn eang cyn y gall fod yn ddibartïaeth; o leiaf na byddo ei ragfarnau yn peryglu iddo wneud cam â'r rhai y gwahaniaetha fwyaf oddiwrth eu golygiadau. Mae y duwinydd uniongred yn amlwg iawn yn Dr. Rees fel hanesydd. Mae yn bosibl y tybia rhai fod gormod o awydd gwneud *case* arno weithiau; ei fod yn cymeryd lle dadleuydd wedi cymeryd achos mewn llaw i'w gario drwodd, yn hytrach na safle barnwr i eistedd yn deg a dibartïaeth i benderfynu yn ol y tystiolaethau a ddygir yn mlaen. Ni ddywedaf nad oes ynddo, weithiau, ryw arliw o hyny, ond pa le y mae yr hanesydd Cymreig sydd hebddo? ac yr wyf yn meddwl ei fod hyd yn nod yn hyny yn decach na neb a fu o'i flaen. Y mae yn wir nad yw hyny yn ei gyfiawnhau ef, ond dylai hyny liniaru dedfryd y rhai sydd yn rhy barod i'w gondemnio; oblegid y mae y neb a osododd ryw fath o angenrheidrwydd arno i fyned y ffordd hòno yn llawer dyfnach yn y camwedd. Yr unig enghreifftiau lle y mae dim yn debyg i hyny ydyw lle y mae yn tynu i lawr yr haeriadau annheg, fel y credai ef, a wneid gan eraill; ac os ä un hanesydd i wneud honiadau eithafol, nis gellir dysgwyl llai nag i ryw hanesydd ddyfod ar ei ol, a chymeryd oddiarno yr hyn a ddygodd ar gam. "Y cyntaf yn ei hawl a dybir ei fod yn gyfiawn, ond ei gymydog a ddaw ac a'i chwilia ef." Yr oedd Dr. Rees, pa fodd bynag, yn awdurdod uchel fel hanesydd; a phery ei *History of Nonconformity* yn drysor anmhrisiadwy am oesoedd lawer eto i ddyfod.

Yn y flwyddyn 1862, yn nglŷn â'r cyffroad mawr am anrhydeddu coffadwriaeth y Ddwy Fil Anghydffurfwyr, trodd y cwestiwn o ysgrifenu hanes Annibyniaeth yn Nghymru i fyny rhyngom drachefn, a daethom i ryw fath o benderfyniad i ymgymeryd â'r gorchwyl, er i flynyddoedd ar ol hyny fyned heibio cyn i ni ymaflyd o ddifrif ynddo. Rhagwelsom y chwyddai y gwaith yn llawer mwy nag y tybiem ar y cyntaf, ac oblegid hyny y byddai y cyfrifoldeb yn fawr. Yn ol yr amcangyfrif a gawsom, gwelsom y byddai yr anturiaeth yn draul o fwy na £1,200, heb gyfrif dim am ein llafur, a pharodd hyny i ni ymbwyllo, oblegid nid oedd yr un o honom heb ryw gymaint o brofiad o'r golled sydd yn nglŷn â dwyn allan lyfrau Cymreig, yn enwedig wrth eu dwyn allan yn rhanau. Nis gallasem gael gan unrhyw gyhoeddwr ymgymeryd â'i ddwyn allan, a phe cawsem, gwyddem yr aethai a'r holl elw oddiarnom. Parodd hyny, a'n prysurdeb gyda phethau eraill oedd genym ein dau ar ein dwylaw, a baich y gwaith oedd ar un o honom, yn arbenig, fel ysgrifenydd y symudiad Daucanmlwyddol, i'r gwaith gael ei ohirio. Pa fodd bynag, yn 1864, tynasom allan gylch-lythyr at yr eglwysi, yn hysbysu ein bwriad, ac yn rhoddi rhyw awgrym o gynllun y gwaith, gan apelio atynt am eu cydweithrediad i gyrhaedd yr amcan. Yr oedd yn nglŷn â'r cylchlythyr hefyd enwau nifer fawr o weinidogion a lleygwyr adnabyddus o'r De a'r Gogledd yn cymeradwyo ein gwaith, ac yn cymhell yr eglwysi i'n cefnogi. Anfonwyd y rhai hyny allan yn gyffredinol, ond er fod pawb yn ymddangos yn llawen oblegid ein bwriad, ac yn cydnabod fod y gwaith yn wir angenrheidiol, eto ychydig o archebion a ddaeth i law yn y diwedd. Gwelsom os oedd y gwaith i gael ei wneud fod yn rhaid i ni ddisgyn at yr hen drefn o fyned ein hunain at yr eglwysi, a'i gymhell arnynt; a pha beth bynag a ddywedir yn erbyn y drefn hòno, a pha faint bynag o gamddefnyddio sydd wedi bod arni, dyna y drefn a ddygodd lenyddiaeth iachus ac ysgrythyrol i gyrhaedd gwerin ein gwlad. Digon gwir fod y camarferiad o honi wedi profi yn feichus i'r eglwysi, a gwn y gall ymddangos i ryw rai yn ddiraddiol, ac yn anghydweddol âg urddas y weinidogaeth, ond yn yr amser a fu, o leiaf, yr oedd yn rhaid dewis rhwng hyny a bod y wlad yn cael ei gadael yn amddifad o foddion gwybodaeth, ac mewn llawer o barthau yn Nghymru y mae yr un peth eto yn wirionedd. Coegedd a rhodres yr ystyriwn bob amser oedd fwyaf wrth wraidd y gwrthwynebiad a amlygid gan lawer yn erbyn gwasgaru llyfrau crefyddol yn nglŷn â chapeli. Pa fodd bynag daethom ein dau i'r penderfyniad, pa wrthwynebiad bynag oedd i'r drefn, os oedd y gwaith i gael ei ddwyn allan, fod yn rhaid i ni ymostwng iddi; ac felly y gwnaethom, ac oni buasai i ni wneud hyny, buasai y gwaith byth heb ei gwblhau.

Cytunasom yn ddidrafferth ar yr amodau o dan ba rai yr oedd y gwaith i'w wneud, oblegid y gwyddai y naill beth a allasai y llall wneud oreu. Yr oeddym i ysgrifenu yn gyfartal o'r gwaith; efe fel rheol i gymeryd yr eglwysi hynaf, a minau yr eglwysi diweddaraf. Yr oedd ganddo ef yn barod lawer o ddefnyddiau at yr hen eglwysi, y rhai a gasglasai wrth ddarparu yr *History;* ac yr oeddwn inau, hwyrach, yn gwybod llawn cymaint am yr eglwysi a ffurfiasid yn y ganrif hon. Gan nad oedd ynddo fawr o fedr at y rhan fasnachol o'r gwaith, cymerais hyny yn gwbl i'm llaw fy hun, yn gystal a darllen y prawfleni, ac anfon y rhanau allan; ac yr oedd y cyfrifon oll i'w cadw yn y swyddfa, am yr hyn yn ychwanegol at yr argraffu y telid swm penodol. Penderfynasom fod i'r cyfrifon gael eu gwastadhau ar derfyn pob cyfrol, cyn dechreu dwyn y llall allan; a pha elw bynag a fyddai, wedi talu pob treuliau, fod iddo gael ei ranu yn gyfartal rhyngom. Cariwyd hyn allan i'r llythyren. Yr ydym ein dau wedi arwyddo y llyfr ar ddiwedd pob cyfrol, a phob un yn derbyn y rhan oedd yn dygwydd iddo o'r dâ; a gwnaethom hyn oll heb air croes, na galw am neb i gyfryngu rhyngom o'r dydd cyntaf hyd ddydd olaf ei fywyd. Nid yw yn perthyn i neb wybod pa faint o elw a wnaethom o'r gwaith. Gwnaethem lawer mwy oni buasai drwgdalwyr anonest. Mae ugeiniau o bunoedd allan hyd y dydd hwn, ac yr wyf wedi rhoddi i fyny bob meddwl am eu cael. Ni buom ar ein colled, cawsom ychydig elw; a phan gofir y llafur a fu i ni am chwe' blynedd lawn, nid yw ond ychydig iawn; ond y mae y gwaith wedi ei wneud, a *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru* wedi ei ysgrifenu; ac er y gwn nad ydyw yn berffaith, eto y mae mor agos at hyny ag y gallasai unrhyw ddau ddyn ffaeledig ei wneud. Dechreuwyd ar y gwaith cyn diwedd 1869, ond yn 1870 y daeth y rhan gyntaf allan; a daeth y rhan olaf o'r gwaith allan yn nechreu Mai, 1875. Dr. Rees a ysgrifenodd y rhan fwyaf o'r tair rhan gyntaf, sydd yn cynwys hanes sir Fynwy; ac ysgrifenwyd y gweddill o'r gyfrol gyntaf sydd yn cynwys hanes sir Drefaldwyn a sir Feirionydd, yn lled gyfartal rhyngom; ac felly hefyd yr ail gyfrol, sydd yn cynwys hanes eglwysi Morganwg, a Mon, a Maesyfed. Bu raid i mi ysgrifenu y rhan fwyaf o lawer o'r drydedd gyfrol, sydd yn cynwys hanes eglwysi siroedd Penfro, Caernarfon, a Chaerfyrddin. Yr adeg hòno yr oedd ef yn brysur iawn gyda'r *Beibl Teuluaidd*, ac yn anffodus, y flwyddyn hòno (1873), daeth anmhariad poenus i'w lygaid, yr hyn am fisoedd a'i llwyr analluogodd i wneud dim; ac yr oedd hyny ar yr adeg yr oeddym ar ganol ysgrifenu hanes rhai o eglwysi hynaf sir Gaerfyrddin, pan yr oedd mwyaf o angen am ei help. Gyda'r gyfrol olaf sydd yn cynwys hanes eglwysi siroedd Dinbych, Aberteifi, Fflint, a Brycheiniog, yn nghyda'r eglwysi Cymreig yn Lloegr, ysgrifenodd yn agos i haner y gwaith. Ni bydd yn anhawdd i'r craffus ddeall pa beth a ysgrifenodd y naill a'r llall o honom, oblegid y mae gan bob ysgrifenydd ei arddull briodol ei hun. O herwydd yr amgylchiadau a nodwyd, angenrhaid a osodwyd arnaf i ysgrifenu cryn lawer yn fwy na haner y gwaith, a hyny yn ychwanegol at gyfarfod pob gofynion arianol; ond gwnaethom y cwbl heb ddigter na dadl.

Buom yn nodedig o ffortunus i gael gan y Parch. John Rees o Rodborough—mae yn ddrwg genyf fod yn rhaid i mi ychwanegu y *diweddar* John Rees—i ymgymeryd â pharotoi Dangoseg Gyffredinol i'r holl waith, oblegid yr oedd ganddo fedr neillduol at y fath orchwyl. Dysgybl i Dr. Rees ydoedd. Efe a'i derbyniasai yn aelod yn Nghraigyfargod, yn fuan wedi ei ddyfodiad i'r gymydogaeth i weithio ei gelfyddyd, yn llencyn ieuanc penfelyn o sir Aberteifi. Colled ddirfawr i mi ei fod ef wedi marw, oblegid gallasai roddi i mi gynorthwy gwerthfawr gyda'r Cofiant hwn. Nid oedd neb yn adnabod Dr. Rees yn well, na neb yn ei anwylo yn fwy; a'i hen gysylltiad âg ef a barodd iddo ddyfod i'r ysgol i Lanelli, yr hyn a arweiniodd i'w urddiad yn y Bryn. Awgrymodd Dr. Rees i mi y priodoldeb o ofyn i Mr. Rees i ysgrifenu y Mynegai, â'r hyn yn y fan y cydsyniais, gan ddymuno arno ysgrifenu ato, gan gynyg iddo swm penodol am ei lafur, gyda dau gopi o'r holl waith. Gwnaeth yntau, a chydsyniodd Mr. Rees yn ddinag. Wrth ysgrifenu ataf ar y mater, ac i ddymuno arnaf anfon y cyfrolau iddo, dywed Mr. Rees fod y Doctor mor gywir iddo ei hun ag erioed wrth wneud y cais hwn ato. Buasai yn dda genyf pe buasai y llythyr wrth law i'w roddi i mewn yma, ond y mae, gyda miloedd eraill, wedi myned ar ddifancoll. Fel y gwyr ei hen gyfeillion, ac fel y cyfeiria Mr. Thomas, Glandwr, yn ei lythyr dyddorol, nid oedd dim yn fwy dynodiadol o Dr. Rees, pa bryd bynag y gofynai gymwynas gan unrhyw un, na'i ymgais bob amser i brofi mai mantais i'r hwn y ceisiai y gymwynas ganddo, ac nid ei fantais ef fyddai, yn benaf. Yr oedd rhywbeth yn wastad i'w enill i'r rhoddwr trwy y gymwynas a ofynai, a hwnw yn llawer mwy na gwerth y gymwynas a geisid. Llawer o ddifyrwch a gafwyd gydag ef erioed wrth wrando arno yn ceisio dangos y fath enill fyddai o wneud y cymwynasau a ofynai. Nid oedd neb wyddai am hyny yn well na Mr. Rees, Rodborough, ac y mae yn cyfeirio at hyny yn y llythyr dan sylw. Dywed rywbeth i'r perwyl, "Mae yn union fel efe ei hun yn ei gais. Cymwynas â mi, ac nid â chwi fydd i mi wneud yr *index*. Dywed y caf yn y gwaith ddigon o hanesion tarawiadol i'w dweyd mewn pregethau dros weddill fy oes." Beth bynag, gwnaeth Mr. Rees y gwaith, a pha faint bynag o fantais fu hyny iddo ef yr oedd yn gymwynas fawr â ni; ac y mae yn ychwanegiad mawr at werth y gwaith. Nis gwn pa faint o ddyddordeb i'r darllenydd fydd yr holl fanylion hyn yn nglŷn â dygiad allan y gwaith; ond y maent yn ymddangos i mi yn perthyn mor agos i fywyd a chymeriad Dr. Rees, fel nas gallaswn feddwl am eu gadael allan o'i fywgraffiad; a byddant yma yn aros ar gof a chadw i'r oesau a ddel ar ol.

Yn awr y mae yn rhaid i ni fyned at y teithiau a wnaethom er cael derbynwyr i'r *Hanes*, a diogelu ein hunain rhag colled. Yr oedd y naill a'r llall o honom wedi gwneud tipyn o ymdrech yn mysg ein cyfeillion, ac yn y cylchoedd lle y dygwyddasom fod; ac yr oedd rhai dosbarthwyr ffyddlawn wedi ymgymeryd â chasglu enwau, yn yr hyn hefyd y buont lwyddianus; ond yr oedd eu nifer, er hyny, yn mhell o gyfarfod y gofyn. Yn nghanol Hydref, 1870, aethom yn nghyd am ddeng niwrnod o daith trwy ranau o sir Aberteifi, o Ffaldybrenin hyd Landudoch, ac o Bencadair hyd Nebo, a phregethasom mewn 38 o leoedd. Gwahanem yn aml, ond yr oeddym yn nghyd fynychaf; a phregethem dair gwaith bob dydd. Bu y daith yn llwyddianus iawn. Cafwyd rhai canoedd o dderbynwyr, a llwyddwyd i gael ganddynt gymeryd y rhanau oedd eisoes wedi dyfod allan, fel y profodd y daith hòno i ni yn fanteisiol. Tynodd amryw o'r derbynwyr yn ol cyn y diwedd, ac mewn enghraifft neu ddwy cawsom golled oddiar law dosbarthwyr, mwy esgeulus nag anonest; ond ar y cyfan parhaodd y derbynwyr a gawsom ar y daith hòno hyd y diwedd. Yn nghanol Medi, 1871, cymerasom daith drachefn trwy y rhan isaf o sir Gaerfyrddin a sir Benfro, ac yn ystod 12 niwrnod galwasom mewn 44 o leoedd o Gaerfyrddin i Dyddewi; ac o Gapel Iwan i Zion's Hill. Cawsom gyfarfod agoriad capel newydd Tyddewi ar y daith hòno, yr hwn a gynaliwyd Medi 26ain a'r 27ain. Yr oedd y gyfrol gyntaf o'r *Hanes* i'w chael genym ar y pryd, wedi ei rhwymo yn hardd; ac aeth rhai canoedd o honi; a rhoddodd agos i bawb a'i cymerodd eu henwau i gael y gweddill, ond eu cael yn gyfrolau unffurf. Atebodd y daith hòno i ni yn dda, gan ein bod nid yn unig yn derbyn arian am y gyfrol oedd wedi ei chyhoeddi, ond hefyd yn sicrhau derbynwyr parhaol i'r gwaith. Mae yn hawdd deall fod y llafur yma i wasgaru y llyfr yn faich trwm, yn ychwanegol at y pryder o'i barotoi. Ond yr oeddym yn llwyddo i gadw uwchlaw y dwr, a d'od o hyd dipyn yn nes i'r làn; ac yr oedd y derbynwyr erbyn hyn wedi lluosogi fel yr oeddym yn ddiogel rhag colled. Yr oeddym yn ychwanegol at hyn wedi galw mewn llawer o leoedd bob un yn ol ei gyfleusdra; ac wedi dal ar bob adeg yn mha le bynag y byddem i alw sylw ato, a hyd y gellid i gael derbynwyr iddo. Yn 1872, daeth yr ail gyfrol allan, a rhwymwyd hi yn unffurf â'r gyntaf; ac yn nechreu Hydref y flwyddyn hòno aethom am wythnos i ran uchaf sir Gaerfyrddin—o Lanymddyfri hyd Bryn, Llanelli; ac o nos Lun hyd nos Wener galwasom mewn 15 o leoedd. Yr oedd yr anhawsder yn fwy erbyn hyn i gael derbynwyr, oblegid yr oedd cymeryd dwy gyfrol ar unwaith, gwerth 17s., yn faich lled drwm, ac eto cafwyd tua 60 o dderbynwyr, yr hyn a brawf fel y gellir llwyddo i wneud pethau annhebyg iawn ond myned at y bobl. Derbyniwyd o leiaf 500 o gopïau o'r gwaith rhwng y tair taith fer at y rhai y cyfeiriwyd; ac y mae yn sicr na chawsid o honynt oll 50 oni buasai i ni fyned yn uniongyrchol at y bobl, a dwyn y llyfr i'w cyrhaedd; a chyda'r fath anturiaeth eithriadol yr oedd hyny yn hanfodol, neu fethu ar yr haner, ac yr oeddym cyn dechreu wedi bwrw y draul, ac nid oedd methu i fod, beth bynag fyddai yr aberth angenrheidiol, oni luddid ni gan farwolaeth i barhau. Dyna yr oll o'n teithiau yn Nghymru yn nglŷn â'r *Hanes*, ac erbyn Mai, 1875, fel y crybwyllwyd, yr oedd y pedair cyfrol wedi eu cwblhau.

Yr oeddym wedi siarad llawer o bryd i bryd yn nghylch ymweled âg America, ac yn credu y gwasgaresid yno gryn nifer o gopïau o'r *Hanes*, ond ei ddwyn i gyrhaedd ein cydgenedl. Yr oedd genym ganoedd o honynt ar law, y rhai os gallasem eu gwerthu fyddai i ni yn elw clir, i'r hwn y teimlem fod genym hawl gyfiawn. Yn 1875 y bwriadem fyned, oni buasai iddo ef gael ei atal gan anmhariad ei olygon yn 1873, i orphen y *Beibl Teuluaidd*, ac nis gallai fyned nes cwblhau hwnw; felly gohiriwyd ein mynediad yno hyd wanwyn 1876. Yr oedd ei ymweliad âg Ameriac, a'r amgylchiadau cysylltiedig â hyny, yn un o'r dygwyddiadau pwysicaf yn mywyd Dr. Rees, fel nad rhaid gwneud unrhyw esgusawd oblegid rhoddi adroddiad lled fanwl o hono.

Cychwynasom o Liverpool ddydd Mercher, Ebrill 26ain, ar fwrdd yr agerlong *Wyoming*, perthynol i gwmni Guion. Cafwyd math o gyfarfod, i ddymuno yn dda i ni, yn y Tabernacl y nos Fawrth cyn hyny, yn yr hwn y pregethodd Dr. Rees ei bregeth nodedig ar *Ymadawiad y gogoniant.* Pregethasai hi yn yr hen Dabernacl, ugain mlynedd cyn hyny, gyda nerth mawr; ac yr oedd yn un o amryw o'i hen bregethau, a adgyfododd yn y rhagolwg ar fyned i America, er mai prin y gellir dweyd am yr un o honynt ddarfod iddynt adgyfodi mewn nerth; ond yr oeddynt yn bregethau grymus ac effeithiol iawn, yn enwedig i'r rhai na chlywsant hwynt o'r blaen. Ar ol y bregeth cafwyd ychydig ymddyddan yn yr hwn y cymerodd amryw o weinidogion y gwahanol enwadau yn y dref ran, yn nghyda'r Parchedigion O. Evans, Llanbrynmair; J. Roberts, Castellnedd; B. Williams, Canaan; a J. Miles, Aberystwyth; ac yr oedd y cyfarfod trwyddo yn un dymunol iawn; ond yr wyf yn meddwl y teimlai pawb mai gweddi fy mrawd (y Parch. O. Thomas, D.D.), ar y diwedd oedd y peth mwyaf nodedig ac effeithiol ynddo. Llawer gwaith y cyfeiriodd Dr. Rees ati ar y fordaith, a dywedai, "Foddwn ni ddim ar ol y weddi hòno." Daeth ein cyfeillion i'n hebrwng hyd làn y dwfr, a rhai i fwrdd y llong. Teimlai ef yn nodedig o siriol a chalonog, a bu yn hollol iach yr holl ffordd. Ni chollodd yr un pryd wrth y bwrdd, ac ni chollodd ei archwaeth ychwaith at y pethau a ddodid ger ei fron. Ychydig o ddyddordeb a gymerai i sylwi ar lànau Cymru fel yr oeddym yn myned heibio iddynt, nac ar dir yr Iwerddon fel y nesäem ato; ond cymerai ddyddordeb mawr mewn gwybod pob peth am ein cyd-deithwyr. Cawsom yr ystafell wely yn hollol i ni ein hunain, er ei bod wedi ei bwriadu i bedwar, yr hyn a ychwanegodd yn fawr at ein cysur; ac yr oedd hòno mewn rhan o'r llong oedd yn gwbl gyfleus i'r *saloon*, yr hyn oedd yn gyfleusdra ychwanegol. Oer a garw a fu y tywydd yr holl fordaith; ac yn aml yn niwliog a gwlawog, ac ar adegau yr oedd yn wynt cryf a gwrthwynebus. Teimlai pawb ei bod o ran yr hin yn debycach i fis Chwefror nag i ddiwedd Ebrill.

Ni bu ef yn hir cyn ffurfio cydnabyddiaeth â'r rhan fwyaf o'n cyd-deithwyr; ac, fel yn mhob man, daeth yn ffafryn yn eu plith. Tynai siarad â'r morwyr a holai y swyddogion, a gweithiodd ei ffordd i ffafr y cadben; ac er ei fod yn myned i derfynau y gwaharddesid dynion eraill, eto goddefid ef. Dygai yn gryf i'm meddwl, fy hen gyfaill y Gohebydd, yr hwn gyda Mr. C. R. Jones a minau a elai drosodd yn 1865, ac er fod gwahaniaeth dirfawr rhyngddynt, mewn corff a meddwl, eto yn hyn yr oeddynt yn debyg. Llwyddai y ddau i wthio eu hunain yn mhellach yn mlaen na neb arall, a hyny heb i neb dybied eu bod yn ymwthio ychwaith; a pha beth bynag oedd i'w gael allan, ni orphwysai y naill na'r llall nes dyfod o hyd iddo; ac os na lwyddent yn un ffordd cynygient ryw ffordd arall. Byddai gan Dr. Rees ryw wybodaeth newydd oedd ef wedi gael allan bob tro y deuai hyd ataf. Nid llawer a symudwn i o fan i fan, yn enwedig y dyddiau cyntaf, oblegid claf oeddwn, ac er na adawai fi yn unig yn hir, elai ymaith yn aml i chwilio am ryw wybodaeth ychwanegol. Gwyddai o ba wlad, a chenedl, a chrefydd yr oedd agos i bawb oedd yn y *saloon*, a pha beth oedd eu golygiadau politicaidd, oddieithr ambell un, a geir yn mhob man, sydd yn cadw y fath bethau yn gwbl iddo ei hun; ac yr oedd dirgelwch y cyfryw yn deffroi ei chwilfrydedd yn fwy. Ar y fordaith y gwelais amlycaf ei awydd am wybod y cwbl am bawb, er y gwyddwn fod hyny yn gryf ynddo bob amser, a daeth ei anesmwythder, hefyd, yn eglurach i mi nag erioed. Yr oedd ar fwrdd y llong *Smoking Room*, ond nid oedd y rhai a gyrchent yno, na'u hymddyddan, yn hollol at ei archwaeth, ac oblegid hyny nid oedd dim ond angenrhaid a barai iddo fyned yno. Gwell fyddai ganddo fod ar y *deck* gyda rhyw un i gydfwynhau, ond yr oedd fynychaf mor oer a gwlawog fel nad oedd mewn un modd yn ddymunol i fod yno. Yr ail neu y trydydd diwrnod gwelwn ef yn dyfod ataf i'r *saloon* lle y gorweddwn, a deallais arno o draw, wrth ei olwg, ei fod wedi gwneud rhyw ddarganfyddiad, a'i fod yn brysio i'w fynegu i mi; a beth a ddychymygai y darllenydd ydoedd ? "Mae yna hen *lady* yn yr *Intermediate* yn smoco," meddai, gan chwerthin nes y rhedai y dwfr o'i lygaid. "Rhyfedd iawn, sut y darfu i chwi ffeindio hòno allan ?" gofynwn iddo. "O," meddai, "cwrdd wnes i â'i mab hi ar y *deck*, ac mi wedes wrtho nad o'wn ddim yn licio myn'd i'r *smoking room*, ac fe wedodd wrtha i fod i fam e yn smoco yn yr *intermediate*, ac mi aetho yno gydag e." "Rhyfedd i chi byth," meddwn, "rydach chi yn ffeindio pob peth allan fydd i'ch cyfleusdra." "Lle *noted* yw e," meddai, "mae e mor laned ag yw hwn, ond nid yw e ddim mor *grand*, a 'does yno ddim ond y nhw, ac y mae nhw yn wyth o dylwyth i gyd." Ar ol hyny yno byddai yn myned i ysmocio bob dydd, os na byddai yn ddigon teg i fod ar y *deck;* ac ni bu yr un teulu erioed yn Nghymru yn fwy llawen o'i weled yn dyfod nag y byddent hwy oll, gan mor fawr yr oedd wedi myned i'w ffafr.

Yn mysg eraill o'r mordeithwyr yr oedd gwraig lled ieuanc, o dan 35 oed, mi dybiwn, un o'r Ysbrydegwyr, yn myned at ei gwr yn Boston, yr hwn oedd yn glaf, ac yn mron marw. Yr oedd yn wraig ddymunol iawn yn mhob peth o ran yr olwg arni, ac fel yr oedd yn hawdd deall arni, wedi cael addysg dda, a dygiad parchus i fyny, ond yn hollol syml ac anymhongar. Yr oedd ganddi ferch fechan ryw wyth neu ddeg oed, am yr hon y dangosai ofal mawr. Americanes ydoedd, yr wyf yn meddwl, ond wedi treulio blynyddoedd yn y wlad hon. Yr oedd yn wraig wybodus a deallgar, ac yn gallu dweyd ei meddwl yn rhwydd, ac ar y cyfan yn cadw llywodraeth ar ei hysbryd wrth ddadleu, ond yr oedd yn credu yn gryf mewn ysbrydegaeth, er, chwareu teg iddi, nad oedd yn gwthio ei golygiadau ar eraill, i fod mewn un modd yn boenus iddynt; ond os dygid y cwestiwn yn mlaen datganai ei meddwl yn glir. Yr hyn y synai pawb fwyaf ato oedd ei bod yn gallu cadw y fath lywodraeth ar ei theimladau, a hithau wedi ei galw yn frysiog i ddyfod at ei gwr oedd yn ymyl angeu, os nad wedi marw. Anturiodd Dr. Rees gyfeirio at hyny, yn dyner fel y medrai ef; ond ei hateb parod hi oedd, nad oedd o gymaint gwahaniaeth iddi pa un ai yr ochr yma i'r llen ai yr ochr draw y byddai ei gwr; mai ei gwr hi a fyddai o hyd, ac y gallai gyfrinachu âg ef yr un fath, ac nad oedd eu cyfeillion, er wedi marw, wedi eu colli iddynt hwy. Cymerodd Dr. Rees hi mewn llaw, a bu llawer o siarad, a pheth dadleu, rhyngddynt, ond yn garedig iawn; a theg yw dweyd ei bod hi mor barchus o hono ef ag oedd yntau o dyner o honi hithau. Casglai cryn nifer o'u cwmpas i'w gwrando; ac er y gwyddai hi fod y teimlad cyffredinol yn ei herbyn, eto ni pharai hyny mewn un modd iddi roddi i fyny; ond enillai Dr. Rees gymeradwyaeth pawb oblegid ei fod yn ei chymeryd mor garedig. Dywedai un boneddwr wrthyf, "*Your friend is a wonderful old gentleman. How gently he takes that woman with all her wild notions.*" Ond aeth o'r diwedd yn rhy galed iddo yntau. Yr oedd ar ryw fater wedi ei gwasgu ganddo i'r gongl, wrth ddyfynu ryw adnod; ond dywedodd hithau rywbeth i'r perwyl fod ysbrydegiaeth iddynt hwy yn uwch awdurdod na'r Beibl. "*O, I have done with you now,*" meddai yntau, ac ni bu gair rhyngddynt mwy. Ceisiodd hi ail agor y cwestiwn, a bod yn rhaid ei fod wedi ei chamddeall; ond gwrthododd wrando, ac ar hyny y terfynodd, er eu bod hyd ddiwedd y daith mewn pethau cyffredinol yn rhydd a chyfeillgar.

Yr wyf eisoes wedi cyfeirio at ei aflonyddwch a'i anesmwythder, a daw hyn eto i fyny. Yr oedd yn amlwg iawn ynddo ar y fordaith. Un noson, ar ol i ni fod ryw wythnos ar y môr, a'r gwynt yn gryf, a'r peirianau wrth weithio yn erbyn y gwynt a'r tònau yn cadw mwy o dwrw nag arferol; rywbryd yn nhrymder y nos gofynai, "Be sy'n bod?" "Beth sy'n bod?" "'Does dim yn bod, cysgwch," meddwn inau. "Na, mae'n siwr fod rhywbeth ma's o le, glywch chi y twrw y mae yr *engine* yn i 'neud?" "Nac oes dim byd," meddwn inau, "ond fod y gwynt yn ein herbyn, a'r *engine* yn tuchan wrth fyned yn mlaen—cysgwch." "Na, mi goda i," meddai, ac ar hyny yr oedd i lawr ar ganol y berth; ac allan ag ef i'r *saloon*. Mae un o'r *stewards* yn wastad i fyny yn y *saloon* yn gwylio rhag i rywbeth ddygwydd i'r môr-deithwyr ganol nos; ac yr oedd y *steward* oedd i fyny y noson hòno wedi ei ddal gan drwmgwsg, ac ni ddeffrodd nes y clywodd ryw lais mawr, cryf, cwynfanus, yn gofyn yn ddychrynedig iawn, "*What is the matter?*" "*Matter, there is nothing the matter,*" meddai hwnw yn lled ddigofus, oblegid ei fod wedi ei aflonyddu yn ei gwsg. "*Where is the Captain?*" ail ofynai. "*He is in bed,*" atebai y *steward* braidd yn sarug. Gwelai y Dr. ei fod wedi camgymeryd, ac nad oedd dim i'w ofni; ond er mwyn dyfod allan o honi, meddai, "*Will you please give me a biscuit?*" Cafodd y *biscuit*, ac yn ol ag ef i'w wely heb ddweyd rhagor. Un nodedig oedd am ddyfod allan o bob anhawsder.

Pregethodd yn y *saloon* y ddau foreu Sabbath y buom ar y môr. Arferir cynal gwasanaeth bob boreu Sabbath, yr hwn a gyflawnir gan y cadben; ond pan ddygwyddo fod gweinidog yn bresenol, ymddiriedir y gwasanaeth iddo ef, i'w ddwyn yn mlaen yn y ffordd a farno oreu. Y boreu Sabbath cyntaf pregethodd yn dra effeithiol oddiar y geiriau hyny, "Gwell yw enw da nag enaint gwerthfawr, a dydd marwolaeth na dydd genedigaeth." Yr oedd yr holl amgylchiadau yn gwneud yr oedfa yn un dyner iawn. Llawn obeithiem gyrhaedd New York erbyn yr ail Sabbath, ac yr oedd yno ddysgwyliad mawr am danom, ac yr oeddym wedi cychwyn ddydd Mercher er mwyn gwneud hyny yn sicr fel y tybiem; ond siomwyd ni, ac yr oedd y siomedigaeth yn fwy pan ddeallasom fod yr agerlong a adawodd Liverpool ddydd Iau wedi cyrhaedd yno erbyn y Sabbath, ac mai y Parch. Morris Morgan, yr hwn a ddaethai gyda hòno, a bregethodd yn ein lle. Cawsom gynulleidfa lawer mwy ar fwrdd y llong yr ail Sabbath, oblegid yr oeddym yn nes i dir, a'r rhai fuasai glaf erbyn hyny wedi gwella; ond teimlai y rhan fwyaf yn siomedig, fel ninau, oblegid gorfod bod Sabbath arall ar y môr. Nid oedd yr oedfa mor effeithiol yr ail Sabbath, er fod y gynulleidfa yn fwy. Fel yr oeddynt yn nesâu i dir yr oedd y teimladau yn iachâu. Cawsom dipyn o ddifyrwch oblegid iddo trwy ddiofalwch ddweyd "*felly*" yn Gymraeg ar ganol ei bregeth. Yr oedd yno nifer o Gymry yn yr oedfa, ond ni ddygwyddais weled neb wedi sylwi ond un wraig. Gwelais hòno yn gostwng ei llygaid ac yn haner gwenu. Aeth ef yn mlaen, fel pe na fuasai dim wedi dygwydd; ond ni byddai raid i mi ddweyd dim ond "Felly" am ddyddiau ar ol hyny, na byddai yn chwerthin yn iachus. Mwynhaodd ef y fordaith yn nodedig. Nid wyf yn meddwl fod neb ar y bwrdd a'i mwynhaodd yn well, ac yr oedd yn llawer cryfach pan y cyrhaeddodd New York na phan y gadawodd Liverpool.

Glaniasom tua naw o'r gloch boreu Llun, Mai 8fed, a'r peth cyntaf fu raid i ni wneud oedd talu treth drom o £ 12 ar y llyfrau a ddygasom gyda ni. Teimlem fod hyny yn orfaeliaeth annheg, ond gan mai dyna oedd y ddeddf barnasom yn deg ymostwng iddi, er y dywedid wrthym y gallasem ei hysgoi. Yr oedd y Parch. D. D. Davies, New York, yn dysgwyl am danom, ac yr oeddynt wedi ein cyhoeddi i bregethu nos Lun, mewn llawn hyder y cyrhaeddem erbyn hyny. Arosodd amryw o bobl o'r wlad yno dros nos Lun, y rhai a ddaethent yno o gryn bellder erbyn y Sabbath er mwyn ein gwrando, fel y cawsom gynulleidfa fawr nos Lun; ac felly eilwaith nos Fawrth. Cymerwyd ni i dŷ Mrs. Jonathan Jones, lle y cawsom bob caredigrwydd. Yn y prydnawn aethom ychydig o amgylch y ddinas, a dygwyddodd droi yn anarferol o wresog. Teimlai y Dr. yr hin yn annyoddefol, a dywedai nas gallai byth ddal os parhai felly. Dywedem wrtho na byddai felly o hyd, ac y cymodai â'r tywydd, ac oerodd yn fawr cyn pen ychydig oriau. Yr oedd yn awyddus iawn am newid arian, fel y byddai ganddo arian America. Cynghorwn ef i beidio, oblegid nad oedd eu hangen arno; ac y c'ai, ond odid, ryw gymaint y noson hòno; ond yr oedd fel plentyn wedi rhoddi ei feddwl ar rywbeth, nid oedd tawelu arno nes ei gael. Bu raid iddo gael newid punt, ac ar ol ei newid yr oedd raid iddo gael gwario ychydig cents. Y noson hòno cafodd nifer o ddoleri, a dywedai wrthyf y buasai yn well iddo fod heb newid y sofren. Buom ddwy noson dan gronglwyd glyd Mrs. Williams, yn 678 Fulton street, Brooklyn, lle y cawsom bob caredigrwydd, a threuliasom y rhan fwyaf o ddydd Mawrth a dydd Mercher yn New York, a galwasom gydag amryw bersonau. Bu Mr. Thomas Winston, Washington street, a'i wraig, yn garedig iawn i ni; a chymerodd ef drafferth fawr gyda'r llyfrau, a gwnaeth y cwbl yn rhad. Teimlem os oedd y derbyniad a roddid i'r *Hanes* yn New York yn enghraifft o'r hyn a fyddai dros yr holl wlad na byddai ein hymweliad yn ofer.

Prydnawn ddydd Mercher cychwynasom i fyny i Albany, a thrwy Troy, a hyd Middle Granville, lle yr oeddym i bregethu trwy y dydd canlynol. Yr oedd llu o Gymry yn ein cyfarfod mewn amryw o'r gorsafoedd, ac yn rhoddi i ni dderbyniad cynhes. Pregethasom yno dair gwaith ddydd Iau, a dwywaith dranoeth yn Fairhaven. Nis gallasai eu croesaw fod yn fwy, er fod amgylchiadau y chwareli ar y pryd yn lled isel. Dydd Sadwrn aethom i Utica, a'r noson hòno yr oedd yno gyfarfod i'n croesawu, ac wedi i Dr. Rees bregethu trowyd y cyfarfod i'r perwyl hwnw. Yno daeth Mr. W. G. Lewis yr holl ffordd o Catesauqua i'n cyfarfod, a bu gyda ni hyd yr ail ddydd Mercher ar ol hyny. Yr oedd ganddo ef adgofion byw iawn am Dr. Rees, oblegid gwrandawsai lawer arno yn Nghastellnedd a'r amgylchoedd, pan oedd ef yn fachgen yn Briton Ferry. Rhoddodd Dr. Gwesyn Jones, a'i bobl oll, a phawb o ran hyny, i ni dderbyniad croesawgar, ac yr oedd Dr. Rees yn newydd hollol i'r rhan fwyaf o honynt. Nid oedd pall ar groesaw i ni gan Mr. Lewis R. Evans a'i briod. Pregethodd Dr. Rees boreu Sabbath yn Deerfield, a minau yn York Mills, ac am un a chwech o'r gloch yr oeddym yn Utica, ac yr oedd yno dyrfaoedd gorlawnion. Dydd Llun yr oeddym yn Plainfield a Waterville, a nos Fawrth yn Utica drachefn. Dydd Mercher yr oeddym yn Bethania a Holland Patent, a boreu Iau yn Trenton; ac yno daeth y Parchedigion Morris Roberts a Trogwy Evans i'n cyfarfod, a llawen oeddym o'u gweled. Aeth Morris Roberts gydag ef i Ninetysix y noson hòno, a daeth Trogwy gyda minau i Turin a Collinsville, a chyfarfuasom drachefn nos Wener yn Bethel. Nos Sadwrn yr oeddym yn Remsen, ac yn Steuben, Penmynydd, a Remsen y Sabbath—a'r boreu a'r hwyr y Sabbath y cyrhaeddodd agosaf i'w hen hwyliau gynt. Dydd Llun yr oeddym yn Ffloyd y boreu, ac yn myned i Rome erbyn yr hwyr. Ar y ffordd dywedai Mr. W. G. Lewis wrthyf, nad oedd eto wedi ei glywed yn pregethu fel y clywsai ef gynt yn Nghymru. Cyfeiriais ei sylw at oedfaon boreu a hwyr y Sabbath, a chydnabyddai ei fod wedi codi yn uchel iawn; ond nid mor uchel ag y clywsai ef yn Nghymru.

Ceisiais egluro iddo nas gallasai unrhyw bregethwr ymgodi mor uchel yn nghynulleidfaoedd America ag y codent yn nghynulleidfaoedd Morganwg yn ngwres y dyddiau hyny. Y noson hòno yn Rome yr oedd cynulleidfa fawr yn nghapel y Methodistiaid, a darllenai y Dr. yn destun, "Fel y gallai ddangos yn yr oesoedd a ddeuai ragorol olud ei ras ef trwy ei gymwynasgarwch i ni yn Nghrist Iesu." Dyna y waith gyntaf iddo ei phregethu yn America, a deallais cyn pen deng munyd ei bod yn cydio. Yr oedd ei ymadroddiad yn rhydd, ei lais yn glir, a'i dôn yn dyner, fel yr oedd y dorf fawr i'w gweled yn cael ei chario, fel yn ddiarwybod iddi ei hun, fel llestr yn cael ei chario gan dòn gref. Nid oedd hyd hyny wedi cael oedfa mor nodedig. Dydd Mawrth yr oeddym yn Nelson y prydnawn a'r hwyr, ac ar ol yr oedfa y nos daethom mewn cerbyd i Canastota, lle y cyrhaeddasom ganol nos, ac wedi cyrhaedd yr orsaf, cymerasom *sleeping car* i fyned i Buffalo. Dyma y tro cyntaf i Dr. Rees i fod yn y fath le, a chwynai yn fawr fod ei gwsg yn mhell o fod yn felus iddo.

Dydd Mercher, Mai 24ain, aethom o Buffalo i fyny i weled rhaiadr y Niagara, ac os oes rhyw olygfa mewn natur a gynhyrfa ysbryd dyn hòno awna. Mewn aruthredd ac ofnadwyaeth y mae yn ddigymhar. Clywn ei thwrf o bell, a chyn dyfod i'w golwg clywn y Dr. yn dweyd, "Mawr 'i thwrw hi." Cadwn lygad arno wrth dd'od i'w golwg er gweled pa argraff a g'ai arno, oblegid gwyddwn mor lleied o ddylanwad oedd gan olygfeydd natur arno. Yr oeddwn wedi galw ei sylw at yr olygfa swynol ar holl amgylchoedd New York cyn glànio o honom; a'r olygfa nodedig o ddau tu yr afon yr holl ffordd o New York i Albany, ac er y cydnabyddai fod y cwbl yn hardd iawn, eto yr oedd yn mhell o ymgolli mewn edmygedd o honynt. Yr oeddwn oblegid hyny yn fwy awyddus am wybod pa argraff a ga'i yr olwg gyntaf ar y Niagara arno. Pan ddaeth i'w golwg, edrychodd yn syn am ychydig eiliadau, ac yna gofynodd yn hollol ddigyffro, "O ba le y mae yr holl ddw'r yma yn d'od? Faint mae nhw'n 'weyd sydd o ddw'r yn disgyn i lawr bob munyd?" Tra yr edrychai Mr. W. G. Lewis a minau mewn mudanrwydd synedig ar y corff anferth o ddwfr oedd yn disgyn yn frochus a hydrwyllt, yr oedd ef heb ei gynhyrfu, yn gallu holi am hanes y dyfroedd a redai i wneud y rhaiadr. Aethom o amgylch i'w gweled o'r ddau tu, ac uwchlaw iddi, ac islaw iddi; ac er poethed yr hin, yr oedd yn rhaid i ni gael gweled yr oll oedd i'w weled. Mynai droi i mewn i orphwys, ac er pob taerni gwrthododd ddyfod gyda ni i lawr y grisiau a sefyll ar y creigiau, tra y gwelem y corff aruthrol o ddwfr yn ymdaflu dros ein penau; ac nid oes gweled iawn ar y Niagara heb weled hyny. Aeth ef i fyny i ryw ystafell uchel i orphwys ac i fwynhau ei "fwgyn," ac yno erbyn i ni ddychwelyd yr oedd wedi cael yr holl ffeithiau yn nglŷn â'r rhaiadr—y llynoedd oedd yn rhedeg iddi, ei lled, uchder y cwymp, y tunelli o ddwfr sydd yn mhob disgyniad; ac yr oedd y ffeithiau hyny am dani yn fwy dyddorol iddo ef na'r olygfa ar y rhaiadr ei hun.

Yno gadawodd Mr. Lewis ni, ar ol bod i ni yn gydymaith dyddan er nos Sadwrn, Mai 13eg, ac aethom ninau i Yorkshire Centre, ddeugain milldir o ffordd, er mwyn myned i Catteraugus, lle yr oeddym i bregethu ddwywaith ddydd Iau, yn y sefydliad Cymreig eang a chyfoethog hwnw. Yno yr oeddym yn gorphen â thalaeth New York, lle yr oeddym wedi treulio mwy na phythefnos, a lle y cawsom y croesaw mwyaf oedd yn bosibl, ac y cymerwyd o *Hanes yr Eglwysi* yn mhell y tuhwnt i'n dysgwyliadau. Y fath yn wir fu ein llwyddiant, fel y bu raid i ni dranoeth, o Buffalo, anfon gair i ddymuno ar fod i ychwaneg o gopïau gael eu hanfon ar ein hol.

O Buffalo, cymerasom dren i Cleveland, Ohio, lle yr oeddym i fod nos Wener, a chan fod y daith yn hir, yr oedd fy nghyfaill yn anesmwyth iawn. Rhoddaf ei hanes am un diwrnod, er enghraifft beth fyddai ei hanes bob dydd, os byddai yn daith hir. Cymerwn y diwrnod hwnw o Buffalo i Cleveland. Ar ol myned i mewn i'r cerbyd byddai tipyn o betruso pa le i eistedd, os na ddygwyddai ei fod mor llawn y byddai raid cymeryd y lle a geid, ac anaml y byddai felly yn y trens fyddai yn rhedeg yn mhell. Ceisiwn i fyned i'r ochr lle y tybiwn fod mwyaf i'w weled, a'r lle y byddai yn fwyaf cyfleus i ddarllen ac ysgrifenu; mynai yntau fyned i'r gongl fwyaf clyd, a lle y byddai ddiogelaf rhag yr awel, heb gofio fod yr awel yno yn hanfodol, ar y gwres poeth, ac nad oes cymaint o berygl ynddi ag yn awel oer y wlad yma; ond gan mai myfi fyddai yn aros hwyaf yn yr un lle, myfi fynychaf fyddai yn cario, yn unig wrth fod yn gyndyn; ond byddwn weithiau yn rhoddi ffordd iddo. Ar ol cymeryd ein lleoedd, a rhoddi ein clud yn ddiogel, eisteddem yn nghyd am ychydig funydau i edrych o'n cwmpas. Wedi i'r tren gychwyn, dechreuai anesmwytho am fyned i'r *smoking carriage*, yr hon fyddai weithiau yn mlaen, ac weithiau yn ol, ac ar brydiau byddai raid myned trwy ddau neu dri o gerbydau cyn dyfod iddo; ond gan fod mynedfa i'r cerbydau yn mhob pen gellir eu tramwy ar eu hyd. "Wel, mi gadawa i chwi 'nawr," meddai, ac ymaith ag ef, ac ni ddychwelai am ugain munyd neu haner awr, yn ol yr hwyl a g'ai. Yn mhen enyd deuai yn ol, a gofynai, "Wel shwd ych chi yma 'nawr? Stopwch chi, faint o'r *Hanes* y'n ni wedi werthu 'nawr?" Ceisiem roddi cyfrif iddo. Yna, wedi eistedd i lawr am ryw bum' munyd, codai i fyny i gael glasiad o ddwfr, oblegid yr oedd cyflawnder o ddwfr oer yn un pen i'r cerbyd, a lle i ymolchi yn y pen arall. Wedi ei ddiwallu â hwnw deuai yn ol drachefn, ac wedi eistedd ryw ddeng munyd codai i fyned i'r pen arall, ac yn ei ol eilwaith. Ar ol aros enyd fechan, tynai ei *watch* allan, yr hyn fyddai yn arwydd sicr ei fod yn dechreu anesmwytho, ac yn fuan dywedai, "Wel, 'does geni ddim ond gweyd wrtho chi fel Dai Shon, y teiliwr, rhaid i mi eich caru chi, a'ch gadael chi;" ac ymaith ag ef. Yn yr amser gosodedig deuai yn ol eilwaith, ac i'w le, ac meddai, "Am shwd y'ch chi. Deuwch i fi gael gwel'd 'nawr pwy ffordd y mae ein cyhoeddiadau ni yn mlaen?" Yna rhoddwn y drefn iddo, a throai rywbeth i fyny nes peri siarad pellach. Yna codai at y dwfr ar y naill ben, neu ymwelai â'r pen arall i'r cerbyd; neu os gwelai le gwag ar yr ochr arall, ceisiai genyf symud yno, am ryw reswm a roddai; ac felly trwy y dydd, pan y teithiem am wyth neu ddeg o oriau, codai, symudai, newidiai le a gwaith, a gwnai brawf ar bob peth o fewn ei gyrhaedd. Rhaid ei fod cyn y diwedd wedi myned yn wendid cyfansoddiadol ynddo; a dichon fod mwy nag un peth wedi ei gynyrchu; ond y mae yn sicr genyf fod a fynai hir smocio myglys cryf â hyny; ac nid efe yw yr unig un y gwn am dano, a ysigodd natur gref nes ei gwneud yn anesmwyth ac aflonydd, fel nad allent eistedd yn dawel, nac aros yn amyneddgar i wrando yn hir, na glynu wrth ddim am oriau yn olynol; ac onid yw yn rhyfedd fel y myn dynion da a synwyrol wanychu natur gref wrth borthi blysiau sydd yn erbyn anian.

Yn Cleveland cyfarfyddwyd â ni gan y Parchedigion H. E. Thomas, D.D., Pittsburgh, a Rees Powell, Radnor. Pan ganfu Dr. Rees ei gyfaill Rees Powell, a phan y deallodd pwy ydoedd, yr oedd wedi ymgolli gan lawenydd. Yn ei urddiad yn Nghraigyfargod y gwelsai ef ddiweddaf, ac yr oedd deugain mlynedd er hyny. Rees Powell oedd yr unig un o bregethwyr Capel Isaac, a gychwynodd bron yr un pryd ag ef, oedd yn aros; ac yr oedd ei weled ef yn un o'r cymhellion iddo fyned i America. Daethai a chopi hardd o'i *Feibl Teuluaidd* gydag ef i fod yn anrheg iddo, ac yr oedd wedi bwriadu treulio wythnos neu ragor gydag ef a'i wraig, yr hon hefyd a adwaenai er yn blentyn. Hapus oedd i Mr. Powell ddyfod i'w gyfarfod i Cleveland, onide buasai raid iddo yn y diwedd ddychwelyd o America heb ei weled. Y Sabbath aeth ef i Newburgh, ac aethum inau i Coalburgh, Hubbard, Crabcreek, a Youngstown; a dydd Llun a dydd Mawrth drachefn yr oeddym yn nghyd yn Tallmadge, a Thomas-town, a Palmyra, a Parisville; ac yna aeth ef i Mineral Ridge, a minau i Alliance a Church-hill, a chyfarfuasom Gwener a Sadwrn yn nghymanfa Ohio, yn Sharon. Pregethasom yno nos Wener a boreu y Sadwrn; ac yno yr oedd Dr. Jones, Gomer, wedi dyfod i'n cyfarfod, er gwneud yn sicr o'n cael i Gomer erbyn y Sabbath a'r Llun i agoriad eu capel newydd yno. Aethom trwy Cleveland, a Cresteline, i Lima, lle y cyrhaeddasom ganol nos Sadwrn; ac wedi gorphwys am enyd cychwynasom yn foreu dranoeth am Gomer; ac erbyn i ni gyrhaedd yno yr oedd holl Gymry yr amgylchoedd wedi dyfod yn nghyd i agoriad y deml newydd; a dywedid fod yno rai wedi d'od driugain a chan' milldir o ffordd. Ni welais erioed y fath olygfa. Sicrheid fod yno y Sabbath bum' cant o gerbydau yn holl amgylchoedd y capel. Pregethasom yno ddwywaith y Sabbath a dwywaith ddydd Llun; ac am ddau o'r gloch y Sabbath pregethwyd gan Dr. Woolcott. Ni welsom neb yn America yn fwy anrhydeddus na phobl Gomer, a chymerwyd rhwng yno a Leatherwood ugain copi o *Hanes yr Eglwysi.* Yno yr oeddym yn terfynu ein hymdaith ar y pryd yn Ohio.

Dydd Mawrth yr oeddym yn gadael i fyned i Chicago, ac arhosais i yno i bregethu y noson hòno, a threfnu y llyfrau, ond aeth Dr. Rees yn ei flaen i Gymanfa Wisconsin, yr hon a gynelid yn Pike Grove a Racine, ac aethum inau ar ei ol dranoeth. Pregethodd yn odidog yn Racine—Crefydd yn aros mewn teuluoedd, un o'i bregethau nodedig, yno. Torodd allan yn orfoledd mawr. Yn wir, cododd yn uwch yn Wisconsin nag yn un man yn America. Cafodd oedfa nad anghofir yn Waukesha, ar Ymadawiad y Gogoniant. Clywais rai oedd yno yn dweyd na chlywsant erioed ddim yn gyffelyb. Yr oedd yno y nos Wener wedi Cymanfa Racine, tra yr oeddwn i yn Milwaukee; ac aeth ef yn mlaen gyda'i gyfaill, y Parch. S. Phillips, i Dodgeville, a'r Coed, a Chaergybi y Sabbath, a minau i Cambria; ac ymdroais i tuag Oskosh a Rossendale Llun a Mawrth, ac yntau yn amgylchoedd Dodgeville; a dydd Mercher yn Watertown a Columbus. Dydd Iau, aeth ef i Gymanfa y Methodistiaid yn Wisconsin, yr hon a gynaliwyd yn Cambria; ac aethum inau yn mlaen i Fishcreek a Bangor ar ol y cyhoeddiadau. Pregethodd foreu a hwyr yn y Gymanfa, ac yr oedd ei bregeth olaf yn rymus iawn, a theimlai pawb ei bod yn bwrpasol ar ddiwedd y Gymanfa. "Swm y cwbl a glybuwyd yw, ofna Dduw a chadw ei orchymynion ef, canys hyn yw holl ddyled dyn." Dydd Gwener daeth ataf i Bangor, a phregethodd yno dair gwaith i gynulleidfaoedd mawrion, ac yr oedd ei ymadrodd ef gydag awdurdod.

Dydd Sadwrn yr oedd genym daith hir o Bangor, yn Wisconsin, hyd Mankato, yn Minnesota, a dywedid wrthym y byddem y diwrnod hwnw yn croesi y Mississippi, ac yn ei chroesi yn un o'r manau lle y ceid yr olwg oreu arni. Yr oedd hyny wedi codi ein dysgwyliadau yn uchel, ac yn peri fod y diwrnod i ni yn un o ddyddordeb mawr, ac ni welais fy nghydymaith ar hyd yr holl daith mor awyddus am weled unrhyw olygfa ag oedd ef y diwrnod hwnw am weled tywysoges yr afonydd. Yr oedd yn ddiwrnod gwlawog iawn; ac yr oedd wedi bod yn gwlawio yn aml er's wythnos, fel yr oedd yr afonydd wedi gorlifo, a'r gwastadeddau wedi eu gorchuddio â dwfr. Cychwynasom yn lled foreu, ac wedi gadael

Lacrosse, ymddangosai arwynebedd y wlad wedi newid yn fawr. Croesasom amryw afonydd, y rhai, gan fod eu dyfroedd yn llifo drosodd, a ymddangosent yn fwy nag arferol; a mwy nag unwaith y gofynodd fy nghyfaill, "Ai hon yw hi, tybed?" Arosodd yn ei unfan y diwrnod hwnw yn fwy nag y gwnaethai un diwrnod cyn hyny, ac yn hŵy nag y gwnaeth un diwrnod ar ol hyny. O'r diwedd daethom at afon fawr, lydan, a'i dwfr, yr hwn oedd lwyd-goch, yn gorchuddio llawer o dir. "Yn *sound*, dyma hi," meddai Dr. Rees wrthyf. Nid oeddwn inau yn hollol sicr nad hòno ydoedd, oblegid yr oedd lled mawr iddi, yn enwedig gan ei bod wedi chwyddo dros ei cheulanau; ac eto, ar ol clywed cymaint am y Mississippi, yr oeddwn yn dysgwyl rhywbeth yn amgenach. "'Dwy' i ddim yn meddwl e' bod hi fawr fwy na'r Wisconsin groesais i gyda Sem Phillips y Sabbath diweddaf," meddai Dr. Rees, wedi edrych tipyn arni. "Wn i ddim yn wir," meddwn inau; "ond os y Mississippi yw hi, mae hi yn fwy o lawer." Aethom rhagom encyd fawr o ffordd, yn lled siomedig, ac aeth ef am dro i'r cerbyd, lle y mynych gyrchai. Yn ei amser daeth yn ol, wedi cael allan nad oeddym wedi dyfod at yr afon; a chyn hir dyma hi i'r golwg yn ei holl ogoniant, gyda'i glenydd uchel a dyfnion, a'r canoedd mân-ynysoedd blodeuog oedd ar ei gwely, ac nid oedd achos i neb ofyn, "Ai hon yw hi?" Yr oedd yn anghymharol! Nid mewn aruthredd fel y Niagara, ond mewn eangder, mewn amrywiaeth, mewn pryd-ferthwch, ac mewn gogoniant; ac erbyn hyn yr oedd y gwlaw wedi pasio, a'r haul yn dysgleirio arni, yr hyn a barai fod ei gogoniant yn fwy. Edrychodd Dr. Rees yn synedig arni, yn fwy synedig nag y gwelsom ef o gwbl o'r blaen, a'r cwbl a ddywedodd oedd, "Wel glanach iddi!" Daeth y gair, yn nhafodiaith sir Gaerfyrddin, allan mor naturiol, fel, yn nghanol fy syndod a'm hedmygedd, nas gallwn ymatal rhag chwerthin. Nid oedd y gwlawogydd y dyddiau o'r blaen wedi effeithio dim arni, na pheri ei bod yn ymddangos mewn un modd yn fwy. Yr oedd mor fawr fel nad oedd y llifog-ydd a barai i'r mân-afonydd redeg drosodd i effeithio ond ychydig arni hi.

Cyrhaeddasom Mankato prydnawn Sadwrn, a phregethasom yno nos Sadwrn; a'r Sabbath gwasgarasom rhwng chwech o gapeli yn y Sefydliad Cymreig sydd yn rhedeg ugain milldir i fyny o Mankato, mewn gwlad uchel a choediog. Yr oedd yn ddiwrnod oer, er yn nghanol Mehefin. Cyfarfuasom am ddeg o'r gloch ddydd Llun mewn lle a elwir Salem; ac yr oedd y bobl wedi dyfod yno o'r holl sefydliad eang, fel y cawsom dyrfa yn nghyd. Trefnwyd i ni bregethu yn y ffenestr; ac yr oedd y nifer oddiallan yn llawer mwy nag oddifewn. Yno yr wyf yn meddwl y pregethodd yn fwyaf dihwyl a diafael o unman y clywais ef ar y daith; a beiai ef y lle y rhoddwyd ni i bregethu ynddo am hyny. Yr oeddym yn gwahanu drachefn am ddau, ac yn cyfarfod yn yr hwyr yn Mankato eilwaith. Yr oeddynt wedi cymeryd neuadd eang yno, ac wedi cyhoeddi Dr. Rees i bregethu yn Saesneg, a minau yn Gymraeg; ac yr oedd y lle yn orlawn. Pregethodd "Gwell yw enw da nag enaint gwerthfawr, a dydd marwolaeth na dydd genedigaeth," gyda rhyw eneiniad rhyfedd. Nid wyf yn meddwl fod yno lawer o ruddiau sychion yn y gynulleidfa. Dywedodd gweinidog parchus i'r Methodistiaid, Griffith Roberts, wrth fyned i lawr o Salem i Mankato, ei fod wedi ei siomi yn fawr yn fy nghyfaill. "Peidiwch a'i farnu nes y clywch ef eto," meddwn inau. Gwyddwn ein bod yn myned yn nghyd i Gymanfa Lime Spring, ac y ca'i ei glywed wedi hyny ddwywaith neu dair; ond ni bu raid iddo aros hyd y Gymanfa. Newidiwyd ei feddwl yn hollol wedi ei glywed y noson hòno.

Yr oedd Cymanfa y Methodistiaid yn Minnesota i'w chynal yn Lime Spring, Mehefin 20, 21, a'r 22, ac yr oeddynt wedi trefnu i ni fod ynddi y ddau ddiwrnod cyntaf. Nis gallasem aros yn hŵy. Yr oedd amryw o weinidogion y Methodistiaid yn cyd-deithio â ni i'r Gymanfa. Pregethasom y noson gyntaf mewn lle a elwir Bristol Grove; a thranoeth am ddeg yr oedd y gynadledd mewn lle a elwir Forestown, y capel eangaf a mwyaf cyfleus i'r Sefydliad. Nid aethom i'r gynadledd yr awr gyntaf, gan y tybiem y gallai fod ganddynt ryw faterion enwadol i'w trin; ond cyn hir danfonwyd i'n cyrchu; a chawsom ganddynt y croesaw mwyaf cynes. Trwy ryw gysylltiadau, nad rhaid eu hegluro, yr oeddynt yn fwy hyf arnaf fi nag arno ef, ac oblegid hyny myfi a alwyd gyntaf; a chan eu bod hwy eisoes wrth siarad i'n croesawu, wedi cyfeirio at ryw gysylltiadau; nis gallaswn inau, yn weddus, lai na chyfeirio atynt; a dihunodd hyny hen adgofion yn meddyliau amryw yno, yn enwedig y rhai oedd yno o sir Gaernarfon, fel yr oedd y teimlad yn lled ddwys. Pan alwyd Dr. Rees, y peth cyntaf ddywedodd oedd, mewn tôn ddolefus, "'Does gen' i ddim cysylltiadau Methodistaidd fel 'y mrawd yma i gyfeirio atynt nac i gael dim er i mwyn. 'Dwy' i ddim yn deall fod yr un Methodus yn perthyn i mi yn y nawfed âch; ac fe'm magwyd i mewn lle na wydden ni fawr am y Methodistiaid; ond mae nhw yn gweyd yn Nghymru fod fy swn i yn llawer tebycach i swn Methodus na'i swn e'." Aeth yn wên iachus gyffredinol trwy y lle ar hyny. "Ond," meddai, "os nad w' i yn perthyn i ch'i yn ol y cnawd, yr yda ni, gobeithio, yn un yn Nghrist;" ac aeth rhagddo i draethu ymadroddion oedd wrth fodd eu calon. Tybiasom ni y caem lonydd ar hyny; ond yr oeddynt wedi penderfynu, cyn ein galw i fewn, i ohirio pobpeth amgylchiadol hyd adeg arall, a rhoddi i ni y gweddill o'r amser y boreu hwnw, ac yr oedd mwy nag awr ar ol, i roddi rhyw adroddiad o hanes crefydd yn Nghymru, neu yr olwg oeddym yn gael ar bethau yn America, neu unrhyw beth arall a dybiem yn fuddiol; ac felly y bu. Pregethasom yno ddau a chwech i dyrfaoedd lluosog; ac yn yr hwyr pregethodd Dr. Rees ei bregeth nodedig, "Crefydd yn yr achau," gyda dylanwad mawr. Yr oedd yno luaws mawr o hiliogaeth hen grefyddwyr yn Nghymru, y rhai yr ofnid fod crefydd yn colli o honynt, yr hyn a'i gwnai yn fwy effeithiol.

Y noson hòno ar ol yr oedfa, aethom i'r dref, Lime Spring, ryw bedair milldir o'r sefydliad; ac yr oedd genym rai oriau i aros. Yr oedd plant i hen gyfeillion iddo o amgylchoedd Llandilo yno yn byw, a buom yn eu ty, a bedyddiodd ef faban bychan iddynt; a rywbryd wedi canol nos cychwynasom o Lime Spring, trwy Austin, ac i Columbus Junction yn Iowa; a chyrhaeddasom i Longcreek y noson hòno. Dydd Gwener pregethasom dair gwaith yn Longcreek i gynulleidfaoedd lluosog, er i'r diwrnod droi yn wlawog. Daethai y Parchedigion W. Watkins, Old Man's Creek, ac R. Evans, Williamsburgh, yno i'n cyfarfod; y blaenaf i'm cymeryd i gydag ef i Old Man's Creek, lle yr oeddwn i fod y Sabbath; a'r olaf i gymeryd Dr. Rees gydag ef i Williamsburgh, lle yr oedd yntau i fod y Sabbath. Mae ein taith yn nghyd yn terfynu yma. Boreu Sadwrn, Mehefin 24ain, ymadawsom â'n gilydd ar orsaf Longcreek, myfi i Iowa City, ar fy ffordd i Omaha, ac oddiyno yn mlaen dros y mynyddoedd creigiog i San Francisco; ac yr oedd yntau i ymdroi am rai dyddiau ar ol y Sabbath yn Iowa, ac i ddychwelyd trwy Big Rock, a Chicago, a rhai lleoedd eraill yn Illinois; ac yna i fyned yn mlaen i Vanwert yn Ohio; ac oddiyno am wythnos i Delaware, a Radnor, a Throedrhiwdalar, at ei hen gyfaill y Parch. Rees Powell; ac yr oeddem i gyfarfod yn Cincinnati nos Sadwrn, Gorphenaf 22ain, ac oddiyno yr oedd genym bum' wythnos arall o daith i fyned trwy Gallia a Jackson yn Ohio; a thrwy Pennsylvania, cyn cychwyn am gartref. Y gair diweddaf a ddywedodd wrthyf, wrth ffarwelio oedd, "Cymerwch ofal am danoch y'ch hunan da machgen i; os byw ac iach ni gwrddwn mis i fory yn Cincinnati." Ychydig feddyliodd yr un o honom pan yn ymadael mor siriol y boreu hwnw, pa beth ddygwyddai cyn y cyfarfyddem drachefn. Erioed ni wiriwyd yn fwy llythyrenol, "Nid eiddo gwr ei ffordd, ac nid ar law yr hwn a rodio y mae llywodraethu ei gerddediad." "Bwriadau lawer sydd yn nghalon dyn; cynghor yr Arglwydd, hwnw a saif."

Aethom bob un i'w ffordd; a dilynodd ef ei gyhoeddiadau yn ol y cynllun yn ddibrofedigaeth am ddeng niwrnod. Nos Fercher, Gorphenaf 5ed, yr oedd ei gyhoeddiad yn Vanwert. Addawsai i Mr. Morgan, gweinidog y Methodistiaid, pan yn Gomer, y deuai yno ar ei ddychweliad o'r Gorllewin, ac yr oedd dysgwyliad mawr am dano, a thorf fawr wedi dyfod i'w wrando. Daethai Mr. Jones, Gomer, yno hefyd i'w gyfarfod, ond yr oedd y diwrnod hwnw yn dwyn iddo genadwri chwerw. Derbyniasai Mr. Jones *Delegram* yn cynwys y newydd pruddaidd fod Mrs. Rees wedi marw! ac heb fynegu ond yn unig y ffaith. Nis gwyddai Mr. Jones pa fodd i'w mynegu iddo. Ymgynghorodd â Mr. Morgan, ac yr oedd yn gyfyng arnynt o'r ddeutu. Yr oedd mynegu y newydd yn anhawdd, ond rhaid oedd gwneud hyny. Ond pa bryd y gwneid? Os hysbysid ef cyn yr oedfa buasai ar ben am iddo bregethu, ac yr oedd yno ganoedd yn ymgasglu i'w wrando. Gwyddent nad oedd tren iddo i'w gael i fyned hyd New

York hyd ganol nos; a gwelent y byddai digon o amser, os dychwelyd ar unwaith a fynai; ac felly penderfynasant, er ei fwyn ef a'r gynulleidfa, i beidio dweyd wrtho hyd ar ol yr oedfa. Yr oedd yn nodedig o siriol fel arfer; a chlywais Mr. Jones yn dweyd mai y baich mwyaf ar Mr. Morgan ac yntau, oedd ceisio ymddangos yn siriol a gwybod pa beth oedd ganddynt i'w fynegu iddo. Pregethodd pa fodd bynag, fel arfer, gydag ireidd-dra mawr. Yn awr y mae ganddynt y gorchwyl caled o'i hysbysu. Deallodd yn union fod ganddynt ryw ddrwg i'w fynegu; a phan ddywedwyd ef wrtho, bu yn mron llewygu. Holai pa fodd y bu, ond nid oedd ateb i'w roddi. Y ffaith noeth oedd y cwbl a gafwyd. Mynai ddychwelyd yn y fan, a phan ddeallodd pa bryd yr oedd y tren yn myned heibio, penderfynodd heb betrusder i fyned gydag ef. Nid oedd perswadio arno i aros dim; a'r pryder mwyaf o hyd ydoedd, pa fodd y bu? beth gafodd hi? Ond dyna un o ddiffygion pellebrau, ni cheir ganddynt y manylion.

Mae yn anhawdd gwybod pa fodd y mae oreu gwneud o dan amgylchiadau o'r fath. Mae yn hawdd beirniadu wedi i'r cwmwl glirio, ond yr anhawsder ydyw gweithredu yn y modd doethaf pan o dano. Pe buasai y pellder yn gyfryw ag y gallasai ddychwelyd erbyn yr angladd ni buasai petrusder o gwbl, pa fodd y buasai oreu gwneud; ond gan fod y pellder mor fawr fel yr oedd hi, o angenrheidrwydd, wythnos yn y bedd cyn iddo ef ddychwelyd, y mae yr amgylchiadau yn newid. Pe buasai wedi cael llythyr llawn yn America, yn rhoddi yr holl fanylion, buasai yn ysgafnhad dirfawr i'w feddwl; oblegid ar ol glanio, pan ddeallodd y modd y bu, aeth baich trwm oddiar ei feddwl, ac ni buasai ond deng niwrnod yn hŵy cyn cyrhaedd gartref; ond yr oedd cael y *Telegram*, a heb wybod dim o'r amgylchiadau, yn llethu ei feddwl gan bryder. Dychymygai bob peth, a daeth mil o feddyliau i'w galon, nes iddo fod am fwy na deng niwrnod yn yr arteithiau meddyliol mwyaf dirdynol. Ni chafodd orphwysdra na dydd na nos ar ol gadael Vanwert nes y cyrhaeddodd i Liverpool. Brysiodd i New York, a chymerodd ei le ar fwrdd un o longau llinell y *White Star*. Bu pawb ar hyd y ffordd hyd New York, ac yn y ddinas, yn garedig iawn iddo; ac ar hyd y fordaith, cafodd y cydymdeimlad mwyaf, ond yr oedd o hyd o dan ei faich, nid yn unig y galar mawr ar ol priod ei ieuenctyd, ond y baich ychwanegol oedd yn codi o'i anwybodaeth o'r modd y dygwyddodd iddi.

Yn San Francisco, dydd Gwener, Gorphenaf 7, y cefais *Telegram* oddiwrth Mr. Jones, Gomer, yn fy hysbysu o'r newydd prudd, a bod fy nghyfaill wedi cychwyn gartref. Yr oedd y *Telegram* yno y diwrnod cyn hyny, ond gan fy mod heb ddychwelyd o Norton Villa nid agorwyd hi. Aeth yn ddwfn iawn i'm calon pan glywais; ac nid oedd nerth ynof; ac un o'r pethau anhawddaf i mi oedd darlithio yn y ddinas hòno a'r baich trwm hwnw ar fy meddwl. Yr oedd yn faich i mi feddwl myned fy hunan yn unig y gweddill o'r daith; ond nid oedd hyny yn ddim wrth feddwl am y baich gorlethol oedd yn gwasgu arno ef, wrth ddychwelyd yn unig a digyfaill, yn ei hiraeth trwm a'i alar mawr. Siomwyd miloedd yn Mhennsylfania, a'i hadwaenent yn dda, ac a fwynasent ei weinidogaeth effeithiol lawer gwaith. Yr oeddym wedi trefnu i adael y dalaeth lle yr adwaenai fwyaf, a lle yr oedd y nifer luosocaf yn ei adnabod yntau, hyd ddiwedd y daith, ond parodd yr amgylchiad blin yma, na chawsant yr hyfrydwch o weled ei wyneb na chlywed ei lais; ac yn ddiau siomedigaeth ddirfawr ydoedd, fel y mynegwyd i mi gan lawer yn eu dagrau pan y bu raid i mi fyned heibio iddynt hebddo.

Rhoddaf yma yr adroddiad o'i laniad yn Liverpool a'i gyfarfyddiad â'i gyfeillion yno, gan fy mab ieuengaf—y Parch. Owen Thomas, M.A., Treffynon—yr hwn oedd y cyntaf i'w wneud allan yn mysg y mordeithwyr oedd ar fwrdd y llong.

"Mae ambell i amgylchiad yn ein bywyd yn sefyll allan yn fyw a chlir o flaen llygaid ein meddwl, er fod blynyddoedd lawer wedi myned heibio er y cymerodd le. Nid dim neillduol yn yr amgylchiadau sydd yn cyfrif am hyny bob amser; ond yn gyffredin y mae y pethau sydd yn aros felly yn y cof yn ddygwyddiadau pwysig ac eithriadol yn ein hanes. Un o'r dygwyddiadau a adawodd argraff nad oes modd i mi ei anghofio, pe mynaswn, ydyw dychweliad Dr. Rees o'r America yn haf 1876. Yr oeddwn gartref o Gaergrawnt, dros wyliau yr haf, pan ddaeth *telegram* i'r ty o Abertawe, yn hysbysu am farwolaeth Mrs. Rees. Yn ystod y pythefnos rhwng amser derbyniad y newydd a dychweliad y Doctor, cefais amser i feddwl pa fodd yr effeithiai hyny ar eich trefniadau yn America—a fuasai yn dyrysu eich cynlluniau yn lân, neu yn unig yn cwtogi taith Dr. Rees. Bum yn meddwl llawer am dano yn derbyn y newydd galarus mewn gwlad ddyeithr. Yn y cyfamser, daeth llythyr oddiwrth Mr. Williams, Canaan, yn hysbysu fod *telegram* wedi dyfod o America fod Dr. Rees yn dychwelyd ar unwaith yn un o longau y *White Star*, ac y byddai yntau yn Liverpool erbyn y diwrnod y dysgwylid y llong i mewn. Cafodd y Parch. W. Roberts, Liverpool, Mr. Richard Jones, diacon yn y Tabernacl, a minau, genad i fyned yn y *Tugboat*. Yr oedd Mr. Jones yn dwyn gydag ef benderfyniad o gydymdeimlad â Dr. Rees yn ei drallod, a basiwyd yn y Tabernacl y nos Sabbath cyn hyny. Yr oedd yn brydnawn braf, tawel, a'r awel yn dyner a balmaidd pan yr hwyliem i lawr yr afon. Nid oedd dim yn ein blino ond ein bod yn myned ar neges bruddaidd iawn. O'r diwedd, dyma y llong i'r golwg —agerlong ardderchog; a ninau cyn pen ychydig funydau wrth ei hochr. Yr oeddym ein tri yn llygaid i gyd yn chwilio am ein gwrthddrych. Gwelem ugeiniau o'r mordeithwyr yn edrych mor bryderus a ninau oddiar fwrdd y llong am eu cyfeillion ar y *tender;* ond ef nis gwelem. O'r diwedd, gwelais Dr. Rees yn ymyl ochr y llong yn ysbïo yn bryderus o dan yr het *jim crow* ryfedd a wisgai, am rywun a adwaenai. Edrychai fel dyn wedi dyrysu. Byddwn bob amser yn meddwl mai llygaid byw, aflonydd oedd ganddo, ond y diwrnod hwnw, yr oeddynt yn bryder byw. Pan ddaethum yn nês, cefais hamdden i weled yn well. Yn sicr, yr oedd golwg resynus arno. Edrychai yn afler ac annhrwsiadus, ac fel pe heb ymolchi yn iawn er's wythnos. Pan ddaethom ato, nid oedd calon yn yr un o honom i ddweyd gair, na chalon ynddo yntau chwaith. Nid ynganodd air am funyd, ond gwasgodd ein dwylaw yn gynes; a'r gair cyntaf a ofynodd oedd pa fodd y bu. Cydiasom yn ei *portmanteau*, ac ymaith a ni i'r *tender*, ac wedi eistedd i lawr, meddai, 'Wel, frodyr anwyl, 'rydw i mi wedi cael pythefnos ofnadwy. Dderbyniais i ddim ond y *telegram* noeth. Yr oedd Jones, Gomer, wedi ei dderbyn cyn yr oedfa y nos, ond fe benderfynasai na chawswn i glywed dim cyn diwedd y bregeth. Cefais dren y noson hòno, ac yr wyf wedi bod yn trafaelu nos a dydd yr holl amser er hyny, a dim wedi cael un awr o gysgu *sound*, yn dych'mygu ac yn dych'mygu pob peth, ond heb wybod dim, ond ei bod wedi marw. Hawyr anwyl!' Yr oedd dan deimlad dwys, a'i lais toddedig yn rhwygo ein calonau. Mynegasom iddo goreu gallem y modd y bu yn yr amser byr oedd genym. Erbyn cyrhaedd y Landing Stage, yr oedd yno nifer o gyfeillion, ac yn eu plith, ei fab a'i frawd, a'r Parchedigion J. Roberts, Castellnedd; a B. Williams, Canaan; ac yr oedd yr olygfa yn effeithiol.

“Cymerwyd *cabs* i fyned i'r Willows, ac yno y bu y *climax*. Pan ddaethom allan o'r cerbyd, ac y daeth mam i'r drws, taflodd ei freichiau dros ei hysgwyddau, a thorodd allan i lefain fel plentyn. Nid oes dadl

na ddarfu gweled fy mam ddeffro ynddo hen deimladau ac adgofion. Ymgododd y teimladau cryfion fu yn croni ynddo am bythefnos, torwyd yr argae, a llifodd y dyfroedd dros y ceulanau. Aed ag ef i'r parlwr,—eich *study* chwi yn awr,—a bu am beth amser yn eistedd ar gadair o flaen y bwrdd, a'i gefn at y ffenestr, a'i ben ar y bwrdd rhwng ei ddwylaw, yn wylo ac yn ocheneidio bob yn ail. O'r diwedd, cymerodd y gadair freichiau, ac yn raddol daeth yn well. Bu y llefain yn fendith iddo. Parotowyd tê ar unwaith. Daeth cyfeillion eraill i mewn, y rhai a'i llonodd yn fawr. Cafodd Mr. Roberts, Castellnedd, gyfle i roddi iddo fanylion pellach. Bu y ddau yn cysgu gyda'u gilydd y noswaith hòno, er na ddarfu iddynt gysgu fawr, yn ol pob tebyg. Yr oedd y *gas* yn oleu drwy y nos. Cafodd Mr. Roberts gyfle i ddweyd wrtho o dipyn i dipyn fanylion eraill am ymadawiad ei fab Ebenezer, a phethau eraill, nad oeddynt mewn un modd yn ddymunol i'w mynegu, ond yr oedd erbyn y boreu, ar ol clywed y cwbl, wedi ymiachâu i raddau helaeth, ac wedi cyfnewid yn ddirfawr rhagor yr olwg gyntaf a gawsom arno ar y llong. Cychwynasant gyda'u gilydd y boreu hwnw am Abertawy, lle y cyrhaeddasant prydnawn Mawrth, Gorphenaf 16eg, 1876.

Yr oedd y derbyniad a gafodd yn Abertawy yn dywysogaidd. Daethai canoedd i'r orsaf i'w gyfarfod i'w groesawu ac i amlygu cydymdeimlad âg ef; ac am lawer o ddyddiau yr oedd ei dŷ yn llawn bron yn barhaus o gyfeillion yn dyfod yno i'w gysuro, o bob dosbarth mewn cymdeithas, a phob enwad crefyddol; oblegid yn ychwanegol at y parch cyffredinol oedd iddo, yr oedd neillduolrwydd yr amgylchiadau yn peri fod cydymdeimlad dwfn âg ef. Felly mewn tywyllwch caddugawl y terfynodd iddo ef y daith i'r America, am yr hon y soniasai gymaint, ac oddiwrth yr hon y dysgwyliai y fath fwynhad. "Calon gwr a ddychymyg ei ffordd, ond yr Arglwydd a gyfarwydda ei gerddediad ef."

Pennod XII.

"Y BRAWD ANWYL A'R GWEINIDOG FFYDDLON."

Blynyddoedd olaf ei weinidogaeth—Cyfarfyddiad yn Nurston—Hunanfeddiant mewn ystormydd—Tystiolaeth y Parch. J. Roberts—Ei nodwedd fel gweinidog—Hapus mewn diaconiaid ffyddlon—Adgofion y Parch. J. Roberts—Ei allu i fod yn wrol—Pregethau nodedig iddo—Ymddangos yn mysg ei frodyr i fantais—Adgofion y Parch. J. Miles—Dr. Rees yn "character"—Yr anhawsder i'w ddarnodi fel pregethwr—Ei symledd plentynaidd—Enghreifftiau—Lluosogrwydd yr hanesion am dano—Ei allu i ddyfod o bob anhawsder—Esiamplau chwerthinus—Ei natur garedig—Dau berygl i'w gochel gan eglwysi—Ei ryddfrydigrwydd at enwadau eraill—Ei barch yn ei enwad—Ei eiddigedd dros y lle y byddai—Cadeirydd cymanfaoedd a phwyllgorau—Yr Undeb Cymreig—Cadair yr Undeb Cynulleidfaol—Anrhydedd y dewisiad—Ei anerchiad—Ei bryder—Angladd y Parch. Simon Evans—Ein cyfarfyddiad olaf—Ei gystudd a'i farwolaeth—Y teimlad a gyffrodd y newydd.

Yr ydym wedi dilyn Dr. Rees mor bell yn mlaen, yn ei fywyd a'i weinidogaeth, fel yr ydym yn nesâu at ei flynyddoedd diweddaf, ac yr oeddynt, mewn llawer o bethau, yn flynyddoedd am y rhai y dywedai, "Nid oes i mi ddim dyddanwch ynddynt." Ysigwyd ei natur gref drwyddi, gan yr amgylchiadau chwerwon a'i cyfarfu, fel na wnaeth unrhyw waith mawr ar ol hyny. Parhaodd i fyned rhagddo yn ei weinidogaeth gartrefol, a chyrchai i gyfarfodydd a chymanfaoedd yn Ne a Gogledd Cymru, ac yn nhrefi Lloegr, a dichon na theithiodd gymaint yn unrhyw wyth mlynedd o'i fywyd, ag a deithiodd yn ei wyth mlynedd diweddaf, eto yr oedd yn amlwg arno ei fod wedi colli ei yni i wneud ei waith fel o'r blaen; blinai yn gynt, ac yr oedd pob peth yn myned yn fyrach o dan ei law. Nid anghofiwn tra y byddom byw yr olwg gyntaf a gawsom arno wedi ein hymadawiad â'n gilydd ar orsaf Longcreek yn Iowa, y Sadwrn bythgofus hwnw. Yn lle cyfarfod yn ol ein bwriad yn Cincinnati; yn Nurston, yn Mro Morganwg, y cyfarfuasom gyntaf. Yr oedd cyfres cyfarfodydd y Fro, fel arferol, yn Hydref

1876, i'r rhai y cyrchasom fynychaf bob blwyddyn am yn agos i ugain mlynedd ,at ein hen gyfaill hoff y Parch. James Thomas, ar ol colli yr hwn y mae y Fro byth yn wacach i ni. Yr oedd Dr. Rees hefyd i fod yno y flwyddyn hòno, fel yr arferai yn aml; ac yr oeddym ein dau yn dysgwyl yn awyddus am y cyfarfyddiad. Yr oedd ef mewn cyfarfod yn Resolven ddydd Llun, fel nas gallai gyrhaedd Nurston cyn canol dydd, ddydd Mawrth, Hydref 3ydd. Yr oedd y Parch. D. Evans, Pentre,—Caerfyrddin yn awr,—a ninau wedi pregethu y boreu, a phan oeddym ar derfynu, o fewn dau neu dri o eiriau i'r diwedd, gwelsom ef yn dyfod trwy y *gate* i fyny at ddrws y capel, yr hwn oedd yn agored, a Mr. Nicholson, Groeswen, yn ei ddilyn. Daeth rhyw dòn o deimladau dyeithr drosom na phrofasom eu cyffelyb erioed, a da oedd i ni ein bod wedi cael yr Amen. Ymddangosai wedi heneiddio deng mlynedd, a'i war yn crymu, ac yntau fel un o dan faich trwm. Ar ol cael at ein gilydd, ac ysgwyd dwylaw, a rhoddi gollyngdod i'n teimladau, oblegid yr oedd siarad yn anmhosibl; iachasom i fesur; ac yn ystod rhyw dridiau a theirnos y buom yn nghyd, cawsom gyfle i fyned dros yr holl amgylchiadau, ac iddo yntau fynegu i ni ei holl helynt; ond yr oedd gwahaniaeth ynddo, er nad yn amlwg iawn, ac nid adfeddianodd byth mo'r egni blaenorol, er iddo dd'od ar ol hyny yn siriol a llawen.

Er ei fod yn ddyn o deimladau tyner iawn, eto medrai gadw ei deimladau yn rhyfedd iddo ei hun, a pha faich bynag oedd ar ei feddwl dygai ef ei hun heb flino eraill. Dichon iddo ddweyd mwy o'i helbulon wrthym ni nag a ddywedodd wrth neb arall, ond y mae yn syndod cyn lleied o'i ofidiau a ddywedai, er y gwyddem y byddai yn aml ar lethu danynt; ond byddai raid i ni, yn rhyw fodd, arwain atynt, cyn y mynegai hwy, ond ar ol gwneud byddai yn amlwg fod baich mawr wedi myned oddiarno. Mae y Parch. J. Roberts, Castellnedd, yr hwn a wyddai fwy am dano yn ei gysylltiadau personol a theuluaidd na neb arall, yn dweyd am dano, mewn llythyr dyddorol atom, o'r hwn y bydd genym eto ddifyniadau i'w rhoddi, "Ni welais neb erioed, y byddai ystormydd teuluaidd ac eglwysig *yn ymddangos* yn effeithio llai arno. Cafodd lawer o'r cyfryw yn Cendl, ac wedi hyny yn Abertawy. Yn Cendl y dechreuodd pen glin ei ferch fyned yn ddrwg, a mawr yr helbul a gafodd am flynyddau yn nglŷn â hyny; ond ni phoenai eraill â'i ofidiau ei hun. Yr wyf yn cofio siarad â Mr. Kilsby Jones ar y mater yma, a dywedai yntau ddarfod iddo fod yn ei gwmni ugeiniau o weithiau, a threulio llawer o ddyddiau a nosweithiau o dan ei gronglwyd, ond na ddeallodd erioed arno, fod unrhyw ofid mawr yn ei flino, er y byddai y pryd hwnw hyd yr ên mewn dyfroedd dyfnion. Yr oedd ganddo allu anghyffredin i guddio ei ofidiau oddiwrth eraill, ac i ymddangos yn siriol a llawen pan fyddai yn y gofid mwyaf." Felly yn ddiau yr ydoedd, ond yr oedd ei allu yn llai i'w celu yn ei flynyddoedd olaf; o leiaf, mynegai hwy i ni yn llawer mwy agored.

Tra yr oedd efe yn America gwnaeth ei fab hynaf, oblegid rhyw ddyryswch a ddaethai i'w amgylchiadau, ei feddwl i ymfudo i California at ryw gyfeillion oedd ganddo yno, ac ymddengys mai tra yn Llundain, yn ei hwylio ef ymaith, y cafodd ei fam anwyd, yr hwn a drodd yn enyniad ac a derfynodd yn fuan yn ei marwolaeth. Nis gallasai y mab fod wedi cyrhaedd New York cyn fod ei fam wedi marw, ac y mae yn ddigon posibl ddarfod i'r tad a'r mab groesi eu gilydd, os nad yn y ddinas, heb fod yn mhell oddiwrthi; ond yr oedd y mab wedi cyrhaedd San Francisco cyn cael y newydd am farwolaeth ei fam. Ni bu y mab fyw yno ond ychydig gyda blwyddyn. Cofiwn yn dda y llythyr a dderbyniasom oddiwrtho ar ol derbyn y newydd am farwolaeth ei fab, a dyna y llythyr mwyaf digalon a gawsom erioed oddiwrtho. Yn ei ddyddlyfr am Tachwedd 12fed, 1877, ceir y cofnodiad a ganlyn:—"*This day my eldest son, Ebenezer, died suddenly at Norton Villa, California. His earthly father was more than 6,000 miles from him, but I trust that the soul of my beloved son, fell safely into the everlasting arms of his Heavenly Father. He was born July 3, 1840, early in the morning, and died November 12, 1877, in the evening.*" Claddasai cyn hyny ferch fechan naw mis oed yn Llanelli, yr hon a fu farw Gorphenaf 30ain, 1844. Dyna yr unig fwlch a wnaed gan angeu yn y teulu, er gweled o hono aml a blin gystuddiau, hyd nes y bu farw ei wraig. Gadawyd ar ol iddo fab a merch, y rhai sydd eto yn aros.

Cyflawnodd Dr. Rees ei weinidogaeth yn Abertawy gyda ffyddlondeb mawr a chymeradwyaeth gyffredinol hyd ei ddiwedd. Cadwodd yn Ebenezer gynulleidfa fawr ac eglwys gref, ac yr oedd ei boblogrwydd fel pregethwr, ac adnabyddiaeth y wlad o hono yn help mawr i hyny. Ato ef y deuai y rhan fwyaf o'r rhai gyda llythyrau a ddeuent o siroedd Aberteifi, a Penfro, a Chaerfyrddin, oblegid mai am dano ef y gwyddent fwyaf. Mae pregethwr poblogaidd yn fantais fawr i eglwys mewn lle sydd yn dibynu yn benaf ar ddyeithriaid a dyfodiaid; ac er fod eglwysi felly yn dueddol i gwyno fod eu gweinidogion gymaint oddicartref, eto hwy yn y diwedd sydd yn enill mwyaf. Dylai lluosawgrwydd y llythyrau a dderbyniant, trwy gyhoeddusrwydd eu gweinidogion, liniaru tipyn ar y cwynion a glywir oblegid eu mynych absenoldeb. Ychydig mewn cymhariaeth sydd genym i'w ddweyd am Dr. Rees fel gweinidog. Yn wir y mae genym lai i'w ddweyd am dano yn y cymeriad hwnw, nag mewn unrhyw gylch arall, ac nid ydym yn unig yn hyny. Nid ydym wedi cyfarfod â neb arall yn gallu dweyd rhyw lawer. Nid fel gweinidog a bugail yr oedd ei ragoriaeth. Nid oedd yn ymwelwr, fel y crybwyllasom yn barod, ond fel y gosodid angenrhaid arno. Nid oedd yn cymeryd rhan flaenllaw iawn yn amgylchiadau yr eglwys. Ymddiriedai lawer i'r diaconiaid, ac arnynt hwy yn benaf yr oedd y gofal, a bu yn nodedig o ffortunus mewn cael diaconiaid yn gwir ofalu. Yr oedd ganddo, yr ydym yn sicr, rai felly yn Siloa, ac yn Cendl, ac yn Ebenezer; ac yr oedd yr angenrheidrwydd a osodwyd arnynt wedi eu gwneud hwythau yn well nag y buasent o dan amgylchiadau gwahanol. Mae ambell weinidog yn gwneud cymaint ei hun, ac yn cymeryd pob peth i'w law, fel nad yw cymhwysderau a gallu y diaconiaid yn cael eu llawn ddadblygu. Nid oes dim yn haws nag i weinidog gael yr holl awdurdod i'w law, ond iddo wneud yr holl waith, a bydd yn dda gan bawb ei adael iddo. Mae gwasanaeth a dylanwad bob amser gyda'u gilydd, a'r neb a gyflawno y blaenaf a gaiff yr olaf. Camgymeriad llawer gweinidog ydyw ymhoni i fwy o awdurdod nag y mae ei wasanaeth yn ei warantu iddo. Dysgwylia ei gael ar gyfrif ei swydd, ac nid ar gyfrif ei waith, ac oblegid hyny y mae yn aml yn dyfod i wrthdarawiad â'r bobl sydd yn gwneud y gwaith. Lle y mae diaconiaid yn gwneud gwaith mawr, ac yn cymeryd rhan helaeth o ofal yr achos, y maent o angenrheidrwydd yn dyfod yn allu a dylanwad pwysig yn yr eglwysi. Yr oedd Dr. Rees yn deall hyny, ac yn parchu ei ddiaconiaid, a chafodd hwy fel rheol yn ffyddlon iddo, er na bu yr un deuddeg erioed heb yr Iscariot. Ni fynem ar un cyfrif i weinidogion yn gyffredinol ymesgusodi yn nghysgod Dr. Rees, ac ychydig o rai eithriadol o'i fath, rhag diwyllio y dalent fugeiliol sydd yn dyfod yn fwy fwy angenrheidiol o hyd. Mae ymweliadau doeth o fewn terfynau priodol yn dyfod yn bwysicach flwyddyn ar ol blwyddyn; ac y mae dosbarthiadau hyfforddiadol i blant a phobl ieuainc yn dyfod yn hanfodol i lwyddiant gweinidogaethol. Mae pob gweinidog a'i hesgeulusa yn sicr o deimlo oddiwrth hyny. Nid yw fod ambell un o ddawn eithriadol wedi llwyddo i gasglu cynulleidfaoedd lluosog, a dal yn nghyd am flynyddoedd eglwysi cryfion hebddynt, mewn un modd yn profi y gall lluaws ein gweinidogion wneud hyny yn y dyfodol.

Cafodd Mr. Roberts, Castellnedd, lawn cystal cyfle, hwyrach, ag a gafodd neb i ffurfio barn am Dr. Rees yn mysg ei bobl. Bu yn aelod gydag ef yn Cendl pan yn anterth ei ddydd, a bu mewn cysylltiad agos âg ef ar hyd ei oes, ac oblegid hyny nis gallwn wneud dim yn well na rhoddi yma yr hyn a anfonodd efe i ni.

"Yr wyf yn ofni nad oes genyf fawr adgofion am Dr. Rees, a fydd yn werth i chwi eu gosod yn y Cofiant. Er i mi dreulio canoedd a oriau yn ei dŷ yn Cendl ac yn Abertawy, eto ni chefais gystal cyfleusdra i fod yn llygaid-dyst o'i orchestion cyhoeddus, a llawer o rai nad oeddynt yn hollol yn yr un cysylltiad âg ef. Ni bum erioed yn cyd-deithio ag ef. Yn y cylch teuluaidd y treuliais fwyaf o amser yn ei gwmni, ac am bethau y cylch hwnw fynychaf y byddai ein hymddyddan. Bum o dan ei weinidogaeth yn Cendl am tua phum' mlynedd, fel y cefais gryn fantais i'w weled yn myned i fewn ac allan yn mysg ei bobl. Yr oedd ganddo fedr arbenig mewn amgylchiadau neillduol; a gallu i drafod gwahanol fathau o ddynion, a chael ganddynt fabwysiadu a derbyn ei gynlluniau, hyd yn nod pan yn wrthwynebol iddynt. Pan awd yn nghylch adeiladu Ysgoldy Pontygof, yr oedd nifer fawr o'r eglwys yn Carmel yn erbyn hyny, am eu bod yn rhagweled mai sefydlu eglwys yno fyddai y canlyniad; ac y buasai hyny yn gwanhau y fam-eglwys yn fawr. Cof genyf fod un neu ddau o gyfarfodydd lled gynhyrfus wedi eu cynal ar y mater; ond aeth yn mlaen heb gymeryd arno ddeall fod un math o wrthwynebiad yn bod; ac felly llwyddodd i ladd pob math o deimlad diflas, ac i enill pawb i gydolygu a chydgario y baich, a hyny heb beri y dolur lleiaf i deimlad neb. Yr oedd ei fedr yn arbenig yn y cyfeiriad hwnw. Profodd ei fod yn cofio geiriau y gwr doeth, 'Ateb arafaidd a ddetry lid; ond gair garw a gyffry ddigofaint.' Clywais ef yn dweyd mai dyna un gwahaniaeth mawr rhyngddo ef a'r diweddar Mr. Thomas Jones, Abertawy, pan oedd y ddau yn Llanelli. Dywedai ei fod ef yn gallu trafod Mr. Rees, Llanelli, fel y mynai; na chafodd erioed drafferth i gydweithredu âg ef, ond na byddai byth yn dadleu âg ef; ond bob amser y deuai Mr. Rees a Mr. Jones at eu gilydd, dadleuent nes cynhyrfu yn aruthr. Ei gynghor bob amser oedd am beidio myned i ddadl â'ch gwrthwynebwr, oblegid na wnai hyny ond cryfhau y gwrthwynebiad.

"Ond er ei fod yn gyffredin o deimladau mwyn a charedig, eto pan gynhyrfid ef, ceid fod ynddo deimladau cryfion a phenderfynol. Cof genyf fod un o'r aelodau yn Cendl unwaith wedi dweyd rhywbeth yn sarhaus, a danod yr arian a gyfranai at y weinidogaeth. Daeth hyny i glustiau y Doctor, ac yn un o'r cyfeillachau cyntaf ar ol hyny, cyfeiriodd at y mater. Ar ol cyfeirio at y niwed yr oedd ymddygiad o'r fath yn ei wneud i ladd pob teimlad da rhwng yr aelodau a'u gilydd, a rhwng yr eglwys a'r gweinidog; trodd at y person a nodwyd—yr oedd pawb eisoes yn deall pwy ydoedd—ac meddai wrtho dan ei enw, 'Mae eich ymddygiad o duedd uniongyrchol i ranu yr eglwys, i beri cynen ac ymryson rhwng yr aelodau a'u gilydd, a rhwng yr eglwys a'r gweinidog; ac am yr arian a gyfrenir genych at y weinidogaeth, dywedaf wrthych fel y dywedodd Pedr wrth Simon y swynwr, 'Bydded dy arian gyda thi i ddystryw,' yn hytrach nag i chwi ddinystrio Eglwys Dduw.' O gylch yr un amser, gwelais ef yn dangos penderfyniad cyffelyb trwy wrthwynebu cyhoeddi y diweddar 'Jones, Llangollen.' Yr oedd hyny yn fuan wedi yr ymosodiad a wnaethai Mr. Jones ar Mr. Rees, Llanelli, ac y cyhoeddodd Mr. Rees ei amddiffyniad. Yr oedd i 'Jones, Llangollen,' lawer o bleidwyr yn eglwysi y gweithfeydd y pryd hwnw, ac yr oedd yn Cendl hefyd rai yn cydymdeimlo âg ef. Anfonasai ei gyhoeddiad i fod yno; ac un Sabbath,galwodd y Dr.yr eglwys yn ol,a hysbysodd ei fod wedi cael ei gyhoeddiad,ond dangosodd ar yr un pryd ei wrthwynebiad pendant iddo gael pregethu, a chariodd yr eglwys gydag ef; ond profodd ei wroldeb trwy ei wrthwynebu. Yr oedd ganddo ewyllys benderfynol pan gynhyrfid ef. Yr un ysbryd penderfynol a barodd iddo yn mlwyddyn olaf ei fywyd, fygwth rhoddi yr eglwys yn Ebenezer i fyny oblegid iddo ddyfod i wrthdarawiad âg un yn yr eglwys, na waeth i mi heb ei enwi, er y gwn pwy ydoedd. Er ei fod yn un o'r dynion mwyaf hynaws a gerddodd ddaear erioed, eto yr oedd ganddo ewyllys anhyblyg pan gyfarfyddai â gwrthwynebiad, a phan ddygid ef i'r prawf.

"Yn fuan ar ol ei sefydliad yn Cendl bu yno ychwanegiad mawr, nes yr oedd yr eglwys yn agos i 600 mewn nifer, a'r capel yn orlawn bob nos Sabbath. Felly yr oedd pan aethum i yno. Ond cyn pen ychydig amser trodd ugeiniau o blant y diwygiad, fel eu gelwid, yn eu hol, ac ymadawodd lluaws i leoedd eraill, heblaw y rhai a aeth i Pontygof, fel nad oedd yr achos fawr cryfach pan yr ymadawodd na phan y sefydlodd yno. Yn yr adeg yr oeddwn i o dan ei weinidogaeth yr oedd yn ei lawn nerth. Pregethai bob amser yn dda, a gwelais ef yn cael ambell oedfa hynod o lewyrchus, pan dorai 'Pegws o'r Bala' a Mrs. Jones, Waunpond, i folianu; ond nid oedd ganddo ef yr un dawn at borthi y gorfoledd, pan y torai allan, ag oedd gan ei ragflaenydd Mr. Ridge. Er iddo yn fy amser i yn Cendl gael llawer oedfa lewyrchus, nid wyf yn gallu cofio am un oedfa pan yr oedd wedi llwyr orchfygu pawb a phob peth. Yr wyf yn cofio iddo gael oedfaon grymus pan yn pregethu ar 'Roddi y deyrnas i fyny i Dduw a'r Tad;' 'Yr ysbrydion yn ngharchar,' a'r 'Arwain am ddeugain mlynedd.' Yr oeddynt yn gyfarfodydd hyfryd, ond nid oedd cynulleidfa Cendl yn un hawdd ei chyffroi. Clywais ef yn dweyd iddo gael oedfa nodedig unwaith yn Nhredegar, mewn cyfarfod yn nglŷn âg un o'r eglwysi yno; ond cynelid yr oedfa yn Siloh, Capel y Bedyddwyr. Dywedai na theimlodd erioed y fath beth. Ystyriai ef hòno yn un o oedfaon hapusaf ei oes. Yr oedd yr holl dorf wedi ei llwyr orchfygu ac yn wylo fel plant. Drwg genyf nad wyf yn cofio y testun, os clywais ef. Yn angladd Mr. Matthews yma, yr oedd yn un o'i fanau mwyaf hapus. 'Gorphen fy ngyrfa trwy lawenydd.'

"Efe, fel y gwyddoch, er's blynyddau fyddai yn pregethu yn olaf yn hen gyfarfod Calan Castellnedd; a gwelais ef yn cael yma lawer oedfa lewyrchus iawn, ac y mae genyf gof nodedig am ddwy. Un o honynt oedd yr oedfa olaf yn nghyfarfod Calan 1875. Yr hen bregeth oedd ganddo y tro hwnw, 'Crefydd yn yr achau.' Yr oedd yn siarad yn hwylus a llithrig; y geiriau yn dylifo allan yn ddiatal. Nid oedd dim coll arno am air. Siaradai mewn goslef dyner a hynod o effeithiol. Adroddai hanesyn ar ol hanesyn, yn y modd mwyaf medrus, nes yr oedd y dyrfa fawr wedi ei llwyr orchfygu. Nid oedd nemawr lygad sych yn yr holl gynulleidfa. Er nad oedd yno ddim gwaeddi, ond ocheneidio ac wylo, yr oedd yn un o'r cyfarfodydd rhyfeddaf y bum ynddo erioed. Yr oedfa arall iddo oedd oedfa olaf cyfarfod Calan 1885, a'r Calan olaf iddo; ac un nodedig ydoedd. Ei destun y pryd hwnw oedd, 'Abraham yn cael ei gasglu at ei bobl.' Ychydig fisoedd cyn hyny y buasai farw Matthew Arnold, a daeth ef drosodd i'r angladd, a chan ei fod yn bresenol ceisiais ganddo bregethu. Ni roddodd ond esgyrn y bregeth, gan addaw ei thraddodi yn llawn y Calan dilynol. Cafodd fyw i gyflawni ei addewid, ac oedfa nodedig o effeithiol ydoedd. Prin yr oedd grudd sych yn y capel,

Yr oedd ef ei hun yn foddhaol iawn arni; a bu siarad mawr am dani am ddyddiau wedi i'r oedfa fyned drosodd."

Bydd yr adgofion uchod yn ddiau yn ddyddorol fel gweddillion a gafwyd gan un a fu o dan ei weinidogaeth, ac a gafodd y cyfleusderau goreu i'w adnabod.

Dichon mai yn mysg ei frodyr yn y weinidogaeth yr oedd Dr. Rees yn ymddangos i'r fantais oreu. Yno y gwelid ef heb un llen. Yr oedd ganddo hyder ynddynt, ac yr oedd ganddynt hwythau y parch dyfnaf iddo yntau. Yn eu plith hwy y gwelid holl ochrau ei gymeriad, ei bethau lleiaf a'i bethau mwyaf, ei bethau mwyaf difyrus a chwerthingar, yn gystal a'i bethau mwyaf difrifol. Yr oedd diniweidrwydd plentyn ynddo. Ni fynai ddrygu neb, na sathru hyd yn nod ar abwydyn, ac eto, yr oedd ynddo ryw gyfrwysedd a ofalai yn wastad am dano ei hun. Pan yr elai cyfaill ato, yn aml elai allan gydag ef, a pharai i'w gyfaill feddwl mai ei garedigrwydd fyddai yn peri iddo dd'od; ond byddai ganddo ef ryw leoedd eisieu galw ynddynt; a byddai yn wastad ryw fantais o fyned y ffordd hòno; byddai yn nes; ac os byddai yn mhellach, byddai yn fwy tawel, ond byddai ganddo ryw leoedd i droi iddynt, ond rhag aros yn hir byddai yn gwneud esgus fod ganddo gyfaill yn ei ddysgwyl, felly enillai o'r ddau du. Yr oedd ganddo doraeth dihysbydd o chwedlau—chwedlau y gongl a'r aelwyd, gwahanol iawn i'w chwedlau yn y pulpud—pruddaidd à difrifol nes peri i'w wrandawyr wylo oedd ei hanesion yn y pulpud; ond digrifol a chwerthingar a fyddai llawer o'i chwedlau ar yr aelwyd, fel yr oedd yn gwmnïwr difyrus. Buom yn rhyfeddu ato lawer gwaith mor ddibaid y siaradai. Yn America, gwelsom hyn yn arbenig. Siaradai yn ddiorphwys yn y tai, yn y cerbydau, yn y trens, yn mhob man lle y ca'i gwmni wrth ei fodd, ac yr oedd bob amser yn siriol, a rhyw chwedl ddifyr a fyddai yn ateb pob amgylchiad.

Yr hyn a'i gwnai yn nodedig yn mysg ei frodyr, a'r hyn a barai ei fod mor hoff ganddynt oll, oedd ei fod mor anymhongar. Tywysog ydoedd mewn gwirionedd. Yr oedd ei oedran yn hawlio iddo anrhydedd, a buasai ei boblogrwydd a'i ddylanwad wedi penfeddwi llawer o ddynion; ond ni chymerai efe arno ei fod yn neb, ac nid ymhònai i unrhyw uchafiaeth. Rhoddid iddo y gadair fawr ar bob aelwyd, ac efe fyddai yn cael rhan y llew yn mhob cwmni, ond er hyny nid oedd dim o'i gwmpas a barai i'r lleiaf, na'r ieuengaf, dybied ei fod yn ei glywed yn dweyd wrtho, "Eistedd di yma islaw fy ystol droed i." Brawd yn mysg brodyr ydoedd, a phawb yn gwneud yn hollol hyf arno, er ar yr un pryd yn teimlo tuag ato y parch dyfnaf. Ni fynai yr un o honynt i'r awel chwythu arno os buasai perygl iddi ei niweidio. Ysgrifenwyd y crybwyllion a ganlyn am dano, ar ein cais, gan y Parch. Job Miles, Aberystwyth, un oedd yn perthyn i dô oedd chwarter canrif ar ei ol ef yn y weinidogaeth; ac eto, un a gymdeithasodd lawer âg ef, ac a gafodd gyfleusderau mynych i fod yn ei gwmni; ac yn yr hyn a ysgrifenodd, ceir golwg ar syniad y to hwnw am dano, ac mor anwyl oedd ganddo.

"Y tro cyntaf i mi weled a chlywed Dr. Rees oedd yn nghymanfa Bethlehem, Pentyrch, yn Mehefin, 1854. Pregethai yn nghyntaf, am 10 o'r gloch yr ail ddydd, o flaen Mr. Morgan, Llwyni, a Mr. Davies, Cwmaman. Yn Nghendl yr oedd yn weinidog yr adeg hòno. Ei destun ydoedd, 'Yna y bydd y diwedd, wedi y rhoddo efe y deyrnas i Dduw a'r Tad,' &c., 1 Cor. xv. 24—26. Ni wnaeth unrhyw argraff neillduol arnaf yr adeg hòno. Ei olwg a'i lais oedd y peth hynotaf i mi ynddo ar y pryd. Nid oeddwn ond plentyn, mae yn wir, ond er hyny, yr oeddwn yn cymeryd y dyddordeb dyfnaf mewn pregethwyr a phregethu. Fy mam oedd yr awdurdod uchaf i mi ar y mater yr adeg hòno. Dywedai wrthyf mai 'Rees Cendl' oedd y pregethwr cyntaf am ddeg, a'i fod yn cael ei ystyried yn bregethwr mawr, ac ychwanegai mai efe oedd wedi bedyddio Jacob, fy mrawd. Rhaid i mi gydnabod fod yr ychwanegiad wedi bod yn help mawr i gael fy nghydsyniad i ran flaenaf y mynegiad. Teimlwn ar y pryd ei fod yn rhy araf ac unffurf ei arddull i'w osod yn rhes flaenaf y pregethwyr. Y *model* o bregethwr i mi oedd yr hwn a feddai lais clochaidd, ac a barablai yn llithrig, 'ac yn canu yn dda,' a goreu oll os byddai yn chwysu tipyn yn o lew wrth wneud hyny. Nid oedd cymaint o bwys beth a ddywedai, ond iddo feddu y cymhwysderau a nodwyd. Digon tebyg fy mod yn hyn yn cynrychioli yr elfen hòno yn mhob cynulleidfa sydd o dan ddeuddeg oed, a nifer mawr, os nad y mwyafrif, o rai uwchlaw hyny yn ol barn llawer. Fodd bynag, prin y cyfrifwn 'Rees Cendl' yn mhlith fy etholedigion. Aeth cryn amser heibio heb i mi ei weled a'i glywed drachefn. Os wyf yn cofio yn iawn, yn y Taihirion, noson o flaen cymanfa Caerdydd, y cefais y cyfleusdra i'w wrando yr ail waith. Pregethai ar y Gweddnewidiad, ac yr oedd wedi esgyn raddau yn uwch erbyn hyn. Prin y mae eisieu i mi ddweyd fy mod inau ychydig yn hŷn na phan glywais ef gyntaf. Ar ol hyny lluosogodd y cyfleusderau i mi i'w wrando hyd derfyn ei oes, ac am flynyddoedd nid oedd odid bregethwr ag yr oedd yn well genyf ei wrando na Dr. Rees, Abertawy. Yr oedd efe y peth elwir yn *character* yn mhob man—yn y pulpud, yn y ty, ar yr heol, ac yn y tren. Ychydig o *newydd-deb* oedd yn ei bregethau; yn wir, pe edrychid ar lawer o'i bregethau ar wahan i bob peth o'u cwmpas, henafol a chyffredin yr ymddangosent. Ac eto onid yw hyn yn wir am bregethau llawer o enwogion y pulpud yn mhob oes? Pan yn barnu pregethwr dylid ei gymeryd oll yn oll. Hawlia Dr. Rees hyn yn arbenig. Nid oes dim i'w adael allan. Mae ei faintioli, osgo ei ben, lliw ei farf, hynodrwydd ei lais, addfwynder ei ysbryd, tynerwch ei wynebpryd, dwysder ei deimlad, yn gystal a materion ei bregethau, i'w cymeryd i'r cyfrif pan yn ceisio ffurfio barn am dano fel pregethwr. Gellir dywedyd yn ddibetrus am dano ef, fod y *pregethwr* yn *fresh* y rhan fynychaf. Cafodd lawer o oedfaon grymus iawn yn ei ddydd, ac anaml y byddai neb yn gorchfygu cynulleidfa yn fwy cyfreithlon nag ef. Nid oedd byth yn ymgynyg at y *sensational*, er yr adroddai lawer o hanesion o duedd gyffrous. Teimlwn bob amser wrth ei wrando fod ei esboniad o'r ysgrythyr yn rhan arweiniol ei bregeth yn deg a ffyddlon iawn i'w destun. Gwelais ef yn cael oedfaon nodedig o dda lawer gwaith, ond nid wyf yn cofio i mi weled cynulleidfa yn tori allan i orfoleddu o gwbl. Gwn i hyn fod laweroedd o weithiau yn ei hanes, ond ni chefais i y fraint o weled hyny. Dichon mai y tro agosaf i hyny oedd yn agoriad Glandwr, Ffynon Taf. Cymerodd hyny le yn adeg adfywiad grymus 1859 ac 1860. Dechreu cyneu oedd y tân yn yr ardaloedd hyny y pryd hwnw, er ei fod mewn rhanau eraill o'r wlad yn cymeryd pob peth o'i flaen. Yr oedd Mr. Rees, Cendl, Mr. Davies, Aberaman, a nifer eraill, newydd fod ar ymweliad â'r Iwerddon, ac ar eu taith tuag yno, yn gystal a'r hyn a welsant yno o 'ras Duw' gosodwyd eu heneidiau hwythau ar dân. Yr oedd y ddau yn agoriad Glandwr. Pregethai Mr. Rees yn yr oedfa ddeg, ar ol Mr. Stephens, Brychgoed. Ei destun oedd, 'Tynu y galon gareg,' &c. Dywedai fod rhai yn cwyno am fod pobl yn gwaeddi yn y cyfarfodydd. 'Pa ryfedd eu bod yn gwaeddi,' meddai, 'mae ambell un yn myned i lewyg wrth dynu dant, ac nid rhyfedd fod ambell un yn gwaeddi wrth fod Duw yn tynu y galon gareg allan.' Yr oedd nerth mawr yn cydfyned â'r sylw, ac â'r holl bregeth o ran hyny, ond ni thorodd allan yn orfoledd. Cymerodd hyny le yn oedfa y prydnawn, pan adroddai Mr. Davies, Aberaman, hanes yr oedfa a gafwyd yn Nghaergybi ar eu dychweliad o'r Iwerddon.

"Un o'i brif nodweddion fel dyn oedd *symledd.* Gwnaeth Dr. Bevan, ar ddydd ei angladd, sylw oedd yn bur gywir am dano. Nid wyf yn cofio y geiriau yn fanwl, ond tebyg i hyn oedd y sylw:—'A want of modesty arising from pure simplicity.' Yr oedd yn nodedig felly. Caniateid iddo, ar gyfrif y *symlrwydd plentynaidd* hwn, wneud llawer o bethau a fuasent yn anweddus a gwrthun iawn mewn eraill. Bum gydag ef droion mewn tai dyeithr, ac ar ein mynediad i mewn ni fyddai raid iddo ef aros i gael *introduction* i'r teulu, er heb eu gweled erioed. Elai yn mlaen at foneddigesau dyeithr, gan estyn ei law a'i 'How do ye do,' neu 'Shwd y'ch chi,' a'r cwbl mor weddus a phe buasai wedi cael y cyflwyniad mwyaf ffurfiol. Ni feiddiai neb arall wneud hyn heb drosеddu deddfau moesgarwch. Ond yr oedd ef yn hyn uwchlaw deddf. Pell oedd hyn o fod yn dramgwydd ynddo. Yn wir, yr oedd yn un o'r elfenau a sicrhaodd serch mor gyffredinol tuag ato. *Plentyn* mawr, ond *anwyl* iawn ydoedd, ac felly yr ymddygid tuag ato gan lawer. Bum yn synu lawer gwaith at hyfdra rhai o honom tuag ato, ac yntau gymaint yn hŷn na ni. Ond nid oedd ein hyfdra yn haerllugrwydd mewn un modd, eithr yr oedd yn llawn o barch gwirioneddol. Gwir y rhoddai yr elfen hon ynddo gryn ddifyrwch i ni yn fynych. Cof genyf fod nifer o frodyr yn treulio ychydig ddyddiau gyda'u gilydd yn Llanwrtyd yn haf 1874. Yr oedd Dr. Rees yn un o honynt. Lletyem yn yr un ty. Yr oedd gofal ein bwrdd ar wr caredig iawn, ac un a wyddai yn well na phawb sut i drafod y rhai oedd dan ei ofal. Dr. Rees fyddai y cyntaf wrth y bwrdd bob amser, ac os dygwyddai fod yno damaid gwell na'i gilydd, a dim ond digon i un o hono, gofynai gyda'i lais dolefus, 'I fi mae hwna?' Efe fyddai yn cael y tamaid cyntaf a'r goreu hefyd, nid yn unig ar gyfrif ei oed a'i safle, ond hefyd ar gyfrif y plentynrwydd oedd yn gymaint o ddirgelwch ynddo. Medrai droi yr elfen hon i fantais pan na feddyliai neb ei fod yn amcanu at hyny. Yr oedd ef a minau mewn cyfarfod pregethu unwaith, a lletyem yn yr un ty. Nid oedd gwr y ty yn ysmocio, ond yr oedd wedi darparu digon o dybaco Bryste i'r Doctor. Y boreu cyn ymadael o'r lle dywedai y Doctor wrth ein lletywr, ''Dych chi ddim yn smoco Mr. ———?' 'Nac ydwyf siwr, Dr. Rees,' oedd yr atebiad. 'Mae perygl i'r tybaco yma sychu ynte;' 'Oes o'm rhan i,' atebai y gwr, ond heb weled ffordd o'r anhawsder. 'Efallai y leiciech i fi ei gymeryd gyda fi,' oedd awgrym y Doctor o'r modd i ddyfod o'r dyryswch, ac â hyn y cydsyniodd y gwr yn galonog. Yr oedd yn brofedigaeth lem i mi i chwerthin allan wrth weled yr ymdrafodaeth hon yn cael ei chario yn mlaen mor ddifrifol rhwng y ddau. Byddai yr elfen blentynaidd yn peri llawer o ddifyrwch i mi. Yr oeddym ein dau yn cydgerdded un o ystrydoedd Liverpool un tro, ac yn sydyn iawn ymaflodd yn fy mraich gan ddweyd, 'Stopwch am funyd, mae arnaf eisieu myned i mewn yma,' gan gyfeirio at siop. 'Beth sydd eisieu arnoch?' ebe finau. 'Eisieu *sweets*,' oedd yr atebiad; ac i fewn yr aeth. Yr oedd yn ormod i mi i allu dal, a bu yn rhaid i mi i dori allan ar ganol yr heol. Ond yr oedd yr elfen

hon yn nghyd â phethau eraill yn ei wneud yn anwyl iawn genym oll. Mae amgylchiad arall nodweddiadol o hono yn dyfod i'm cof. Yn Liverpool y cymerodd hwnw le hefyd. Yr oeddym yno mewn rhyw gymanfa, ac yn lletya ein dau yn nhy y diweddar Mr. Benjamin Owen. Yr oedd y Doctor yn ymadael o'm blaen, ac yn gorfod codi yn foreuach na mi. Cyn fy ngadael daeth at y gwely, a'r peth cyntaf a glywswn oedd ei lais hynod yn fy nghlust, a'i law fawr am fy mraich, ac yn dywedyd, 'Ffarwelwch machgen i, peidiwch dihuno,' ac yntau ar yr un pryd yn fy ysgwyd ei oreu. Anhawdd cael dim yn fwy nodweddiadol o hono na'r enghraifft yna. Un o'r profion amlycaf ei fod yn *character* ydyw y ffaith fod cynifer o hanesion am dano. Nid ydynt oll yn wir, ond y mae llawer o honynt, ac y mae mwy o honynt nag a gydnabyddai ef. Dywedai ef yn fynych mai 'Apocrypha' oedd llawer o honynt, a diau fod hyny yn gywir am amryw. Yr oeddym ein dau yn Nghymanfa Mon, yr hon a gynelid y flwyddyn hòno yn Menai Bridge, a lletyem gyda'n gilydd. Yr oedd y gymanfa tua chanol Mehefin, ac yr oedd yntau fis cyn hyny wedi ei ethol i gadair Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru. Hwnw oedd prif ddygwyddiad y tymhor iddo ef, a diau ei fod yn pwyso yn drwm ar ei feddwl. Deffroais rywbryd yn y nos, ac yr oedd yntau yn cysgu. Yn mhen tipyn, clywn ef yn dywedyd, 'My dear Brethren'—dim ychwaneg. Pan yn codi bore dranoeth, dywedais wrtho ei fod wedi dechreu eisoes ar ei Anerchiad. 'Wel?' meddai yntau, 'beth sydd?' Adroddais iddo yr hyn a glywswn: ond ni chredai. 'Stori o'ch gwaith ch'i yw hi, y mae eich delw ch'i arni,' meddai wrthyf. Ond yr oedd yn eithaf gwir. Credai fy mod i ac un neu ddau eraill yn gwneud ambell i stori am dano, er mwyn difyrwch. Ond nid oedd byth yn colli ei dymher, ac nid oedd neb yn mwynhau ystori ddifyr yn well nag ef. Pan adroddid *joke* am dano yn ei glyw, ni byddai byth yn cythruddo a digio, ond adroddai hanesyn neu sylw am rywun arall yn y fan, a llwyddai drwy hyny i agor sianel newydd i gwrs yr ymddyddan. Yr oedd ar ei ben ei hun yn y rhan fwyaf o bethau, ac y mae y gwagder ar ei ol yn fawr iawn. Yr oedd ein serch ato yn hollol bur, ac felly hefyd y mae ein hiraeth ar ei ol. Yr oedd yn ffafryn teuluoedd yn gystal a chynulleidfaoedd, ac i'w frodyr yn y weinidogaeth yr oedd yn *gymeriad arbenig*—yn *dad* ac yn *frawd*."

Yr oedd y neillduolion at y rhai y cyfeirir uchod yn amlwg ynddo. Llwyddai yn rhyfedd i ddyfod allan o bob anhawsder, a phan y tybiai pawb arall ei fod wedi ei gau i mewn gwelai ef ffordd o ddiangfa. Un noswaith, er's llawer o flynyddoedd yn ol, yr oeddym yn cysgu yn nghyd yn Clare Street, Llundain, hen lety ein hoff gyfaill y Gohebydd. Rywbryd ganol nos clywem ef yn dywedyd, "Y mae gen' i bedwararddeg o gyfeillion." "Pwy ydyn' nhw?" gofynem iddo. "Pwy ydi pwy?" gofynai yntau, erbyn hyn, wedi haner deffro. "Ond 'doeddech ch'i yn d'eyd yn awr fod gynoch ch'i bedwararddeg o gyfeillion; pwy ydyn' nhw?" ail ofynem. "O 'rych ch'i yn un," meddai, gan droi ar ei ochr, a chysgu hyd y boreu. Mae hen chwedl am dano yn mhalas Mr. Thomas Barnes, Quinta, ond er mor gyhoeddus ydyw, gan ei bod yn wir, ac mor nodweddiadol o hono, ni byddai yn iawn ei gadael allan o'i Gofiant. Aeth i'r Quinta i weinyddu am Sabbath yn y capel a godwyd heb fod nebpell oddiwrth ei balas gan y boneddwr. Deallodd wedi myned yno ei bod yn edrych yn dywyll arno am ysmocio, ond penderfynodd na ddywedai ddim, er mor anhawdd oedd meddwl bod yno o brydnawn Sadwrn hyd foreu Llun heb flas y bibell. Prydnawn Sadwrn, pa fodd bynag, arweiniwyd ef gan Mr. Barnes i'r ardd i fysg y prenau a'r llysiau; a dangosai iddo ryw blanigyn a phryfaid arno, yn gwywo ei ddail; ac na wyddai pa beth oedd i'w wneud i'w lladd. Awgrymai Dr. Rees yn y fan mai y peth tebycaf fyddai mwg tybaco. "*Can you smoke?*" gofynai y boneddwr ar unwaith. "*I would not mind trying,*" oedd ei ateb parod. Nid er ei fwyn ei hun, O nage, ond er mwyn lladd y pryfaid; ac yno y cyrchai o hyd i foddio y boneddwr, wrth reswm, ac nid i'w foddio ei hun. Drwg genym fod cynifer o'r chwedlau am dano yn nglŷn â'r myglys; ond gan mai felly yr oedd nid oes genym ond mynegu yn gywir am dano. Un o'r cwestiynau cyntaf a ofynai pan elai i dŷ fyddai, "Pa un ai yma ai yn y gegin 'rwy' i 'n cael smoco?" Nid oedd dadl yn ei feddwl nad oedd i gael yn rhywle, ond y cwestiwn oedd yn mha le.

Un o'r troion mwyaf chwerthingar ddygwyddodd o gwbl, a welsom ni yn nglŷn â hyn, oedd yn Liverpool. Yr oedd wedi ei gyhoeddi i bregethu ar un nos Fawrth mewn ystafell yn Llanrwst Street, lle y pryd hwnw y byddai oedfa Gymraeg bob nos Fawrth. Yr oedd hen gyfaill iddo o Lanelli, Mr John Hopkin, yn byw gerllaw yno; ac yr oedd ef a minau, a'n hen gyfaill hoff, Mr. Stephens, Liverpool, wedi addaw galw yno ar ein ffordd i'r oedfa; ac yr oeddym yno fwy nag awr cyn yr amser. Eisteddai Dr. Rees a Mr. Stephens un o bob tu i'r tân i fwynhau y bibell; ac yr oedd

Dr. Rees, fel y byddai arfer, a'i het am ei ben. Yn fuan daeth gwr y ty adref o'i waith, a pharotoai y wraig dê iddo, a gwasgai arnom ninau i uno, ond yr oeddym wedi ein diwallu cyn d'od yno. Cyn cyfranogi o hono, tybiai John Hopkin, yn briodol iawn, fod yn weddus gofyn bendith arno, ond ni thybiai yn weddus gwneud hyny ei hun, a thri o bregethwyr yn y lle. Rhoddodd amnaid, gan hyny, i Dr. Rees i wneud, ond dywedai ein bod ni wedi cael tê. Rhoddodd John Hopkin amnaid eilwaith am iddo wneud; a chan dynu y bibell o'i ben, a'i het oddiar ei ben, a'u dal un yn mhob llaw, gofynodd y Dr. fendith; ond gyda'i fod yn gorphen dywedai, "Mi gymera' i gwpaned Mrs. Hopkins." Ni bu erioed fwy o brofedigaeth i ni; ond, yn ffodus, cadwodd Mr. Stephens a minau heb edrych ar ein gilydd, ac felly diangasom. Yn ystod yr un ymweliad o'i eiddo â Liverpool, yr oeddym ein tri yn myned o dŷ Dr. Rees yn Beaumont Street, ac i fyny yr heol, ac yn pasio eglwys yno: "Dyma eglwys," meddai Dr. Rees, "ond un fach yw hi." "Bach," atebai Mr. Stephens, "nage, mae hi yn fwy nag Ebenezer;" ac aeth yn dipyn o ddadl. "Pa sawl llath o hyd yw Ebenezer?" gofynai Mr. Stephens. "Mae yn 24 tufa's i'r gwelydd," atebai Dr. Rees. "Wel, ni fesurwn hon ynte," meddai Mr. Stephens, gan ddechreu ei chamu. Nid oeddym fawr uwch na'i haner cyn ei fod wedi camu 24 llath. Gwelodd ei fod wedi camgymeryd am ei maint, ac meddai, "Wel, gadewch hi yn y man yna." "O, 'doeddwn i ddim yn meddwl myn'd a hi oddiyma," meddai Mr. Stephens yn y ffordd arwyddocaol oedd ganddo, nes y chwarddai y Doctor yn iachus. Yr oedd yn rhyfedd yn ei allu i ddyfod allan o bob anhawsder.

Yr oedd yn ddyn o natur garedig iawn. Nid oedd dim na wnai os gallai. Aeth o'i ffordd lawer gwaith er mwyn gwneud caredigrwydd â brawd y byddai rhyw anghaffael arno. Gelwid arno weithiau i gyfryngu mewn amgylchiadau o anghydfod, ac er mai anaml y mae neb oddiallan yn llwyddo i wneud fawr o les mewn achosion felly, eto, os gwnai neb ef, yr oedd efe yn un o'r rhai tebycaf; ac yr oedd yn lled sicr, o leiaf, o fyned o bob lle felly heb wneud y drwg yn waeth. Elai ei air yn mhell gydag eglwysi pan y cymeradwyai unrhyw un i'w sylw, er nad oedd neb yn mhellach o ymyraeth âg eglwysi yn newisiad gweinidogion; ond gwrandawai y rhan fwyaf ar ei air ef; ac er, hwyrach, ddarfod iddo gamgymeryd weithiau, eto, dichon mai anaml y ceir neb a wnaeth lai o gamsyniadau. Mae dau eithafion y dylid eu gochel yn nglŷn â hyn. Un ydyw ymyriad diachos pobl oddiallan mewn cymhell a gwthio dynion ar eglwysi. Os oes rhywbeth y dylai Eglwysi Annibynol fod yn fwy eiddigus na'i gilydd yn ei gylch, dyna ydyw, eu hawl i ddewis eu gweinidog eu hunain, heb unrhyw ymyriad allanol. Os nad ellir ymddiried hyny i eglwys, nid yw yn gymhwys i fod yn eglwys Annibynol. Mae ambell i weinidog pan yn ymadael â lle yn orawyddus am sicrhau ei olynydd cyn yr elo ymaith. Ofna i'r eglwys wneud camgymeriad oni bydd ganddo ef law i'w chyfarwyddo, ac wedi yr elo ymaith bydd, trwy ohebiaeth â rhyw gyfeillion o'i eiddo, yn ymyraeth yn barhaus â hwy. Pan yr ymedy gweinidog âg eglwys, goreu pa lwyraf y derfydd â hi, a goreu pa leiaf a ymyro yn ei hachosion, a gwell hefyd ydyw i bob gweinidog cymydogaethol gadw ei ddwylaw yn mhell. Os uchel hawl yr eglwys ydyw, ymddirieder ef iddi heb unrhyw ymyraeth allanol. Gwell fyddai genym dderbyn gweinidog a roddid mewn lle gan gynadledd, neu esgob swyddogol, na derbyn un a wthid yn ddirgelaidd gan ymyrwyr diawdurdod. Gan mai gwaith yr eglwys ydyw, gadawer ef iddi; ac er y gall gamgymeryd weithiau, eto, y mae y camgymeriadau a wna yn sicr o fod yn llai nag a wnai wrth wrando ar y rhai oddiallan a fyn ymyraeth.

Ond y mae eithafion arall y mae yn bosibl i eglwysi syrthio iddo: i ddirmygu barn a chynghor pawb. Nid oes dim mewn Annibyniaeth yn erbyn ymgynghoriad. Gall fod y gweinidogion cyfagos yn gwybod rhywbeth am hanes a chymeriad un na wyr yr eglwys; a'r hyn, pe gwyddent, na feddylient am ei alw; ac y mae yn ddoeth ac yn ddiogel iddynt, er eu mwyn eu hunain, yn gystal ag er mwyn cysur eraill, i ymgynghori â'r rhai a all fod yn gwybod mwy na hwy. Ond y mae rhai eglwysi yn tybied y byddai ymgynghori â neb yn sarhad ar eu hannibyniaeth hwy; ac ofnwn fod rhai, weithiau, yn y gorchwyl pwysig hwn yn dirmygu barn a syniad pawb ond yr eiddynt eu hunain. Ni bu Dr. Rees erioed yn euog o'r cyntaf; a dichon nad oedd neb y buasai y rhai mwyaf eithafol yn eu syniad am Annibyniaeth yn barotach i ymgynghori âg ef. Gwyddai pawb fod llesiant a chynydd yr enwad oll yn agos iawn at ei galon. Bu o help mawr i lawer mewn adegau digon cyfyng arnynt; ac ni ch'ai eglwysi y byddai yn wasgedig arnynt, hyd y gallai ef, suddo o dan eu baich. Efe a gynorthwyodd lawer, ac a gryfhaodd ddwylaw oedd wedi llaesu, ei ymadroddion a godasant i fyny yr hwn oedd yn syrthio, ac a nerthodd y gliniau oedd yn camu.

Yn ei ryddfrydigrwydd a'i frawdgarwch at enwadau eraill yr oedd yn nodedig. Yr oedd ei galon yn eangach na'i enwad. Ysgrifena cyfaill atom, oddiar dystiolaeth un a fu yn hir yn aelod gydag ef yn Cendl, fod hyny yn amlwg ynddo yno. Elai i gyfarfodydd enwadau eraill, bu yn foddion i gychwyn cyfarfodydd gweddïo undebol; pregethai yn aml yn nghyfarfodydd y gwahanol enwadau; a phan, trwy ryw amryfusedd, y byddent mewn profedigaeth yn un o'u gwyliau, ato ef y tröent, ac anaml y tröent yn ofer. Gwelai ef ryw ffordd i'w helpu. Yn Abertawy yr oedd yn nodedig felly. Pwy bynag fyddai yn galw—Cymry neu Saeson, Bedyddwyr, Methodistiaid, neu Wesleyaid, nid oedd dim gwahaniaeth pwy, yr oedd ef yn wastad yn barod. Medrai ystumio amgylchiadau yn rhyfedd pan wasgid ef i gyfyngder; a llawer gwaith y cadwodd ddau wasanaeth yn ystod amser yr un oedfa. Yr oedd ei fyrder fel pregethwr yn help mawr iddo mewn amgylchiadau felly.

Ond yn ei enwad ei hun yr oedd yn allu, ac yn Abertawy y daeth i gael ei gyfrif yn esgob cyffredinol. Yr oedd ei olwg, ei osgo, a'i lais yn peri iddo ymddangos yn hen pan nad oedd ond ieuanc; ond yn ei flynyddoedd olaf yn Abertawy yr oedd golwg urddasol arno. Dywedai gwr cyfrifol o enwad arall, a chyfaill hoff gan Dr. Rees, mewn rhyw haner cellwair, y byddai wrth dd'od i'r dref at ei fasnach bob boreu Llun yn cyfarfod â churadiaid y dref yn myned i dŷ y Ficer i roddi cyfrif o'u goruchwyliaeth y dydd o'r blaen; ac wedi dyfod yn mlaen, gwelai weinidogion yr Annibynwyr yn brysio i dŷ Dr. Rees ar yr un neges. Nid dyna y cwbl y dywedai ei fod ar ei ffordd yn ei weled, ond bydd hynyna yn ddigon i'n pwrpas ni. Cyrchent ato yn ddiau, ond os nad i roddi cyfrif o'u goruchwyliaeth, eto, oblegid y parch oedd ganddynt iddo, a'r hyfrydwch a fwynhäent yn ei gwmni, ac ond odid na byddai ar rai o honynt eisieu rhywbeth ganddo. Yr oedd tuedd ynddo bob amser i wneud y cylch y byddai efe ynddo y pwysicaf yn mhob ystyr. Felly yr oedd yn Llanelli, ac felly yn Cendl hefyd; ond wedi dyfod i Abertawy, nid oedd dadl i fod mwyach. Yr oedd hyny yn gryf iawn hefyd yn ei gyfaill, Mr. Davies, Caerdydd; a phan oedd y naill yn Aberaman a'r llall yn Cendl, byddai yn ddadl yn fynych rhyngddynt; ond pan wahoddodd Aberdar yr Undeb Cynulleidfaol yno, nid oedd lle i ddadl mwyach, yr oedd yn rhaid i Cendl roddi i fyny, er mai cyndyn iawn oedd y Doctor i wneud hyny. Ond wedi symud o honynt, un i Gaerdydd, a'r llall i Abertawy, y mae gorseddfa yr awdurdod yn symud hefyd. Ond i ba le? Mynai Mr. Davies mai Caerdydd oedd tref y dyfodol; ond mynai Dr. Rees mai Abertawy oedd eisoes yn yr awdurdod; ac nid esgeulusai ddwyn ar gof i'w gyfaill fel y cofiai efe Gaerdydd yn dref fechan, a'i thrigolion yn llai na phum' mil mewn nifer. Abertawy oedd y lle, ac elai yn hyawdl ar yr aelwyd wrth fynegu am fawredd y dref, a'r dyfodol oedd iddi. Siomwyd ef hyd ddigllonedd pan y penderfynwyd mai yn Nghaerdydd yr oedd Prifysgol Deheudir Cymru i fod; ac os machludodd yr haul ar ei ddigofaint at neb erioed, machludodd arno at y rhai a benderfynodd hyny.

Nid oedd unrhyw anrhydedd gan ei enwad i'w roddi, na roddwyd ef arno ef. Nid yw yn debyg fod neb yn ei oes a bregethodd yn amlach nag y pregethodd efe mewn cyfarfodydd a chymanfaoedd, a chafodd am dymhor hir y lle amlycaf ynddynt. Pan benderfynwyd cael Cadeirydd blynyddol i Gymanfa Morganwg, efe oedd y cyntaf a ddewiswyd. Pan nad oedd ond cymharol ieuanc yn Cendl, etholwyd ef yn Gadeirydd Pwyllgor Coleg Aberhonddu. Os byddai rhyw ddirprwyaeth i'w hanfon, yr oedd yn rhaid ei gael yn un. Pan y ffurfiwyd Undeb yr Annibynwyr Cymreig, efe oedd yr ail a ddewiswyd yn Gadeirydd. Yn nglŷn â Chyfarfod Hydrefol Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru, 1871, a gynaliwyd yn Abertawy, y penderfynwyd cychwyn yr Undeb Cymreig. Yr oedd y peth wedi bod o dan sylw y Gymanfa Bedair Sirol a gynaliwyd yn Ebenezer, Abertawy, y dyddiau olaf yn Mehefin, 1870. Daethai dirprwyaeth yno oddiwrth Gymanfa Maldwyn i osod y mater gerbron, cynwysedig o'r Parchedigion O. Evans, Llanbrynmair,—yn awr Dr. Evans, Llundain,—D. Rowlands, B.A., Trallwm,—yn awr Proff. Rowlands, Aberhonddu,—a'r diweddar Mr. John Griffith (*Gohebydd*). Nid yn rhyw wresog iawn y derbyniwyd y cynygiad, ond penderfynwyd galw cyfarfod yn y Drefnewydd, Maldwyn, cyn diwedd y flwyddyn, i ystyried y mater, gan ddymuno i ryw rai o bob cyfundeb yn Nghymru i fod yno. Cynaliwyd yno gyfarfod Tachwedd 2il, ac er fod y teimlad cyffredinol yn mhlaid yr amcan, cynghorwyd ymbwyllo cyn penderfynu, nes y deuai y teimlad yn fwy addfed; a gohiriwyd unrhyw ystyriaeth pellach hyd Gyfarfod Hydrefol yr Undeb Cynulleidfaol y flwyddyn ddilynol, yr hwn oedd i fod yn Abertawy, ac y ceid yno ddarn o ddiwrnod i wneud y trefniadau. Yno eisteddwyd mewn cynghor i ystyried y mater, ac yr oedd Dr. Rees yn un o'r rhai mwyaf cefnogol i'w ffurfiad; ac mewn Cyfarfod Cymreig, a gynaliwyd yn Ebenezer, Abertawy, nos Iau, Hydref 12fed, 1871, o dan lywyddiaeth ein cydwladwr parchus Henry Richard, A.S., y pasiwyd penderfyniad i ffurfio Undeb yr Annibynwyr Cymreig, ac y cytunwyd ar ei gyfansoddiad. Cynaliwyd y cyfarfod cyntaf yn Nghaerfyrddin, y dyddiau cyntaf yn Medi, 1872. Dr. Rees a bregethodd yno yn gyntaf un o bregethau yr Undeb, fel eu gelwir, yr hon sydd wedi ei chyhoeddi yn yr adroddiad. Y mater ydyw—"Llais yr Ysbryd at yr eglwysi;" ac fel ei holl bregethau yr oedd yn air yn ei amser. Yn Nghaerfyrddin dewiswyd ef i fod yn Gadeirydd y flwyddyn ganlynol yn y cyfarfod oedd i'w gynal yn Nghaernarfon. Ond y flwyddyn hòno—1873—fel y gwelsom yr anmharwyd ei olygon, fel y bu yn methu am fisoedd, a chan na allai fod yn Nghaernarfon, cymerodd arall ei swydd. Yn 1874, yn y cyfarfod yn Merthyr Tydfil, dewiswyd ef yr ail waith, ac i gymeryd y gadair yn y cyfarfod dilynol oedd i'w gynal yn Nhreffynon, ac a gynaliwyd yno y dyddiau cyntaf yn Awst, 1875. Yno traddododd ei anerchiad o'r Gadair ar *Nerth yr Eglwys*, ac nid rhaid iddo wrth ganmoliaeth i'r rhai a'i darllenodd yn yr adroddiad. Pa anrhydedd bynag oedd gan ei enwad i'w roddi efe a'i cafodd, ac ni roddwyd erioed ddim iddo nad oedd yn gweddu arno. Yr oedd i fyny â phob amgylchiad, a'pha bwysicaf fyddai, llwyddai yntau yn wastad i godi i fyny ato.

Ond nid ei enwad yn Nghymru yn unig a'i hanrhydeddai, ond yr oedd yn fawr, yn fwyaf yn ddiau, a chymeryd pob peth yn nghyd, o holl weinidogion Cymru, yn ngolwg y Saeson. Yr oedd llawer o honynt yn credu nad oedd dim yn eisieu ond sicrhau ffafr Dr. Rees, ac yna y gallai efe fel peiriant cryf dynu holl Gymru yn y tren ar ei ol. Gwyddai ef yn amgen, er hwyrach nad aeth i'r drafferth o geisio eu hargyhoeddi hwy. Yr oedd wedi bod yn amlach ar lwyfan yr Undeb Cynulleidfaol, ac ar ei bwyllgorau, na neb arall o Gymru, ac na phawb arall gyda'u gilydd; ac yn 1884, dewiswyd ef yn Gadeirydd Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru, yr anrhydedd uwchaf sydd gan yr enwad i'w roddi. Efe oedd y gweinidog Cymreig cyntaf a etholwyd. Yr oedd y Parchedigion D. Thomas, B A., Bristol, a Thomas Jones, Abertawy, a Henry Richard, Ysw., A.S., y rhai oeddynt Gymry trwyadl, wedi bod yn gadeirwyr yn flaenorol, ond yr oeddynt hwy mewn cysylltiad uniongyrchol âg Eglwysi Seisnig. Dr. Rees oedd y gweinidog Cymreig cyntaf i gael ei ethol i Gadair yr Undeb, ac etholwyd ef gyda'r unfrydedd mwyaf. Dyma binacl uchaf ei anrhydedd cyhoeddus, a theimlai ei hun ei fod wedi dringo yn uwch nag y dychymygodd ei galon, oddieithr hwyrach yn ei flynyddau olaf, fel yr oedd wedi nesu at droed y gadair, y gallai ddarfod iddo feddwl, hwyrach, y deuai y dydd yr eisteddai ynddi. Ond os daeth y fath ddychymyg iddo, yn ddiweddar iawn y daeth, a chadwodd y cwbl iddo ei hun. A phan y cofiwn y grisiau ar hyd y rhai y dringodd, a'r dinodedd o'r hwn y cychwynodd, a'r anhawsderau oedd ar ei ffordd, y mae y peth braidd yn anhygoel. Dywedir fod Dr. Jenkyn, wedi ei etholiad yn llywydd Coleg Coward, ar ymweliad â Merthyr, ac iddo fyned gyda chyfaill i weled rhyw hen bwll glo y buasai yn gweithio ynddo yn grotyn, ac iddo dori i wylo, a phan y gofynwyd iddo paham y wylai, mai ei ateb oedd, "Meddwl ddarfum fi pa faint o ffordd sydd o waelod y pwll glo yma, lle y cychwynais, i Gadair Coleg Coward, ac mor ddyledus wyf i ras Duw." Os na fynegodd Dr. Rees ei deimladau yn hollol mewn geiriau fel yna, y mae yn ddiau na threuliodd yntau mo'r flwyddyn ar ol ei etholiad heb iddo, yn ei feddwl, lawer gwaith geisio mesur y pellder oedd o fwthyn llwyd Pen-pont-bren, lle y ganwyd ef, a choty tlawd Bancyfêr, lle y magesid ef, ac ochrau moelion y Mynydd bach, lle y chwareuai yn fachgen, hyd Gadair Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru; ac nad oedd yntau yn barod i ddweyd, "Canys trwy ras Duw yr ydwyf yr hyn ydwyf."

Blwyddyn o bryder iddo ef oedd y flwyddyn hòno, a dechreuodd yn fuan i feddwl am yr anerchiadau oedd ganddo i'w traddodi. Gwnaeth ei feddwl i fyny mai "*The Power of the Pulpit*" fyddai ei destun yn Mai, ac mai "*The Power of the Church*" fyddai ei destun yn yr Hydref, yr hon o ran sylwedd a draddodasai yn Gymraeg o Gadair yr Undeb Cymreig yn Nhreffynon. Cyfarfyddasom â'n gilydd lawer gwaith yn nghorff y flwyddyn hòno, ac at ei anerchiadau y byddai yn myned o bob man, fel yr oedd yn eglur fod y peth yn pwyso yn drwm ar ei feddwl. Gwahoddai bawb o'i gyfeillion i ddyfod i Lundain i ddal ei freichiau. Y tro diweddaf y bu yn Liverpool oedd yn nghyfarfod Jubili taliad dyled Capel Park Road, Ionawr 18fed a'r 19eg, 1885. Yr oedd ef a Mr. Stephen, Tanymarian, yno yn siriol iawn, a bychan feddyliem mai dyna eu hymweliad olaf â ni. Aeth Dr. Rees rhagddo a'i waith y misoedd dilynol heb unrhyw arwydd o anmhariad arno. Diwrnod angladd ein hen gyfaill y Parch. Simon Evans, cyfarfuom drachefn, ac ymddangosai i ni yn gryf fel arferol. Treuliasom y boreu hwnw yn hapus gyda'n gilydd yn nhy y Parch. O. R. Owen, Glandwr, lle yr oedd efe er y noson flaenorol. Aethom i Caerorion yn gynar, ac yn amserol i'r capel, ac yno y pregethodd Dr. Rees ddiweddaf oddiar y geiriau, "Ond yr ydym yn hyf, ac yn gweled yn dda yn hytrach fod oddicartref o'r corff, a chartrefu gyda'r Arglwydd." Pregethodd yn nodedig o dyner ac effeithiol. Yr oedd y capel yn orlawn o wrandawyr, a llawer iawn y tu allan; ac er mwyn clywed, agorid ychydig ar ddrws yn yr ochr, trwy yr hwn y deuai awel lem, oer. Tybia rhai i'r awel hòno ymaflyd ynddo, ond ni chwynodd ddim, ac nid oedd unrhyw arwydd niwed arno. Buom yn aros dro ar orsaf Llanglydwen, ac eilwaith ar orsaf Whitland, ac yr oedd erbyn hyn yn oer, a gall ddarfod i hyny effeithio arno. Perswadiodd ni i fyned gydag ef adref, a chydsyniasom i hyny, er nad oedd genym un bwriad i fyned, ac yr oedd allan o'n ffordd; ond o herwydd ei daerni ef, ac er mwyn cael cyfle i weled ein hoff gyfaill, y Parch. B. Williams, Canaan, aethom gydag ef. Treuliasom y noson hòno yn hapus yn nghyd, a boreu dranoeth cododd yn foreu, gan fod yn rhaid i mi gychwyn yn fuan wedi chwech, er mwyn cyrhaedd y Rhyl i gyfarfod Undeb Achosion Seisonig Gogledd Cymru. Bwytaodd ei frecwast fel arferol, ar yr awr foreuol hòno, a daeth gyda ni i'r orsaf heb unrhyw arwydd fod awel nac oerni y dydd o'r blaen wedi effeithio dim arno. Mynodd ein gweled yn ddiogel yn y cerbyd. Safodd yno i siarad nes yr oeddym ar gychwyn; a'r gair diweddaf a ddywedodd wrth ysgwyd llaw yn gynhes a ffarwelio oedd, "Cofiwch fod yn Llundain ddydd Llun pythefnos i'r nesaf i ddal y mreichiau." Ar hyny y mae y tren ymaith, taflai yntau ei law, gyda'i wên hawddgar; a dyna yr olwg olaf arno i ni yn y cnawd. Y diwrnod hwnw yr oedd ganddo angladd bychan, a gweinyddodd ynddo, a chyn nos Fercher yr oedd yn cwyno. Dydd Iau aeth yn waeth, a deallwyd fod enyniad yr ysgyfaint wedi ymafael ynddo, er na feddyliodd y meddyg fod perygl, eto aeth yn bryderus fel ag i beri iddo arfer gofal mawr. Gwaethygodd, a dechreuwyd ofni am dano y Sabbath a'r Llun. Dydd Mawrth yr oedd yn suddo yn ddyfnach. Boreu ddydd Mercher gwelwyd ei fod yn ddiobaith, a'r diwrnod hwnw, Ebrill 29ain, 1885, a Dr. Thomas Rees *nid oedd mwyach, canys Duw a'i cymerodd ef!* Hunodd yn yr Iesu yn ei ddeg a thriugain mlwydd oed. Cerddodd y newydd am ei farwolaeth fel trydan trwy yr holl wlad. Llanwyd pawb â braw a synedigaeth, oblegid nid oedd llawer wedi clywed am ei afiechyd. Brysiodd y wasg i dalu teyrnged iddo; ac yr oedd pob dosbarth a gradd am y cyntaf i anrhydeddu ei goffadwriaeth. Teimlid fod brenhinbren yn mynydd Duw wedi cwympo—un o "gedrwydd Libanus, y rhai a blanodd efe," wedi ei ddifwyno—"tywysog a gwr mawr yn Israel wedi syrthio," ac ardderchawgrwydd Israel wedi ei archolli ar yr uchel-leoedd. Pan ar gymeryd ei le yn nghadair yr Undeb yn mysg etholedigion ei enwad, galwyd ef i gadair uwch yn "nghymanfa a chynulleidfa y rhai cyntafanedig;" a phan yr oedd cenedl gyfan yn barod i'w longyfarch ar ei lwyddiant, wedi gweithio ei ffordd trwy anhawsderau fyrdd i safle mor anrhydeddus, achubwyd y blaen arnynt oll, gan lais yr hwn a'i galwodd i'w wasanaeth driugain mlynedd cyn hyny, yn ei alw gartref i dderbyn ei briodwobr ei hun yn ol ei lafur ei hun; ac i glywed y geiriau caredig, "Da, was da a ffyddlawn, buost ffyddlawn ar ychydig, mi a'th osodaf ar lawer, dos i mewn i lawenydd dy Arglwydd."

Pennod XIII.

"BEDD GWR DUW!" "O! FY MRAWD."

Ei farwolaeth a'i gladdedigaeth—Ysgrif y Parch. T. Johns—Y sylw dynodd ei farwolaeth—Dylifiad pobloedd i'r dref ddydd yr angladd—Yr olygfa ar hyd yr heolydd—Y cynrychioliad llawn oedd yno—Yr ymwthio i gapel Walter's Road—Yr olwg ar yr arch—Yr anthem—Y gwasanaeth arweiniol—Y ddwy bregeth—Teimladau dwysion y dorf—Yr orymdaith angladdol—Ei threfn—Ei lluosogrwydd yn dyrysu pob trefn—Yr heolydd hyd fynwent y Sketty—Y gwasanaeth wrth y bedd—Y dylifiad i'r fynwent—Lle cysegredig ei fedd—Y gwasgariad hyd yr adgyfodiad—Pregeth Dr. Bevan—Pregeth Dr. Thomas.

DYDDIAU tywyll a chymylog oedd dyddiau ei arwyl ef, ac yr oedd y parch cyffredinol oedd iddo yn wystl y byddai ei gladdedigaeth yn un tywysogaidd, er o bosibl na ddychymygodd neb y buasai yr hyn y trodd allan. Gan nad oeddym mewn amgylchiadau i wybod manylion ei angladd, a bod y rhan a gymerasom yn y gwasanaeth yn gwneud na buasai yn weddus i ni ddweyd yr oll a wyddom, cawsom gan ein cyfaill hoff y Parch. T. Johns, Llanelli, i wneud. Yr oedd mewn cystal mantais a neb i weled a chlywed y cwbl, ac yn gallu meddianu ei hun yn well na'r rhan fwyaf, ac yn fedrus iawn mewn gallu rhoddi darluniad byw o'r cwbl. Rhoddwn gan hyny ei ysgrif ef yma yn llawn, er ei fod wrth arwain i mewn at y claddedigaeth yn myned i rai pethau a grybwyllwyd mewn rhan yn barod.

"Taenodd y newydd annysgwyliadwy am farwolaeth Dr. Rees ryw brudd-der dros y wlad yn gyffredinol. Teimlai pawb fod angeu wedi gwneud rhwyg mawr mewn cymdeithas trwy ei gymeryd ymaith, canys yr oedd nid yn unig yn ddyn cryf a gweithiwr difefl yn yr enwad Annibynol, eithr yn golofn gwladwriaeth. Yn ystod y triugain a deg o flynyddoedd a estynwyd iddo gan Ragluniaeth, gweithiodd ei ffordd at wraidd serchiadau pob gradd a sefyllfa o ddynion. Yr oedd yr amrywiol ragoriaethau amlwg a gydgyfarfyddent yn ei gymeriad wedi ei wneud yn anwyl-ddyn y genedl. Yr oeddym newydd ddarllen yn y papyrau dyddiol ei fod gyda'i gyfaill, Dr. Thomas, Liverpool, yn pregethu yn angladd y Parch. Simon Evans, Hebron, ar ddydd Mawrth, Ebrill 21ain, a dywedid iddo bregethu yn ol ei arfer yn doddedig ac effeithiol iawn oddiar 2 Cor. v. 8. Ychydig feddyliodd neb oedd yn gwrando ei fod yn pregethu am y tro diweddaf, ond gwelir erbyn hyn mai felly yr oedd. Aeth gartref yn yr hwyr gyda'i gyfaill Dr. Thomas heb deimlo unrhyw anhwyldeb. Cododd yn foreu dranoeth, ac aeth i hebrwng ei gyfaill i'r orsaf. Ymddangosai yn iach a chryf ar y pryd, ond erbyn dydd Iau teimlai yn anhwylus—ei ddwylaw a'i draed yn oerion, a boreu Gwener ymosodwyd arno gan enyniad yr ysgyfaint (*inflammation of the lungs*). Nid cynt y lledodd y newydd fod Dr. Rees yn beryglus glaf drwy y dref, nag y dangosai bonedd a gwreng deimlad o bryder dwys yn ei gylch, canys yr oedd ef wedi gwneud ei hun er's blynyddoedd yn fath o angenrhaid cymdeithas. Gwelid y mawrion yn gyru yn eu cerbydau at ei ddrws yn ddyddiol, a llawer eraill o bob dosbarth yn cyrchu ar draed yn ffyddlon tuag yno, a phawb yn holi ar yr heol ac yn y masnachdai y newydd am sefyllfa iechyd 'Dear Old Dr. Rees.' Ond o bawb a ddangosai bryder am dano, a charedigrwydd iddo yn ystod ei gystudd trwm, nid oedd neb yn fwy felly nag eglwys barchus Ebenezer, yn gystal a gweinidogion ac eglwysi y dref deimlad cyffelyb. Ond er goreu y meddygon, a charedigrwydd a thynerwch perthynasau a chyfeillion, bu farw am ugain munyd wedi un o'r gloch.ddydd Mercher, Ebrill 29ain. Nid oedd na nerth corff, na rhagoriaethau cymeriad, na helaethrwydd defnyddioldeb, nac eangder dylanwad, yn alluog i gadw angeu draw. Cymerwyd ef ymaith megys â dyrnod, a daeth y newydd am ei farwolaeth arnom ar adeg yr oeddym yn fwyaf anmharod i'w dderbyn. Cafodd ei farwolaeth sylw buan, cyffredinol, ac arbenig y wasg Seisonig a Chymreig, a thalwyd iddo yn ewyllysgar a diwarafun, gan newyddiaduron pob plaid yn ddiwahaniaeth, deyrnged uchel fel dyn, Cristion, pregethwr, hanesydd, a gwladgarwr. Gwnaed hyny cyn bod y ddaear wedi cauad ar ei weddillion marwol, a gwnaed cyfeiriadau mewn llawer o bulpudau y Sabbath, yr hyn a roddodd gyhoeddusrwydd cyffredinol i'w farwolaeth a'i angladd. Ar ddydd y claddedigaeth cafwyd prawf fod y newydd prudd wedi ysgwyd Cymru a rhanau helaeth o Loegr. Cyrchasai ei gyfeillion a'i edmygwyr yn lluoedd i Abertawy i ddangos parch i'w goffadwriaeth. Pan gyrhaeddasom yno gwelem arwyddion galar yn yr heolydd—ffenestri y masnachdai, fychain a mawrion, wedi haner eu gorchuddio—llawer o anedd-dai, gwych a gwael, a'u *blinds* wedi eu tynu dros y ffenestri, a'r preswylwyr yn troi allan gan gyfeirio yn finteioedd tua chyfeiriad ei gyn-breswylfod yn Calvert Terrace. Cwynai dyeithriaid ddaethai gyda'r trens ganol dydd am nad oedd cerbyd i'w gael am un arian, drwy eu bod wedi eu llogi yn mlaen i fyned i'r orymdaith o ryw ddwy filldir o ffordd o'r dref i'r gladdfa Annibynol yn Sketty. Brithid yr heolydd gan gerbydau llawnion—ugeiniau o honynt wedi gyru i fewn o'r wlad a'r trefi cymydogaethol, a gwelem ar bob llaw hen gydnabod a dyeithriaid. Gryn bellder cyn cyrhaedd y ty llenwid yr heol lydan gan gerbydau, ac yn eu mysg gerbydau prif deuluoedd Abertawy yn aros, a'r llif pobl yn myned heibio iddynt o bob tu, ac eraill yn dylifo i fewn i'r heolydd croesion, i chwyddo y dyrfa fawr oedd yn cyflym ddyfod yn nghyd. Gan faint y dyrfa meddyliem fod trigolion Abertawy, Glandwr, Treforris, a'r wlad oddiamgylch wedi rhoddi heibio eu galwedigaethau am y dydd er dangos eu hedmygedd o wr Duw. Gwelem yno lawer iawn o bobl gyfrifol o Ogledd Cymru, o wahanol drefi Lloegr, o'r brifddinas a siroedd y Deheudir. Erbyn hyn yr oedd yr heolydd llydain yn amgylchoedd Calvert Terrace yn fyw o bobl o bob oed a gradd, a phawb yn adrodd eu hadgofion am yr hybarch dad. Sonid am ei weithgarwch dibaid, careiddiwch ei natur, ei ddiniweidrwydd a'i ysbryd addfwyn a heddychol. Y modd y cysegrodd ei alluoedd cryfion at lesoli ei gyd-ddynion, ei anhyblygrwydd o blaid yr hyn oedd uniawn, a'i fedr i draethu gwirioneddau heilltion heb beri tramgwydd. Pe buasai genym ar y pryd bin ysgrifenydd buan, a gallu o honom groniclo yr oll a ddywedwyd, cawsid defnyddiau cyfrol fywgraffyddol o'r fath fwyaf gwerthfawr. Yr oedd yn anmhosibl myned yn agos i'r ty; ond lledaenwyd y gair fod y Parch. Thomas Davies, Horeb, Treforis, hen gyfaill i'r ymadawedig, a'r gweinidog hynaf yn y cylch, yn darllen a gweddïo cyn cychwyn i gapel Walter's Road gerllaw, lle yr oedd gwasanaeth cyhoeddus i gael ei gynal. Dechreuasom ninau i weithio ein ffordd o ddifrif tua'r capel. Nid ä yn anghof genym tra byddwn byw, yr anhawsder a gawsom cyn cael ein hunain ar y llofft yn yr addoldy. Yr oeddym wedi cyflawni gwrbydri, a theimlwn y munyd yma yn ddiolchgar am y fraint a enillasom, canys ni lwyddodd haner degwm y dyrfa a ymgasglasai ddyfod i mewn, er fod pob eisteddle a chongl, ac hyd yn nod y grisiau, a'r rhodleoedd, o'r cynteddau hyd y drysau, wedi eu llanw. Mae yn rhy anhawdd desgrifio yr olygfa brudd-urddasol a geid yno. Yr addoldy eang prydferth wedi ei wisgo mewn *mourning*, a'r holl gynulleidfa mewn galarwisgoedd.

Gorphwysai yr arch o dderw llathraidd ar y bwrdd yn y sêt fawr o flaen y pulpud, wedi ei llwytho â choronblethau prydferth a chostfawr. Wrth edrych arni drwy ein dagrau, nis gallem lai na chofio fod y gwr a orweddai ynddi wedi sefyll ugeiniau o weithiau yn y pulpud hwnw i bregethu yr efengyl gyda nerth a dylanwad mawr. Rhedai i'n cof rai o'r oedfaon yma a thraw y clywsom ef yn traddodi y genadwri am y Groes gyda chymaint gwres a thynerwch nes cael y cynulleidfaoedd yn hollol i'w law—pob llygad yn hoeliedig arno, a phawb a'u gruddiau yn foddfa o ddagrau, a'r amenau a'r ocheneidiau cynes yn dyrchafu. Mor chwith y meddwl fod ei dafod yn awr wedi ei selio â mudandod hir! Cynrychiolai y gynulleidfa bob cylch o gymdeithas—aelodau seneddol, ustusiaid heddwch, athrawon a phwyllgorau colegau, Cymdeithasau Rhyddfrydol, y Cynghor Trefol, a phwyllgorau lleol, a rhai canoedd o weinidogion perthynol i'r Annibynwyr a'r holl enwadau, ac yn eu plith lawer o glerigwyr eglwys Loegr. Effeithiol iawn oedd datganiad y Cor o'r "Anthem Goffadwriaethol" ar y dechreu—cyfansoddiad o eiddo Dr. Parry ar ol Ieuan Gwyllt, a'r awdwr enwog yn arwain ar yr organ. Agorodd ffynonau dagrau y dorf ar unwaith. Darllenwyd rhan bwrpasol o Air Duw gan y Parch. T. Davies, Llanelli, a gweddïwyd gan y Parch. J. Morris, D.D., Aberhonddu. Nid yn aml y clywsom ddim yn fwy tyner a phriodol na'r gwasanaeth arweiniol. Yna, pregethwyd yn Saesoneg gan y Parch. Dr. Llewelyn Bevan, Llundain (yn awr, Melbourne, Australia), yr hwn a anfonwyd i gynrychioli Undeb

Cynulleidfaol Lloegr a Chymru ar yr achlysur. Rhoddodd fraslun meistrolgar o gymeriad Dr. Rees mewn brawddegau tlysion a detholedig. Argraffodd arnom wrth ei wrando ei fod yn ymdeimlo yn llwyr â mawredd cenadwri yr efengyl, ac â'r anrhydedd a esyd Duw ar y neb a ddewisa Efe i'w phregethu hi i'w gyd-ddynion. Gwelid canoedd yn dystaw sychu eu dagrau, ac yn arwyddo eu cydymdeimlad llawn pan gyfeiriai efe at neillduolion cymeriad yr hwn oedd anwyl genym.

Ar ei ol pregethodd y Parch. J. Thomas, D.D., Liverpool, yn Gymraeg. Pan safodd Dr. Thomas i fyny i draddodi ei bregeth, nis gallem lai na meddwl fod ganddo o'i flaen orchwyl a drethai ei holl natur yn fawr. Cofiem am y cysylltiad maith ac agos a fu rhyngddo ef a'r hwn a orweddai yn yr arch o'i flaen. Meddyliem am y blynyddau o ohebu, a chyd-deithio, a chydbregethu, &c., ac o'r braidd nad ofnem y buasai y prawf yn ormod iddo. Cawsom arwyddion droiau yn ysgydwad llinynau y wyneb a chryniad y llais ei fod yn teimlo anhawsder, ond daliodd. Nid oedd neb yn fwy cymhwys nag ef i elfenu cymeriad ei hen gyfaill, a phan wnai hyny drwy gymhorth cymeriad Barnabas, nis gallasem lai na theimlo ei fod wedi bod yn arbenig o ffodus yn ei destun. Selid ei sylwadau gan arwyddion o gydsyniad cyffredinol y dorf oedd o'i flaen. Hawdd iawn erbyn hyn oedd tywallt dagrau, a thywalltwyd cawodydd o honynt, yn enwedig pan ddechreuodd gerdded tir tyner hen adgofion, a chyfeirio at gyfarfyddiad cyntaf Dr. Rees ac yntau, a thrachefn at eu taith yn America—yr amgylchiad siomedig a alwodd Dr. Rees yn ol oddiyno—eu cyfarfyddiad cyntaf ar ol hyny yn Mro Morganwg—hyd eu hymadawiad diweddaf ychydig ddyddiau yn ol ar orsaf Abertawy. Ond pan y trodd at ei hen gyfaill oedd o'i flaen ac y dechreuodd siarad âg ef, a'i holi am yr hen gyfeillion oedd wedi blaenu, gan enwi amryw o honynt, a gofyn iddo a oedd wedi eu cyfarfod, a pha olwg oedd arnynt; y torodd yr argae yn lan. Nid oedd yn bosibl ymatal yn hŵy. Yr oedd yr apel a wnaeth hefyd at y plant, gan alw arnynt i dyngu ar ei arch y cymerent Dduw eu tad yn Dduw iddynt hwythau, ac y mynent ei gyfarfod yn y nefoedd, mor effeithiol fel yr oedd teimladau pawb wedi eu llwyr orchfygu. Yn ystod y gwasanaeth, canwyd yn hynod effeithiol amryw dônau a fawr hoffid gan Dr. Rees, a gorphenwyd trwy weddi dyner gan y Parch. D. Roberts, Wrexham. Ar y diwedd hysbysodd y Parch. D. Jones, B.A., drefn yr orymdaith oddiyno i'r gladdfa yn Sketty, yr hon oedd fel y canlyn:—

Gweinidogion y gwahanol Enwadau
Y Maer a'r Cynghor Trefol
Bwrdd y Gwarcheidwaid
Bwrdd Ysgol
Dirprwyaeth Prif Ysgol Caerdydd
Y Gymdeithas Ryddfrydig
Y Côr
Diaconiaid Ebenezer a Walter's Road Church
YR ELORGERBYD
Cerbydau y teulu galarus
Y Cyhoedd.
Cerbydau.

Ymddiriedasid y trefniadau ar yr heol i'r heddgeidwaid, dan arweiniad y prif-heddgeidwad, ond pan aed allan, yr oedd y dorf mor aruthrol o fawr fel mai anmhosibl oedd dilyn y rhaglen uchod, a rhaid fu i adael pawb a phob dosbarth i gerdded fel y gallent yn gymysg a'u gilydd. Llwyddwyd i gael y côr at eu gilydd yn weddol gryno, a chanasant braidd yr holl ffordd i'r gladdfa.

Golygfa ryfedd oedd yr orymdaith i Sketty oddiar yr ychydig godiad yn y tir; mewn rhai manau temtid ni i daflu cipdrem yn ol. Y fath gydgasgliad o bobl yn araf gerdded bob yn bump neu chwech yn gyfochr! Wedi myned yn mlaen i esgynfa fwy manteisiol edrychem yn ol drachefn i'r pellder, ond nid oedd dim diwedd ar y llu pobl. Er i ni weled cynhebryngau rhai tywysogion a gwŷr mawr yn ein hoes, dyma'r mwyaf, ac un o'r rhai mwyaf a fu erioed yn Abertawy, os nid yn Nghymru. A barnu oddiwrth adroddiadau y papyrau, ni welodd neb fuasai yno y fath dorf o ddynion a cherbydau mewn gorymdaith angladdol o'r blaen. Ac ystyried y gwahanol ddosbarthiadau o gymdeithas a gynrychiolid, ymddengys fel pe buasai enwadaeth, gwladyddiaeth, masnach, a phob peth arall wedi eu hanghofio am y tro, er mwyn uno i roddi parch i un a'i haeddodd drwy oes o lafur caled. Wedi cyrhaedd y gladdfa a gostwng y corff i'r bedd, traddodwyd anerchiad llawn o ddyddanwch yr efengyl, a phriodol i'r amgylchiad, gan y Parch.

O. Evans, D.D., Llundain, a gorphenwyd drwy weddi yn effeithiol gan y Parch. J. Thomas, Bryn, Llanelli.

Yr oedd y fynwent helaeth yn orlawn o bobl, a phawb yn awyddus cyn ymadael i weled 'man fechan ei fedd,' a chael cipdrem ar yr arch. Tywalltwyd yno lawer o ddagrau brwd gan berthynasau a chyfeillion, y rhai oeddynt fel yn ymarhous i ffarwelio â'r lle. Yn y cyfamser dirwynai yr orymdaith i fewn yn barhaus, tra yr elai y rhai oedd i fewn allan o herwydd y wasgfa. Ar rai adegau clöid y dramwyfa, fel mai gyda'r anhawsder mwyaf y gellid na dyfod i fewn na myned allan. Claddedigaeth tywysog fu yr eiddo Dr. Rees mewn gwirionedd.

Rhoddwyd ei lwch i orwedd mewn llanerch brydferth iawn—y fynwent hon yw 'Bunhill Fields' Ymneillduwyr Abertawy o bob enwad. Huna felly yn yr un priddellau a'i briod, a chanoedd o'i hen gyfeillion hoff, a'n dymuniad yw na aflonyddo neb ar ei esgyrn hyd oni ddelo ei Arglwydd i'w ddihuno a'i adgyfodi ar ei ddelw yn y dydd diweddaf. 'A gwyr bucheddol a'i dygasant ef i'w gladdu, ac a wnaethant alar mawr am dano.' " *

GORUCHAFIAETH FFYDD.

Gan y Parch. Llewelyn D. Bevan, LL.B., D.D.

> **"Y rhai ydych trwyddo Ef yn credu yn Nuw, yr hwn a'i cyfododd et oddiwrth y meirw, ac a roddodd iddo ef ogoniant, fel y byddai eich ffydd chwi a'ch gobaith yn Nuw."—1 PEDR i. 21.**

Yr ydym heddyw, frodyr, yn sefyll wrth fedd cyfaill anwyl, anrhydeddus, a gwas i Dduw, yr hwn sydd wedi gorphen ei yrfa ddaearol. Wedi iddo gyrhaedd y safle uchaf ellid ei chyrhaedd ganddo, galwyd ef ymaith, yn annysgwyliadwy, cyn iddo gyflawni dyledswyddau ei swydd uchel, na mwynhau yr anrhydedd oedd yn hyfrydwch i ni roddi arno. Mae amgylchiadau ei farwolaeth mor neillduol fel y gorfodir y rhai mwyaf diofal i dalu munyd o sylw iddynt, tra nas gall y rhai oedd mewn agos gymdeithas â'r hwn ydym wedi golli lai na theimlo yn ddwfn, a phwyso gyda difrifwch meddylgar yr amgylchiad galarus sydd wedi ein galw yn nghyd.

*** Rhoddir yma yn nglŷn â hanes ei gladdedigaeth y ddwy bregeth a draddodwyd yn nghapel Walter's Road, ddiwrnod ei angladd. Er eu bod wedi eu cyhoeddi eisoes diau genym y bydd yn dda gan y darllenwyr eu cael yma.**

Meddyliwch funyd am amgylchiadau bywyd a gwaith ein cyfaill. Mae dyn o gymeriad a rhinwedd aruchel wedi ymadael â'r byd. O'r braidd y gellir hebgor dynion o'r fath. Nid yw yr esiamplau yn rhy luosog, ac nis gall dylanwad y dyn da ddiflanu o'n plith heb golled ddirfawr. Yr ydym oll yn teimlo hyn i ryw raddau; ond pa faint mwy mae yn rhaid ei fod yn cael ei deimlo gan y cylch agosaf ato—y cartref a'r teulu, cyfeillion, y rhai y bu yn gweini iddynt yn yr eglwys yr oedd yn weinidog iddi, y dref o ba un yr oedd yn ddinesydd amlwg ac yn addurn enwog? Amddifadwyd ei wlad enedigol o wir wladgarwr, ac o fab a wasanaethodd ei fam-wlad heb ryw lawer o'r hyn elwir rheitheg gwladgar, ond gyda gwir serch a ffyddlawn wresawgrwydd. Mae bywyd yn dlotach o nerth, a daioni a rhinwedd a wanychwyd pan syrthiodd dyn o'i fath ef i'r bedd.

Ond yr oedd Dr. Rees yn llawer mwy na hynyna: yr oedd yn ddyn Cristionogol, ac yn bregethwr Cristionogol. Trwy argyhoeddiad personol o'i swydd arbenig, ei ddyledswydd oedd dwyn tystiolaeth i ras Duw, a gwneuthur drwy ei weinidogaeth waith Iesu Grist yn effeithiol yn mhlith dynion. Yr oedd yn weinidog rhagorol, a'i glod drwy yr holl eglwysi. I'w bobl ei hun, a'r buddianau uniongyrchol i'w eglwys, ymddengys y golled yn anadferadwy. Efe a wyddai, gyda chywirdeb doethwr, anghenion yr amseroedd; a chyda diofalwch anhunanol o'r hyn a ymddangosai yn fuddianau personol y llafuriodd er helaethiad Eglwys Crist; tra fel cynghorwr cyffredinol ei frodyr, ac fel hanesydd cyfrifol yr eglwys—yn enwedig fel cyfrwng rhwng gwahanol ranau y wlad—yn neillduol rhwng Eglwysi Cynulleidfaol Lloegr a Chymru, safai Dr. Rees uwchlaw pawb: ymddiriedid ynddo gan bawb, cerid ef gan bawb; a pha le bynag yr elai i blith ei frodyr croesawid ef fel un hollol adnabyddus, a chyda brwdfrydedd calonau a'i hanrhydeddai, heb gysgod eiddigedd na sawr drwgdybiaeth.

O'r braidd y mae eisieu i mi gyfeirio at waith na bywyd ein cyfaill. Mae yn debyg y gwna ein brawd sydd i'n hanerch yn Gymraeg, yr hwn mewn modd teilwng a leinw y gadair wag i foddlonrwydd cyffredinol, siarad yn fwy arbenig na mi parthed yr ymadawedig yn ei fywyd, ei gymeriad, a'i wasanaeth. Ac eto, frodyr, nis gallaf fi fod yn hollol ddystaw. Nid llawer yn eich plith all fyned yn mhellach yn ol yn eich adgofion personol o'n cyfaill na mi. Mae adgofion boreuaf fy mhlentyndod yn dal perthynas âg ef. Gallaf alw i gof yr amser yr oedd yn weinidog yn Siloah, Llanelli, pan nad oeddwn ond bachgenyn. Y mae genyf yn awr ryw frithgof o'r oedfaon pan y llanwai bulpud ein capel Seisnig. Yr oedd yn gyfaill i fy nhad, ac yn ymwelydd â'n cartref. Hynodid ef yr amser hyny yn mlynyddoedd boreuaf ei weinidogaeth gan nerth a thiriondeb, pwysigrwydd a theimlad; yr oedd ei feddwl wedi ei ddonio yn eithriadol ar yr ochr hanesiol, ond cedwid ef rhag syrthio i arferion sych a difywyd y rhai na wnant ddim ond croniclo. O'r amser hwnw hyd ddiwedd ei oes trymhaodd mewn pwys cymeriad, helaethodd ystorfa ei wybodaeth, daeth yn fwy beiddgar wrth ymdrin â materion cyhoeddus. Camodd i gylch eangach y byd oddiallan, ac yn y diwedd gwnaed ef drwy bleidlais, braidd hollol gyffredinol a chytunol ei frodyr, yn Gadeirydd Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru. Yn yr oll o'r cwrs hwn, fel y gall pawb o honoch ddwyn tystiolaeth, nid oedd dim cyfnewidiad yn ein brawd ymadawedig, ond yr hyn a'i gwnai yn fwy tirion, a felusai ei natur oedd yn naturiol garedig, ac a'i dygai yn agosach at galonau pawb. Ni cheid ynddo ef ddim o'r cymdeithion poenus hyny ddilynant gynydd poblogrwydd ag sydd weithiau yn anafu pobl fawr. Nid oedd ef yn un a ddiystyrai gymeradwyaeth garedig ei gyfeillion. Ni dderbyniodd yr un bachgen erioed wobr ysgol gyda phleser mwy gwylaidd nac hyfrydwch mwy syml nag y derbyniodd ein cyfaill yr anrhydedd a roddasom arno. Yr oeddym ni yn ei garu, o ganlyniad, yn fwy o herwydd ei fod yn llawenhau yn ein cariad ato. Ond ni ddarfu iddo erioed ymfalchïo ac ymbellhau. Yr oedd mor hawdd dynesu ato hyd y diwedd a phan ddarfu iddo, yn wladwr syml, ddechreu ei yrfa bregethwrol. Adwaenwn y diweddar David Rees, Llanelli, yn dda, fel y gwnai llawer o honoch chwi, a chwi a wyddoch hefyd mor agos oedd cysylltiad y ddau ddyn hyn â'u gilydd o ran serch a llafur. Ni raid i mi adrodd wrthych yr amgylchiadau o dan ba rai y cyfarfyddasant. Yr oeddynt yn gymen a chartrefol, a dyddorol fel darlun o'r dyddiau gynt mewn bywyd crefyddol Cymreig, pa rai feddyliaf sydd mewn rhan wedi myned heibio, ond sydd bob amser pan ddelont i'n cof yn felus a naturiol. "Ond," ebe David Rees wrthyf unwaith, pan yn adrodd y modd y cyfarfyddasai â Thomas Rees, "Ond o'r awr hòno mi a gymerais y dyn i fy nghalon, a cherais ef fel brawd gyda hoffder na ddarfu gyfnewid am funyd erioed." Ac felly, frodyr, y gall pawb o honom ddywedyd, ni a'i cymerasom ef i'n calonau, gan ei garu fel brawd neu dad. Ni ddisgynodd anghydsain un amser ar fiwsig ein cariad, ac ni thorodd rhygniad tant drylliedig erioed gynghanedd hir y cariad â pha un y carai dynion Thomas Rees

Y fath yrfa fu yr eiddo ef pan feddyliom am yr amgylchiadau anffafriol oedd yn ei gylchynu! Yn ei fabandod nid oedd ei ran yn un ffortunus—ni siglwyd ei gryd gan law cyfoeth—ni pharwyd i gyflog-ddynion weini arno—ni chylchynid ef gan foethusrwydd, diwylliant, a phob mawredd, ac nid anadlodd awyrgylch wedi ei drwytho gan ddylanwad dynion boneddigaidd, a meddyliau coethddysgedig. Yn ei ieuenctyd drachefn, dirodres, gwledig, isel, a thlawd, oedd yr amgylchiadau ei bwriwyd ef iddynt. Nid oedd yno ddim i daro uchelgais, dim i dynu allan alluoedd, dim i ddeffro athrylith. Tebygol fod ei gyfansoddiad a'i dymheredd yn naturiol drymaidd a musgrell, ond oddifewn i'r allanol garw, ac oddidan yr ansoddau celyd hyn, yr oedd gallu meddyliol mawr, a rhoddwyd ef ar dân gyda marworyn oddiar allor Calfaria. Nis gallai athrylith ei hun gyflawni byth yr hyn a gwblhaodd ein cyfaill. Yr efengyl ddarfu ddeffro ei nerth ef, cariad at Dduw a Christ, ac eneidiau ollyngodd ei feddwl ef yn rhydd—dadrwymodd ei enaid cynhyrfus, ac yn y diwedd a'i dygodd allan i ryddid eang a gwasanaeth ehelaeth ei fywyd llawn. Yr oedd ef mewn gwirionedd yn weinidog i Iesu Grist; yr oedd yn alluog i gasglu defnyddiau o bob cyfeiriad, ac yn fedrus i'w defnyddio. Meddai ar gof o allu aruthrol, ond nid oedd cynwys enfawr yr ystorfa yn feichus iddo, yr oedd bob amser yn feistr ar yr hyn oedd wedi ddysgu, ac nid elai dim ar goll wedi iddo unwaith ei drysori yn ei gof. Mae rhai dynion yn helwyr ardderchog, ond aml y profa eu hysglyfaeth yn rhy gryf, a thry arnynt gan ddianc o'u gafael. Mae llawer concwerwr wedi cael ei orchfygu gan eangder ei ymerodraeth. Ond ni ddygwyddai fel hyny byth un amser i'n cyfaill. "Efe oedd heliwr cadarn," a sibrydid weithiau y crwydrai hyd yn mhell wrth ymlid, ond mae yn sicr na threchwyd ef erioed gan ysglyfaeth ar ol iddo ei ddala, byddinai ffeithiau a ffigyrau, enwau a dygwyddiadau gyda medrusrwydd, yn mhair grymus ei ddeall, toddai yr oll a gasglai yn nghyd, i gyfunedd cydrywiol, lliwiai y cyfan gyda'i bwyntel arluniol, a thaflai i'w eiriau, ei areithiau, a'i bregethau, wres calon oedd ar dân gan gariad Duw, ac yn llawn o ras ein Harglwydd Iesu Crist.

Pa fodd y gallaf roddi darlun o nodweddion y dyn? Yr oedd yn feddianol ar nerth, meddwl, symlrwydd calon, cof galluog, tueddfryd serchog, anian ddifyr, a pherthynai iddo anorphwysedd yn cael ei achosi, mae'n debyg, gan ryw sefyllfa gorfforol oedd yn tarddu oddiar bwys a maintioli ei natur yn anianol a meddyliol—ffydd ddiderfyn yn yr efengyl, rhyw fydolrwydd naturiol a'i gwnai yn nodedig o fyw i gymeriad dynion, a chyda hyn dynerwch mawr wrth ymwneud â ffaeleddau a beiau ei gydgreaduriaid, gallu ieithyddol cryf a diaddurnedd natur, yn cyfuno ar unwaith braidd â gwyleidd-dra merch ieuanc, ond hefyd heb yswildra, yr hwn a arwyddocai fawr ddiniweidrwydd calon—cyfunai yr holl ansoddau hyn i wneud cymeriad sydd wedi argraffu ei ddelw ar ein cenedl yn y cylch a lenwid ganddo, gyda nerth ac arbenigrwydd nad oes odid enghraifft arall gyffelyb.

Nid oedd gan hyny yn achos o syndod neillduol pan grybwyllwyd ei enw am Gadair yr Undeb Cynulleidfaol, fod braidd unfrydedd cymeradwyaeth i'r awgrym, ni ddygwyddodd gwrthdarawiad hawliau cydymgeisiol wrth ei roddi yn y swydd. Ni chododd ysbryd plaid ei ben, ac ni ddadganodd adran o'r frawdoliaeth deimlad yn ei erbyn pan gynygiwyd ef. Yr oeddym gyda chydsyniad hollol braidd yn teimlo fod yr amgylchiad yn un y byddai i bawb uno i anrhydeddu cymeriad enwog oedd wedi cymeryd rhan mewn gwaith a gyflawnwyd mewn modd ardderchog. Teimlodd ein gwlad enedigol falchder, fel y dylasai fod un o'i meibion wedi ei godi i'r safle hon. Dyma y waith gyntaf yn hanes yr Undeb i Gymro, fel gweinidog o'r Eglwys Gymreig, gyda chymeradwyaeth wedi ei enill yn llwyr drwy ei waith Cymreig, dderbyn cydnabyddiaeth ddyledus. Ac yr oedd pawb o honom yn edrych y mlaen gyda dysgwyliad uchel am y geiriau doeth, difrifol, ac ymofynol, fuasem yn sicr o gael o'r Gadair. Yn awr, frodyr, y mae yr oll o'r bywyd hwn, y cymeriad hwn, y gwaith hwn, y gallu hwn, yr anrhydedd hwn, wedi ei ddymchwelyd mewn munydyn gan angeu, a dyna lle y gorwedda! Yna y gorwedda y cwbl sydd yn aros—gweddillion marwol gwael y cywir, y cryf, a'r caredig, oedd mor ddiweddar yn ein mysg. Parlyswyd y llaw fel yr oedd yn ymestyn, i ymaflyd yn y wobr—y tafod yn fud gyda ei fod yn dechreu symud mewn geiriau o gynghor i'w frodyr—a'i gorff wedi ei daflu i lawr fel yr oedd ar gael ei roddi yn Nghadair anrhydedd.

Paham y rhaid i mi draethu geiriau a roddai leferydd i ofid eich calon? Mae y cariad dyfnaf yn caru dystawrwydd, ac nid yw y galon a darewir yn hyawdl ond mewn dagrau. Y mae yn awr yn rhy ddiweddar i ddweyd fod yn ddrwg genym, os darfu i ni erioed niweidio yr ymadawedig—ei niweidio drwy fychanu ei werth, neu leihau ei anrhydedd, neu efallai fel y gwnaeth rhai o honoch drwy beidio ystyried ei genadwri, a thrwy wrthod ei ymbiliau. Pe ceisiwn fod yn lleferydd i'r rhai sydd yn galaru am dano—a phwy nad yw yn galaru yma heddyw? Chwi a ddywedech wrthyf ar unwaith fod fy holl ymadroddion yn rhy weiniaid, ac nad ydynt ond gwawd o'ch galar, o herwydd ein heiddilwch. Pan fyddom mewn cyfyngder nis gallwn ond ail adrodd yn ofidus ryw un gair o'n hing. Nid oes llawer o ffyrdd gan alar i amlygu ei hun; yr un fath y mae yn mhob oes, os llefa, gwna hyny yn yr un dôn, a chydag ymadrodd annewidiol. Nis gallai y brenin pan alarai am Absalom, ond dweyd, "O fy mab Absalom, fy mab, fy mab Absalom: O na buaswn farw drosot ti, Absalom, fy mab, fy mab!" Taith gyffelyb fyddai yr eiddoch chwithau, fy mrodyr, pe rhoddech ffordd i'ch teimladau i ddatgan eich galar mewn geiriau. Am hyny, gwell genym fod yn ddystaw a chasglu ein cwynfanau o fewn ein mynwesau, a'i guddio yn ein calonau. Ac, eto, y mae hyawdledd yn yr awr, yn yr amgylchiad, ac hyd yn nod yn y ffurf ddystaw oer sydd yn gorwedd yn yr arch o'n blaen, y byddai yn dda i ni ei deimlo. Dychymygwch fy mod yn medru defnyddio gallu y Meistr, a deffro ein cyfaill sydd yn cysgu, a'i gymeryd erbyn ei law, a'i gyfodi o'ch blaen? Beth pe gallai y llygaid yna agor, a'r tafod yna gael ei ollwng yn rhydd, a'r fynwes fawr anadlu, a'r galon yna guro unwaith eto? Beth pe gallai y llais clochaidd yna gael ei roddi allan, a chyn ei roddi i lawr drachefn i gysgu ei hûn olaf, ac i ninau ei ddwyn i'w orphwysfa gul yn mhlith y meirw—beth feddyliwch fyddai y genadwri? Pa beth fyddai y gair a lefarai, y siars bwysig a roddai arnom ni weinidogion Iesu Grist, ac arnoch chwi fel cynulleidfa—pobl eglwys Dduw? Tybiaf, frodyr,—yn wir yr wyf yn sicr—na byddai dim cyfeiriad ato ei hun. Ni chaem oddiwrtho air o son am ei blentyndod, ei ieuenctyd, na'i ymdrechion wedi cyrhaedd yn ddyn, yn y teulu, yn yr eglwys, na'i fyfyrgell; ni soniai ddim am ei ymgais faith a chaled am wybodaeth, y tudalen a losgodd i ganwyllau ei lygaid nes dawnsiai o'i flaen mewn tanllyd linellau, y teithiau mynych, ei gynydd cyson o fod yn bregethwr syml yn y wlad nes cael y lle blaenaf yn nghynulleidfa yr eglwys, a chynghorau ei frodyr. Ni ddywedai ddim am y bobl ymhyfrydent ei groesawu i'w tai, a'r tyrfaoedd a hongient wrth ei wefusau, a chyda gwynebau yn fyw o deimlad, a'u llygaid wedi eu gwlychu â dagrau, a wrandawent stori y groes a'r cymod drwy y gwaed a bregethai. Ni chaem oddiwrtho gymaint ag awgrym am yr eglwys a gynyddai, y cynulleidfaoedd a luosogent, buddugoliaethau achos y Meistr a wasanaethai, a'r enwad a garai. Chwi ellwch fod yn sicr na cha'i yr amgylchiad sydd, efallai heddyw yn fwyaf arbenig o flaen ein meddwl, sef iddo ef gael ei gymeryd oddiar y ddaear gyda bod ei droed ar risyn yr anrhydedd daearol uchaf allem roddi iddo—ddim lle yn ei ymadrodd. Ymddengys hyny iddo ef yn awr yn beth bychan, ïe, dim yn mhresenoldeb sylweddau bywyd tragwyddol, ar ba rai y mae wedi cael un drem. Meddyliaf fy mod yn clywed ei lais, "Frodyr," mae yn siarad mewn tôn ddifrifol, "Tröwch oddiwrthyf fi, oddiwrth angeu, oddiwrth wobrau bywyd, lle, ac anrhydedd. Bydded eich ffydd, eich gobaith yn Nuw." Duw yw y goleuni tragwyddol sydd yn llewyrchu uwchben y meirw. Duw yw y gogoniant annhraethadwy sydd yn gorddysgleirio pob mawredd daearol. Duw yw yr Un sydd yn aros yn ddigyfnewid, tra mae pob peth arall yn myned heibio. Rhoddwch eich ffydd yn Nuw, a gorphwyswch eich gobaith arno ef yn unig. Dyma yw llais y bedd, dyma yw cenadwri y marw.

* * * * * *

Gwelais weithiau yn ein mynwentydd y cofadeiladau a gyfodir gan berthynasau i'r meirw—y golofn ddrylliedig, *urn* wedi ei dymchwelyd a'i gwaghau, a'r *torch* wedi diffoddi; y rhai hyn ydynt arwyddluniau angeu a ddefnyddir gan gelfyddyd angladdol, ond nid oes i'r fath ffurfiau le gweddus yn y fynwent Gristionogol. Efallai y gweddant i adfeilion ffordd Appia, a gellid yn briodol eu cerfio ar y *Columbaria*, lle y rhoddai y Rhufeiniaid lwch eu rhai ymadawedig yn nghadw. Colofn ddrylliedig! Nid yw bywyd ein cyfaill yn golofn y gall angeu ei dryllio. Nid yw ond wedi ei hadeiladu yn uwch nag y gallwn ni ganfod. Nis gall ein golygon tlawd dreiddio drwy yr awyrgylch, uwchlaw pa un y mae efe wedi myned. Yno y mae pen y golofn wedi ymddyrchafu, tra y mae yr Arglwydd Iesu yn gosod arni y cnap a'r goron yn ngoleuni preswyldeb Duw ei hun. *Urn* wedi ei dymchwel a'i gwaghau! Nid yw calon ein brawd lestr dynol, llawn o win puredig bywyd a chariad, y gallai angeu hyrddio yn fyrbwyll â'i droed a'i dymchwelyd. Dygwyd hi ymaith o'i lle yn ngwleddoedd ein llawenydd i'w llanw â ffrydiau hyfrydwch a lifant o fewn y ddinas nefol. Yno y mae yn llawn hyd yr ymyl, ac yn colli drosti o lawenydd y rhai a waredwyd ac a ogoneddwyd, a thry y dyferion yn fawl i Oen Duw, yn anthem gogoniant yr Hwn y mae yn uno â lluoedd o angylion a seintiau. Fflamgainc wedi ei diffoddi! Nid yw ysbryd yr ymadawedig yn fflam ddaearol y gallai corwynt oer angeu ei chwythu allan. Goleuni nefol ydyw a daniwyd gan gariad Crist, ac y mae yn awr yn dysgleirio yn y pellder uwchlaw gwelediad llygad o bridd, eithr yn gryf a chlaerwyn yn nghanol lampau y deml nefol. O frodyr! na chyfodwch ddelwau o anobaith bydol baganaidd yn y llanerchau y rhoddwch eich meirw ynddynt. Na choleddwch y fath syniadau yn eich mynwesau sydd yn llawn adgofion am eich anwyliaid ymadawedig. Maent hwy wedi myned, dim ond allan o olwg, nid ydynt wedi myned allan o olwg Iesu, y maent wedi eu colli, dim ond o'n breichiau ni, y maent yn gorphwyso yn mreichiau Iesu, maent yn ddiogel byth rhag pechod a gofid; diogel rhag ystormydd bywyd, a'r tònau cynhyrfus â pha rai y buont yn brwydro mor ganmoladwy. Y maent am byth yn y porthladd, am byth gartref gyda Duw.

BARNABAS, Y GWR DA.

Gan y Parch. J. Thomas, D.D.

"Oblegid yr oedd efe yn wr da, ac yn llawn o'r Ysbryd Glan, ac o ffydd; a llawer o bobl a chwanegwyd i'r Arglwydd."—ACTAU xi. 24.

Am Barnabas y dywedwyd hyn: Cypriad o genedl, o lwyth Lefi, ac ymddengys ei fod yn wr o gryn urddas yn mysg ei bobl. Mae traddodiad, mor foreu a dyddiau Clement o Alexandria, ei fod yn un o'r deg a thriugain. Ei enw gwreiddiol oedd Joseph, ond galwyd ef gan y dysgyblion yn fab y brophwydoliaeth, neu fab y cynghor, yr hwn hefyd a gyfieithir yn fab dyddanwch. Tybiai rhai fod Saul o Tarsus ac yntau yn adnabyddus â'u gilydd cyn dychweliad y naill na'r llall, oblegid i Barnabas gael ei anfon i Tarsus i dderbyn ei addysg. Gan ei fod o lwyth Lefi, y mae yn bosibl ei fod yn cymeryd ei ran yn ngwasanaeth y deml; ac felly ei fod wedi cael llawer cyfle i wrando yr Arglwydd Iesu Grist yn ei weinidogaeth bersonol. Yr oedd yn un o aelodau blaenaf ac amlycaf yr eglwys yn Jerusalem.

Pan gyfododd yr erledigaeth fawr, yn nglŷn â'r hon y llabyddiwyd Stephan, gwasgarwyd y dysgyblion; ond dygwyddodd hyny, fel y mae yn dygwydd bob amser, "yn hytrach er llwyddiant i'r efengyl." "Aeth Phylip i waered i Samaria, ac a bregethodd Grist iddynt;" a bu y fath lwyddiant, nes "yr oedd llawenydd mawr yn y ddinas hòno." Aeth rhai i Phenice, i ddinasoedd Tyrus, a Sidon, a Ptolemais; y rhai oedd sylfaenwyr yr eglwysi a gawn yn y lleoedd hyny; ac aeth rhai gwŷr o Cyprus ac o Cyrene i Antiochia, ac a "lefarasant wrth y Groegiaid, gan bregethu yr Arglwydd Iesu." Pwy oeddynt nis gellir gwybod. Gall fod Lucius o Cyrene yn un o honynt. Yr oedd ef yn aelod amlwg yn yr eglwys ar ol hyn. Dichon fod Simon o Cyrene, "yr hwn a gymhellasid i ddwyn ei groes ef," yn un o'r nifer, oblegid tybir ei fod yntau hefyd yn ddysgybl i'r Iesu; ond nid oes gwybodaeth sicr pwy oedd sylfaenwyr yr eglwys yn Antiochia, mwy na'r eglwys yn

Rhufain. Ond bu llwyddiant mawr ar eu gwaith, oblegid yr oedd "llaw yr Arglwydd gyda hwy," ac ni waeth pwy fyddo yr offerynau, ond cael llaw yr Arglwydd i gydweithio. Cyrhaeddodd "y gair i glustiau yr eglwys yn Jerusalem" am y peth, ac ond odid nad oedd yno lawer yn tybied fod afreoleiddiwch mawr yn nglŷn â'r hyn oedd yn cymeryd lle; ac y maent yn anfon Barnabas i edrych eu helynt ac i arolygu y gwaith. Dichon fod y ffaith ei fod yn Cypriad o genedl yn rheswm dros ei anfon, ond yr oedd ynddo hefyd gymhwysderau arbenig i'r gwaith. Yr oedd ei safle fydol yn fantais iddo. Yr oedd yn ddyn deallgar, yn fab dyddanwch: "Oblegid yr oedd efe yn wr da, ac yn llawn o'r Ysbryd Glan, ac o ffydd, a llawer o bobl a chwanegwyd i'r Arglwydd."

CYMERIAD BARNABAS.

Ei gymeriad personol: "Yr oedd efe yn wr da." Ei gymeriad crefyddol: "Yn llawn o'r Ysbryd Glan, ac o ffydd." Ei gymeriad gweinidogaethol: "A llawer o bobl a chwanegwyd i'r Arglwydd." Ei gymeriad fel dyn, ei gymeriad fel Cristion, a'i gymeriad fel gweinidog. Y dyn da, y Cristion didwyll, a'r gweinidog ffyddlon.

1. *Ei gymeriad personol: "Yr oedd efe yn wr da."* Yr oedd efe yn wr cyfoethog, yn dirfeddianwr, ond prin y daethem ni i wybod hyny oni buasai ei fod yn wr da. Ei ddaioni anfarwolodd ei enw. Daioni brisir uchaf gan Dduw. Mae dynion yn gosod pris uchel ar harddwch a phrydferthwch corfforol, ar gyfoeth a golud bydol, ar urddas a safiad cymdeithasol, ar ddoniau a thalentau naturiol, ar ddiwylliant meddyliol ac addysgol; ac nid yw y pethau hyny i'w dirmygu, ond yn hytrach y maent yn addurniadau rhagorol; ond y mae daioni yn werthfawrocach na hwynt oll, ac ar hwnw y mae yr Arglwydd yn gosod y pris uchaf. Yr oedd Absalom yn wr lluniaidd, a Saul yn dywysog o ran corffolaeth. Yr oedd Balaam yn wr athrylithgar, ac Ahitophel yn wr talentog. Yr oedd Naaman "yn wr mawr yn ngolwg ei arglwydd, ac yn anrhydeddus." Yr oedd Solomon "yn rhagori ar holl frenhinoedd y ddaear mewn cyfoeth a doethineb;" "A doethineb Solomon oedd fwy na doethineb holl feibion y dwyrain, ac na holl ddoethineb yr Aipht; ïe, doethach oedd efe nag un dyn." Ond y mae y cymeriad a roddir i Barnabas uwchlaw iddynt oll, "Yr oedd efe yn wr da,"

Bod yn dda ydyw bod yn fawr. Mewn daioni y mae gwir fawredd. Ond dywedir fod yr ymadrodd "gwr da" yma yn ei berthynas â Barnabas yn cyfeirio yn benaf at ei dymher garuaidd, ei ysbryd hynaws, a'i deimladau llednais; ac y mae y gair *da* yn aml yn y Beibl, pan y'i cysylltir â chymeriad, yn cyfeirio at yr ochr hynaws a charedig iddo; ac un felly oedd Barnabas. Mae tri dygwyddiad yn nglŷn â'i hanes sydd yn dangos ei nodwedd garuaidd.

Mae y ffaith iddo werthu ei dir, a bwrw y gwerth wrth draed yr apostolion, i'r drysorfa gyffredin, yn dangos ei ysbryd caredig. Nid oedd raid iddo wneud—nid oedd yr un ddeddf yn ei orchymyn; gweithred hollol wirfoddol ydoedd, yn codi yn gwbl o gariad. Mae Pedr wrth argyhoeddi Ananias yn dangos hyny yn eglur iawn. "Tra yr ydoedd yn aros, onid i ti yr oedd yn aros? ac wedi ei werthu, onid oedd yn dy feddiant di?" Ei eiddo ef ydoedd cyn ei werthu, ac nid oedd raid iddo ei werthu os nad oedd yn dewis gwneud hyny; ac wedi ei werthu, ei arian ef oedd yr arian, a gallasai eu rhoddi neu beidio eu rhoddi. Pa le ynte yr oedd pechod Ananias? Mewn "darnguddio peth o werth y tir," a dweyd eu bod yn rhoddi y cwbl. Ceisio twyllo yr apostolion, a chael clod crefyddwr haelionus heb fod felly. Dywedyd celwydd wrth yr Ysbryd Glan, eu bod yn rhoddi y cwbl, pan nad oeddynt yn rhoddi ond cyfran, a dynodd y farn ofnadwy ar Ananias a Sapphira. Cyfraniadau hollol wirfoddol oedd cyfraniadau mawr y Cristionogion cyntaf—rhoddion calon gynhes oeddynt; nid oedd raid iddynt eu rhoddi, ond y maent yn berarogl i'w coffadwriaeth. Nid oedd raid i'r weddw dlawd roddi ei dwy hatling, sef ei holl fywyd, ond gan iddi yn mrwdfrydedd ei chalon wneud hyny, bydd ei dwy hatling yn tincian hyd ddiwedd y byd, a sonir am danynt yn nydd y farn. Felly hefyd Barnabas, caredigrwydd a haelfrydedd ei natur barodd iddo wneud y fath aberth, "Oblegid yr oedd efe yn wr da."

Mae y tynerwch gyda pha un y cymerodd efe blaid Saul o Tarsus, gan ei ddwyn at yr apostolion, yn dangos yr un dymher garuaidd. Yr oedd cymeriad Saul wedi bod y fath fel yr oedd ar yr eglwys yn Jerusalem ofn gwneud derbyniad o hono. Cymerai yr eglwysi cyntefig ofal mawr pwy a ddèrbynient i'w cymundeb, a dichon pe byddai eglwysi y dyddiau hyn yn fwy gochelgar pwy a ollyngid i mewn y ceid llai o ofid oddiwrth "ddynion anhywaith a drygionus." Lle i ddynion wedi eu haileni ydyw eglwys Dduw. Yr oedd yr eglwys yn Jerusalem yn ofni Saul o Tarsus, "heb gredu ei fod ef yn ddysgybl;" ond yr oedd yntau "yn ymwasgu â'r dysgyblion." Cadwyd ef allan yn hir. Yr oedd wedi pregethu llawer cyn ei dderbyn yn aelod, ond nid oes dim cadw allan ar y dyn y mae gras Duw wedi cyffwrdd â'i galon. "Eithr Barnabas a'i cymerodd ef, ac a'i dug at yr apostolion, ac a fynegodd iddynt pa fodd y gwelsai efe yr Arglwydd ar y ffordd, ac ymddyddan o hono ag ef, ac mor hyf fuasai efe yn Damascus yn enw yr Arglwydd Iesu." Bendith ar ei goffadwriaeth. Mae fel y *tug-boat* yn arwain y llong fawr i mewn. Sicrhaodd dylanwad Barnabas dderbyniad iddo, er nad oes ryw swn croesaw mawr ychwaith; ond "yr oedd efe gyda hwynt yn myned i mewn ac yn myned allan yn Jerusalem." Ond y mae yr amgylchiad yn ddangoseg o dymher garuaidd Barnabas.

Mae un amgylchiad arall sydd yn eglurhad ar yr un hynawsedd a thynerwch. Daeth Paul a Barnabas ar ol hyn yn gydlafurwyr ffyddlon, a theithiasant lawer yn nghyd. Yr oedd gwahaniaeth mawr rhyngddynt, ond gall fod hyny yn help i'w cyfeillgarwch. Mae dynion gwahanol iawn i'w gilydd yn aml yn gyfeillion mynwesol. Dichon eu bod, yn ddiarwybod iddynt eu hunain, yn cael, y naill yn y llall, yr hyn y mae pob un yn ymwybodol ei fod ei hun yn ddiffygiol o hono. Ar un o'u teithiau, cymerasant Ioan Marc gyda hwy yn gynorthwywr—bachgen ieuanc heb fod erioed oddicartref; ac yn Pamphylia cadodd hiraeth arno am ei fam, a gadawodd Paul a Barnabas, a dychwelodd. Yr oedd ganddo gartref clyd. Mae hyny yn ychwanegu y demtasiwn i ddychwelyd os daw rhyw groes. Yr oedd ei fam beth bynag yn gallu cadw morwyn; yn nhy ei fam y cadwyd y cyfarfod gweddi rhyfedd hwnw i weddïo dros Pedr yn y carchar, a phan y daeth Pedr at y drws, morwyn a'i henw Rhode a adnabu ei lais ef. Pan ar gychwyn i daith drachefn, yr oedd Ioan Marc am fyned gyda hwy, ond ni fynai Paul ef. Nid oedd bachgen felly i fyny â syniad dyn llym, penderfynol fel Paul; ond yr oedd Barnabas yn hynawsedd ei natur am roi ail gynyg iddo. “Ië, ond ei ewythr brawd i'w fam oedd Barnabas, a'r gwaed oedd yn twymno,” meddai rhywun. Wel, mi wn i fod y gwaed dipyn yn dewach na dwfr, ond yn aml iawn y mae llawer hen ewythr yn galetach nag estron. Nage, yn wir, caredigrwydd ysbryd Barnabas sydd yn cyfrif am y cwbl. Ac yr ydwyf yn meddwl mai efe oedd yn iawn, a bod Paul ar ol hyny wedi newid ei farn am y bachgen, oblegid dywed wrth Timotheus yn mhen amser, “Cymer Marc a dwg gyda thi, canys buddiol yw efe i mi i'r weinidogaeth.” Mae dynion o'r fath nodwedd yn fendith i gymdeithas, a pherarogl eu “hysbryd addfwyn a llonydd” yn iechyd i'r cylchoedd y maent yn byw ynddynt. “Yr oedd efe yn wr da.”

2. *Ei gymeriad crefyddol:* “*Yn llawn o'r Ysbryd Glan ac o ffydd.*” Nid yr Ysbryd Glan yn ei ddoniau gwyrthiol a olygir yma, ond yn ei rasau ysbrydol; “Canys ffrwyth yr Ysbryd yw cariad, llawenydd, tangnefedd, hirymaros, cymwynasgarwch, daioni, ffydd, addfwynder, dirwest.” Cymeriad yn llawn o'r grasusau yna, “ac o ffydd,” fel y mae yn ymddiried yn Nuw. Am Stephan, dywedir ei fod yn llawn o'r “Ysbryd Glan ac o nerth”—y gwroldeb diofn hwnw oedd ynddo; ond am Barnabas, yr oedd ef yn “llawn o'r Ysbryd Glan ac o ffydd”—yr ymddiried disigl hwnw yn yr Arglwydd ei Dduw. Mae y cwbl yn dangos ei grefyddolder, ac y mae amryw bethau yn hanes Barnabas sydd yn dangos ei gymeriad crefyddol. Gallem fyned yn ol eto at yr haelioni anarferol a ddangosodd. Dyma brawf sylweddol o wirioneddolrwydd ei gariad. Nid oes dim yn profi crefydd dynion yn fwy na'r hyn a wnant drosti. Nid yw “caru ar air ac ar dafod yn unig” werth dim. Pa les dweyd wrth y truan anghenus, “Ewch mewn heddwch, ymdwymnwch ac ymddigonwch,” ac heb roddi dim iddo? Gwnaeth Barnabas aberth dros grefydd, ac aberthodd helaethaf o'r hyn yr oedd ganddo fwyaf. Mae yr Arglwydd wedi rhanu ei ddoniau i ddynion. Mae wedi rhoddi talentau dysglaer i un, ac wedi rhoddi doniau hyawdl i un arall, ac wedi rhoddi cyfoeth i un arall, ac anaml y mae yn rhoddi y cwbl i'r un; ond dylai pob un roddi helaethaf o'r hyn y mae ganddo fwyaf, a'r dyn y mae ganddo fwy o arian nag o ddim arall, coded doll drom arno i wasanaethu yr Arglwydd.

Yr oedd wedi enill hyder ac ymddiried yr Eglwys. Pan ddaeth angen am ryw un i'w anfon i ymweled âg Antiochia, arno ef y disgynodd yr eglwys; ac anaml y mae lluaws yr eglwys yn camgymeryd, pan y gadawer iddynt weithredu heb ddwyn unrhyw ddylanwad annheg a phleidiol i weithio arnynt. Cedwch chwi yr ymyrwyr segur a rhodresgar sydd yn crwydro o dŷ i dŷ yn llonydd, mi ymddiriedaf i farn lluaws yr eglwys. Mae dynion y mae rhyw ragoriaeth ynddynt yn cael eu gweled. Cwyna ambell un ei fod ef yn wastad yn cael ei adael allan; a pha bwyllgor bynag neillduir, na bydd ef byth arno, a'u bod wedi dewis diaconiaid yn yr eglwys lawer gwaith, ond wedi ei adael ef allan bob tro. Wel, nid oes dim help, fy nghyfaill. Nid oes genyt neb i'w feio ond tydi dy hun. Mae rhyw ddynion wedi enill y fath safle yn yr eglwys, wedi gwneud eu hunain trwy wasanaeth a defnyddioldeb yn angenrheidiau, fel y mae pawb yn teimlo nas gellir myned heibio iddynt. Ond odid nad oedd yn yr eglwys yn Jerusalem ryw Diotrephes yn tybied ei hun yn llawer cymhwysach na Barnabas i'w anfon i Antiochia, ac y mae yn fwy na thebyg yn barod i ddweyd mai oblegid ei fod yn wr mawr y rhoddid yr anrhydedd arno, ond efe oedd wedi enill ymddiried yr eglwys, a'i grefydd a sicrhaodd hyny iddo.

Yr oedd ei gydymdeimlad trwyadl âg achos Duw yn brawf o'i grefyddolder. Pan ddaeth i Antiochia, a "gweled gras Duw"—gweled effeithiau yr efengyl—"bu lawen ganddo." Cafodd yno yn ddiau olygfa na ddysgwyliodd. Yr oedd yn barod i weled llawer o afreolaeth a phenboethni, ond siomwyd ef o'r ochr oreu. Yr oedd "gras mawr arnynt hwy oll," yr hyn a lonodd ei galon; a "chynghorodd bawb oll trwy lwyrfryd calon i lynu wrth yr Arglwydd." Yr oeddynt wedi dechreu yn dda, ac oblegid hyny, cynghorai hwy i fyned rhagddynt; "Megys gan hyny y derbyniasoch Grist Iesu, felly rhodiwch ynddo." Nis gellir cael prawf gwell o grefydd na chydymdeimlad llwyr dyn âg achos Duw. Nid oes dim yn agosach at feddwl y dyn duwiol. Mae yn llawenhau yn ei lwyddiant, ac yn tristâu yn ei ddirywiad. Mae yn myned i lawr ac i fyny gydag ef. "Meddwl am ei enw ef" ydyw un o'r elfenau amlycaf mewn crefydd. Nid oes dim mor anesgusodol gan

Dduw a diofalwch am ei achos ef. Medr edrych heibio i filoedd o fân-golliadau, ond y mae un o'i waeau mwyaf ofnadwy uwchben y rhai, yn nghanol eu llawnder a'u moethusrwydd, "nad ymofidiant am ddryllio Joseph." Cymeriad digon gwan oedd Eli. Goddefol a dilywodraeth yn ei deulu, ac oblegid hyny tyfodd ei feibion i fyny yn annuwiol; ond y mae un gair yn ei hanes sydd yn *credit* iddo, "Oblegid yr oedd ei galon ef yn ofni am arch Duw." Yr oedd Barnabas hefyd felly.

Mae un linell arall yn ei hanes yma sydd yn dangos ei gymeriad crefyddol, yr oedd yn awyddus am sicrhau yr offerynoliaeth oreu i gario y gwaith yn mlaen yn effeithiol. Wedi ei ddyfod i Antiochia, gwelodd fod yno waith mawr wedi ei ddechreu. Yr oedd yn gynhauaf ar achos Duw, a'r "gweithwyr yn anaml," a theimlai fod angen am weithwyr mwy medrus a galluog na neb oedd yno. Cofiodd fod Saul yn Tarsus yn ddyn ieuanc talentog a dysgedig, ac yn llawn awydd am waith, a meddyliodd yn y fan nas gallesid cael neb mor gymhwys i gario yn mlaen y gwaith oedd wedi ei gychwyn; ac aeth ei hunan yr holl ffordd i Tarsus i geisio Saul. Y fath ysbryd hunanymwadol! Nid cael a chadw y gwaith dan ei law ei hun, a chael yr holl glod am dano oedd yn ei olwg, ond cael gafael ar yr offeryn goreu i'w gario yn mlaen, a chafwyd hyny i bwrpas yn Saul. Daeth ar unwaith. Bu yno "flwyddyn gyfan yn ymgynull yn yr eglwys, ac yn dysgu pobl lawer;" ac ymgododd yr achos i'r fath gyhoeddusrwydd a pharchusrwydd, nes y "galwyd y dysgyblion yn Gristionogion yn gyntaf yn Antiochia." Dyn o galon eang oedd Barnabas, ac nid oedd ei fwyniant ei hun, na'i anrhydedd ei hun, ond dibwys yn ei olwg am y gallasai helaethu terfynau achos Duw, ac "achub rhai." Dyna ei gymeriad crefyddol.

3. *Ei gymeriad gweinidogaethol:* "*A llawer o bobl a ychwanegwyd i'r Arglwydd.*" Yr oedd nifer mawr wedi credu a throi at yr Arglwydd cyn iddo ef fyned yno; ychwanegwyd llawer o bobl i'r Arglwydd trwy ei lafur yntau; a pharhaodd yr achos i fyned rhagddo wedi dyfodiad Saul o Tarsus atynt. Nid yw cymeriad gweinidog i'w farnu wrth ei lwyddiant. Mae rhai o'r pregethwyr enwocaf a welodd y byd wedi llafurio yn hir weithiau heb weled llwyddiant mawr. Ond fel rheol, y mae y dyn da a'r Cristion

didwyll yn llwyddiannus fel gweinidog. Dichon nad yw y llwyddiant bob amser yn dilyn yn uniongyrchol, ac yn aml nid yw yn dyfod yn y ffordd yr ydym ni yn ei ddysgwyl, ond nid yw yn myned "yn ofer yn yr Arglwydd;" ac "yn ei iawn bryd y medwn." "A'r doethion a ddysgleiriant fel dysgleirdeb y ffurfafen, a'r rhai a droant lawer a fyddant fel y ser byth ac yn dragywydd;" a bydd yr eneidiau a ddychwelwyd ganddynt yn "goron gorfoledd" i weinidogion ffyddlon "gerbron ein Harglwydd Iesu Grist yn ei ddyfodiad ef."

Am Barnabas yr ydwyf fi yn dywedyd, ond y mae yn bur sicr genyf mai am ryw un arall, sydd yn gorwedd yma yn ei arch, yr ydych chwi oll yn meddwl; ac y mae yn rhaid i minau ddweyd nad yw fy meddwl yn mhell o fod gydag ef wrth redeg dros gymeriad Barnabas; oblegid y mae tebygolrwydd mawr rhyngddynt mewn llawer o bethau. Bum mewn petrusder am ychydig ar ba gymeriad ysgrythyrol y disgynwn. Bum yn meddwl am Obadiah, yr hwn oedd yn "ofni yr Arglwydd yn fawr," ac yn "ofni yr Arglwydd o'i febyd." Gallaswn gymeryd Hanani, brawd Nehemiah, oblegid "yr oedd efe yn wr ffyddlawn, ac yn ofni Duw yn fwy na llawer." Yr oedd cyffelybrwydd mawr rhyngddo â Mordecai, "yr hwn oedd yn fawr yn ngolwg ei genedl, yn gymeradwy yn mysg lluaws ei frodyr, yn ceisio daioni i'w bobl, ac yn dywedyd am heddwch i'w holl hiliogaeth." Yr oedd efe fel Jeremiah wedi ei alw gan Dduw pan yn fachgen; ac er yn anllythyrenog, heb fanteision boreuol, eto rhoddodd yr Arglwydd ei eiriau yn ei enau, ac yr oeddynt ynddo fel tân wedi ei gau o fewn ei esgyrn. "Efe," fel Ioan Fedyddiwr, "oedd ganwyll yn llosgi ac yn goleuo, a chwithau oeddych ewyllysgar i orfoleddu dros amser yn ei oleuni ef." Ond y mae y ganwyll wedi llosgi i'r *socket.* Yr oedd fel Tychicus, "y brawd anwyl, y gweinidog ffyddlawn, a'r anwylyd yn yr Arglwydd." Ond yr wyf yn meddwl fod Barnabas yn llawn cystal darlun o hono ag un o gymeriadau enwog y Beibl.

Nid dyma y lle i fyned yn fanwl dros ei fywyd, nac i elfenu ei gymeriad, ond y mae ei hanes, ei gymeriad, a'i lafur yn rhoddi cyfle i ni ogoneddu Duw ynddo. Cychwynodd o dan amgylchiadau hollol ddinod, a bu raid iddo ymladd yn galed yn erbyn anfanteision boreu ei oes. Yr oedd ei hynafiaid, o du ei fam, am genedlaethau yn aelodau o hen eglwys barchus Capel Isaac, lle y derbyniwyd yntau yn aelod yn fachgen 13 oed, yn adeg y diwygiad mawr a fu yno yn y flwyddyn 1828; un o'r diwygiadau hynotaf a fu erioed yn ein gwlad. Pan yn 17 mlwydd oed dechreuodd bregethu, a thraddododd ei bregeth gyntaf yn nhy yr hen frawd Thomas Dyer, i goffadwriaeth yr hwn yr oedd ganddo hyd ei ddiwedd barch mawr. Gwynebodd yn fuan ar Forganwg, lle y bu yn gweithio â'i ddwylaw, ac yn pregethu ar y Sabbathau, a chyn hir derbyniodd alwad gan eglwys fechan Craigybargoed, lle yr urddwyd ef cyn ei fod yn 21 oed. Nid oedd nifer yr aelodau oedd yn rhoddi galwad iddo ond deuddeg, a bu raid iddo yn fuan ddiarddel dau o'r cyfryw; a deg swllt yn y mis oedd y cwbl a allasai yr ychydig enwau oedd dan ei ofal addaw iddo at ei gynaliaeth; ond ymgododd o radd i radd, ac yr oedd ymwybyddiaeth o'i allu o'i fewn, fel nad oedd anhawsderau mewn un modd yn ei ddigaloni. Derbyniodd alwad o Ebenezer, Aberdar, lle y bu yn barchus a llwyddianus, a symudodd oddiyno i Siloa, Llanelli, a bendith neillduol iddo fu y symudiad hwnw. Bu dyfod i gyffyrddiad â'r Parch. David Rees, Llanelli, un o'r dynion mwyaf gweithgar a fu erioed yn ein henwad, yn fantais fawr iddo; a rhoddodd ei agosrwydd i'r wasg gyfle iddo ymddadblygu i gyfeiriad na thybiodd ef ei hun, ac na feddyliodd neb arall fod ynddo gymhwysder mor arbenig. Symudodd i Carmel, Cendl, lle y bu yn gymeradwy a llwyddianus iawn, ac y cyrhaeddodd binacl uchaf poblogrwydd fel pregethwr yn ei enwad ac yn ei wlad; ac am y tair blynedd ar hugain diweddaf llafuriodd yn eich plith chwi yma, fel gweinidog hen eglwys gyfrifol Ebenezer; ond yr oedd ei ofal dros yr holl eglwysi. Ymgododd mewn parch a dylanwad yn mysg pob dosbarth. Rhoddwyd iddo bob anrhydedd a allasai ei enwad a'i genedl roddi arno, ac yn mlwyddyn olaf ei oes dewiswyd ef gydag unfrydedd nodedig i fod yn gadeirydd Undeb Cynulleidfaol Lloegr a Chymru; yr anrhydedd uchaf a fedd yr enwad i'w osod ar neb; ond cyn eistedd yn y gadair, galwyd ef i gadair uwch, ac i "gymanfa a chynulleidfa" fwy anrhydeddus na hyd yn nod Cymanfa yr

Undeb Cynulleidfaol. Mor dywyll yw yr oruchwyliaeth a'i cymerodd ymaith mor annysgwyliadwy!

Pedair blynedd a deugain i'r flwyddyn hon y gwelais ac y clywais ef gyntaf, yn urddiad fy nghyfaill Mr. John Evans, yn y Maendy. Pregethai oddiar y geiriau, "Canys mi a draddodais i chwi ar y cyntaf yr hyn hefyd a dderbyniais, farw o Grist dros ein pechodau ni yn ol yr ysgrythyrau." Yr oedd yn ddawn newydd hollol i mi, ac yn ddawn newydd yn yr enwad, a'i lais cryf, dwfn, lleddf, wylofus yn cyffwrdd â llinynau pob calon, a'i athrawiaeth yn flasusfwyd o'r fath a garai hen bobl gynhes y Maendy. Ffurfiasom gyfeillgarwch y pryd hwnw, yr hwn a gryfhaodd wedi ein sefydliad ein dau yn gynar y flwyddyn ganlynol yn sir Gaerfyrddin, a pharhaodd yn ddigwmwl hyd oni wahanwyd ni gan angeu; ac er ei gymeryd ymaith y mae yr anwyldeb yn parhau; ac yr wyf yn teimlo yn chwith iawn yma heddyw uwchben arch yr olaf a adawyd i mi o gyfeillion boreuddydd fy ngweinidogaeth. Trwy wahanol amgylchiadau cysylltwyd ni yn agosach â'n gilydd nag odid ddau weinidog yn ein hoes. Teithiasom filoedd o filldiroedd yn nghyd, yr ochr yma a'r ochr draw i'r Werydd; ac yn ystod oes faith clywais ef yn pregethu ganoedd o weithiau. Cefais gystal cyfle ag a gafodd neb sydd yn fyw i'w adnabod, ac nid wyf yn petruso dweyd, "yr oedd efe yn wr da." Yr oedd yr enghraifft berffeithiaf o ddynoliaeth hynaws a charuaidd a adnabum erioed; ac o'r braidd na ddywedwn ei fod o ran ei dymher yn well wrth natur, nag y gellir gwneud y rhan fwyaf o ddynion trwy ras. Nid oedd neb a dderbynid i bob ty gyda mwy o groesaw, ac yr oedd pawb yn barod i weini arno. Nid oedd ganddo ddrwg ewyllys i neb, a phan y dygwyddai i ambell un, heb ofn Duw na pharch i ddyn, ei sarhau, medrai oddef hyny heb gythruddo. Ar rai cyfnodau o'i oes, gweithiodd yn galed iawn; ac mewn teithio a phregethu parhaodd i lafurio yn galed hyd y diwedd. "Gwasanaethodd ei genedlaeth yn ol ewyllys Duw," a gosododd ei enwad yn arbenig o dan ddyled iddo. Yr oedd yn ei fryd i helaethu terfynau yr achos, a chychwyn eglwysi newyddion, ac yn hyny llafuriodd yn helaethach na neb o'i frodyr. Yr oedd yn barod i wasanaethu ei holl frodyr, a llwyddodd trwy ei ddylanwad gyda boneddwyr haelionus i sicrhau help sylweddol i weinidogion mewn angen, ac i'w gweddwon a adawyd ganddynt ar ol. Bydd yn anhawdd cael neb o gyffelyb feddwl iddo yn hyny.

Mae genyf gof byw iawn am ei bregethau nodedig, a'r dylanwad grymus a adawent ar gynulleidfaoedd mawrion. Ei bregeth am "Yr Oen yn sefyll ar fynydd Seion, a chydag ef bedair mil a saith ugeinmil," oedd un o'r rhai mwyaf nodedig ddeugain mlynedd yn ol. Clywais hòno unwaith yn Mhenycae, ac yr wyf yn sicr fod yno lawer na wyddent yn iawn pa un ai yn y corff ai allan o'r corff yr oeddynt. Ei bregeth nodedig ar "Barhad crefydd mewn teuluoedd" oedd un o'r rhai effeithiolaf a glywais erioed; a'i bregeth dyner ar "Gariad brawdol" a fyddai yn wastad yn gwneud ei gwaith. Nid anghofir gan y rhai a'i clywsant ei bregeth effeithiol ar "Ymadawiad y gogoniant;" ac un o bregethau hynotaf ei flynyddoedd olaf oedd, "Moab yn esmwyth ar ei gwaddod, heb ei thywallt o lestr i lestr;" ac yr oedd delw ei brofedigaethau ei hun yn amlwg ar hòno. Ond y mae ei bregethu yma ar ben; ac ni chawn eto glywed ei lais tyner; ac ni chewch chwi yn mysg y rhai y bu Dr. Rees "yn tramwy, yn pregethu teyrnas Dduw, weled ei wyneb ef mwyach." O fy mrawd! fy mrawd! paham yr aethost ymaith mor ddirybudd, heb roddi gair i mi dy fod yn myned? Nid dyna dy arfer, ond byddwn yn cael gair oddiwrthyt pan yn cychwyn i daith, yn enwedig os byddai yn daith hir. Llawer ymadawiad a fu rhyngom, ond cyfarfyddem drachefn. Mae yn fyw iawn ar fy meddwl ein hymadawiad ar orsaf Longcreek yn Iowa ar un boreu Sadwrn. Yr oeddwn i ar gychwyn dros y Mynyddoedd Creigiog tua California, ac yntau yn bwriadu ymdroi yn Iowa, ac Illinois, ac Ohio, ac yr oeddym i gyfarfod yn mhen mis yn Cincinnati, a'i air diweddaf i mi wrth ymadael ydoedd, "Gofelwch am danoch y'ch hun da machgen i yn y wlad bell yma, ni gwrddwn mis i heno yn Cincinnati;" ond cyn haner yr amser, cafodd ef y newydd trist fod ei anwyl briod wedi marw, a dychwelodd yntau adref ar unwaith, gan fy ngadael yn unig am y gweddill o'r daith. Ond cyfarfuasom drachefn yn Nurston, yn Mro Morganwg, ac nid anghofiaf byth yr olwg gyntaf a gefais arno, a'r effaith a adawodd ei weled arnaf. Cawsom lawer cyfle ar ol hyny i fwynhau cymdeithas ein gilydd. Treuliasom yn nghyd ddydd claddedigaeth ein cyfaill hoff y Parch. Simon Evans, a chydbregethasom y prydnawn hwnw yn Hebron. Yr oedd ei destun yn un cymhwys iawn—"Ond yr ydym yn hyf, ac yn gweled yn dda yn hytrach fod oddicartref o'r corff, a chartrefu gyda'r Arglwydd." Ychydig feddyliais mai hòno oedd y bregeth olaf iddo, ond yr oedd yn derfyniad hapus i oes hir o weinidogaeth lwyddianus. Aethum gydag ef adref. y noson hòno, a threuliasom yr amser yn ddedwydd yn nghyd; a dranoeth yn foreu iawn daeth gyda mi i orsaf y rheilffordd, mor siriol ag arfer; a'i air diweddaf oedd, "Cofiwch fod yn Llundain ddydd Llun pythefnos i'r nesaf yn dal fy mreichiau;" ac wedi taflu ein dwylaw fel yr arwydd olaf o'n dymuniad da, yr oedd y trên ymaith; a dyna yr olwg olaf arno yr ochr yma; ond

"Henffych i'r dydd cawn eto gwrdd,
Yn Salem bur oddeutu'r bwrdd."

"Gofid sydd arnaf am danat ti, fy mrawd; cu iawn fuost genyf fi; rhyfeddol oedd dy gariad tuag ataf fi, y tuhwnt i gariad gwragedd."

Mae gan fy anwyl frawd, o'i arch yma heddyw, genadwri atom ni. Ni chawn glywed acenion swynol ei lais tyner byth ond hyny; ond y mae efe, "er wedi marw, yn llefaru eto."

Mae ganddo genadwri arbenig atom ni fel gweinidogion. Mae bylchau mawrion wedi eu gwneud yn rhengoedd gweinidogaeth ein henwad. Cedrwydd yn mynydd Duw wedi cwympo. "Ardderchawgrwydd Israel yn syrthio ar yr uchelfaoedd." Mae enwad cyfan yma heddyw yn wylo am yr hwn oedd yn eu dilladu âg ysgarlad; ac y mae y dyrfa fawr o wŷr bucheddol o bob dosbarth a gradd sydd yma, yn dangos fod "tywysog a gwr mawr yn Israel" wedi syrthio. Mae yma rai o honom yn teimlo ein bod wedi ein gwthio i'r erchwyn, ac y byddwn ninau yn fuan wedi myned drosti. Bydd cyfrifoldeb achos Duw arnoch chwi, fy anwyl frodyr sydd yn ieuanc. Disgyned arnoch ddeuparth o ysbryd y tadau; a rhodded yr Arglwydd i ni oll galon i ymgysegru yn llwyrach nag erioed i "weithio gwaith yr hwn a'n hanfonodd tra yr ydyw hi yn ddydd, canys y mae y nos yn dyfod, pan na ddichon neb weithio."

Eglwys barchus Ebenezer,—Diolch i chwi am eich tiriondeb mawr at ein hanwyl frawd. Buoch yn bob cysur iddo, ac er colli ei wasanaeth o'ch plith yn aml, cyd-ddygasoch âg ef, gan wybod yn sicr ei fod yn rhywle gyda gwaith ei Feistr. "Gwneled yr Arglwydd drugaredd â chwi, megys y gwnaethoch chwi â'r meirw ac â minau." Mae yr Arglwydd yn sicr o gofio yr eglwysi fu yn ffyddlon ac yn garedig i'w weision teilwng ef.

Mae yma blant ac ŵyrion yn eu galar am un o'r tadau goreu a aeth o'r ddaear erioed. Yr ydych wedi eich taflu, fy mhlant anwyl, i fyd dyeithr i chwi. Gwyddech o'r blaen beth oedd bod heb fam, ond yr ydych heddyw heb dad na mam. Yn eich unigrwydd ymaflwch yn dynach nag erioed yn llaw "Tad yr amddifaid." Yn yr hwn y "caiff yr amddifaid drugaredd." Mae crefydd wedi bod yn nheulu eich tad am chwech o genedlaethau. Peth ofnadwy fyddai i chwi, fy mhlant anwyl, ei throi hi allan. Cyflawned Duw i chwi yr addewid, "Plant dy weision a barhant, a'u hâd a sicrheir ger dy fron di."

Ond nid wylo yw y cwbl yma ychwaith; ac er ein bod mewn galar, nid ydym yn tristâu "megys eraill, y rhai nid oes ganddynt obaith." Nid yw ein hanwyl frawd wedi ei golli o'r teulu; ond yn hytrach wedi ei ddyrchafu yn uwch yn y teulu. Mae ef erbyn hyn yn gwybod beth yw "cartrefu gyda'r Arglwydd." Yn iach, fy mrawd, am ryw dipyn eto. "Fy swydd i yn Seion y sydd;" ond pan ddelwyf i ben a'm gorchwylion—"Caf finau o'r corff fyn'd yn rhydd." "Hyd oni ymgyfarfyddom oll yn undeb ffydd a gwybodaeth Mab Duw, yn wr perffaith, at fesur oedran cyflawnder Crist." AMEN.

Pennod XIV.

"GWNA WAITH EFENGYLWR; CYFLAWNA DY WEINIDOGAETH."

Dr. Rees fel pregethwr—Neillduolrwydd ei olwg allanol—Ei draddodiad—Eglurder ei feddwl, a'i symledd—Ei uniongrededd Dadl etholedigaeth—Pregeth yn Jewin Crescent—Nodwedd dduwinyddol ei bregethau—Sylwadau Huw Tegai arno—Y cyfuniad oedd ynddo—Llythyr y Parch. R. Thomas—Adgofion Dr. Herber Evans—Pregeth nodedig iddo—Ei bryder yn Nghymanfa Cendl—Ei dynerwch a'i gydymdeimlad—Detholion gan y Parch. O. R. Owen—Adgof am dano mewn tair o'r cymanfaoedd De-orllewinol—Pregethau nodedig iddo—Crefydd yn yr achau—Cymanfa Cwmafon—Cymanfa Mon—Cariad brawdol—Cymanfa y Brychgoed—Ymadawiad y gogoniant—Cymanfaoedd Henllan, Pwllheli, a Liverpool—Argyhoeddiad o bechod—Moab—Delw ei brofedigaethau arni—Pregeth y perthynasau—Yr enw da—Casglu at ei bobl—Agoriad yr Olewydd a Chymanfa y Wyddgrug—Dirwyn ei hanes i fyny.—Diweddglo.

YR ydym bellach wedi dilyn Dr. Rees o'i febyd, trwy holl helyntion, dygwyddiadau, a llafur ei fywyd, hyd derfyn ei daith yn y byd—o'i gryd i'w arch—o'i febyd i'w fedd—o'i enedigaeth yn Mhenpontpren, Rhagfyr 13, 1815, hyd ei gladdedigaeth yn y Sketty, Mai 5ed, 1885. Yn yr amgylchiadau yr arweiniwyd ef drwyddynt, yr ydym wedi cael golwg ar ei gymeriad, ac eglurhad ar ei neillduolion, oblegid bywyd dyn sydd yn dangos yn amlwg beth yw ei wir nodwedd. Mae *hanes* dyn yn well dangoseg o hono nag unrhyw draethiad a wneir arno. Y peth nesaf at fywyd dyn ydyw hanes y bywyd hwnw; a pha ffyddlonaf a manylaf fyddo yr hanes cywiraf oll fydd i'r bywyd. Pe gadawem wrthddrych y Cofiant hwn heb ddweyd rhagor am dano, yr ydym yn teimlo yn hyderus fod y ffeithiau a gofnodwyd yn ei gylch mor eglur, fel nas gall unrhyw ddarllenydd meddylgar lai na gweled yn eglur pa fath un ydoedd; a gweled hefyd ei fod yn mhell uwchlaw y lluaws o feibion dynion: mor bell yn wir, fel mai anaml y cyfarfyddir â'i gyffelyb. Ond yr ydym yn teimlo hefyd, er mwyn gwneud cyfiawnder â'i gymeriad, y dylem edrych yn mhellach i'w nodweddion meddyliol, a'i neillduolion fel pregethwr, cyn y bydd portread teg a llawn wedi ei roddi o hono i'r rhai a ddel ar ol. Pregethwr oedd Dr. Rees uwchlaw pobpeth arall. Yr oedd yn hanesydd, yn wleidyddwr, yn ddarlithydd, ond nid y naill na'r llall o'r pethau yna *ydoedd*, ond pregethwr. Neillduwyd ef gan Dduw, a galwyd ef trwy ras i fod yn bregethwr; a hyny ydoedd uwchlaw pob peth arall. Yr oedd y cymhwysderau naturiol a meddyliol oedd ynddo at bregethu, yn ei gyfaddasu at lawer o bethau eraill i'r rhai y cyflwynodd ei sylw, ond cymhwysderau arbenig at bregethu oeddynt.

Yr oedd neillduolrwydd yn ei olwg yn allanol. Unwaith y gwelid ef nis gellid ei anghofio; adnabyddid ef yn mysg mil. Nis gallesid dweyd ei fod yn ddyn lluniaidd a golygus. Yr oedd o gorff mawr, cryf, esgyrniog, llydain ei ysgwyddau; pen mawr, a'i war yn crymu; yr oedd ei aelodau yn braff a phalfog, a'i symudiadau yn hwyrdrwm ac afrosgo. Ni ddysgodd erioed sefyll yn syth gan edrych i fyny, ac oblegid hyny cyfyngodd ar ei ddwyfron, a gwasgodd ar le meginau yr ysgyfaint, er i natur roddi iddynt ddigon o eangder. Gadawodd y frech wen ei hargraff yn lled ddofn arno, fel, rhwng y cwbl, nad ydoedd mewn un modd yr hyn a elwir yn ddyn hardd a lluniaidd, er ei fod, yr ugain mlynedd olaf o'i oes, ar ol casglu o hono swm da o gnawd, yn llawer mwy golygus nag ydoedd cyn hyny. Ond yr oedd, er hyny, arbenigrwydd yn ei olwg, fel yr oedd yn mhob cwmni yn sicr o gael ei weled; ac unwaith yr adnabyddid ef nid elai ei olwg o gof. Yr oedd ei lygaid yn dyner, ond yn fyw ac aflonydd; ei enau oedd wedi ei gwneud at siarad; a digon o le ynddi i'w dafod droi, a digon o led ynddi i'w eiriau dd'od allan yn llawn. Nid yn aml y gwelid gwefusau teneuach gan ddyn o'i faintioli. Am ei lais—wel, ei lais, dyna rywbeth gwerth galw llais arno; cryf, llawn, lleddf, meddal, yn dyfod allan yn gorff mawr perseiniol. Yr oedd yn llais hollol ar ei ben ei hun; ni bu ei fath o'i flaen, ac ni ddaw chwaith ar ei ol. Clywsom lawer yn ceisio ei efelychu, a chlywsom rai yn medru gwneud hyny yn nodedig o lwyddianus; ond ni chlywsom neb yn gwneud hyny, nad oeddym yn teimlo fod digon o wahaniaeth rhwng y gwreiddiol a'r goreu o'i ddynwaredwyr.

Nid ydym yn gwybod am odid ddyn, yr hwn pe codasai mewn cynulleidfa hollol ddyeithr, heb erioed glywed gair am dano o'r blaen, a wnaethai cyn eistedd argraff fwy ffafriol arni. Nid oedd dim o'i gylch i ddeffroi gwrthwynebiad; eithr yn hytrach pob peth i enill ffafr a chymeradwyaeth.

O ran ei draddodiad, arafaidd a phwyllus ydoedd, ond nid mewn un modd yn afrwydd a hwyrfrydig. Llifai ei eiriau allan yn esmwyth a naturiol, er hyny yn ddiatal, mewn llais bâs, dwfn, wylofus, a dywedai y gair cyntaf yn hyglyw i dorf o ddeng mil heb unrhyw ymdrech o'i eiddo. Yr oedd rhyw dynerwch caruaidd yn ei barabliad a apeliai at gydymdeimlad ei wrandawyr, a llwyddai i gyflwyno iddynt ei deimlad caredig tuag atynt, yr hwn hefyd a ddychwelent hwythau mewn ad-daliad. Anaml y bu pregethwr a allai dd'od yn gynt i delerau da â'i gynulleidfa, ac ni ddywedai air i'w tharfu. Teimlai fod ei hewyllys da yn bwysig iddo os mynai lwyddo yn ei neges gyda hi. Pwy bynag a sarhai ei gynulleidfa ni cheid ef yn euog o hyny, ac eto nid oedd dim o arliw y weniaith hòno, a welir weithiau, er cael ffafr yn ngolwg y gwrandawyr, mewn un modd arno. Natur onest a dihoced ydoedd yn gollwng allan ei theimladau dyfnaf, ac y mae pawb a ddelo i gyffyrddiad â'r cyfryw, fel pe heb ewyllys ganddynt, yn myned o dan ei dylanwad. Yn arbenigrwydd ei olwg oddiallan, yn ngoslef a thôn ei lais, yn gystal ag yn nhynerwch caruaidd ei ymadroddion, yr oedd Dr. Rees yn hollol ar ei ben ei hun.

Yr oedd o feddwl eglur ac amgyffrediad clir. Ni ddywedwn ei fod yn wr o athrylith. Mae mor anhawdd rhoddi darnodiad o athrylith, a chynifer o wahanol farnau pa beth ydyw, fel y mae yn anmhosibl dweyd pwy sydd athrylithgar. Ac yn wir y mae cynifer o ddynion diog a diles i gymdeithas, yn cael eu cyfrif felly, yn unig am fod rhyw hynodrwydd ynddynt, a rhyw ffraethder yn eu hymadroddion, fel mai prin y mae yn anrhydedd i ddyn gael ei ystyried yn athrylithgar. Ond os gallu i gymeryd poen ydyw athrylith, yn sicr yr oedd hyny yn gryf ynddo. Ond nid ydym yn hòni ei fod yn athrylithgar yn yr ystyr a roddir yn gyffredinol i'r gair. Nid oedd ynddo y treiddgarwch hwnw i ganfod y pell a'r dwfn, na'r crebwyll hwnw a allasai ddwyn creadigaethau i fodolaeth. Nid mewn damcaniaethau yr ymhyfrydai ei feddwl, eithr yn hytrach rhaid oedd iddo ef gael ffeithiau disigl o dan ei draed cyn y teimlai yn ddiogel. Yn ei ymdriniad â phethau fel yr oeddynt y byddai yn wastad yn fwyaf hapus; a gallai gymeryd y cyfryw yn llawn i'w feddwl. Bu rhedeg ar ol newydd-deb am ychydig yn brofedigaeth iddo. Clywsom ef fwy nag unwaith wrth bregethu yn myned i dir felly. Cof genym un adeg ei fod wedi ei gymeryd i fyny gan y syniad mai ar y ddaear hon y byddai y nefoedd, o leiaf yn rhywle yn nherfynau ein byd ni; a dygai hyny i mewn i bregeth boblogaidd oedd ganddo ar y pryd am y "nefoedd newydd a'r ddaear newydd lle y byddai cyfiawnder yn cartrefu;" a chlywsom ef ar rai achlysuron eraill wedi ei gymeryd i fyny gan ryw ddamcaniaethau oedd yn yr awyr ar y pryd. Ond eithriadau oedd hyny ynddo, ac nid oedd byth yn ymddangos i fantais yn nglŷn â hwy. Nid breuddwydiwr oedd, ac felly nid oedd dychymygion gwylltion yn gweddu iddo. Cymerai wirioneddau datguddiedig yr efengyl i mewn i'w feddwl, ac yr oedd ganddo ddirnadaeth eglur ac eang arnynt. Ni byddai byth yn ymddangos yn y niwl, ac nid oedd a fynai â'r hyn a elwir gan ryw bobl yn gyfrinion, ac unrhyw beth nad oedd yn eglur iddo nis gallasai sylweddu ei wirioneddolrwydd. Ni bu neb erioed yn mhellach o gredu fod mawredd yn gynwysedig mewn ymgladdu yn y tywyllwch. Os gwelai beth o gwbl, gwelai ef yn eglur.

Yr eglurder yma oedd yn ei feddwl oedd yn cyfrif am y symledd a'r cyfaddasder gyda'r hwn y traethai ei syniadau. Ni bu neb erioed yn fwy hapus yn ei ymadroddion. Nid oeddynt yn isel ar y naill law, nac yn chwyddedig ar y llaw arall. "Chwiliodd y pregethwr am eiriau cymeradwy;" ac eto ni bu pregethwr erioed a llai o arwyddion *chwilio* am eiriau arno. Nid brawddegau caboledig oeddynt, yn dwyn olion saernïaeth gelfydd; ni bu neb erioed a llai o'r fath bethau, ac eto wedi iddo ef ddweyd y geiriau teimlai y rhai craffaf nas gallesid byth gael geiriau mwy detholedig; ac ar un pryd yr oeddynt yn hollol ddealladwy i'r rhai mwyaf cyffredin. Ymddangosai ei eiriau, rywfodd, fel rhan hanfodol o'i bethau—nid ei bethau ef fuasent heb ei eiriau ef. Nid gwisg am ei feddyliau oedd ei eiriau, eithr yr oeddynt yn hytrach fel pluf i'r aderyn wedi tyfu gydag ef, nes dyfod yn rhan o hono. Ni chlywid neb yn cwyno nad oeddynt yn ei ddeall ef, hyd yn nod y rhai mwyaf hurt ac anwybodus o'i wrandawyr, ac eto yr oedd ei chwaeth mor bur fel na flinid y glust fwyaf llednais. Yr oedd hon yn un o'r elfenau cryfaf yn ei boblogrwydd. Byddai yn aml yn cerdded tir lled dyner, ac yn myned i ymylon lled brofedigaethus, a chlywsom ef yn pregethu weithiau ar eiriau y buasai arswyd arnom i weled y rhan fwyaf yn cyffwrdd â hwy, ond elai ef heibio heb i wyleidd-dra wladeiddio, nac i ysgafnder grechwenu, gan mor llednais oedd ei chwaeth; a "phur yn ddiau yw pob peth i'r rhai pur."

Elfen arbenig ynddo oedd ei gof, fel y crybwyllwyd eisoes. Ni wyddai ei hunan ei derfynau. Unwaith y deuai unrhyw beth i mewn, allan nid äi efe mwyach. O'r braidd na ddywedem fod ei gof wedi bod yn fagl iddo. Bu o wasanaeth iddo yn ddiau, ond y mae yn bosibl i'r hyn sydd o wasanaeth mwyaf i ddyn, fod weithiau yn brofedigaeth iddo. Yr oedd yn cofio yr hyn a ddarllenai mor dda, ac yn ei gymeryd mor llawn i'w feddwl, fel nas gallai ymatal rhag ei ddefnyddio, ac nid oedd hyny bob amser yn ddiogel. Mae y rhan fwyaf yn gwneud cymaint ag a allont o ddefnydd o'r pethau a ddarllenont; a pha fwyaf a ddarlleno dyn, tebycaf oll ydyw o'u troi i'w fantais, a phwy fedr ei feio; ond pa lwyraf y cofia un, tebycaf oll ydyw o'u rhoddi i eraill fel y cafodd hwy, a phan y gwnelo hyny hawddaf oll eu hadnabod. Yr oedd y pethau a ddarllenodd wedi myned mor ddwfn i'w gof, ac yn rhan mor hanfodol o hono, fel nad oedd yn sicr bob amser pa un ai ei eiddo ei hun, ai eiddo eraill oeddynt; ac nid ydym yn meddwl fod llawer o wahaniaeth ganddo. Toddai y cwbl i'w fold ei hun, a gosodai ei argraff ei hun mor ddwfn arnynt, fel na buasai neb yn dychymygu nad ei eiddo gwreiddiol ei hun oeddynt; ond y rhai, oblegid eu mynych gyrchu yno eu hunain, sydd yn gwbl gyfarwydd â'r llochesau lle y mae y cyfryw guddiedig drysorau.

O ran ei athrawiaeth yr oedd yn hollol uniongred. Oddieithr y gŵyriad at yr hwn y cyfeiriasom yn nglŷn â dysgeidiaeth Dr. Jenkyn ar Waith yr Ysbryd, yr oedd yn Galfiniad iachus, o Ysgol Andrew Fuller a Dr. Edward Williams. Dechreuodd ei weinidogaeth yn Uchel-galfinaidd. Yr ydym eisoes wedi cyfeirio at ei destun cyntaf. Dywed Mr. Roberts, Castellnedd, ei fod ar ryw achlysur neillduol, yn ystod ei weinidogaeth yn Cendl, yn pregethu oddiar y geiriau, "Canys felly y carodd Duw y byd," ac iddo ar ddechreu y bregeth ddweyd mai hwnw oedd y testun cyntaf iddo, ac nad oedd wedi anturio pregethu arno er hyny, ac yna adroddai yr amgylchiadau. Ei fod wedi ei fagu gyda'i famgu, yr hon oedd yn Arminiad, a bod amryw Uchel-galfiniaid yn Nghapel Isaac ar y pryd, y rhai a ofnent ei fod wedi ei wenwyno gan Arminiaeth ei nain, ac oblegid hyny teimlent wrthwynebiad iddo gael pregethu; a phan y darllenodd yn destun, "Canys felly y carodd Duw y byd," meddyliasant ei fod wedi dyfod allan yn ei liw ei hun; ond yn fuan deallasant eu camgymeriad, oblegid un o'r pethau cyntaf a ddywedodd ydoedd, "Wrth y byd yma yr ydym i ddeall yr etholedigion;" achubodd ei ben, a gwelsant ei fod yn iach yn y ffydd er gwaethaf Arminiaeth ei nain. Yn ei bregeth yn Cendl, esboniodd y geiriau yn wahanol, a phregethodd oddiarnynt gyda gafael nodedig. Ond er eangu o hono yn ei olygiadau, yr oedd i ras a phenarglwyddiaeth le arbenig yn ei weinidogaeth hyd y diwedd. Yn y *Ddadl ar Etholedigaeth*, a fu yn y misolion Cymreig er's yn agos i ddeng mlynedd ar hugain yn ol, y mae ef yn cymeryd rhan mewn ysgrif o'i eiddo yn yr *Annibynwr* am 1862, tudal. 87. Edrycha ef ar y cwestiwn yn hanesyddol, ond y mae yn ysgrifenu yn gryf iawn. Dywed mai rhai yn dal y golygiadau a elwir yn Galfinaidd oedd yr holl ddiwygwyr enwog y mae genym hanes am danynt o ddyddiau yr apostolion i lawr. Cymer y Waldensiaid, y Diwygwyr Protestanaidd, y Puritaniaid, yr Anghydffurfwyr, a'r Diwygwyr Methodistaidd; ond y mae yn eithrio John Wesley a'i ganlynwyr, a dywed fod ei lwyddiant ef i'w briodoli i'r "anghysondeb hapus oedd yn ei gredo." Ei fod, er gwrthod etholedigaeth, yn credu yn gryf yn yr angenrheidrwydd am weithrediadau yr Ysbryd Glan er aileni pechadur, ac felly credai mewn etholedigaeth yn ei gwaith, os na chredai ynddi mewn bwriad. Dywed, o'r ochr arall, mai Arminiaid trwy yr oesau sydd wedi bod y gelynion gwaethaf i ryddid crefyddol a chrefydd bur. Cyfeiria at y Jesuitiaid yn yr Eglwys Babaidd, at yr Archesgob Laud a'i blaid, at yr Eglwys

Lutheraidd, ac at hanes Lloegr a Chymru yn yr eilfed ar bymtheg a'r ddeunawfed ganrif. Disgynwyd yn llym arno ar y pryd gan ryw rai oblegid yr hyn a draethai, ond nid ysgogodd hyny ddim arno.

Nid yn aml y cyfeiriai at y pethau hyn yn ei weinidogaeth, ac ni byddai byth yn gwthio ei olygiadau neillduol i sylw, ond os deuent i'w ffordd ni chiliai yn ol, ac ni throai o'r neilldu. Gwelsom ef unwaith wedi ei arwain i brofedigaeth yn nglŷn â hyn, ond yn hollol ddiarwybod iddo ei hun. Cynelid oedfa ddau o'r gloch Sabbath Cymanfa Aldersgate, Llundain, fynychaf y pryd hwnw yn hen Gapel Jewin Crescent, a byddai yno dyrfa fawr. Un flwyddyn yr oeddym ein dau yno, ac wedi i ni bregethu, aeth yntau i'r pulpud, a darllenodd yn destun, "Megys y rhoddaist iddo awdurdod ar bob cnawd, fel am y cwbl a roddaist iddo y rhoddai efe iddynt fywyd tragwyddol." Nid oeddem wedi clywed y bregeth erioed o'r blaen, ac felly ni wyddem beth oedd ynddi, ac nid ydym yn cofio i ni ei chlywed byth wedi hyny; ond teimlem fod y testun yn un digon priodol yn nghapel y Methodistiaid; ond yn anffodus, nid hwy yn unig oedd yn dygwydd bod yno. Yr oedd yno gryn nifer o bregethwyr o wahanol enwadau; ac yn un gongl i'r sêt fawr yr oedd y Parch. D. Charles Davies, M.A., gweinidog Jewin ar y pryd; ac yn y gongl arall yr oedd Dr. William Davies, gweinidog y Wesleyaid; ac ar yr oriel, gwelem y Parch. Richard Roberts. Nid oedd presenoldeb yr un o'r gwŷr hyn wedi taro Dr. Rees, ac nid yw yn debyg iddo feddwl i ba enwad y perthynent. Daeth at y testun ar ol rhagymadrodd byr, a dywedai fod ynddo dri rhoddiad. Rhoddiad pob awdurdod i law y Mab—Rhoddiad personau gan y Tad i'w Fab—a Rhoddiad bywyd tragwyddol gan y Mab i'r personau hyny. Aeth trwy y cyntaf yn ddibrofedigaeth, gan ddangos fel yr oedd pob awdurdod wedi ei roddi i'r Cyfryngwr. Ond wedi dyfod at yr ail fater, gwelem ei fod yn myned i le tyner; ond ai ef yn ei flaen at roddiad personau gan y Tad i'w Fab. Yn gyntaf, meddai, Rhoddiad mewn arfaeth a bwriad ydoedd. Gwelem Mr. Charles Davies yn taflu ei lygad ar Dr. Davies, a gwelem Mr. Richard Roberts yn gwenu yn siriol ar yr oriel; a gwelodd llawer o'r dorf y gweinidog-

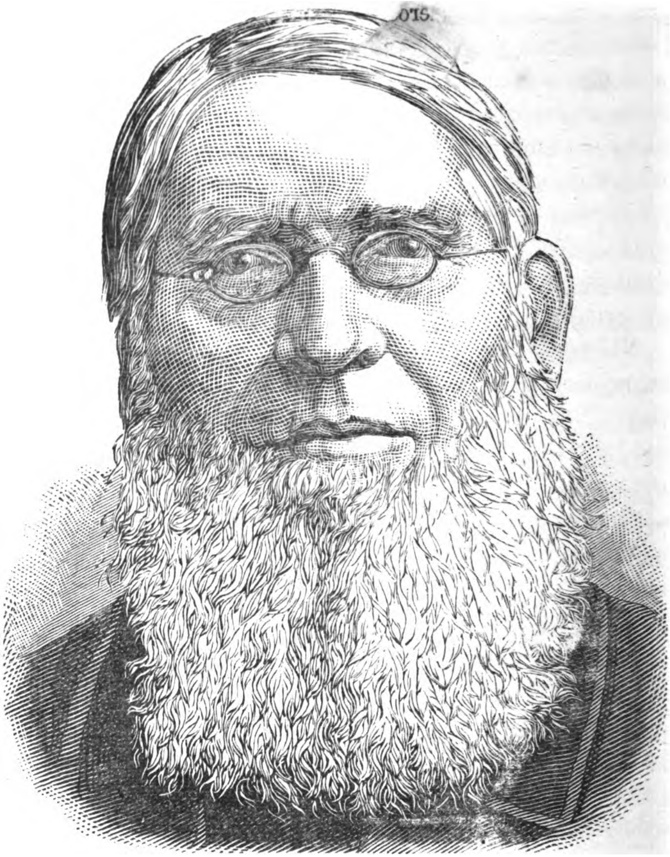

PARCH. T. REES, D.D. ABERTAWY.

ion yn gwenu yn ochelgar ar eu gilydd; a deallodd yntau erbyn hyn, ac yr oedd yn amlwg arno ar unwaith ei fod wedi ei daflu oddiar ei echel, oblegid pa mor awyddus bynag oedd i foddhau y naill, ni fynasai er dim fod yn dramgwydd i'r lleill. Ni ddywedodd ddim, ac ni chymerodd arno fod yno neb yn barnu yn wahanol iddo; ond nid ydym yn amheu na liniarodd rai ymadroddion, ac aeth heibio i'r ail roddiad yn gynt nag yr aethai o dan amgylchiadau gwahanol. Ond nid llawer gwell oedd wedi d'od i'r trydydd, at roddiad bywyd tragwyddol i'r personau gan y Mab, oblegid un o'r pethau cryfaf ganddo arno ydoedd, ei fod yn fywyd na chollir; tragwyddol yn ei barhad. Ond eithriad oedd y bregeth hòno o'i eiddo. Yn gyffredinol, cadwai yn ddigon pell oddiwrth y pynciau sydd yn rhanu enwadau efengylaidd, fel yr oedd ei weinidogaeth yn gymeradwy gan y saint, heb wahaniaeth plaid.

Nid ydym yn sicr mai yn nosbarth y pregethwyr duwinyddol ac athrawiaethol y buasem yn ei restru, ac eto yr oedd y naill a'r llall. Nid yn bynciol yr ymdriniai ag odid i wirionedd; ac nid oedd y tywyllni a'r dyfnder, a'r sychder hwnw o'i gylch sydd yn rhy fynych yn nglŷn â'r hyn a elwir yn bregethu athrawiaethol; ac eto yr oedd mêr duwinyddiaeth yn ei bregethau, ac ymdriniai âg athrawiaethau heb gymeryd arno wneud hyny. Dichon nad annerbyniol nac annyddorol fydd y dyfyniad a ganlyn, allan o ysgrif o eiddo y Parch. Hugh Hughes (*Huw Tegai*), a ymddangosodd yn yr *Arweinydd*—papyr a gyhoeddid ac a olygid ganddo ar y pryd—Awst 14, 1856, am yr hwn yr ydym yn ddyledus i'n cyfaill hoff Mr. Evan Jones, Plas, Chwilog. Yr oedd cymanfa wedi ei chynal yn Mhwllheli ychydig wythnosau cyn hyny, ac y mae Huw Tegai yn cymeryd mantais arni i siarad am wahanol fathau o bregethwyr, a dulliau o bregethu, er mai â'r duwinyddol a'r barddonol yr ymdrinia yn benaf. Fel hyn y dywed :—

"Trown ein golwg at y Bedyddwyr. Dyna y Parch. Robert Jones, Llanllyfni. Y mae yn un o'r cymeriadau dysgleiriaf, ac yn un o'r pregethwyr goreu a esgynodd yr areithfa erioed. Ond hen Buritan ydyw. Rhyw bwnc o dduwinyddiaeth fydd ganddo dan sylw yn fwyaf cyffredin, ac am hyny y mae y bobl yn troi bob un i'w ffordd ei hun, ac yn gadael rhwng Mr. Jones a'i bwnc. Dylem grybwyll hefyd nad sefyll ar y gwirioneddau sydd yn perthyn yn neillduol i'r deall y mae, ond saif yn fynych ar y gwirioneddau ysbrydol. Er enghraifft, yr oedd yn pregethu yn y dref hon ychydig amser yn ol ar "lawenydd y saint yn ngorthrymderau y byd hwn." Ni chafodd ein clustiau y fraint o wrando ar well pregeth yn mhob ystyr o'r gair erioed; ond John Roberts gyda'i feddyliau barddonol, a'i ddull gwresog, gaiff y bobl, er nad yw yn deilwng i ddatod carai esgidiau Robert Jones.

"Yr un modd yn gymhwys y mae pethau yn sefyll gyda'r Trefnyddion Calfinaidd. Pregethwyr barddonol yw y rhai a gyfrifir yn boblogaidd bob un. Efallai mai y mwyaf dwyfyddol o'r dosbarth hwn yw y Parch. J. Jones, Talysarn, ac fe fyddai yntau yn fwy cymeradwy, pe byddai yn llai duwinyddol.

"Y mae yr Annibynwyr yn fwy hynod fyth ar y pen hwn, gan fod amryw o'u pregethwyr mwyaf cymeradwy, nid yn unig yn pregethu yn farddonol, ond yn feirdd trwyddedig, tlysog, a chadeiriog, yr hyn a gyffroes eiddigedd dosbarth o'r dwyfyddion, amser yn ol, a dewisasant ysgrifenydd galluog i wneud ymosodiad ar y pregethwyr barddonol, gan eu galw yn 'bregethwyr dychymygion;' ond ni fuasai waeth i'r hen frawd 'daflu ei gap yn erbyn y gwynt,'—ar ol yr efengyl yn ei gwisg farddonol y mỳn y bobl redeg, os daw pregethwr barddonol i rywle yn agos atynt; amgen fe ddygir y groes ddwyfyddol.

"Y mae Mr Rees, Cendl, yn eithriad i'r rheol gyffredin, debygem; canys Puritan yw yntau hefyd, ac y mae yn wir boblogaidd hefyd. Wrth ddywedyd ei fod yn wir boblogaidd, yr ydym yn meddwl, cymeradwyaeth pob dosbarth o'r bobl. Y mae ambell i bregethwr nad oes ganddo ond ei beirianau llafar i bregethu. Fe gaiff hwnw dorf o ffyliaid, fel efe ei hun, i wrandaw arno, ac i synu at ei alluoedd peirianol; ond caiff Mr. Rees gymeradwyaeth y bobl yn gyffredinol, ac eto pregethu yn ddwyfyddol y mae yntau. Gwir fod ganddo lais hynod o beraidd ac o dreiddiol; ond undonol ydyw. Nid oes dim areithyddiaeth yn ei law nac yn ei lygad, i dynu sylw neb. Y mae ganddo grebwyll gref, y mae yn wir, ond ychydig a wna o ddefnydd o honi. Y mae ganddo lawer o egluriadau, ond ysgrythyrol ydynt oll. Y mae yn rhaid i ni gasglu wedi y cwbl mai yn null Mr. Rees y mae grym ei boblogrwydd. Pa fodd bynag, efe yw yr unig Buritan poblogaidd a adwaenom ni."

Nid ydym yn gwystlo ein hunain i gywirdeb yr oll a geir yn y dyfyniad uchod hyd yn nod am Dr. Rees. Nid ymddangosai yr elfen dduwinyddol i ni mor eglur ynddo, fel ag i godi hyny i fyny fel ei neillduolrwydd, er yn sicr yr oedd Puritaniaeth ei bregethau yn amlwg i bawb.

Yr oedd ei ragoriaeth fel pregethwr yn codi o'r cyfuniad oedd ynddo o luaws o wahanol elfenau, ac nis gellir dweyd fod yr un yn ddiffygiol sydd yn angenrheidiol i wneud pregethwr llwyddianus. Mae yn wir fod rhai ynddo yn gryfach nag eraill, ond nid oedd yr un yn wan iawn; ac y mae yn amheus a oedd yr un mor gref fel ag i'w godi uwchlaw canolraddol, yn annibynol ar y lleill. Nid pregethwr esboniadol ydoedd, ac eto yr oedd yn esboniwr. Fel rheol, yr oedd yn hapus iawn yn ei esboniadaeth. Byddai yn eglur a syml, ac yn arwain yn naturiol at y testun; ac yn aml byddai rhyw wedd o newydd-deb arno. Os oedd rhyw ran o'i bregeth yn dangos mwy o fedr na'r rhanau eraill, yr agoriad i'w destun fyddai hòno. Ond ni ddywedem mai pregethwr esboniadol ydoedd, a phan y cymerai ei bregeth ar ei hyd wedd esboniadol nid ymddangosai i'r fantais oreu. Yr un modd nid pregethwr athrawiaethol ydoedd, er ei fod bob amser yn llefaru y pethau a weddai i athrawiaeth iachus. Nid unrhyw un peth oedd yn cyfrif am ei nerth fel pregethwr, ond cydgyfarfyddiad llawer o wahanol ragoriaethau mewn cyfartaledd hapus. Yn ei draddodiad yr oedd nerth ei ymadroddion, dwysder ei deimlad, a thynerwch wylofus ei lais yn amlwg iawn. Nis gallasai y mwyaf difeddwl lai na theimlo oddiwrthynt. Cyfeirir atynt gan bawb, ac yn mhob adgof am dano, daw hyny i fyny o flaen pob peth.

Cymerer yr hyn a ganlyn o eiddo ei gymydog, y Parch. R. Thomas, Glandwr, at yr hyn a ddywedwyd ganddo o'r blaen:—

"Nid oedd fy adnabyddiaeth o hono, cyn d'od i lawr yma, ond bechan. Clywswn ef yn pregethu yn Nhywyn pan oeddwn yn fachgenyn, a phan yr oedd yntau ar y pryd yn Cendl. 'Rwy'n meddwl mai Enoch yn rhodio gyda Duw oedd ei destun; ond yr wyf yn cofio yn dda iddo dynu mwy o sylw a pheri mwy o son am dano nag odid neb a fyddai yn talu ymweliad â'r lle y pryd hwnw. Clywswn ef yn pregethu amryw weithiau wedi i mi ddechreu fy mywyd gweinidogaethol, a chyn i mi adael y Gogledd, yn Bethesda, Bettwsycoed, &c. Mae argraff ar fy meddwl nad oedd yn d'od i fyny rywfodd â'r son am dano; a phrin y gallaswn weled ei fod yn sefyll yn ogyfuwch ei ysgwyddau fel pregethwr â rhai o'n tywysogion pregethwrol yn y Gogledd. O dan yr argraff yna y daethum i lawr yma, a bum am beth amser wedi d'od i lawr yn ceisio meddwl a chwilio pa le yr oedd dirgelwch ei fawredd a i boblogrwydd anarferol. Ond yn Llansamlet, mewn Cwrdd Chwarterol, fe bregethodd —nid wyf yn cofio ei destun yn awr—nes peri i mi deimlo ei fod yn gwir deilyngu y safle a enillasai iddo'i hun fel *pregethwr*. Nid oeddwn yn sicr wed'yn y gallaswn i *ddweyd* beth oedd yn fawr ynddo; ond gallaswn ddweyd imi *deimlo* ei fod yn wirioneddol fawr yn yr ystyr hòno. Yr ydys yn gallu rhoddi *cyfrif* am boblogrwydd llawer. Nid wyf yn meddwl y byddai yn anhawdd rhoddi cyfrif am boblogrwydd y diweddar Hiraethog; Ambrose, Porthmadog; Stephen, Tanymariau; ac Ap Vychan. Yr oedd ynddynt yr hyn a elwir yn athrylith, awen, a doniau, &c., fuasai yn help i'w hesbonio; ond am Dr. Rees, Abertawe, nid yn y pethau yna yr oedd ei fawredd pregethwrol. Ychydig, os dim, barddoniaeth geid yn ei bregethau. Nid oeddynt yn aml yn dwyn nemawr, os dim, o ôl gofal, manylwch, a phoen, yn eu saernïaeth. Yr oedd ganddo *lais* oedd yn ateb y dyn—yn ateb yr efengyl—ac yn taro'r glust Gymroaidd yn un o'r rhai goreu yn sicr. Sylwais hefyd, y byddai ei ragymadrodd i'r testun yn aml yn cynwys nodiadau esboniadol rhagorol, a llawer o *freshness* ynddynt. Syml a diaddurn, fel rheol, fyddai ei raniadau o'r testun—*commonplace* fuasent yn nwylaw llawer un; ond byddai ganddo ef rywbeth i'w ddweyd arnynt, na cheid hwynt gan neb ond gan y Dr.; ac ambell i *hanesyn* na feiddid amheu ei wirionedd, canys gofalai nodi y lle, y dyddiad, &c., pob peth oedd yn eisieu i brofi gwirionedd yr hyn a ddefnyddiai i egluro y gwirionedd mewn llaw. Yr oedd ei bregethau, fel rheol, hefyd yn orlawn o'r efengyl yn ei *hysbryd* yn llawn mor helaeth ag yn ei hathrawiaethau. Teimlwn yn wastad wrth ei wrando hefyd, ei fod yn *right* ar bob peth a ddywedai, rywsut. Anaml y dywedai ddim i ddeffro amheuon, ac i arwain neb i ofyn, "Ai gwir?" "Tybed?" B'le yr oedd cuddiad ei fawredd fel pregethwr—ac edrych arno ar wahan oddiwrth y dylanwad Dwyfol sy'n perthyn i'r gwaith—nid wyf yn gwybod fel ag i allu dweyd mewn byr eiriau. Yr oedd ynddo'n ddiau gyfuniad o amryw bethau; ond tybiaf mai un o'r pethau cryfaf ydoedd ei *gywirdeb* a'i *gadernid*, yn codi oddiar gof dihafal, ac uniondeb barn: ac efallai y dylid ychwanegu, yn ei *dynerwch* a'i *ddwysder*, yn codi oddiar gydymdeimlad dwfn â'r "gwirionedd fel y mae yn yr Iesu." Yr oedd y *pregethwr* i mi yn fwy na'r pregethau; ac y mae'n chwith iawn genyf feddwl na chaf ei glywed byth mwy ar y ddaear. Fel y rhan fwyaf o bregethwyr, clywais ef yn uwch ac yn is; ond ni wrandewais arno erioed heb deimlo awydd diolch am yr efengyl."

Drwg genym fod cyn lleied o'i bregethau wedi eu gadael ganddo ar ol. Ychydig a ysgrifenai. Dim ond brasluniau moelion. Nid ydynt mewn un modd yn cyflëu syniad cywir am dano, ac eto rhaid i ni cyn y diwedd roddi rhai o honynt, yn anmherffaith fel y maent. Ond cyn y deuwn at hyny y mae yn rhaid i ni roddi i mewn adgofion o hono, ac o rai o'i bregethau nodedig, â pha rai y mae amryw o'n cyfeillion wedi ein hanrhegu, y rhai a fyddant yn help i osod ei neillduolion ar gof a chadw i'r oesau a ddel ar ôl; a dichon y bydd genym ein hunain ryw bethau i'w hychwanegu yn yr un cyfeiriad. Rhoddwn yn gyntaf yr adgofion dyddorol a ganlyn o eiddo ein hoffus gyfaill, y Parch. E. Herber Evans, D.D., ac er ei fod yn cyfeirio at rai pethau a grybwyllwyd eisoes, eto rhoddwn ei eiddo i fewn yn llawn.

"Y tro cyntaf i mi weled gwrthddrych y Cofiant hwn ydoedd, pan yn blentyn yn llaw fy mam, yn nghymanfa Trewen, yn y flwyddyn 1843. Pregethodd yn y gymanfa hòno oddiwrth Luc xiii. 25—30. Yn fuan ar ol hyny clywais ei fod yn cyfieithu Esboniad Barnes i'r Gymraeg—esboniad a werthfawrogid yn fawr yn ein Hysgolion Sabbathol, am fod ynddo rywbeth ar bob adnod, a'r oll yn ddigon eglur i bawb ei ddeall. Bu fyw am 42 o flynyddoedd wedi i mi ei weled yn bregethwr cymanfa, a rhoddwr esboniad i'w gydgenedl—a llanwodd bob blwyddyn o honynt â gwasanaeth mawr, defnyddioldeb didor i'w genedl, i'w enwad, ac i deyrnas ei Arglwydd Crist. Defnyddioldeb ydoedd ei nod, ac ni fu neb yn ei oes yn fwy llwyddianus i'w gyrhaedd. Ni pheidiodd fyned i bregethu na darlithio unwaith, am ei fod yn ofni na allai ddysgleirio, a gwneud cystal a'r tro o'r blaen. Yr oedd bob amser yn barod i fyned allan i wasanaethu yn mhob cylch, a gwneud ei oreu. Yr wyf yn cofio fy mod yn siarad â gweinidog ieuanc arall, ar ddechreu ein bywyd cyhoeddus; a'r cwestiwn ydoedd, pa un ydoedd yr *ideal* uchaf i ni i'w ddilyn, esiampl Mr. Rees, Cendl, oedd yn barod i fyned i bob lle i bregethu, er yn aml heb bregeth wych, neu ynte esiampl Mr. T. Jones, nad äi byth i unlle os na byddai yn hollol barod, ac yn sicr o gyrhaedd nod cyfuwch a phan yno o'r blaen. Penderfynasom ein dau, mai Mr. Rees, Cendl, oedd yn iawn, ac yn gwneuthur mwyaf o ddaioni, ac felly mai efe oedd y diogelaf i'w efelychu; ac yr wyf yn credu heddyw ein bod wedi barnu yn gywir; ac y mae yn anmhosibl gwybod effaith a gwerth y dylanwad anfwriadol a gariodd ei fywyd ef ar ei frodyr yn y weinidogaeth. Nid oes genyf ond cof plentyn am dano yn pregethu, ei fod yn floeddiwr iawn, ac yn gwneud i'r bobl grïo, nes i mi ei glywed yn yr hen Dabernacl yn Le'rpwl ar yr ail Sabbath yn Gorphenaf, 1855, yn y gymanfa yno. Yr oedd yn Sul poeth iawn, ond yr oedd ef yn anterth ei nerth, yn llawn deugain mlwydd oed. Ei destun ydoedd 2 Pedr i. 11. Y mae ambell bregeth yn dysgu y testun i laweroedd, a dysgodd hon hyn i mi: "Canys felly yn helaeth y trefnir i chwi fynediad i mewn i dragwyddol deyrnas ein Harglwydd a'n Hachubwr Iesu Grist." Er fod y lle yn llawn a'r awyr yn drwm, yr oedd yn siarad mor hyglyw, ac yn parablu mor swynol nes yr oedd pawb wrth eu bodd. Pawb yn sicr nad oedd eisieu cydymdeimlo dim â'r pregethwr, ei fod yn feistr ar ei waith, ac felly y gallem ildio ein hunain i fyny i gymeryd ein dyddanu, ein dysgu, ein cyffroi, a'n swyno, gan ei bregeth—ei ddawn a'r ysbryd oedd yn yr oedfa. Poenus iawn i gynulleidfa ydyw pregethwr mewn trafferth ei hun—trafferth gyda'i bwnc, gyda'i lais, gyda'i ysbryd; y mae cynulleidfa yn gyflym i ddeall fod y pregethwr mewn rhyw anhawsder, ac heb fod yn feistr y gynulleidfa; ac unwaith y dechreua pregethwr enyn tosturi ato ei hun, y mae ar ben arno i gyrhaedd unrhyw nod uwch. Dywedodd yr anfarwol David Rees, Llanelli, unwaith wrth bregethwr ieuanc galluog a bregethai yn ei bulpud yn ei glyw, ac oblegid hyny yr oedd yn bur ofnus, 'Beth oedd yr aflonyddwch yna a ddangosech yn y pulpud, yr oeddych yn symud—symud yn barhaus fel dyn yn sathru ar neidr ac yn ofni iddi ddianc. Rhaid i chwi feistroli eich hun, a bod yn hunanfeddianol cyn byth y gellwch feistroli cynulleidfa. Pan yn pregethu mewn cymanfa, os gallaf feistroli fy hun ar y cychwyn, a sefyll yn yr un fan fel meistr ar fy ngwaith, yr wyf yn sicr o feistroli y gynulleidfa.' Yr oedd Rees, Cendl, pan glywais ef yn Le'rpwl, wedi bod yn derbyn addysg Rees, Llanelli, ac yn gallu anerch cynulleidfa mewn perffaith hunanfeddiant. Ac yr oedd hyny ar unwaith yr help mwyaf i'r gynulleidfa i feddianu ei hun, a bod yn agored i dderbyn argraffiadau. Mater y bregeth ydoedd, '*Beth sydd yn gynwysedig mewn cael mynediad ehelaeth i mewn i dragwyddol deyrnas ein Harglwydd Iesu Grist?*' ac fel un a'i ddullwedd wedi ei ffurfio yn ol arddull yr hen Buritaniaid, yr ydym yn cofio iddo ddechreu trwy ddweyd yn nacaol—

'Nid marw yn ddiogel ydyw: nid cael myned i'r nefoedd yn niwedd oes ydyw. Beth ydyw ynte?

'1af—Dyna ydyw: Fod dyn yn gallu gwynebu angeu a sicrwydd Ysgrythyrol ganddo o'i sefyllfa gadwedig gerbron Duw.

'Yn 2il—Dyna ydyw: Fod dyn wedi ei godi i'r fath raddau o fwynhad a dyddanwch ysbrydol, nes y mae chwantau bydol yn marweiddio, a'i ofnau am y dyfodol yn diflanu.'

"Yr wyf yn cofio fod ei afael yn y gynulleidfa yn cryfhau gyda'r pen hwn. Yr oedd yn doddedig iawn wrth son am yr ofnau yn cilio, a'r dyn da yn teimlo mai draw yr oedd ei enedigol wlad, ei wir gartref. Y rhaniad nesaf ydoedd—

'II. *Pa fodd y mae i ni gael y mwynhad hwn?* 1. Y mae'n rhaid i ni feddu carictor crefyddol difwlch. Nid y crefyddwyr sydd i fewn ac allan o'r eglwys bob yn ail flwyddyn a gânt fynediad EHELAETH i mewn i'r bywyd. Na, rhaid bod yn *ffyddlawn*—a *ffyddlawn* hyd y diwedd.'

"Nid ydyw y pwyslais a allwn ni roddi dan y gair *ffyddlawn* yn ddim at yr hyn a roddai ei lais cwynfanus, rhybuddiol ef. Gosododd argraff arnaf fod bod yn ffyddlawn hyd y diwedd yn rhywbeth anghyffredin iawn.

'Yn 2il (meddai)—Rhaid treulio bywyd o lafur a diwydrwydd mawr gyda chrefydd, er sicrhau mynediad ehelaeth i mewn i'r bywyd. Nid crefydd ar wely angeu a sicrha hyn (meddai), nid dyfod at grefydd yn niwedd oes, wedi rhoddi y goreu i ddiafol, a enilla fynediad ehelaeth i mewn. Y mae dianc i mewn yn bosibl, megys trwy dân, nes y bydd pawb yn y nefoedd yn rhyfeddu eich gweled yno. Ond rhyw ddianc i mewn dan gysgod Gras Duw a wna pob un felly. Fedr y cyfryw ddim dysgwyl—ddim gobeithio am fynediad *ehelaeth* i mewn.

'Yn 3ydd (meddai)—Y mae'n ofynol i ni dreulio bywyd o gymdeithas ddirgel barhaus gyda Duw. Nid lle i ddyfod yn ffrindiau â Duw am y tro cyntaf ydyw glyn cysgod angeu. Y rhai sydd wedi ei adnabod o'r blaen sydd yn sicr o'i gyfarfod fel cyfaill yno.

'III. *Y pwys mawr i ni gael mynediad ehelaeth i mewn.*'

"Yr oeddwn yn rhyfeddu peth at y sylw hwn, oblegid credwn os ca'i un fyned i'r nefoedd nad oedd llawer o bwys pa fodd yr elai i mewn. Ond yr ydwyf yn cofio yn awr iddo fy llwyr argyhoeddi ei bod yn bwysig iawn i ddyn gael mynediad *ehelaeth* i mewn. Dywedodd—

'1. Y mae'n bwysig i'r dyn ei hun.

'2. Y mae'n bwysig iawn er mwyn eraill.

'3. Y mae'n bwysig er mwyn gogoniant y Duw mawr.

'Yna, darluniodd y ddwy long yn dyfod i mewn i'r harbwr—un yn dyfod i mewn wedi colli ei hwylbren, a'i chwmpawd wedi dyrysu, a'i llyw wedi ei ddwyn ymaith gan yr ystorm, a'r holl ddwylaw yn ddigalon, a phob un ar y làn yn tynghedu ei hun a'i blentyn rhag myned yn forwr! Ond, 'Mynediad ehelaeth i mewn,'—y llong dan ei llawn hwyliau, y môr yn gwenu, yr haul yn llewyrchu, nefoedd a daear yn croesawu. Pob peth yn dda, pob peth mewn *hwyl*, mordaith lwyddianus, diwedd da, mynediad ehelaeth i mewn! A phob edrychydd yn dymuno yr un peth, 'diwedd yr uniawn'—nefoedd, cartref Duw yn niwedd y daith.

'Wel, anwyl gyfeillion,' meddai wrth derfynu, 'rhaid i bob un o honom fyned oddiyma yn fuan—yn fuan iawn; i ba le yr ydym yn myned? a pha fodd yr ydym yn myned i orphen yma, ac yn myned i fewn draw? Duw a ganiatao i ni fyw, fel y caffom oll fynediad *ehelaeth* i fewn i deyrnas ein Harglwydd a'n Hachubwr Iesu Grist.'

"Yr oeddym oll wedi ein swyno cyn diwedd yr oedfa hon, ac yr oedd y byd arall dedwydd, tragwyddol, gwlad y bywyd wedi ei ddwyn i'n golwg gyda'r fath nerth fel nas gallwn ei anghofio byth mwyach. Wedi i mi ddechreu pregethu tarawyd fi gan un neillduolrwydd arall perthynol i Dr. Rees; yr oedd yn gredwr mawr yn ei ddyledswydd i wneuthur y lle y preswyliai ef yn ganolbwynt dylanwadau daionus. Pan yn byw yn Cendl, yr wyf yn cofio yn dda mai yno yr oedd y canolbwynt pwysicaf yn Nghymru. Yr addysg ddyddiol a geid yno oedd yr un iawn, y ffurf eglwysig a geid yno oedd y *model;* a chan fod Cendl wedi cychwyn achos Seisonig, yr oedd yr un rhwymedigaeth yn gorphwys ar yr holl fyd Cymreig. Cendl oedd y byd y pryd hwnw! Yr ydwyf yn cofio bod yn nghymanfa Cendl pan yn fyfyriwr; ac fel siopwr yr oeddwn wedi dysgu gwylio pobl, a'u deall, a deallais Mr. Rees, Cendl, yn y gymanfa hòno. Yr oedd yn dra siomedig fod diwygiad nerthol trwy yr holl wlad, ond heb fod yn Cendl. Yr oedd ef wedi dysgu ei hun i gredu, os oedd Tywysog y Cyfranwyr i'w gael, fel Samuel Morley, y dylasai ddyfod i Cendl, ac yr oedd yn methu deall pa fodd yr oedd yr Ysbryd Glan yn myned i bob lle yn Mynwy a Morganwg, ac heb ddyfod i Cendl. Ond daeth y gymanfa yno, ac yr oeddym ynddi, ond yr oedd fel dyffryn Ezeciel, yn sych iawn a difywyd anghyffredin. Yr oedd yr hen frawd yn credu mai y ffordd i gael y diwygiad oedd rhoddi y gweinidogion oeddynt eisoes wedi ei gael yn eu heglwysi i bregethu yn y gymanfa. Ac felly y gwnaeth, rhoddodd un ar ol y llall oedd yn llawn tân ei hun i geisio tanio y gynulleidfa. Ond nid oedd dim myn'd. Y pregethwr mewn hwyl, a'r gynulleidfa yn ddifater. Dyna barodd i Mr. Stephens o'r Brychgoed ddweyd 'eu bod yn godro y fuwch cyn iddi dd'od a llo.' Ond goleuodd yn yr oedfa ddeg yr ail ddydd, a chyn y diwedd disgynodd rhywbeth fel rhwygiad cwmwl, nes y daeth y gwlaw mawr i lawr, a llonwyd ei enaid yntau nad oedd Duw wedi anghofio Cendl. Ac ar ol iddo symud i Abertawy, yno bellach yr oedd canolbwynt y greadigaeth. Yr oedd yn rhaid cael yr Undeb Cynulleidfaol i Abertawy, a gwŷr mawr yr enwad o Loegr a'r byd i Abertawy, ac yr oedd yn rhaid cael y mwyaf hyawdl o bregethwyr y dydd, y Parch. Thomas Jones, yn weinidog i Abertawy. Yr oedd yn rhaid iddo aberthu llawer, mae yn wir, er cyrhaedd hyn, aberthu trwy adael i'w deuluoedd mwyaf cyfrifol fyned ymaith er ffurfio eglwys i Mr. Thomas Jones; aberthu trwy foddloni ar lawer llai na haner y cyflog a roddid gan yr eglwys a ffurfiodd i'w gweinidog hwy; ond beth er hyny, yr oedd Abertawy, ac Annibyniaeth Abertawy, yn dyfod yn fwy pwysig yn barhaus! Yr oedd yr ysbryd hwn yn Dr. Rees yn ei wneuthur yn ddyn gwir werthfawr i'r lle y llafuriai ynddo. Y mae ambell ddyn rhagorol yn werthfawr iawn i'w wlad, ond heb fod o gymaint gwerth i'w gymydogaeth ei hun. Ond yr oedd y Dr. yn fwy yno nag mewn unlle arall; ac onid yw hyn yn llawer gwell, ac yn fwy bendithfawr na chael dyn o hyd fel anifail barus a'i lygaid dros y berth yn edrych yn barhaus am faes amgenach i'w bori, ac felly heb wneud nemawr les yn y lle y triga. Gadawodd y Dr. Rees ei ol yn amlwg yn mhob lle y bu yn byw ynddo, ac yr oedd ei symudiad yn wastad yn golled i sefydliadau daionus, a phreswylwyr y lle yn gyffredinol. Fel cymydog yr oedd yn wastad yn garedig, ac yn barod i gynorthwyo ei frodyr hyd eithaf ei allu. Yr oedd croesaw bob amser yn ei dŷ, ond gorfodid ef gan brinder amser i *wneud* ambell frawd weithiau. Gofynai iddo fyned allan gydag ef am dro, a chymerai ef heibio rhyw heol, lle yr oedd un o'r aelodau yn glaf, a gofynai iddo aros eiliad, tra y 'galwai fan hyn,' ac felly lawer gwaith cyn diwedd y tro. Yn y dull hwn yr oedd yn cyflawni ei fugeiliaeth, yn cael awyr iach, ymarfer corfforol, a chymdeithas ei ymwelydd, yn lle gwastraffu yr amser mewn siarad yn y ty. Byddai yn hawdd i mi gyfeirio at lawer tro y clywsom ef yn pregethu yn fendigedig, ond buaswn yn lled debyg o ail adrodd yr hyn a geir eisoes yn y Cofiant. Un o'r oedfaon hyfrytaf y buom ynddi erioed ydoedd pan y pregethai yn Le'rpwl, yn nghyfarfod Jubili yr hen Dabernacl, yn 1856, ar "y gogoniant yn ymadael." Nid wyf yn cofio nemawr sylw o'r bregeth, ond y mae yr argraff o'r hwyl nefolaidd a gafodd, a phereidd-dra swynol ei lais dolefus wrth ddarlunio y gogoniant yn cilio yn araf o'r deml, yn aros byth yn fy nghof. Bum gydag ef mewn lluaws o gyfarfodydd, ac yr oedd yn hyfrydwch yn wastad i glywed mai Dr. Rees oedd i fod gyda mi. Ond y mae un cyfarfod y bu ynddo yn taflu y lleill oll i'r cysgod. Yr oedd yn ein gwyl flynyddol yn Nghaernarfon, yr unig waith i mi fod yn y ty yn wael tra yr oedd ein cyfarfod blynyddol yn cael ei gynal. Yr oeddwn yn dyoddef oddiwrth *inflammation* yn fy llygad, ac mewn poenau arswydus, ac yn gorfod aros mewn ystafell dywyll. Ni anghofiaf byth ei garedigrwydd y pryd hwnw yn y ty ac yn y capel. Yr oedd ef ei hun newydd wella oddiwrth yr un anhwylder yn ei lygad, a rhyfedd fel y'm calonogai wrth brofi gymaint yn waeth yr oedd ef wedi bod. Cadwodd y bobl yn y capel yn yr hwyl oreu, er heb eu gweinidog, a chadwodd y gweinidog anniddig mor ddifyr ag oedd yn bosibl, er heb allu myned i'r cyfarfod. Dangosodd ei hun yn fab dyddanwch heb ei fath y tro hwnw; ac yr oedd yr eglwys, y teulu, a minau yn ei fendithio. Bu yn pregethu unwaith ar ol hyny gerllaw yma, a phryd hyny y dywedodd yn ei bregeth, 'Yr oedd un o'r brodyr yma yn dwyn ar gof i mi fy mod yn gwynu yn gyflym. Na hidiwch mo hyny, frawd anwyl; y mae yna flodeuyn bychan gwyn yn dangos ei hun tua'r gwanwyn yma, weithiau yn dyfod i fyny trwy yr eira, y *snowdrop*, y mae yn dda gan bawb ei weled yn wastad. Pa'm? Am ei fod yn cyhoeddi fod y gauaf ar ddarfod, a'r haf gerllaw. Mae yn wir fy mod inau, fel y dywedodd y brawd, yn gwynu, ond beth yw hyny ond fy mod ar ddarfod â gauaf oer y ddaear hon, ac fod haf tragwyddol gwlad y bywyd gerllaw'—ac yno yr aeth cyn i mi ei weled mwy."

Yn ei bregethau nid eu cynllun a'u cyfansoddiad a fyddai yn fwyaf nodedig, ond rhyw ddywediadau tyner, gafaelgar, tarawiadol, a fyddai ganddo, y rhai oblegid ei ddull effeithiol ef o'u gosod allan, yn ychwanegol at eu priodoldeb a'u prydferthwch, a welid ac a deimlid gan bawb. Anaml y pregethai na ddywedai rywbeth a darawai y galon ar y pryd, ac a gofid yn ol llaw. Cymerer yr ychydig enghreifftiau a ganlyn, y rhai yn garedig a anfonwyd i ni gan y Parch. O. R. Owen, Glandwr, yr hwn, mewn llawer iawn o bethau, sydd yn dwyn tebygolrwydd mawr iddo; a'r hwn y mae ei ddynwarediad o hono yn ddihafal:—

DYFYNIADAU O'I BREGETHAU.

Heb. xi. 4: "*A thrwyddi hi y mae efe, wedi marw, yn llefaru eto.*"—Am Abel y dywedir y geiriau hyn. Y mae dynion da yn llefaru wedi iddyn 'nhw farw. Mae yna gyfrolau o bregethau yn yr hen fynwentydd yma, tae ni ddim ond dala sylw arnynt. Y cyfiawn fydd byth mewn coffadwriaeth. Yr oedd gan Cain fab o'r enw Enoch, ac fe adeiladodd Cain ddinas, ac fe'i galwodd yn ol enw ei fab, Enoch, ond ychydig iawn sy'n gwybod am yr Enoch hwnw, ond y mae pob plentyn yn yr Ysgol Sul yn gwybod am Enoch a rodiodd gyda Duw.

1 Cor. iv. 9: "*Canys tybied yr wyf ddarfod i Dduw ein dangos ni, yr apostolion diweddaf, fel rhai wedi eu bwrw i angeu; oblegid nyni a wnaethpwyd yn ddrych i'r byd, ac i'r angylion, ac i ddynion.*" Mae yr apostol yn defnyddio cymhariaeth yn ein testun oddiwrth y campau Rhufeinig. Yr oedd ganddynt *amphitheatre* fawr; dyna oedd hòno, orielau wedi eu codi y naill uwchlaw y llall, ar ffurf *round*, ar y rhai yr eisteddai yr edrychwyr yn edrych i lawr ar y dynion fyddent yn chwareu eu campau yn y gwaelod, pa rai fyddent yn aml yn ymladd âg anifeiliaid gwylltion ac ysglyfaethus, ac yr oedd pawb a ymladdent â'r cyfryw megys rhai wedi eu bwrw i angeu. Felly yr ydym ninau, meddai yr apostol, "canys tybied yr wyf," &c. Mae yr angylion a'r seintiau sydd wedi myn'd adref yn edrych i lawr oddiar yr orielau arnoch chwi a

finau yn chwareu'n *part* ar y ddaear. 'Dym ni ddim yn gallu eu gweled hwy, ond y maent hwy yn ein gweled ni. Mae ganddynt *wire-blinds* ar y ffenestri yn y trefydd, 'dyw y rhai sydd oddiallan ddim yn gallu gwel'd y rhai sydd oddifewn, ond y mae y rhai sydd oddifewn yn gallu gwel'd y rhai sydd oddiallan. Mae ein cyfeillion a'n perthynasau duwiol ymadawedig y tuhwnt i'r *wire-blinds*, 'dym ni ddim yn eu gwel'd hwy, ond y maent hwy yn ein gwel'd ni, ac yn teimlo y dyddordeb mwyaf ynom yn *actio'n part* ar chwareufwrdd amser.

1 Pedr iii. 19: "*Trwy yr hwn yr aeth efe hefyd ac a bregethodd i'r ysbrydion yn ngharchar.*" Pe bawn i yn gwel'd abwydyn neu falwoden yn ymdreiglo yn y baw, mi awn heibio heb golli yr un deigryn; ond pe gwelwn aderyn bach a'i adenydd wedi'u *cropio* yn ymdreiglo yn y gwter, dyna olygfa dynai ddagrau o'm llygaid. Enaid anfarwol—aderyn fwriadwyd i 'hedeg yn awyrgylch Duw yn ymdreiglo yn nghwterydd pechod, dyna olygfa sydd yn ddigon i dynu dagrau o lygaid angylion.

Ioan iv. 36: "*A'r hwn sydd yn medi, sydd yn derbyn cyflog, ac yn casglu ffrwyth i fywyd tragwyddol: fel y byddo i'r hwn sydd yn hau, ac i'r hwn sydd yn medi, lawenychu yn nghyd.*" Y mae gan ffermwyr mawr yn Lloegr wledd ar derfyn y cynhauaf, y maent yn galw *Harvest Home* arni, a gwahoddir pawb fu yn cynorthwyo gyda'r cynhauaf i'r wledd hòno. Fe rydd Duw *Harvest Home* hefyd ar derfyn ei gynhauaf yntau, ac fe gaiff gweithwyr pob oes a gwlad gydgwrdd o amgylch y bwrdd i lawenychu yn nghyd; ac O, hyn fydd yn hyfryd, cwrdd heb byth ymadael mwy.

2 Cor. iv. 16: "*O herwydd paham nid ydym yn pallu; eithr er llygru ein dyn oddiallan, er hyny y dyn oddimewn a adnewyddir o ddydd i ddydd.*" Yr Apostol Paul lefarodd y geiriau hyn. Dyn nodedig iawn oedd yr Apostol, fe lafuriodd yn helaethach na phawb o'i gydapostolion. Chafodd e' ddim oes hir i lafurio, fe fernir yn gyffredin ei fod tua phedair blwydd ar ddeg ar hugain pan y cwrddodd â'i Arglwydd ar y ffordd i Damascus, ac y syrthiodd ger ei fron gan ddweyd, "Arglwydd, beth a fyni di i mi ei wneuthur?" ac y mae traddodiad yn dweyd iddo gael ei roddi idd ei farwolaeth pan yn chwe' mlwydd a thriugain, fel dim ond rhyw

ddeuddeg mlynedd ar hugain o bellaf gafodd yr Apostol i lafurio yn ngwinllan ei Arglwydd; ond, er hyny, fe lanwodd y blynyddoedd yna â swm enfawr o waith, fe lanwodd y wlad o Jerusalem ac oddiamgylch hyd yn Illyricum âg efengyl Crist; ac erbyn yr adeg yr ysgrifenai y llythyr hwn yr oedd yn teimlo ei babell ddaearol yn dechreu gwaethygu. Llestr pridd, gyfeillion, yw dyn ar y goreu, y mae y gamdriniaeth leiaf yn ddigon i beri iddo *gracio*, ond yr oedd un peth yn gysur i feddwl yr Apostol yn ngwyneb y cwbl, "er llygru ein dyn oddiallan," &c. Gwir grefydd sydd idd i olygu wrth y dyn oddimewn. Gelwir crefydd yn ddyn oblegid nad yw dyn ddim yn gyflawn ddyn os na bydd e'n grefyddol. Pe byddech chwi yn gwel'd *labwst* o fachgen saith ar hugain oed yn eistedd i lawr ar yr heol i chwareu *marbles* a *thop* gyda'r plant, byddech yn barod i ddweyd wrth basio, "'Dyw e', druan, ddim yn gyflawn." Enaid anfarwol yn ymddifyru gyda theganau'r ddaear, ar draul esgeuluso sylweddau mawrion y byd tragwyddol, 'dyw e' ddim yn gyflawn ddyn. Byddwn yn ddynion, gyfeillion; penderfynwn fyw yn dduwiol. Os byddwn byw yn dduwiol, y mae 'na ragolygon gogoneddus o'n blaen, y mae tragwyddol bwys gogoniant yn eich aros chwi a finau tudraw i angeu a'r bedd. Yr ydych wedi sylwi ar y blodeuyn bach, y *snowdrop*, yn Chwefror oer yn estyn ei ben i fyny uwchlaw y gaenen o eira sy'n gorchuddio'r ddaear, y mae yn dweyd yn ei iaith fod yr haf yn d'od. Y mae dynion yn dweyd mod i'n myn'd yn hen, bod 'y ngwallt i'n dechreu gwynu; 'dwy'n gofalu dim am hyny os wy'n blentyn i Dduw, *snowdrops* y nefoedd y'n nhw, yn dweyd fod yr haf yn d'od.

2 Cor. v. 8: "*Ond yr ydym yn hyf, ac yn gweled yn dda yn hytrach fod oddicartref o'r corff, a chartrefu gyda'r Arglwydd.*" Dim ond trwch gwal bridd sydd rhwng y dyn duwiol a'r nefoedd, ac y mae'r wal hòno yn myn'd yn deneuach deneuach gyda rhai o honom bob dydd.

Mae cyfaill o sir Aberteifi, Mr. D. Davies, Ffynonlas, wedi anfon i ni ei adgofion am dano mewn amryw o gymanfaoedd y wlad hòno, y rhai y mae yn dda genym eu cyhoeddi, fel y gwelir pa fodd yr edrycha lleygwr o'r dorf arno, yr hwn nad oedd ganddo yr un fantais a llawer o'i frodyr yn y weinidogaeth i ddyfod i gydnabyddiaeth âg ef. Fel hyn yr ysgrifena:—

"Ar *stage* y Gymanfa Dde-orllewinol a gynaliwyd yn Glynarthen, Mehefin 8fed, 1848, y gwelais ef gyntaf erioed. Gelwid ef y pryd hwnw, 'Rees Siloa, Llanelli.' Pregethodd yn gyntaf am ddeg oddiwrth Daniel xii. 13: 'Dos dithau hyd y diwedd, canys gorphwysi, a sefi yn dy ran yn niwedd y dyddiau.' Dechreuodd trwy gyfeirio at Daniel 'wr anwyl,' yr hwn sydd yn rhestr rhai rhagorol y ddaear. Dechreuodd wasanaethu Duw yn foreu, gwelodd weledigaethau rhyfedd, a chafodd addewidion mawrion; ac yna y mae yn cael golwg ar y diwedd; ond fod yn eglur fod chwyldroadau mawrion i gymeryd lle cyn y delo. Dywedodd fod y geiriau yn ein harwain at gyfnod pwysig—'diwedd y dyddiau,' ac yna gwnaeth amryw sylwadau.

"1. Fod llawer o bethau i gymeryd lle eto yn y byd cyn diwedd y dyddiau. Bydd raid carthu pob sefydliad gau allan o'r byd. Rhaid gwanychu awdurdod Satan, a dwyn ei deyrnas i derfyniad. Rhaid i Iesu Grist gasglu cnwd ei ddyoddefiadau a chael ei ddiwallu. Ond yn y diwedd y cymer y pethau rhyfeddaf le. Dihunir y meirw yn eu beddau â'i lais, a gwysir pawb i ymddangos o'i flaen; ac os na chawn gymanfa ar y ddaear eto, byddwn oll yn y gymanfa hòno.

"2. Daw y diwedd a llawer o bethau i eglurder. Mae llawer o bethau y mae Duw yn eu gwneud yn anhawdd i'w deall yn awr. John Bunyan yn y carchar, a Charles yr Ail ar yr orsedd, ond rhydd y diwedd oleu ar y pethau hyn.

"3. Mae y testun yn rhoddi golwg ar sefyllfa y duwiol rhwng marw a diwedd y dyddiau,—'gorphwys,' syniad o lonyddwch a thawelwch. 'Yno y gorphwys y rhai lluddedig.' 'Y rhai a garcharwyd a gânt yno lonydd yn nghyd.' Darluniai yr hen seintiau o'r oesau boreuaf yn edrych i lawr dros *railings* y nefoedd ar yr apostolion yn gweithio; a'r apostolion gyda hwy yn edrych ar y Diwygwyr a'r Anghydffurfwyr, a'r rhai hyny drachefn ar yr hen Fethodistiaid, a'r cwbl yn nghyd arnom ni. Cyfeiriai yn effeithiol at Thomas Griffiths o Hawen yn edrych i lawr arnynt o ogoniant yn y Gymanfa hòno, ac yn llawenhau i weled y gwaith yn myned rhagddo.

"4. Dengys y geiriau ragorfraint credinwyr yn niwedd y dyddiau—'Sefi yn dy ran'—pob un yn ei ran ei hun. Dyma y pryd y daw y Cristion i'w oed.

"Diweddodd gyda chymhelliad cryf i fyned hyd y diwedd. 'Hen ffyddloniaid,' meddai, 'peidiwch ac ofni wrth edrych ar y bedd. Gorphwys fydd—ac o'r nefoedd cewch edrych ar y gwaith yn myned yn mlaen, a gweled mwy nag a allech weled yma. Cawn o'r nefoedd weled mwy o'r mil blynyddoedd nag a gaiff y rhai fydd ar y ddaear y pryd hwnw.'

"Yn Nghymanfa Horeb y gwelais ef gyntaf ar ol hyny, y 4ydd o Fehefin, 1857. Daethai yno ar ddiwedd yr oedfa ddeg o Gymanfa Llundain, a chyhoeddodd Mr. Griffiths ef i bregethu am ddau. Pregethodd Mr. Perkins, Maenclochog, a Mr. Davies, Cwmaman, o'i flaen. Yr oedd ar y pryd yn ddyn cryf, a'i wallt yn ddu. Ei destun oedd Pregethwr xii. 13: 'Swm y cwbl a glybuwyd yw, Ofna Dduw, a chadw ei orchymynion ef: canys hyn yw holl ddyled dyn.' Neu, fel y darllenai ef y geiriau, 'canys hyn yw yr holl ddyn.' Materion y bregeth oedd—

"I. Egwyddor gwir grefydd, 'Ofni Duw.' Nid oes yr un dyn yn dduwiol heb hyny.

"II. Ffrwythau gwir grefydd, 'Cadw ei orchymynion.' Gorchymynion Duw, nid traddodiadau dynion. Cadw ei holl orchymynion.

"III. Canlyniadau gwir grefydd, 'Hyn yw yr holl ddyn.' Dyna sydd yn gwneud dyn cyflawn. Nad yw y neb nad yw yn addoli Duw yn ddyn cyflawn. Gellir barnu a ydyw un yn gyflawn ddyn wrth y gwerth a roddir ganddo ar bethau. Mae i'w farnu hefyd wrth y pethau y mae yn ymbleseru ynddynt. Mae y dyn diddiolch yn llai na dyn. Dysgwn, Fod camgymeriad mawr yn bod yn nghylch pa beth sydd yn gwneud dyn. Pwy bynag sydd heb fod yn ddyn cyflawn, y mae modd ei wneud heddyw.

"Y tro nesaf y gwelais ef oedd yn Nghymanfa Hawen, Gorphenaf 1af a'r 2il, 1863, a chefais yno fantais i weled mwy o hono. Dygwyddais fod yno cyn y gynadledd y dydd cyntaf. Pan yn sefyll ar y fynwent, gwelwn y gweinidogion yn dyfod o bob cyfeiriad i'r capel; a phan ddaeth amser dechreu, daeth nifer o'r ty wrth y capel, ac yn eu plith Dr. Rees, Abertawy, a gwelwn Mr. Jones, Glynarthen, yn troi ato, ac yn dweyd fod yn rhaid iddo gymeryd y gadair. Ceisiai wrthod, a chymhellai Mr. Jones i roddi Mr. Davies, Aberteifi, ynddi; ond ni fynai ei wrthod. Wedi myned i'r capel, aeth at Mr. Davies, Siloa, Llanelli, a siaradai rywbeth âg ef, a gwelwn ef yn rhoddi rhyw bapyr iddo. Galwyd Dr. Rees i'r gadair. Rhoddodd air i'w ganu;—

'’Rym yn dy erfyn, Arglwydd mawr,
Disgyn o entrych nef i lawr;
Hyd ysgol faith Jehofa'n ddyn,
Roi bendith Jacob i bob un.'

"Gwelais wedi hyny y penill uchod mewn casgliad o emynau, o dan y penawd, 'Penillion i'w canu mewn cynadledd o weinidogion.' Ar ol ymdrin âg amryw faterion, cododd Mr Davies, Siloa, i fyny, a phapyr yn ei law, a dywedodd, 'Mae rhai yn dweyd mai ychydig o *loyalty* sydd yn perthyn i ni fel enwad, ond y mae gen i gynygiad a brawf ein bod yn eitha *loyal*. Yr wyf yn cynyg ar fod anerchiad i gael ei anfon i Dywysog Cymru ar achlysur ei briodas;' ac yna darllenodd yr anerchiad yn Saesneg; ac yr oedd pawb yn cymeradwyo; ond meddyliodd rhywun y gallesid diwygio rhyw frawddeg; a dyna lle y buont wrthi yn ceisio ei gwella, Nid wyf yn cofio pa un ai gwella ei meddwl neu ei gramadeg. Cymerodd y Parch. H. Oliver, B.A., Pontypridd y pryd hwnw, hi i'w law, ond nid rhyw lawer o newid a wnaed arni. Yr oedd Dr. Rees wedi bod wrthi cyn d'od yno; ac efe, fel y gwelais, a'i rhoddodd i ofal Mr. Davies. Daeth trefnu lle y Gymanfa y flwyddyn ganlynol dan sylw. I sir Benfro yr oedd i fyned, ond nid oedd neb am dani; ac ymddangosai y Gymanfa fel yn myned i lawr, oblegid nad oedd neb yn ei hymofyn. Cododd Mr. Williams, Castellnewydd, i fyny, ac yn ei ffordd ddoniol dywedodd y cymerai efe hi i Gastellnewydd, ac y cymerai hi i Capel Iwan y flwyddyn drachefn, ac i Brynseion y flwyddyn ar ol hyny, ac felly yn olynol, cyn y ca'i y gymanfa fyned i lawr; oblegid fod arno eisieu i'r bobl oddiallan wybod pa fath bregethwyr oedd genym. Wedi cael tawelwch ar ol araeth hyawdl Mr. Williams, dywedodd Mr. Meirion Davies y cymerai ef y gymanfa i Blaenycoed; ac felly y bu. Ar y diwedd, wrth wneud ei sylwadau terfynol cyn cau y gynadledd, trodd Dr. Rees at Mr. Williams, Castellnewydd, a dywedodd, 'Diolch i chwi, Mr. Williams, am eich ysbryd caredig a bywiog yn penderfynu cadw y gymanfa rhag marw.'

"Tranoeth yr oedd Dr. Rees i bregethu yn olaf am ddeg, ac yr oedd tri wedi pregethu o'i flaen, dau yn Gymraeg, ac un yn Saesneg. Y gweinidog oedd yn rhoddi yr emynau allan, ond daeth Mr. Rees yn mlaen, nis gwn paham, a rhoddodd emyn ei hun—

'Golchwyd Magdalen yn loew
  A Manasse'n hyfryd wyn;
Yn y dw'r a'r gwaed a redodd
  O ystlys Iesu ar y bryn;
Pwy a wyr na olchir finau,
  Pwy a wyr na byddaf byw;
Mae rhyw drysor anchwiliadwy
  O ras yn nghadw gyda Duw.'

Yr oedd rhyw eneiniad gyda rhoddiad yr Emyn, llawer mwy na dim a fuasai yn yr oedfa cyn hyny. Ei destun oedd Job vii. 17: 'Pa beth ydyw dyn, pan fawrheit ef? a phan osodit dy feddwl arno?' Duw yn mawrhau dyn oedd mater y bregeth.

"1. Mae Duw wedi cynysgaeddu dyn â deall a rheswm. Mae pob creadur arall yn myned wrth reddf, ac nid oes perffeithio arni. Gwnaeth y dryw bach ei nyth mor brydferth yn ngardd Eden, y gwanwyn cyntaf, ag y gwnaeth yn y dyffryn hwn eleni. Nid oes cynydd i reddf; ond nid felly dyn.

"2. Mae Duw wedi gosod dyn mewn sefyllfa o urddas yn mysg ei greaduriaid daearol, ac felly ei fawrhau.

"3. Mae Duw wedi mawrhau dyn trwy ei gyfaddasu i fwynhau pleserau uchel yn feddyliol ac ysbrydol, "4. Mae Duw wedi mawrhau dyn yn y drefn fendigedig y mae wedi ei darparu i'w gadw a'i godi. Mae Duw wedi d'od yn ddyn. Brawd iddo yw ei Geidwad. Yma y rhoddwyd mawredd arno.

"Gwelwn y fath drueni ydyw fod dyn trwy bechu yn bychanu dyn, pan y mae Duw wedi ei fawrhau.'

Mae ganddo amryw gofion ychwanegol am dano, y rhai gan mwyaf a gafodd gan eraill; ond bydd yr uchod yn ddigon i ddangos y safiad uchel oedd iddo yn mysg y dosbarth mwyaf deallgar o'i wrandawyr.

Mae yn bryd i ni bellach roddi rhyw gymaint o'n hadgofion personol am rai oedfaon nodedig iddo. Ar ol cymdeithasu âg ef cyhyd, a gwrando arno ganoedd o weithiau, a chlywed rhai o'i bregethau lawer gwaith, gellir dysgwyl fod genym lawer i'w fynegu am dano. Yn ddiau felly y mae, ond y mae yn rhaid i ni gydnabod dau beth; un peth ydyw, mai ychydig o oedfaon ydym yn gofio iddo gael oedd yn sefyll allan yn amlwg oddiwrth y lleill, nes peri eu bod yn eithriadol yn hanes ei oes. Cafodd rai felly yn sicr, a chlywsom ef yn eu cael, ond nid ydynt yn lluosog. Yr oedd yn wastad yn dda. Ychydig iawn o weithiau y clywsom ef yn disgyn yn isel, a hyd yn nod y prydiau hyny nid oedd mor amlwg a methiantau rhai pregethwyr mawr. Anaml y cafodd yr un pregethwr am gyfnod mor hir gynifer o oedfaon boddhaol a chymeradwy, yr hyn sydd yn cyfrif paham nad yw ei oedfaon eithriadol wedi gadael argraff mor ddwfn, ac y mae hyny yn anfantais i'n hadgofion. Peth arall sydd yn anhawsder ydyw, nad yw ei bregethau yn fyw iawn ar ein cof. Er i ni glywed rhai o honynt ddegau o weithiau, a'n bod, pan y traddodai efe hwynt, yn gallu myned o'i flaen, eto nid ydym yn cofio yr un o honynt, fel ag i'w hadrodd mewn trefn. Nid oedd hyn mewn un modd oblegid fod ei bregethau yn rhai anhawdd i'w cofio, ond rywfodd ei ysbryd, ei lais, a'i ddawn ef oedd yn fwyaf amlwg, ac y mae yr effeithiau oedd yn eu dilyn yn llawer mwy byw ar ein cof na'r pregethau eu hunain.

Yr ydym eisoes wedi cyfeirio at ei bregeth nodedig ar yr "Oen yn sefyll ar Fynydd Seion," a'i bregeth rymus ar Dafydd a Goliath, fel nad rhaid i ni yma ail gyfeirio atynt. Y bregeth fwyaf effeithiol a glywsom ganddo erioed, a'r hon a adawodd yr argraff dyfnaf ar ein meddwl, oedd y bregeth a adnabyddid fel pregeth "*Crefydd yn yr achau.*" Y testun ydoedd Esaiah lix. 21: "A minau, dyma fy nghyfamod â hwynt, medd yr Arglwydd; Fy ysbryd, yr hwn sydd arnat, a'm geiriau y rhai a osodais yn dy enau, ni chiliant o'th enau, nac o enau dy had, nac o enau had dy had, medd yr Arglwydd, o hyn allan byth." Mater y bregeth oedd Parhad crefydd mewn teuluoedd. Pregethodd lawer arni yn ei oes; yn y cyfnod cyntaf iddi, er's yn agos i ddeugain mlynedd yn ol, ac wedi hyny, cyn ei fynediad i America, adgyfododd hi, fel y gwnaeth âg amryw eraill o'i hen bregethau; ac wedi ei ddychweliad pregethodd hi mewn llawer o fanau, oblegid yr oedd oes arall wedi codi yn ystod y chwarter canrif y bu yn gorphwys. Cyfansoddasai hi cyn iddo adael Llanelli, ond yr haf hwnw, yn Nghymanfa Cwmafon, a gynaliwyd Mehefin 20fed a'r 21ain, 1849, y daeth allan yn gyhoeddus gyntaf, ac yno y gadawodd yr argraff dyfnaf arnom. Yr oedd y Gymanfa hòno drwyddi yn un i'w chofio, oblegid yr oedd y geri marwol ar y pryd yn gwneud difrod a dinystr mawr, nes llenwi pawb â dychryn, a difrifoli y rhai mwyaf anystyriol. Yr oedd amryw yn Nghwmafon wedi marw o'r geri, ac yn Taibach, heb fod ddwy filldir oddiyno, yr oedd rhai yn meirw yn mhob heol. Yr oeddym yn pregethu yn Taibach, noson gyntaf y Gymanfa, a chariwyd dau allan yn ystod yr oedfa, a'r newydd cyntaf a glywsom am un ar y diwedd, oedd ei fod wedi marw. Ni buom erioed mewn cyfarfod na chymanfa o dan amgylchiadau mwy difrifol. Yr oedd y dyrfa yn y fath deimladau fel yr oedd yn hawdd pregethu; ac yr oedd pob pregethwr yno yn ymddangos i fantais fawr. Yn gyntaf am ddeg, ar y maes, yr oedd Dr. Rees, ac yr oedd yn nghyd dyrfa fawr. Ar ol darllen y testun y cyfeiriwyd ato uchod mewn llais dwys a dwfn, oedd yn hyglyw i bawb, cafodd sylw yr holl dorf ar unwaith, a disgynodd ar ei fater yn ddiymdroi. Dechreuodd gydag "engraffau," fel y dywedai ef, o grefydd yn aros mewn teuluoedd. Crefydd yn nheulu y patriarchiaid Abraham, Isaac, Jacob a Joseph, am bedair cenedlaeth. Y ffydd ddiffuant a drigodd yn gyntaf yn y nain Lois, ac yn y fam Eunice, ac yn yr ŵyr Timotheus. Yna daeth at esiamplau o'r un peth mewn hanesiaeth ddiweddar. Dygodd hanes John Rogers yn mlaen, ac adroddodd, yn llawn ac yn fanwl, am ei gondeimniad, ei gyfarfyddiad â'i wraig a'i blant, a'i weddi drostynt, cyn esgyn o hono adref trwy y tân i ogoniant, ac fel y gwrandawyd ei weddi yn mharhad crefydd yn ei hiliogaeth, a'r to ar ol to o bregethwyr oedd wedi disgyn oddiwrtho. Ni chafodd fyned i haner yr hanes nad oedd y dorf i gyd yn wylo. Aeth yn ei flaen i ddangos pa fodd i ddiogelu parhad crefydd yn y teulu, yr addysg, yr esiampl, y gweddïo oedd yn angenrheidiol, ac ar bob pwynt yr oedd ganddo ryw hanesyn effeithiol. Yn y diwedd dangosodd y pwys o barhau crefydd yn y teulu. Tynai ddarlun o deulu a chrefydd wedi ei cholli o hono. Dangosai mor ddibwys oedd colli pob peth arall o deulu yn ymyl colli crefydd o hono. Ni chollodd ei afael ar y dorf fawr o'r dechreu i'r diwedd, ac yr oedd y teimlad yn dwyshau ac yn dyfnhau. Nid edrychai y naill yn ngwyneb y llall, oblegid yr oedd yn llawn gwaith i bawb i sychu ei ddagrau ei hun. Parhaodd felly am fwy na thri chwarter awr yn ddiatal. Nid ydym yn meddwl fod yno neb ar y *stage* nac ar y maes nad oedd yn wylo yn hidl, oddieithr y pregethwr ei hun, a'i lais ef oedd y mwyaf wylofus o'r cwbl. Ni welsom ond ychydig weithiau yn ein hoes y cyffelyb effeithiau o dan unrhyw bregethwr. Nid oedd yno ddim cynhwrf, ond ocheneidio ac wylo cyffredinol. Clywsom y bregeth lawer gwaith wedi hyny, ac er bob amser yn effeithiol, eto nid yn gorchfygu mor llwyr; ond clywsom am dani mewn lleoedd eraill yn cario effeithiau llawn mor rymus. Adroddid wrthym am y dylanwad rhyfedd a'i dilynodd mewn Cymanfa yn Mon, yr hon a gynaliwyd yn Amlwch y flwyddyn ddilynol. Yr oedd y dorf wedi llwyr golli pob meddiant arni ei hun. Gwelid dynion cryfion, hiliogaeth hen grefyddwyr, ond wedi gadael Duw eu tadau, yn wylo yn aflywodraethus, ac ar ddiwedd yr oedfa fel wedi llwyr golli arnynt eu hunain mewn dychryn oblegid y meddylddrych ofnadwy o golli crefydd o'u teuluoedd.

Pregeth nodedig o'i eiddo, ond ei bod o nodwedd hollol wahanol, oedd ei bregeth ar *Gariad Brawdol*, oddiar Ioan xiii. 34, 35. "Gorchymyn newydd yr wyf yn ei roddi i chwi, ar garu o honoch eich gilydd: fel y cerais i chwi, ar garu o honoch chwithau bawb eich gilydd. Wrth hyn y gwybydd pawb mai dysgyblion i mi ydych, os bydd genych gariad i'ch gilydd." Pregethodd lawer arni yn y blynyddoedd 1851, 1852, ac 1853. Cafodd oedfa a gofir eto gan rai pan yn ei phregethu mewn cymanfa yn Llanfyllin. Yn nghymanfa y Brychgoed, yn Mehefin, 1851, y clywsom hi gyntaf, ac yr oedd yno yn un o'i manau goreu. Cymanfa i'w chofio oedd hòno oblegid y gwlaw mawr o'i dechreu i'w diwedd. Yr oedd esgynlawr cyfleus wedi ei godi mewn cae gerllaw, ond aeth yr holl lafur yn ofer, oblegid nis gallwyd myned iddo unwaith, ac yn y capel y cynaliwyd yr holl oedfaon, ac yr oedd hwnw yn anghysurus o lawn. Pregethodd Dr. Rees yn olaf y prydnawn cyntaf. Eglurodd gynwys y gorchymyn, a phaham y gelwid ef yn orchymyn newydd. Yr hen orchymyn wedi cael cymhellion newydd, a'r hen orchymyn wedi cael cynllun newydd, "fel y cerais i chwi, ar garu o honoch chwithau bawb eich gilydd." Ond cariad brawdol oedd y mater;—yn mha beth y mae yn gynwysedig, pa fodd i'w sicrhau, a'r pwys o'i feddu. Nis gallwn gofio ei sylwadau mewn trefn. Yr oedd rhai rhanau o'r bregeth yn hallt iawn ar derfysgwyr ac aflonyddwyr ar heddwch yr eglwys; a medrai draethu geiriau cryfion heb beri tramgwydd. Nid oedd dim yn neillduol yn ei ymdriniad â'r mater yn ei natur, ond pan ddaeth at y modd i'w sicrhau y cafodd afael ar y gynulleidfa, yn enwedig pan eglurai trwy hanesion tarawiadol mai trwy oddefgarwch a charedigrwydd y gellid diogelu hyny yn fwyaf effeithiol. Adroddodd am y Parch. Griffith Hughes, Groeswen, mewn adeg o ryw anghydwelediad, pan yr oedd nifer o'r bobl wedi encilio i ryw le arall i gynal cyfarfod wrthynt eu hunain; ac fel y gadawodd Mr. Hughes y gynulleidfa yn y capel, ac yr aeth at y brodyr tramgwyddedig, a thrwy garedigrwydd y llwyddodd i'w cael gydag ef i'r capel. Cerddodd rhyw wefr gyda'i adroddiad. Ond pan y daeth at y pwys o'i gael y cododd yn uchel. Dangosai mai felly yr atebid gweddi y Gwaredwr, "fel y byddont oll yn un." Yr oeddym fel yn gweled y saint o dan ddylanwad y weddi yn nesâu at eu gilydd. Darluniodd y teulu wedi cyrhaedd gartref, lle mae pawb o'r brodyr yno yn un, gyda'r fath dynerwch ac anwyldeb nes datod pob teimlad. Wylai pawb, ond wylo dagrau melus iawn. Gwenent trwy eu dagrau; a chyn hir torodd rhai dros y terfynau nes yr aeth yn sain cân a moliant. Er fod yr awyr naturiol yn drymaidd a'r gwlaw mawr oddiallan, yr oedd teimladau pawb oddifewn yn y naws fwyaf hyfryd a nefolaidd. Ni bu ar hyd y gymanfa ddim byd yn gyffelyb o ran tynerwch ac ireidd-dra; ac yr oedd yntau yn cofio yr oedfa hòno fel un o'r rhai mwyaf llewyrchus iddo.

Yr oedd ei bregeth ar *Ymadawiad y gogoniant*, yn ddiau yn un o'r rhai rhagoraf iddo yn ei fywyd. O'r braidd na ddywedem mai hòno oedd y bregeth fwyaf urddasol a glywsom ganddo erioed. Nis gallwn ddweyd yn hollol paham ychwaith, ond teimlem yn wastad ei bod o nodwedd uwch na dim a glywsom ganddo, ac yr oedd y mater mor gydrywiol â'i ddawn. Y testun oedd Ezec. x. 4, a xi. 23: "Yna y cyfododd gogoniant yr Arglwydd oddiar y cerub, ac a safodd oddiar riniog y ty. A gogoniant yr Arglwydd a ymddyrchafodd oddiar ganol y ddinas, ac a safodd ar y mynydd o'r tu dwyrain i'r ddinas." Wedi egluro y weledigaeth yn lled fanwl cymerai olwg ar achosion ymadawiad y gogoniant. Dull graddol ei ymadawiad, a'r canlyniadau difrifol o hyny. Yr oedd rhyw ddwysder a difrifwch annarluniadwy yn y bregeth o'r dechreu i'r diwedd. Desgrifiai y gogoniant yn ei le, rhwng y cerubiaid, ac yn codi, ac yn sefyll ar riniog y ty fel yn dysgwyl cael ei alw yn ol. Yn raddol y mae yn myned i ganol y ddinas ac yn sefyll yno, fel yn hwyrfrydig i fyned, ac yn dysgwyl rhywrai ei wahodd i ddychwelyd. O'r diwedd mae yn codi, ac yn symud i ael y bryn, ac yn sefyll o'r tu dwyrain i'r ddinas, fel yn anhawdd ganddo fyned. Cymerai y cwbl yn ddangoseg o hwyrfrydigrwydd yr Anfeidrol i adael eglwys neu wlad; ond ei fod yn gwneud hyny weithiau. Yna rhoddai esiamplau difrifol yn dangos y canlyniadau o ymadawiad enaid Duw. Clywsom ef yn ei phregethu gyda nerth mawr yn nghymanfaoedd Henllan, a Phwllheli, yn haf 1856, a phregethodd hi yn nghyfarfod Jubili taliad dyled yr hen Dabernacl, Liverpool, yn Hydref y flwyddyn hòno; a chlywsom hi mewn amryw leoedd eraill. Yn mhen ugain mlynedd wedi hyny clywsom hi drachefn amryw weithiau yn y wlad hon ac yn America, ac nid oedd un o'i bregethau a ymddangosai i fwy o fantais wedi ei hadgyfodiad; a hyny fel y credwn am fod mwy ynddi, a'i bod hefyd mor gydrywiol â'i ysbryd ef ei hun. Yr oedd yn hollol wahanol i'w bregethau eraill, at y rhai y cyfeiriasom. Nid oedd yn gwneud y fath anrhaith ar deimladau ag a wnai pregeth Crefydd yn yr achau, ac nid oedd ynddi yr un sirioldeb ag oedd yn mhregeth Cariad brawdol, ond cynyrchai ryw ddwysder a difrifwch anarferol. Parai i'r cynulleidfaoedd ddal eu hanadl mewn dychryn, rhag fod y gogoniant yn ymadael, ac yr oedd rhyw arswyd ac ofnadwyaeth yn ei chanlyn. Yr ydym braidd yn meddwl mai yn Liverpool y clywsom hi gyda mwyaf o nerth, er na chlywsom erioed mo honi heb ein bod yn teimlo ei bod yn cael ei phregethu yn "eglurhad yr Ysbryd a nerth," ac yn "profi meddyliau llawer o galonau."

Pregeth rymus iawn o'i eiddo, ac un y pregethodd lawer iawn arni, oedd yr un ar *Argyhoeddiad o bechod*, oddiar 1 Cor. xiv. 24, 25: "Eithr os prophwyda pawb, a dyfod o un digred neu annysgedig i mewn, efe a argyhoeddir gan bawb, a fernir gan bawb: ac felly y gwneir dirgelion ei galon ef yn amlwg; ac felly gan syrthio ar ei wyneb, efe a addola Dduw, gan ddywedyd, fod Duw yn wir ynoch." Yr oedd ei eglurhad ar y tafodau dyeithr, ac fel yr oedd hyny yn gwahaniaethu oddiwrth brophwydo neu ddysgu, yn nodedig o syml a dealladwy. Darluniai y dyeithr-ddyn yn myned i mewn i gyfarfod, lle yr oedd pawb yn llefaru â thafod dyeithr yn y fath fodd naturiol, nes peri i'r gynulleidfa dybied ei bod yn gweled tyrfa o ddynion haner gwallgof wedi dyfod yn nghyd; ond mor wahanol pan y byddai pawb mewn trefn ac wrth reol yn cyfranu addysg a gwybodaeth; a dangosai felly y rhagoriaeth oedd mewn llefaru pum' gair trwy y deall, na mil o eiriau mewn tafod dyeithr. Yna cymerai Argyhoeddiad o bechod fel mater y geiriau—Argyhoeddiad yn ei natur. "Argyhoeddir gan bawb, a fernir gan bawb"—"gwneir dirgelion ei galon ef yn amlwg"—Argyhoeddiad yn moddion ei gynyrchiad—"Eithr os prophwyda pawb;" Argyhoeddiad yn ei effeithiau—"Syrthia ar ei wyneb, addola Dduw," ac a ddywed, "fod Duw yn wir ynoch." Yr oedd y bregeth drwyddi yn gref ac ysgrythyrol. Wrth ymdrin â moddion argyhoeddiad, gosodai bwys mawr ar y gwirionedd yn y pregethiad ffyddlon o hono, yn gystal ag addysg ymarferol ynddo, a dygai amryw hanesion tarawiadol o eiddo y gwirionedd yn cynyrchu argyhoeddiad. Cyfeiriai at rai esiamplau o'r gwirionedd yn dwyn ffrwyth yn mhen llawer o ddyddiau. Un oedd, bachgen drwg o'r enw William Sanders, oedd yn yr Ysgol Sabbathol yn Bristol yn boen mawr i'w athraw. Un Sabbath, yr oeddynt yn darllen hanes Balaam, ac wedi dyfod at y geiriau, "O ben y creigiau y gwelaf ef," ac yn eu cyfeirio, mae yn debyg, at Grist; ac, ar y pryd, yr oedd y bachgen William Sanders ar ryw ddrygioni, fel y bu raid ei droi o'r Ysgol. Bu am dymhor yn grwydryn ar hyd heolydd Bristol, ond o'r diwedd aeth i'r môr, ac ymollyngodd am flynyddoedd i bob annuwioldeb. Ond ar ryw ystorm, aeth yn llongddrylliad arno, ond yn rhagluniaethol cafodd y bachgen, a dau arall, i ryw graig unig, ac yno yr oeddynt yn dysgwyl ymwared. Yn ei gyfyngder, aeth meddwl y bachgen yn ol i'r dyddiau gynt. Cofiodd am Bristol, am yr Ysgol Sabbathol, am ei athraw, a chofiodd am y tro olaf a'r geiriau diweddaf a glywodd cyn ei droi allan o'r Ysgol—"O ben y creigiau y gwelaf ef." Aethant fel saeth i'w galon. Cafodd ddiangfa, a dychwelodd adref, ac o hyny allan bu yn ddyn newydd, gan ymroddi i wasanaethu Duw. Adroddai yr hanes yn llawn ac yn hynod o effeithiol, er profi fod y gwirionedd yn gwneud ei waith, er nad bob amser yn uniongyrchol. Yr oedd hòno yn un o'r pregethau y pregethodd lawer arni o'r blynyddoedd 1869 hyd 1872, ac yr oedd ganddo yn America yn fynych iawn. Cof genym ei chlywed mewn Cymanfa yn Liverpool yn un o'r blynyddoedd hyny, ac anfynych y clywsom ef yn gryfach, er i ni ei glywed ar rai achlysuron yn fwy ysgubol.

Ar ol ei ddychweliad o America, y bregeth a fu yn fwyaf cyhoeddus ganddo oedd ar Jeremiah xlviii. 11: "Moab a fu esmwyth arni er ei hieuenctyd, a hi a orphwysodd ar ei gwaddod, ac ni thywalltwyd hi o lestr i lestr, ac nid aeth hi i gaethiwed; am hyny y safodd ei blas arni, ac ni newidiodd ei harogl." Yr oedd mwy o ddelw ei brofedigaethau ei hun ar y bregeth hòno nag ar unrhyw bregeth o'i eiddo a glywsom ganddo. Yr oedd yn nodedig yn ei fedr i gadw ei ofidiau ei hun iddo ei hun. Ni fynai feichio eraill â'i flinderau, ac yn arbenig ni fynai eu gwthio i sylw yn ei bregethau er sicrhau cydymdeimlad ei wrandawyr. Ni chafodd neb erioed fwy o hyny, er na cheisiodd neb erioed lai o hyny. Ni byddai byth yn cwyno ar ei lesgedd a'i wendid, nac yn gwneud unrhyw esgusawd er enyn tosturi. Credai y buasai gwneud dim er enill tosturi ato ef yn anfantais i'w neges atynt hwy; ac oblegid hyny, pan ar suddo dan feichiau, ni soniai am ei drallodion. Nid oedd hyd yn nod yn y bregeth dan sylw yn son dim am ei ofidiau ei hun, ond eto yr oedd delw ei brofedigaethau yn amlwg arni. Gwelai pawb mai yn nydd ei archoll y cyfansoddodd hi. Yr oedd o ran ei chyfansoddiad yn debycach i bregethau dyddiau ei nerth na dim a glywsom ganddo y deng mlynedd olaf o'i fywyd. Pan y clywsom hi gyntaf ganddo yn Mro Morganwg, yn ein cyfarfyddiad cyntaf ar ol dychwelyd o America, o'r braidd nad oeddym yn meddwl ei fod wedi dychwelyd at ddyddiau ei ieuenctyd. Synem at gyfanrwydd y cyfansoddiad, a nerth y traddodiad. Ar ol myned drwy yr amgylchiadau arweiniol yn hanes Moab, cymerai i fyny amryw wirioneddau a awgrymid yn y geiriau. Un ydoedd y perygl oedd i ddynion oddiwrth dawelwch a llwyddiant mawr. Dangosai hyny yn hanes personau a chyfundebau crefyddol, a gwladwriaethau, ac fel yr oedd hir lonyddwch yn cynyrchu hunanhyder, a rhysedd mwy mewn annuwioldeb. Yna, deuai yn mlaen i ddangos y goruchwyliaethau y mae Duw yn eu defnyddio tuag at bersonau a gwledydd: eu "tywallt o lestr i lestr." Yr oedd ganddo rai darluniadau cryfion o'r goruchwyliaethau hyny, wedi eu cymeryd, fel y gwnai bob amser, o hanesiaeth y byd. Yr oedd yn llawer mwy galluog i ddangos pob gwirionedd trwy eglurhadau hanesyddol nag ydoedd i ymdrin âg ef yn athronyddol, ac oblegid hyny yr oedd yn llawer mwy dealladwy a dyddorol i'w wrandawyr. Ond wedi y deuai at amcan y goruchwyliaethau hyn yr oedd yn fwyaf tyner ac effeithiol. Dangosai yr oll yn terfynu yn eu glanhad. Fel y purid y gwin wrth ei dywallt o lestr i lestr, felly fod yr Arglwydd trwy bethau blinion a chwerwon yn puro ei bobl, fel y byddont gyfranogion o'i santeiddrwydd ef. Pregethodd hi lawer gwaith yn ein clyw, ac ui chlywsom hi o gwbl nad oedd effeithiau grymus yn cydfyned â hi.

Mae amryw bregethau o'i eiddo eisoes wedi eu crybwyll, y rhai a wrandawsom lawer gwaith, ac a welsom ar brydiau yn cario cynulleidfaoedd yn llwyr, ond nis gallwn eto ail gyfeirio atynt. Ond yr oedd ganddo rai pregethau a fu o wasanaeth iddo am flynyddau lawer, ac anaml y methent eu nod; ac er eu clywed lawer gwaith, yr oeddynt yn eu blas o hyd. Cyfeiriwn at ddwy neu dair o honynt. Un ydoedd ar Ioan xi. 25, 26: "Yr hwn sydd yn credu ynof fi, er iddo farw, a fydd byw; a phwy bynag sydd yn fyw, ac yn credu ynof fi, ni fydd marw yn dragywydd." Cymerai y syniad nad ydyw marw yn ei berthynas â'r credadyn, y peth arswydus hwnw yw marw yn yr ystyr gyffredin a roddir i'r gair. Beth bynag am gywirdeb y syniad, llwyddai ef i wneud marw i'r credadyn yn beth bychan iawn, nes fod ei arswyd rywfodd yn cilio. Dangosai gyn lleied oedd angeu yn ei gael o'r credadyn yn y diwedd. Cymerai fel enghraifft y gwr ieuanc y cyfeiria Marc ato, oedd yn dilyn yr Iesu yn yr ardd wedi ymwisgo â llian main ar ei gorff noeth; ond er i'r gelynion ei ddal, na chawsant ond y *sheet* oedd am dano, i'r gwr ieuanc ddianc yn ddianaf. "Felly," meddai, "chaiff angeu ddim ond yr hen *sheet* yma, yr hen gorff sydd am yr enaid, ac y mae hòno yn ddigon bregus gan rai o honoch, fe ddianga yr enaid heb gael dim niwed." Nid anghofiwn yn fuan y gwefr a aeth drwy yr holl gynulleidfa gyda'r sylw yna ar foreugwaith yn Maenygroes, pan oeddym yn myned yn nghyd trwy ran o sir Aberteifi. Clywsom am dano yn ei phregethu mewn cymanfa yn Cana, Mon, yn 1866, gyda dylanwad anarferol.

Pregeth oes barhaol iddo oedd pregeth, *Perthynasau Iesu Grist*, oddiar Matthew xii. 46—50: "Canys pwy bynag a wna ewyllys fy Nhad yr hwn sydd yn y nefoedd, efe yw fy mrawd i, a'm chwaer, a'm mam." Ni chlywsom erioed mo'r bregeth hòno yn methu. Yr oedd mwy o *humour* ynddi nag a geid yn ei bregethau yn gyffredinol; ond wedi ei gyd-dymheru â thynerwch mawr. Y saint fel cyd-dylwyth, felly y geiriai weithiau ei fater. Dilynai y tebygolrwydd sydd rhwng perthynasau, a chyfeiriai at graffder rhyfedd rhywrai i weled hwnw yn fuan iawn. Cyn fod y baban ond ychydig wythnosau o oed, gwelent ef yn debyg i'w dad, neu i'w fam, neu i rai o'r tylwyth. Cyfeiriai at barodrwydd dynion i ymffrostio os gallent olrhain rhyw berthynas bell â rhyw rai cyfoethog ac anrhydeddus. Adroddai ei fod unwaith yn dygwydd myned heibio i balas hardd, a gofynodd i hen wr oedd ar ochr y ffordd yn tori ceryg, pwy oedd y boneddwr oedd yn byw yno. Cododd yr hen wr ar ei draed, gan ddal y morthwyl yn ei law, a phwyso ei en ar ben coes y rhaw oedd ganddo, ac wedi ateb y cwestiwn, ychwanegodd, "Falle y bydd yn od genych chi wr diarth ei glywed; waeth mae tipyn o wahaniaeth rhyngo fe a fine yn awr; ond yr oedd ei hen dadcu e, a fy hen dadcu ine yn ddau gyfyrder." Er mor bell oedd y berthynas, eto, gan fod anrhydedd ynddi, yr oedd am ei hawlio. Gwnai ddefnydd hapus o'r gymhariaeth syml. Yn y bregeth hòno yr adroddai am ryw eneth ieuanc yn adeg yr erledigaeth yn myned i gymundeb am Sabbath mewn lle dirgelaidd, y cyfarfyddai yr eglwys rhag ofn ei gelynion. Ar y ffordd, pwy a'i cyfarfu ond un o'r erlidwyr mwyaf creulawn, ac ofnai trwy ei chalon pan welodd ef, ac nid oedd modd ei osgoi. Gofynai iddi yn groch i ba le yr oedd yn myned. Atebodd hithau yn dorcalonus, "Mrawd hynaf, Syr, sydd wedi marw, ac y mae y tylwyth heddyw yn cyfarfod i ddarllen yr ewyllys, ac yr ydw ina yn brysio yno." "O da iawn, gobeithio ei fod wedi gadael rhywbeth i ti." "O ydi, Syr; boreu da i chi," meddai hithau, wedi cael heibio iddo yn ddiogel. Cyn y diwedd, darluniai y teulu oll wedi cyfarfod gartref, ac yno y cyrhaeddai ei bwynt uchaf. Darluniai gyfarfyddiadau teuluoedd ar y Nadolig, ac mor llawen oedd y rhieni yn derbyn eu plant, ond fod yn aml ryw gadair wag er y Nadolig blaenorol, i beri chwerwder yn melusder eu cwpan. Ond pan y cyferfydd teulu yr Iesu ni bydd neb ar ol, na chadair neb yn wag. Yr oedd ei bethau mor eglur ac mor dyner, fel y cyffyrddai â phob calon.

Mae ei bregeth ar *Enw da*, yn ddiau, yn fyw ar gof miloedd, oblegid nid oedd yr un o'i bregethau oedd yn myned yn amlach. Pregethodd lawer arni yn y wlad hon ac yn America, yn Gymraeg ac yn Saesneg. Ei destun oedd Pregethwr vii. 1: "Gwell yw enw da nag enaint gwerthfawr, a dydd marwolaeth na dydd genedigaeth." Cymerai yr "enw da" yn gyfystyr â chymeriad da gwir grefydd, ac arosai ar y ddau haeriad. Dangosai pa fodd mae gwir grefydd yn well na chyfoeth a mawredd bydol; a pha fodd y mae dydd marwolaeth dyn da yn well na dydd genedigaeth. Dangosai fod dydd genedigaeth dynion duwiol yn dda iddynt eu hunain, i'r byd, ac i Dduw; ond fod dydd eu marwolaeth yn well.—Am y byddant yn nydd marwolaeth yn myned at well cwmni na'r cwmni y daeth iddo ar ddydd genedigaeth. Am y byddant yn cychwyn yno gyda gwell natur, wedi eu santeiddio. Am y byddant yno wedi dianc o gyrhaedd trallodion a phrofedigaethau. Am nad oes dydd marwolaeth i ddilyn dydd eu genedigaeth i'r bywyd hwnw. Nid ydym yn amheu na chlywsom y bregeth hòno ganddo haner cant o weithiau, nes y gwyddem hi bron cystal ag yntau, ond ni byddem byth yn blino arni. Yr oedd mor gywir i natur, ac yn myned mor ddwfn i'r galon, nes ei bod yn wastad yn ei blas.

Y bregeth fwyaf cyhoeddus ganddo yn y flwyddyn olaf o'i fywyd oedd oddiar Genesis xxv. 8: "Ac Abraham a drengodd, ac a fu farw mewn oed teg, yn hen ac yn gyflawn o ddyddiau, ac efe a gasglwyd at ei bobl." Nis gwyddom beth oedd ynddi, a gwyddom o ran hyny nad oedd fawr ynddi, ond yr oedd ei ysbryd ef ynddi, yr oedd hwnw yn fywyd iddi. Fel y gallesid meddwl, casglu y saint i'r nefoedd yr ydoedd, ac fel y mae y nefoedd yn ysbeilio y ddaear o hyd. Yn agoriad Capel Olewydd, yn Sir Frycheiniog, y clywsom hi gyntaf, yn nechreu Ebrill, 1884. Y boreu hwnw y daethai yno, ac yr oedd yn rhaid iddo ddychwelyd yn fuan wedi canol dydd i gyfarfod y Beibl yn Llandilo. Yr oedd dau wedi pregethu o'i flaen, ac un o'r ddau yn Saesoneg, ac, fel y tybiai ef, yn hir, er nad oedd felly mewn gwirionedd, ond ei fod ef yn anesmwyth. Ni phregethodd ond ychydig gydag ugain munyd, a dywedem wrtho ar y diwedd mai prin yr oedd yn werth iddo dd'od i fyny i roddi rhyw bwt byr felly; ond waeth beth a fyddo, yr oedd wedi gwneud ei gwaith. Aeth at galon y gynulleidfa ar unwaith Nid oedd raid iddo wrth amser hir i hwylio ei delyn; ond yn aml iawn, pan wesgid ef i'r gongl, goreu oll y gwnai. Cawsom lawer enghraifft o hyny. Pregethodd yr un bregeth mewn cymanfa yn y Wyddgrug, yr haf dilynol, a diau nad ä yr oedfa hòno yn anghof gan y rhai oedd yno. Clywsom hi ganddo amryw weithiau ar ol hyny hyd ddiwedd y flwyddyn hòno, a gwanwyn y flwyddyn ganlynol, ac er nad oedd dim ynddi a ellir ei drosglwyddo i argraff, ond o'i enau ef, wedi ei llenwi â'i ysbryd ef, ac yn cael ei thraddodi gyda dwysder ei ddawn a thynerwch ei lais ef, cariai ddylanwad rhyfedd ar ei wrandawyr. Nid y bregeth yn gymaint, ond y dyn—dyn Duw—a'i holl amgylchoedd oedd yn peri fod ei ymadrodd ef gydag awdurdod.

Ond er hyn oll, nid yw y crybwyllion a wnaed yn rhoddi ond syniad anmherffaith am dano fel pregethwr i'r rhai na chlywsant ef; ond byddant yn help i beri i'r rhai a'i gwrandawsant ei adgofio; ac o bosibl, rhwng y cwbl, fod y portread cywiraf sydd yn bosibl wedi ei roddi o hono i'r rhai a ddel ar ol. Yn mhlith plant gwragedd ni ymddangosodd cymeriad mwy dymunol; ac, a'i gymeryd oll yn oll, nid ydym yn petruso ei restru yn mysg tywysogion blaenaf ein cenedl. Mae yn un o'r cymeriadau anhawddaf ei elfenu, a nodi allan yn eglur pa le yr oedd ei fawr gryfder; ac nid ydoedd felly mewn unrhyw un peth, ond mewn cyfuniad o lawer iawn o ragoriaethau, a hyny mewn cyfartaliad teg, a naws grefyddol ei ysbryd yn gosod addurn a dysgleirdeb ar y cwbl. Yr oedd ei holl fywyd yn llawn dygwyddiadau cyffrous. Yr ydym wedi ceisio myned drwyddynt mor esmwyth ag yr oedd yn weddus, gan adael allan lawer o bethau na thybiasom yn ddoeth eu crybwyll; ond pe ein hamcan fuasai gwneud arwr o hono, buasai yn hawdd i ni liwio amgylchiadau nes gwneud ei hanes mor gyffroadol ag unrhyw ffugchwedl. Yr oedd rhywbeth tebyg i dynged yn ei holl fywyd, o'i febyd i'w fedd, ac yn mhob amgylchiad bron y mae yn siomi dysgwyliadau, a phethau yn troi allan yn wahanol i bob dyfaliad. Yr oedd hyny yn ei lwyddiant mor amlwg ag yn ei brofedigaethau, yn ei ddyrchafiadau mor amlwg ag yn ei drallodion. Plentyn rhagluniaeth fu mewn modd arbenig, ac ni ddatguddiodd ei bwriadau gyda golwg arno hyd oni ddeuai ei hamser nodedig ei hun. Ymaflodd yn ei law o'r boreu i fyny, ac arweiniodd ef oddiamgylch i beri iddo ddeall. Gwregysodd ef i waith ac efe eto yn fachgen, a rhoddodd ddeall dyn iddo pan nad oedd ond plentyn. Ei dlodi fu ei ysgol, a'i brofedigaethau oeddynt ei athrawon, a'r angenrhaid a osodwyd arno a barodd iddo gyflawni y fath swm mawr o waith mor amrywiol. Rhoddodd Duw yr anrhydedd uchaf oedd yn bosibl arno trwy ei gyfrif yn deilwng i'w osod yn y weinidogaeth. Gosodwyd ynddo "air y cymod." Derbyniodd y weinidogaeth a chyflawnodd hi. Ni bu yn anufudd i'r weinidogaeth nefol, ond hyfrydwch ei galon am ddeuddeng mlynedd a deugain fu efengylu anchwiliadwy olud

Crist; a hyd yr oedd ynddo, parod ydoedd i bregethu yr efengyl yn mhob man. Yn ei farwolaeth gadawodd adwy lydan ar ei ol. Nid colled i un enwad ydoedd, ond colled i genedl gyfan, ac nid oedd hyd yn nod ei genedl ychwaith yn ddigon i galon eang a haelfrydig fel yr eiddo ef. Mae miloedd heddyw yn eistedd mewn hiraeth ar ei ol, a merched Cymru yn wylo am yr hwn oedd yn eu dilladu âg ysgarlad gyda hyfrydwch, ac yn gwisgo addurnwisg ar eu gwisgoedd. Nid seren gyffredin gollwyd o ffurfafen gweinidogaeth Cymru pan y cuddiwyd DR. THOMAS REES gan dywyllwch marwolaeth, ond y mae y nefoedd yn wacach o'i gymeryd ymaith; ond cymerwyd ef ymaith i ffurfafen uwch i ddysgleirio yn fwy tanbaid, lle na ddaw cwmwl byth i'w orchuddio. "A'R DOETHION A DDYSGLEIRIANT FEL DYSGLEIRDEB Y FFURFAFEN, A'R RHAI A DROANT LAWER I GYFIAWNDER A FYDDANT FEL Y SER BYTH AC YN DRAGYWYDD."

Pennod XV.

"CESGLWCH Y BRIWFWYD GWEDDILL FEL NA CHOLLER DIM."

MAE llawer wedi gofyn i ni a gyhoeddir nifer o bregethau Dr. Rees yn nglŷn â'i Gofiant. Buasai yn dda genym allu boddloni ei luaws cyfeillion a'i edmygwyr trwy wneud hyny; ond, yn anffodus iddynt hwy a ninau, yr ydym yn ddiffygiol o ddefnyddiau at wneud hyny. Ychydig iawn a ysgrifenai heblaw rhyw frasluniau, y rhai a ysgrifenai ar ddarnau bychain o bapyr heb fod yn fwy na chledr llaw gwr. Mae canoedd o'r rhai hyny ar ei ol. Yr oeddynt yn ateb i'w amcan ef, ond nis gallent fod o wasanaeth i neb arall. Aethom yn fanwl, gyda Mr. Roberts, Castellnedd, drwyddynt oll, ac ni chawsom gymaint ag un bregeth gyflawn, orphenedig, yn y pentwr. Mae rhai o honynt yn gyflawnach nag eraill; ond y maent yn mhell o fod fel y traddodai efe hwynt. Rhoddwn ryw haner dwsin o'r rhai cyflawnaf o honynt, gyda rhyw nifer o'r Brasluniau a ysgrifenodd; nid mewn un modd i fod yn ddangoseg o hono fel pregethwr, ond fel y gwelir mor lleied oedd y parotoad. Mae Mr. John Williams, Waunwen, un o'i gyfeillion ffyddlonaf yn Ebenezer, wedi anfon i ni gynllunian o rai o'i bregethau, y rhai a ysgrifenwyd ganddo wrth ei wrando; ac er mor ddiffygiol yw yr hyn a adawodd ar ol, eto adgofir ef drwyddynt gan y rhai a'i gwrandawodd, er na roddant i'r neb na chlywodd ef unrhyw syniad am dano fel pregethwr. Gwelir fod yma sylwedd rhai o'r pregethau at y rhai y cyfeiriwyd eisoes; ond y mae y rhan fwyaf o'i bregethau oedd yn adnabyddus i'r cyhoedd heb unrhyw olion o honynt.

PREGETH I.

BRAWDGARWCH CRISTIONOGOL.

> "Gorchymyn newydd yr wyf yn ei roddi i chwi, Ar garu o honoch eich gilydd; fel y cerais i chwi, ar garu o honoch chwithau bawb eich gilydd. Wrth hyn y gwybydd pawb mai dysgyblion i mi ydych, os bydd genych gariad i'ch gilydd."—IOAN xiii. 34, 35.

WEDI i'r Iachawdwr yn yr adnod flaenorol amlygu i'w ddysgyblion ei fod ef i ymadael â hwynt yn fuan, y mae yn yr adnod hon yn rhoddi siars iddynt gyda golwg ar un o ddyledswyddau ei grefydd, sef caru eu gilydd; geilw ein Iachawdwr hwn yn "orchymyn newydd." Nid am nad oedd o ran ei sylwedd yn orchymynedig o'r blaen, oblegid y mae yn rhan o ddeddf hanfodol moesoldeb, ac yn orchymynedig mewn sylwedd yn yr Hen Destament, gwel Lef. xix. 18. Ond yr oedd yn newydd yn ei eiriad, yn newydd yn ei helaethrwydd mewn cyferbyniad i gyfyngder yr oruchwyliaeth Iuddewig, ac yn neillduol mewn cyferbyniad i ysbryd cul y sectau Iuddewig. Yr oedd yn newydd hefyd yn ei anogaeth, "Fel y cerais i chwi;" ac yr oedd yn hollol newydd fel nod gwahaniaethol dosbarth o bobl. "Wrth hyn y gwybydd," &c. Mae y geiriau yn cynwys tri pheth. 1. Dyledswydd dysgyblion Crist, Caru eu gilydd. 2. Y modd y maent i wneud hyny, "Fel y cerais i chwi." 3. Y canlyniad wrth hyn, "Y gwybydd pawb."

Mae ein testun yn ein harwain yn naturiol at y pwnc pwysig o *Frawdgarwch Cristionogol*, pwnc nad oes un ran o grefydd ymarferol yn galw am gymaint o sylw eglwys Dduw ag ef, a pheth y mae llwyddiant neu aflwyddiant crefydd yn ymddibynu agos yn hollol arno.

I. Gwnawn rai sylwadau ar *Natur sylfeini ac amlygiadau cariad Cristionogol.*

Yr ydym i wahaniaethu brawdgarwch Cristionogol oddiwrth *ddyngarwch*. Mae yn wir fod dyngarwch yn ei ystyr helaethaf yn ei gynwys, ond yn briodol caru dyn fel dyn yw dyngarwch, tra mai caru Cristion fel Cristion yw brawdgarwch.

Nid ydym hefyd i gymeryd brawdgarwch fel yn gynwysedig yn yr hyn a gamenwir yn haelfrydedd Cristionogol, ond yr hyn nad yw yn ddim amgen na diystyrwch pechadurus o bob crefydd. Tybia llawer, os nad ystyrir pawb o bob cred yn ogyfuwch mewn rhagoriaethau Cristionogol, ac os amlygir sel dros ryw athrawiaethau, profiadau, ac arferion crefyddol, nas gellir bod yn feddianol ar gariad brawdol. Brawdgarwch rhai yw cyfrif y Pabydd a'r Protestant, yr Undodwr a'r Trindodwr, y moeswr oerllyd, a'r puritan cynhes, y naill yn gystal Cristion a'r llall. Athrawiaeth y bobl hyn ydyw, na waeth pa beth a gredo dyn, pa un ai Iesu Grist, y Pab, neu rywun arall; creded y peth a'r neb a fyno, ond iddo beidio dweyd dim yn groes i olygiadau eraill, bydd yn deilwng o gael ei gydnabod gan bawb yn Gristion da. Yn ol y dyb yma, rhaid anghristioneiddio dyn cyn y gallo fod yn feddianol ar brif rinwedd Cristionogaeth.

Dylem hefyd wahaniaethu yn ofalus rhwng brawdgarwch Cristionogol a phleidgarwch neu sel anghymedrol dros, a chariad rhagfarnllyd at ryw sect neillduol. "Os cyferchwch well i'ch brodyr yn unig," &c., Mat. v. 47. Mae llawer mor gulion fel nad ystyriant neb yn blant i Dduw os na fyddant o'r un sect a hwy. Felly Eglwys Rhufain, llawer yn Eglwys Loegr, a digon tebyg yn mysg enwadau Ymneillduol hefyd. Ystyria y bobl hyn fod pob rhagoriaeth crefyddol wedi cydredeg i'w sect hwy, fel nad oes dim wedi ei adael mewn enwadau eraill yn werth eu sylw a'u serch hwy. Mae y teimlad hwn mor bell o fod yn frawdgarwch Cristionogol, fel y mae yn gwbl i'r gwrthwyneb. Teimlad a fegir gan holl gaugrefyddau y byd—Mahometaniaid, *Mungo Park*, Eglwys Rhufain, &c., &c.

Cariad brawdol yw anwyldeb calon at bawb o bob enwad a chred fyddo yn dwyn delw Mab Duw, ac yn profi mewn ymddygiad ac ymadrodd eu bod wedi eu geni, nid o waed, nac o ewyllys y cnawd, eithr o Dduw. Mae y cariad hwn yn sylfaenedig ar berthynas y saint â'u Duw, ac â'u gilydd, yn nghydag unoliaeth eu gwaith, eu teimladau, eu hamcanion, a'u tynged.

Amlyga y cariad hwn ei hun mewn tybied yn dda am ein brodyr, siarad yn dda am danynt, gwneud pob da a fedrom iddynt, ac ymhyfrydu yn eu cyfeillach.

II. *Moddion meithriniad y cariad hwn.*

1. Edrych fod ein crefydd bersonol mewn sefyllfa lewyrchus. Yn union yn ol graddau ein duwioldeb personol y byddwn yn anwylo eraill ar gyfrif eu duwioldeb. Mae yn deilwng o sylw mai y rhai a lleiaf o nodau duwioldeb arnynt yn mhob eglwys ac enwad yw y rhai mwyaf culion a rhagfarnllyd at bobl o enwadau eraill, a'r rhai mwyaf dioruchwyliaeth yn mhob eglwys, sydd barotaf i gyfodi ymryson. Dengys hyn mai y ffordd union i feithrin cariad at y brodyr yw gofalu fod ein calonau ni ein hunain yn llawn cariad at Dduw. Ar yr un gwreiddyn y mae y ddwy ganghen hyfryd yma yn tyfu. Mewn cymundeb agos â'u Duw y mae yr holl saint yn cyfarfod â'u gilydd, fel y mae breichiau yr olwyn yn nesu at eu gilydd, pa nesaf i'r bwl y byddont. Mae ein hagosrwydd at Dduw yn feithrinol i'n brawdgarwch, am mai Duw cariad yw efe, a'i fod yn gwneud pawb agos ato yn debyg iddo. Hyn a'n gwna yn rhy gryfion i bob tramgwydd i'n terfysgu. Corff gwanaidd, afiachus sydd yn teimlo gyda phob newidiad yn y tywydd; felly Cristion eiddilaidd a dilewyrch iawn sydd yn cymeryd ei daflu o'i le gan bob *trifle*. Calon lawn o gariad at Dduw, mae hòno yn sicr o fwrw allan ffrydiau o gariad at y frawdoliaeth. Gwna ein duwioldeb feithrin brawdgarwch a'n gwna ni yn rhy selog dros ogoniant i fod yn ystyfnig dros ein hopiniynau, nes rhwygo yr achos goreu.

2. Myfyrio llawer ar y Beibl, bywyd Iesu Grist, a bywydau y dynion goreu. Yn lle myned i air Duw mae llawer o broffeswyr crefydd yn myned i ddrych eu henwad eu hunain i nol eu drychfeddwl am grefydd; y canlyniad yw, mai ysbryd eu blaenoriaid a'u llyfrau enwadol yw ysbryd eu crefydd hwy. Os bydd y dynion a'r llyfrau hyn i raddau yn rhagfarnllyd, fel y maent fynychaf, bydd eu dysgyblion o ddygwydd yn saith mwy felly na hwy. Edrychwn lawer i air Duw, yna fe'n dygir i ganfod ein gwendidau ein hunain, ac fe'n dysgir i edrych ar golliadau eraill mewn ysbryd

tosturiol, ac nid rhagfarnllyd. Mae y neb a yfo yn helaeth o ffynon bur y gair yn sicr o gael ei lenwi â chariad, ac nis gall yr hwn a fyfyrio lawer ar fywyd Iesu, a'r dynion tebycaf iddo, lai nag ymdebygoli iddynt. Mae yn deilwng o sylw, fel yr awgrymasom yn barod, mai y dynion lleiaf eu duwioldeb a'u talentau yn mhob oes, eglwys, ac enwad, yw y rhai mwyaf rhagfarnllyd at eraill. "Dywedodd amaethwr wrthyf un boreu," medd Mr. Jay, "Ni chefais gymaint o fraw yn fy mywyd ag a gefais y boreu hwn; fel yr oeddwn yn myned ar hyd heol gul gwelwn ryw hwdwch hyll yr olwg arno yn dyfod i'm cyfarfod; tarawodd yr olwg arno fi â dychryn mawr, ond er fy syndod, pan ddaeth yn ddigon agos ataf, deallais nad oedd y peth a barodd y fath ddychryn i mi yn ddim amgen na John, fy mrawd." "Wel, pa fodd y darfu i chwi gamgymeryd mor hynod?" medd Mr. Jay. "O, syr, yr oedd yn foreu tywyll a niwliog i'w ryfeddu." Felly ninau, pan edrychom ar ein brodyr trwy niwl ein rhagfarn sectol, yr ydym yn cael ein dychrynu gan yr olwg arnynt; ond pe edrychem ar ein brodyr oddiar faesydd eglur gair Duw, adnabyddem hwynt, a chofleidiem hwynt fel ein hanwyliaid yn yr Arglwydd.

3. Daliwn ein gwendidau ein hunain a rhagoriaethau ein brodyr ar gyfer eu gilydd. Mae llawer o ddynion yn gwbl ddeillion i'w gwendidau eu hunain, ac yn llygaid i gyd i sylwi ar wendidau eu brodyr. Os awn i graffu yn unig ar wendidau dynion crefyddol, fe'n harweinir yn naturiol i edrych arnynt oll fel dynion drwg. Mae eu manau duon ar y cymeriadau glanaf; pe cymerem ein harwain gan y rheol hon, taflem Noah, Abraham, Pedr, &c., allan o lechres y duwiolion; o'r ochr arall, os ar ein rhagoriaethau ein hunain yn unig yr edrychwn, byddwn yn sicr o ymlenwi o falchder, ac nis gall cariad brawdol a balchder byth gydfyw yn yr un galon. Mae rhyw ddynion yn rhy debyg i'r clêr, ar glwyfau yn unig y disgynant; y ffordd i feithrin cariad yw peidio cyffwrdd â dolur neb, ond pan fo lles enaid y person a gogoniant Duw yn gofyn am hyny. Edrychwn yn aml ar ein gwendidau ein hunain, ac fe oera hyny lawer o'n poethder yn erbyn eraill ar gyfrif eu gwendidau.

4. Gofalu rhag cymeryd ein gorboethi gan sel dros ein golygiadau ar bethau amgylchiadol crefydd, a phynciau y mae dynion gwir dduwiol yn gwahaniaethu yn eu barn o berthynas iddynt. Dylem chwilio gair Duw yn gydwybodol a diwyd, ac ymdrechu ffurfio barn onest ar bob pwnc a berthyn i grefydd, ond dylem fod yn gymedrol, gochelgar, a hynaws iawn wrth fynegu ein barn am bethau ag y byddo dynion mor gall, dysgedig, a duwiol a ninau yn gwahaniaethu oddiwrthym o berthynas iddynt. Mae yn deilwng o sylw, ond yn flin gorfod addef, mai croesolygiadau ar faterion dibwys mewn cymhariaeth sydd wedi rhwygo a therfysgu eglwys Dduw yn mhob oes. Fe ferwyd yr eglwys yn yr ail a'r trydydd canrif o ben bwy gilydd gan y ddadl pa un ai dydd Sadwrn ai dydd Sul y cedwid gwyl y Pasc, ac y mae y ddadl o berthynas

i ffurfiau gwisgoedd, &c., mewn addoliadau crefyddol, ffurflywodraeth eglwysig, deiliaid a dull gweinyddiad ordinhadau crefydd, &c., wedi bod bellach er's yn agos i 17 cant o flynyddau yn asgwrn cynen yn mysg proffeswyr Cristionogaeth. Ië, mae y pethau hyn wedi bod yn achos i filoedd o rai rhagorol y ddaear gael eu carcharu, eu llosgi, &c. Ychydig mewn cymhariaeth sydd o groesdynu wedi bod yn eglwys Dduw o berthynas i bynciau hanfodol crefydd. Dichon na fyddem o'n lle pe dywedem fod deg cyfrol wedi eu hysgrifenu ar fedydd am bob un a ysgrifenwyd ar y Drindod, Duwdod a Iawn Crist; 50 cyfrol ar lywodraeth eglwysig, defodau, &c., am bob un a ysgrifenwyd ar adenedigaeth a dychweliad pechadur. Ni ddylai y pethau hyn fod felly. Beth ynte, a ydym i fod yn gwbl ddystaw am y pethau hyn a phob peth na chaffom bawb i gydweled â ni o berthynas iddynt? Nac ydym. Ond os ydym am feithrin cariad, rhaid i ni fod yn ysbryd yr efengyl wrth ddweyd neu ysgrifenu yn eu cylch, a pheidio gosod ein golygiadau ein hunain i fyny fel safon anffaeledig, ac edrych yn gilwgus at bob dyn da na fyddo o'r un farn a ninau. Pe teimlai ac y siaradai pawb fel John Newton, fe osodid pen buan ar bob anghariad rhwng pleidiau—"Er i ddyn," meddai, "beidio bod o'r un golygiad a mi am etholedigaeth, eto os rhydd brawf mewn bywyd santaidd ei fod wedi ei alw yn effeithiol, y mae yn frawd i mi; os bydd yn amheus o barhad mewn gras, eto tra byddo gras yn ei nerthu ef i barhau yn ffyrdd crefydd, nis gallaf fi lai na'i garu; er iddo gyfeiliorni yn fy nhyb i am lawer o bethau, eto nis gallaf ei gondemnio heb yn gyntaf fy mhrofi fy hun yn anffaeledig." Mr. Evans, Llwynffortun, wrth weinyddu yr ordinhad o fedydd, wedi dweyd ei resymau yn garuaidd dros ei ddull ef o weinyddu yr ordinhad, dywedai, os wyf fi yn cyfeiliorni ar y pwnc hwn, maddeued yr Arglwydd grasol i mi; ac os yw y brawd hwn (gan gyfeirio at weinidog y Bedyddwyr oedd yn bresenol) yn cyfeiliorni yn ei ddull ef, y nefoedd fawr a faddeuo iddo;" terfynwyd y cyfarfod yn frawdol gan weinidog y Bedyddwyr. Pe trafodid pynciau dadleuol yn yr ysbryd hwn, buan y gwelid dilaw o gariad yn llanw Seion Duw.

5. Gwylio na byddo dim yn ein hymddygiadau na'n geiriau fyddo yn dramgwyddus i neb, nac yn tueddu i oeri eu cariad tuag atom, nac i oeri ein cariad ninau atynt hwythau. Gorchymynir i ni "rodio mewn cariad;" hyny yw, bod a'n holl ymddygiad yn feithrinol i gariad ynom ein hunain a phawb eraill. Dylem wylio ar ein geiriau (1.) Na byddo dim yn bigog ac angharedig ynddynt wrth siarad ar faterion crefyddol, yn neillduol y pethau y byddo brodyr eraill yn croesolygu i ni arnynt. Dywedai un am Dr. South (Calfiniad ac esgobydd brwdfrydig oedd yn byw er ys tua 150 o flynyddoedd yn ol), ei fod yn amddiffyn gwirionedd Duw yn ysbryd y diafol. Galarus meddwl fod llawer yn rhy debyg iddo i'w gael. Nid ydyw yn gweddu fawr i neb fyned i arfdy uffern i nol

arfau i amddiffyn crefydd y nef. Nid argyhoeddi, ond cyffroi y mae geiriau geirwon. Defnyddier geiriau tyner a rhesymau celyd. (2.) Na byddom i lefaru dim croes i feddyliau eraill ar amserau anghyfaddas. Mae amser i lefaru ac amser i dewi. Er enghraifft, byddai dwyn ein hynodion enwadol i'r amlwg mewn cyfarfod cyhoeddus yn tueddu yn fwy at fagu angbariad na dim arall. Byddai dilyn esiampl yr anfarwol Dr. Pye Smith yn dda i lawer. Dygwyddodd ef fod mewn cyfeillach unwaith lle yr oedd amryw foneddigesau duwiol o Eglwys Loegr. Gan fod y Dr. newydd fod yn darllen llyfr yn mhlaid ymneillduaeth, aeth i ddweyd ei feddwl yn rhydd ar y llyfr a'i gynwysiad, gan dybied fod y gwyddfodolion oll o'r un farn ag yntau, a chan ei fod yn fyddar nis gellid yn iawn roddi awgrym dystaw iddo i newid testun y siarad; wedi i'r boneddigesau ymadael dywedwyd wrtho ei fod yn debyg o fod wedi dolurio eu teimladau. Teimlodd yntau yn ofidus iawn. Aeth dranoeth i dai pob un o'r boneddigesau i wneud esgusawd, gan fynegu iddynt ei fod ef yn parhau yn ddiysgog o'r un farn ar y pwnc, ond fod yn ddrwg ganddo iddo eu dolurio hwy trwy ei ddwyn dan sylw ar amser ac mewn lle anmhriodol. (3.) Dylem hefyd edrych na ddywedom ddim am nac wrth neb na byddo yn tueddu yn uniongyrchol at eu lles, na dim na byddai yn dda genym iddynt hwythau eu dweyd wrthym ac am danom ninau yn yr un amgylchiadau. Ac os ydym am feithrin cariad, rhaid i ni beidio cymeryd tramgwydd, yn gystal a pheidio rhoddi tramgwydd.—*Calfin a Luther.* Gwel Greenhill ar Ezec., tudal. 270. Dylem wisgo cariad am ben y cwbl; ac ond i ni fod yn llawn cariad ein hunain, byddwn yn gorfodi pawb, ond Satan a'i blant, i'n caru yn ol. Siaradwn yn gariadus a gweithredwn yn gariadus.

6. Gwnawn undeb eglwys Dduw yn destun gweddi ddifrifol. Dyma destun un o weddïau diweddaf yr Iesu ar y ddaear. Mae rhyw fesur o ragfarn a sel bartïol yn aros yn nghalonau y goreu, ac nid oes dim ond Ysbryd Duw mewn atebiad i weddi all ei fwrw allan. Mae gweddi lawer gwaith wedi gorchfygu cyndynrwydd a rhagfarn lled ystyfnig.—*Hughes o'r Groes a'r Tyllwyd.* Gwel ei Gofiant. Mewn gweddi y mae plant Duw debycaf i'w gilydd, a gweddi yw y moddion goreu i'w dwyn i anwylo eu gilydd. Nis gall neb ddrygu arall tra yn gweddïo drosto. Wrth orsedd gras y tynwn gymaint o gariad Duw i'n calonau nes y byddo yn llifo allan at ein holl frodyr. Fe ddywedodd yr Arglwydd Iesu am ryw rywogaeth o gythreuliaid, nas gellid eu bwrw allan ond trwy ympryd a gweddi. Y fath yn union yw y cythraul o angbariad, nid oes dim ond gweddi daer ar Dduw a'i bwria allan o galon nac o eglwys.

III. *Y cymhelliadau i geisio meithrin cariad brawdol.*

1. Heb gariad at y brodyr nis gallwn brofi ein bod yn blant i Dduw. Wrth hyn, medd Ioan, y gwyddom ein bod wedi ein symud o farwolaeth i fywyd, oblegid ein bod yn caru y brodyr; yr

hwn nid yw yn caru ei frawd, sydd yn aros yn marwolaeth. Wrth hyn, medd ein Iachawdwr yn ein testun, y gwybydd pawb mai dysgyblion i mi ydych. Nid wrth eich proffes, nid wrth eich gwybodaeth, nid wrth eich credo, nid wrth eich doniau, ïe, nid wrth eich gallu i wneud gwyrthiau, ond wrth hyn, sef eich cariad at y brodyr. Heb gariad, medd Paul, nid wyf fi ddim. Nid nid wyf ond Cristion gwanaidd, ond nid wyf fi ddim. Er pob rhyw ragoriaeth, heb gariad, nid yw ein crefydd yn werth dim. Mae caru dynion duwiol fel y cyfryw yn brawf anffaeledig o dduwioldeb, oblegid nas gall neb garu dyn ar gyfrif ac yn ol graddau ei dduwioldeb heb ei fod yn dduwiol ei hun.

2. Wrth garu ein gilydd y dygwn fwyaf o ogoniant i Ben yr eglwys. Mae y pen yn dyoddef pan mae yr aelodau yn ymryson â'u gilydd. Tywysog tangnefedd yw ein pen, dilynwyr tangnefedd y dylai yr aelodau fod. Mae y pen ei hun yn anweledig i'r byd, ac wrth nodweddiad yr aelodau y maent hwy yn barnu ei gymeriad ef. Mae cymeriad yr ysgolheigion yn dweyd yn uchel dros neu yn erbyn yr athraw. Wrth undeb yr eglwys y mae y byd i gael gwybod fod Crist yn anfonedig y Tad. Nyni ydyw ei gynrychiolwyr ef ar y ddaear. Edrychwn ein bod yn rhoddi arddangosiad cywir o hono.

3. Ei chariad yw grym a harddwch yr eglwys. Arwyddair y diafol ydyw, "rhanwn a dinystriwn." Mae yr eglwys yn myned rhagddi fel llu banerog pan fyddo yn un, ond y mae y gelyn gwanaf yn ddigon i'w threchu pan yr ymrano. Nid oes digon o nerth yn holl gynghorau unol uffern i faeddu eglwys Dduw pan yn un, ond y mae y cythraul gwanaf yn myddin Beelzebub yn medru ei sarnu fel y myno pan fyddo yn rhanedig. Nis gellir cadw purdeb yn yr eglwys heb gariad, oblegid pan fyddo un wedi llofruddio ei gymeriad mewn un eglwys neu enwad, bydd eglwys neu enwad arall yn ddinas noddfa iddo yn union; pe byddai yr eglwys yn un, cauai i fyny bob drws yn erbyn llygredd; cariad yw gwisg uchaf yn gystal ag isaf yr eglwys, Col. iii. 14. Dyma wna wraig yr Oen yn deg fel y lleuad, yn bur fel yr haul, ac yn ofnadwy fel llu banerog.

4. Trwy undeb yr eglwys yn unig y gellir dysgwyl i'r byd gael ei achub. Pan oedd pobl Dduw yn un a chytun yr oedd y miloedd yn cael eu hychwanegu atynt. Mae angHariad yr eglwys yn lladd grym y weinidogaeth, yn dinystrio dylanwad y gwirionedd, yn magu anffyddiaid wrth y miloedd, ac yn caledu annuwiolion yn ddamniol. Gwel hanes y gwr ieuanc ar ei wely angeu yn mywyd Mr. Griffiths o Hawen. Nid oes un achos i ryfeddu fod llawer o blant proffeswyr mor annuwiol pan y maent trwy eu hoes wedi arfer clywed eu rhieni ac eraill yn enllibio eu brodyr crefyddol.

5. Undeb yr eglwys a'i gorleinw o gysuron. Bydd ei heddwch fel yr afon, a'i chyfiawnder fel tònau y môr pan fyddo yn rhodio mewn cariad. Mae cariad brawdol, nid yn unig yn sicrhau pres-

enoldeb yr Ysbryd Glan gyda yr eglwys, ond hefyd yn melysu pob cyflawniad crefyddol iddi. Wele, mor ddymunol ac mor hyfryd yw trigo o frodyr yn nghyd. Gwreiddyn chwerwedd yw anghariad, sydd yn gwneud presenoldeb brodyr yn faich, a phob cyflawniad crefyddol yn ddiflas. Mae golwg ar frawd na byddom yn ei garu yn ein gwneud yn annedwydd yn mhalasau daearol y Brenin tragwyddol, fel Haman yn llys y brenin o herwydd presenoldeb Mordecai. Ond y mae cyfarfod â brodyr y byddo ein heneidiau yn eu hanwylo yn enyn hwyliau crefyddol yn ein heneidiau.

6. Eu cariad a wna bobl Dduw yn debyg i deulu y nef. Mae holl deulu y nef yn llawn cariad: "Mae pawb o'r brodyr yno'n un," &c. Mae dynion da yn gadael llawer o bethau da ar eu hol pan elont i'r nef. Mewn rhyw fodd gellir dweyd fod eu ffydd yn troi yn olwg a'u gobaith yn fwynhad, ond cariad byth ni chwymp ymaith; faint bynag yw eu cariad yma y mae yn fwy yno. Mae yno ragor rhwng seren a seren mewn gogoniant, ond nid oes neb yn cenfigenu wrth y llall am ei fod yn nes i'r orsedd nag ef. Mae yr holl deulu yno mewn tân seraphaidd yn caru ac yn moli, ac yn union yn ol graddau ein cariad y byddwn ninau yn debyg iddynt.

1. Gwelwn fod gan eglwys Dduw achos cywilyddio o herwydd ei hymraniadau.

2. Fod yn rhaid fod Cristionogaeth o Dduw, onide buasai annghydfod ei harddelwyr wedi ei halltudio o'r byd. Nid yw ymosodiadau ei gelynion mwyaf cyfrwys a chedyrn yn ddim amgen na saethau brwyn i ddrygu crefydd yn ymyl y clwyfau a gafodd yn nhy ei charedigion trwy eu hymraniadau.

3. Fod lle i ofni fod llai o dduwiolion yn mysg proffeswyr nag a feddyliwn. Os cariad at y brodyr yw yr unig brawf anffaeledig o dduwioldeb cyflwr, gallwn ofyn, a phwy sydd yn dduwiol?

4. Mor hyfryd fydd yr olwg ar eglwys Dduw pan y byddo wedi cael ei harddu yn y dyddiau diweddaf â gwisgoedd ei chariad. Cenfigen Ephraim a ymedy, a gwrthwynebwyr Judah a dorir ymaith, &c.

PREGETH II.

ARDDANGOSFA GRAS.

"Fel y gallai ddangos yn yr oesoedd a ddeuai, ragorol olud ei ras ef, trwy ei gymwynasgarwch i ni yn Nghrist Iesu."—EPH. ii. 7.

DYBEN blaenaf yr Arglwydd yn achubiaeth dynion, fel yn mhob rhan arall o'i waith, yw ei ogoniant ei hun. Nid yw yn iawn i neb ond Duw wneud ei enw ei hun ei ddyben penaf, ac ni byddai yn iawn iddo beidio gweithredu felly. Mae ganddo hefyd lawer o is-ddybenion gogoneddus yn nhrefn cadw dyn: lles y rhai a gedwir, calondid i bob pechadur nesu ato am ei fywyd; a rhoddi testynau syndod a phleser i bob bod rhinweddol am byth. Pwnc y testun yw yr Arddangosiad sydd i gael ei wneud o ras yn achubiaeth dynion.

I. Yr hyn sydd i gael ei ddangos. Gras—ffafr heb ei haeddu. Gras yn rhoddi drychfeddwl cyflawnach o drueni pechadur na *chariad*, neu drugaredd. Dengys, nid yn unig ei gyflwr digynorthwy, ond hefyd ei gymeriad gwrthnysig. *Golud* gras. Nid gras prin, ond cyflawnder o hono—*Rhagorol* olud gras, dros ben mesur. Ymddengys hyn yn nghadwedigaeth dyn wrth ystyried—

1. Ei gyflwr a'i gymeriad. Mae yn druenus yn mhob ystyr. Nid yn unig yn amddifad o bob da, ond yn dirmygu pob cymwynas a chymwynaswr. Gras, a gras anfeidrol yn unig all ymgeleddu y fath un. Nid y cymeriadau puraf a goreu sydd yn gyffredin yn cael eu galw, ond y mae genym luaws o enghreifftiau o'r rhai gwaethaf fuont ar ddaear Duw wedi eu cipio fel pentewynion o'r tân. Dynion yn arbed y troseddwyr teilyngaf; Duw yn arbed y rhai gwaethaf.

2. Amledd a gwerth y bendithion a roddir. Mae gras yn gyntaf oll yn achub y bywyd—yna yn pentyru bendithion ar y pechadur a achubir, ei aileni, ei fabwysiadu, ei santeiddio, a'i ogoneddu.

3. Y dymher neu yr ansawdd meddwl yn mha un y cyfrenir y bendithion trwy ei *gymwynasgarwch*. Nid rhoddi gyda sarugrwydd fel cardod i gardotyn, ond rhoddi gyda charedigrwydd. Achub dan ganu. Ymbleseru mewn rhoddi.

4. Lluosogrwydd y rhai a achubir. Y maent i gael eu casglu yn nghyd o bob oes, gwlad, a sefyllfa. Nid un yn awr a phryd arall, ond torfeydd nas dichon neb eu rhifo.

5. Y cyfrwng trwy ba un y gweithreda gras; dim llai nag angeu Iesu allasai agoryd llwybr gras atom ni. Mae rhoddion cymwynaswr, pe na chostient ddim, yn galw am ddiolchgarwch; ond y mae caredigrwydd i'w weled byth yn fwy pa fwyaf y draul i'w dangos. Mae holl fywyd ac angeu Iesu yn un arddangosiad bendigedig o olud gras.

II. Tymhor yr arddangosiad, "Yn yr oesoedd a ddeuai." Fe ddechreuwyd dangos golud gras dan y goruchwyliaethau cyntefig; ond dim ond agoryd cil y drws a wnelid y pryd hwnw, fel masnachdy ar ddydd gwyl. Fe'i taflwyd yn fwy agored ar gychwyniad yr oruchwyliaeth Gristionogol. Mae yn myned yn fwy agored o hyd. Ac fe barheir i'w dangos yn fwyfwy am byth.

1. Mae golud gras yn werth i'w ddangos yn mhob oes. Nid peth un oes, ond peth pob oes ydyw. Mae rhyw bethau yn darawiadol iawn am dymhor, ond y mae rhyw bethau rhagorach yn dyfod, ac yn eu taflu i'r cysgod.

2. Mae digon o olud mewn gras i'w ddangos i bob oes. Mae yn ddihysbydd. Dangoser a fyner o hono, bydd trysorau anfeidrol yn ol.

3. Bydd yn rhaid i ni fyned i'r nefoedd cyn y gallom nac y caffom weled rhyw bethau gogoneddus sydd mewn gras. Maent yn rhy gysegredig i'r rhai nas gallant eu gwerthfawrogi gael eu gweled. Mae y *British Museum* yn agored i bawb; ond y mae yno ryw gelloedd a phethau ag y mae yn rhaid cael *special tickets* cyn y ceir myned i'w gweled.

4. Ni bydd un cyfnod byrach na thragwyddoldeb yn ddigon maith i ddangos golud gras. Ceir dadleniadau newyddion o hyd.

1. Ni raid i un pechadur anobeithio, gan fod y fath olud mewn gras.

2. Mae genym ddigon o sail i weddïo am lwyddiant yr efengyl.

3. Mae rhywbeth heblaw golud gras i gael ei ddangos, "Beth os Duw yn ewyllysio dangos ei allu," &c.

4. Y fath le dedwydd fydd y nefoedd: edrych ar drysorau gras byth!

PREGETH III.

GOFAL AM ENEIDIAU.

"Edrychais ar y tu dehau, a deliais sylw, ac nid oedd neb a'm hadwaenai; pallodd nodded i mi; nid oedd neb yn ymofyn am fy enaid."
—SALM cxlii. 4.

SALM Dafydd yn yr ogof—Adulam neu Engedi. Cwyna o herwydd cyfrwysdra ei elynion ac oerfelgarwch ei gyfeillion. Fe ymdyrodd rhyw rai ato yno, ond er eu mwyn eu hunain, fel yr ymddengys, yn hytrach nag er ei fwyn ef yr aethant ato. Nid oedd neb o bwys yn y wlad yn gofalu am ei fywyd. Yr oedd ganddo unwaith ddigon i waeddi gydag ef, ond wedi i'r tywydd newid gadawsant ef. Mae llawer o gyfeillion yn rhy debyg i'r gwenoliaid—yn cefnu yn y gauaf. Yr oedd gan Dafydd *un* cyfaill i droi ato yn wyneb y cwbl. Mae llawer mewn ystyr ysbrydol a allant gwyno fel y gwnelai Dafydd mewn ystyr dymhorol. Nid oes neb yn ymofyn am fy enaid. Y mater y galwn sylw ato yw, gofal am eneidiau eraill.

I. *Pa beth a gynwysa hyny?* Rhagdybia fod y rhai a ofalant am eneidiau rhai eraill, wrth gwrs, yn gofalu am eu heneidiau eu hunain. Cynwysa—

1. Ystyriaeth ddifrifol o werth enaid. Yr ydym yn gofalu am bob peth yn ol ein hystyriaeth o'i werth. Cesglir a diogelir yr aur a'r arian gyda gofal mawr, tra y sethrir y ceryg yn ddiystyr. Er cynddrwg yw y byd, y mae ynddo gryn ofal am gyrff dynion. Nis gallem edrych ar ddyn, yn enwedig cydnabod neu berthynas, yn newynu, neu mewn perygl o'i fywyd, heb geisio ei waredu, am ein bod yn ystyried gwerth bywyd; ond beth yw gwerth y byd a'r

holl fywydau sydd ynddo at werth un enaid. Nis gallem esgeuluso eneidiau pe y meddyliem fwy am eu gwerth.

2. Ystyriaeth o'u perygl. Yr ydym yn teimlo yn ddiofal am y pethau mwyaf gwerthfawr a feddwn, pan na fyddo genym un sail i ofni eu bod mewn perygl o gael eu drygu neu eu colli; ond yn ol graddau y perygl bydd ein gofal yn mwyhau. Y mae eneidiau dynion mewn perygl. Mae pob enaid yn bechadurus, a phob pechadur, nes cafodd faddeuant, yn agored bob moment i dân uffern. Desgrifier y perygl. Dyn wedi colli ei ffordd yn y nos, yn nghanol anialwch llawn o lewod a chreaduriaid ysglyfaethus. Llong yn y *channel* yn nghanol creigiau a stormydd heb lyw na hwyl. Teulu yn cysgu yn drwm, a'r ty wedi dechreu llosgi. Felly eneidiau, mae eu perygl yn ofnadwy.

3. Cariad at eneidiau. Nis gallwn deimlo rhyw ofal mawr am beth, bydded mor werthfawr ag y byddo, os na fydd genym gariad ato. Cariad y cybydd at ei aur sydd yn ei wneud mor bryderus yn ei gylch. Cariad y fam at y plentyn claf sydd yn peri iddi wylio drosto gyda phryder a dagrau ddydd a nos. Ai am mai bod dynol yw y mae yn teimlo cymaint? Nage, yr oedd miloedd o fodau dynol yn gleifion yr wythnos o'r blaen, ond nid oedd hi yn teimlo. Ai am ei bod yn deall ei fod yn glaf y teimla? Nage, mae y meddyg yn deall hyny yn well na hi. Ei chariad ato yw yr achos o'r teimlad; cariad at eneidiau a'n gwna ninau i deimlo yn angerddol drostynt. Dafydd: "Afonydd o ddagrau a redasant o'm llygaid." Paham? Ai am fod y bobl yn cyfodi yn ei erbyn ef? Nage, "Am na chadwasant dy gyfraith di." Jeremiah: "Am friw merch fy mhobl," &c. Ond beth ydyw cariad dynion at eneidiau yn ymyl cariad Crist? Dagrau mynydd yr Olewydd, gruddfanau Gethsemane, ocheneidiau Calfaria—oll dros eneidiau. Pa fwyaf y carom eneidiau, mwyaf y tebygolwn i Grist.

4. Ymdrechion dibaid i sicrhau eu hachubiaeth. Ein hymdrechion i gipio eneidiau o'r perygl yn unig a brofa ein bod yn teimlo drostynt. Mae gan bob un rywbeth i'w wneud dros eneidiau ei gyd-ddynion. Nid yr un peth allwn wneud oll, ond gall pawb wneud rhywbeth.

II. *Pwy sydd i ymofyn am eneidiau?* Camdyb ydyw mai gwaith gweinidogion yn unig ydyw hyn.

1. Mae yn ddyledswydd neillduol penau teuluoedd. Ystyrir peidio gofalu am fwyd a dillad i'n teuluoedd yn warth i ddynoliaeth, ond y mae esgeuluso eneidiau y rhai sydd dan ein gofal yn waeth o lawer. Iaith y Creawdwr wrth roddi pob plentyn i deulu yw, cymer hwn a mag ef i mi, a mi a dalaf i ti dy gyflog. Pa faint o blant a gwasanaeth-ddynion all ddweyd fel Dafydd: "Nid oes neb yn ymofyn am fy enaid."

2. Mae yn ddyledswydd arbenig eglwys Dduw. Dyna ddyben bodolaeth yr eglwys yn y byd—dangos ffordd iachawdwriaeth i golledigion; casglu y crwydriaid i'r cysgod; magu eneidiau i'r

nefoedd. Mae sefydliadau yn y byd at wahanol bethau—ysgolion i blant, elusendai i dlodion, clafdai i gleifion, &c.; ond eglwys Dduw, gofalu am eneidiau yw ei gwaith hi. Dyna swydd benodol ei gweinidogion, a dyna ei dyben hithau fel sefydliad.

III. *Anogaethau i ofalu am eneidiau.*

1. Dyma'r modd yn unig y gallwn ymgadw oddiwrth y pechodau duaf; o bob creulondeb y gellir bod yn euog o hono, bod yn ddiofal am eneidiau ein cyd-ddynion yw y mwyaf. Mae rhywbeth yn ein natur yn ein gorfodi i ofalu am gyrff mewn perygl. Dyna *lefel* neu bwll wedi cau, a chant neu ddau o ddynion o fewn; neu long yn y *bay* mewn *distress*, cyfodai yr holl dref i geisio gwaredu y trueiniaid. Ond O, y miliynau eneidiau sydd heb neb yn eu hymofyn! Fe ofynir hyn ar ein dwylaw os na redwn i wared y rhai a lusgir i angeu. Esgeuluso eneidiau yw yr anniolchgarwch mwyaf. Mae Duw, angylion, a dynion wedi bod yn ymofyn am ein heneidiau ni, ac a allwn ni adael eneidiau eraill heb neb yn ymofyn am danynt?

2. Mae digon o ddarpariaeth ar gyfer eneidiau; casglwn a fynom yn nghyd, ni bydd neb i gael ei wrthod. Mae sefydliadau elusengar ein gwlad yn achwyn o hyd fod yr ymgeiswyr am gymhorth yn fwy nag a oddefa y trysorfau, ond casglwn ni a fynom o eneidiau tlodion at y Gwaredwr, ac ni wrthodir neb. "'Does yma eisieu byth yn bod," &c.

3. Y gwaith mwyaf anrhydeddus a ellir wneud byth yw casglu eneidiau at Grist. Mae genym gydweithwyr gogoneddus yn y gwaith—y Drindod fendigedig, y dynion goreu fu ar y ddaear erioed. Yr wyf yn mawrhau fy swydd, ac yn bendigo Duw am fy anrhydeddu â'r gwaith o gasglu eneidiau at ei Fab. Beth yw swyddau y swyddogion mwyaf urddasol, a'r celfyddydwyr cywreiniaf at y swydd hon? Bydd ol eu gwaith hwy wedi myned o'r golwg yn fuan, ond bydd eneidiau cadwedig yn golofnau tragwyddol, er gogoniant i'w Hachubwr ac anrhydedd yr offerynau. Cyfarfyddwn yn fynych â llythyrenau yn rhesi ar ol enwau dynion i ddynodi y cymdeithasau anrhydeddus y maent yn perthyn iddynt, ac ymfalchïant yn fawr yn y cyfryw enwau, ond y mae ambell hen wraig yn aelod teilwng o anrhydeddusach cymdeithas nag un o'r cyfryw—eglwys Dduw, y gymdeithas sydd at gasglu eneidiau.

4. Nid oes genym fawr o amser i ymofyn am danynt. Byddant o'n gafael am byth yn fuan. Mae y miloedd eneidiau sydd yn awr yn y byd yn cael eu cludo gyda chyflymder i fyd nad oes neb yn cael ei achub ynddo; os mynwn wneud rhyw les iddynt, gwnawn ef yn fuan. Baxter ar angladdau.

5. Bydd ein dedwyddwch a'n llawenydd yn ddifesur os byddwn yn foddion i gael eneidiau at Iesu. Cawn ddedwyddwch mawr yn y byd hwn, a mwy fyth yn y nefoedd. Dysgleirio fel yr haul—coron gorfoledd.

6. Ystyriwn beth mae eraill wedi wneud dros eneidiau.

1. Galarwn gerbron Duw ein bod wedi bod mor esgeulus o eneidiau.
2. Diolchwn am i'r Arglwydd gyfodi rhywrai i ymofyn am ein heneidiau ni.
3. Beth am gyflwr yr eneidiau hyny, er pob ymofyn, na ddeuant at Waredwr!

PREGETH IV.

Y DYN ODDIALLAN A'R DYN ODDIMEWN.

"O herwydd paham nid ydym yn pallu; eithr er llygru ein dyn oddiallan, er hyny y dyn oddimewn a adnewyddir o ddydd i ddydd."—2 Cor. iv. 16.

Dichon na ddarfu i un dyn mewn unrhyw oes, o'i oes ef hyd yn awr, wneud cymaint o wasanaeth i grefydd a dyoddef mwy er mwyn crefydd na'r Apostol Paul. Bu yn arddel Cristionogaeth am tuag un flynedd ar ddeg ar hugain, ac nid ymddengys iddo fod am gymaint ag un diwrnod o'r blynyddau hyny heb wneud neu ddyoddef rhywbeth dros grefydd. Cawn adroddiad byr ganddo o'r pethau a ddyoddefodd yn pen. xi. 23—29, o'r epistol hwn. Nis gallasai ei lafur dibaid a'i ddyoddefiadau cyson, lai nag effeithio yn niweidiol ar ei gorff, neu ei "lestr pridd," fel y geilw efe ef. Mae yn debygol ei fod tua phymtheg a deugain oed pan yr ysgrifenodd yr epistol hwn, ac y mae yn amlwg fod ei "ddyn oddiallan," neu ei gorff, yn dadfeilio yn gyflym, ond yr oedd ei "ddyn oddimewn," neu ei grefydd, yn fwy cryf a blagurog nag erioed. Mae yn sicr fod trallod ei feddwl, o herwydd y gofid a wnelid i'r eglwysi gan y brodyr gau, y rhai a geisient wenwyno yr aelodau â chyfeiliornadau, a'u llenwi â rhagfarn yn erbyn gwir weinidogion Crist, yn effeithio cymaint ar iechyd yr apostol a'i ddyoddefiadau allanol. Ond yn wyneb y cwbl yr oedd gras Duw yn ei enaid yn enill nerth o ddydd i ddydd, a hyn oedd yn ei gynal rhag suddo dan ei feichiau trymion.

I. Gwnawn rai sylwadau eglurhaol ar y "dyn oddimewn." Ymadrodd yw hwn a arferir gan Paul, a chanddo ef yn unig. Defnyddia ef dair gwaith yn ei epistolau: yma, yn Rhuf. vii. 22, ac yn Eph. iii. 16. Nis gall fod yn golygu yr enaid yn wrthgyferbyniol i'r corff, oblegid nid oes un duedd mewn pethau fyddont yn gwanychu y corff i gryfhau yr enaid; ac nid y galluoedd deallawl yn wrthgyferbyniol i'r galluoedd corfforol, canys y mae yn ddigon hysbys fod unrhyw beth fyddo yn anmharu y corff yn effeithio yn ddrwg ar y galluoedd deallawl. Mae yn amlwg wrth gymharu y tair adnod, lle y defnyddia yr apostol yr ymadrodd hwn, mai gras yn yr enaid, neu fywyd ysbrydol a olyga wrtho. Defnyddia ymadroddion eraill i arwyddo yr un peth, megys dyn newydd, creadur newydd, a "dirgel ddyn y galon," gan yr Apostol Pedr. Gelwir gras, neu fywyd ysbrydol, yn ddyn oddimewn—

1. I ddangos nad yw neb yn *ddyn* yn ystyr briodol y gair nes y byddo gras Duw wedi cymeryd meddiant o'i galon. Mae y neb fyddo yn amddifad o fywyd ysbrydol yn cyfyngu ei holl sylw i bethau tymhorol a darfodedig. "Dynion y byd, a'u rhan yn y bywyd yma" ydynt. Bydded eu galluoedd meddyliol, eu dysg, a'u henwogrwydd y peth a fyddo, nid ydynt yn deilwng o'r enw dynion, canys ymborthi y maent ar yr un ymborth a'r anifeiliaid. Nid ydynt yn profi dim o fara yr angylion. *Llun* dyn, ac nid dyn mewn gwirionedd, yw yr hwn na byddo yn ddim ond y dyn oddiallan. Mae yn rhaid i un ymgodi at bethau teilwng o'i fodolaeth cyn y byddo yn ddyn cyflawn. Mae y bachgen ugain oed fyddo yn ymddifyru gyda chwareuon plant pump oed yn dangos ar unwaith nad yw yn ddyn. Y mae y dyn oddimewn yn ymgodi oddiwrth y gweledig a'r tymhorol, ac yn derbyn ei gynaliaeth oddiuchod. "Bara y bywyd" yw ei ymborth ef.

2. Dyn *oddimewn* i ddangos mai yn y galon y mae eisteddle gwir grefydd. Mae Satan yn gweithio ei ffordd i mewn i ddyn trwy ddrysau y genau, y llygaid, a'r clustiau, ond y mae Ysbryd Duw yn dechreu ei waith oddifewn, ac yn ei gario allan i'r ymarweddiad. Agor y galon y mae i ddechreu ei waith. "Nid yr hwn sydd yn yr amlwg sydd Iuddew," &c., Rhuf. ii. 28. Bob amser y cyfeirir at grefydd bersonol yn y Beibl, sonir am dani yn wastad fel peth *yn* yr hwn fyddo yn ei meddu; "cael *ynddo* ef beth daioni," "Ceraist wirionedd *oddimewn*," "Crist *ynoch* chwi," "Yr hwn a ddechreuodd *ynoch* waith da," &c. Rhith ac nid sylwedd yw cymaint o grefydd fyddo yn y golwg gan ddyn, os nad ffrwyth gwreiddyn oddifewn fydd.

3. Yn ddyn newydd i ddangos fod pob dyn yn henach na'i grefydd. Syniad llawer yw eu bod yn Gristionogion o'r bru, neu o leiaf, o'r pryd y bedyddiwyd hwy. Pan ofynodd Mr. Moody, y diwygiwr, i ddynes a ydoedd hi yn Gristion, ei hateb ydoedd, "Ydwyf, wrth gwrs." "Oddiar pa bryd?" gofynai. Hithau a atebodd, "Oddiar pan anwyd fi, canys cefais fy ngeni mewn gwlad Gristionogol." Ond syniad y Beibl ydyw fod pob dyn a dynes yn blentyn digofaint wrth natur, a bod yn rhaid iddo gael ei wneud oll yn newydd cyn y byddo yn blentyn i Dduw. Nid adgyweirio yr hen ddyn y mae Ysbryd Duw, ond gwneud y cwbl o newydd, y galon gareg yn cael ei thynu allan, a chalon o gig yn cael ei gosod yn ei lle. Nid gosod iechyd yn y dyn i gydgyfaneddu â'r clefyd y mae y meddyg; ond os llwydda ei driniaeth, gosod iechyd i mewn i gymeryd lle y clefyd. Dyn newydd yw pob dyn duwiol, hollol wahanol i'r hyn ydoedd wrth natur. Nid oes un dyn mewn ystyr briodol yn dechreu byw nes y byddo ynddo fywyd ysbrydol. Cyfrifai un hen wr a ddychwelwyd yn 80, ac a fu farw yn 83, ei fod yn marw yn dair blwydd oed.

4. Yn greadur newydd i ddangos nad oes dim llai na gallu Dwyfol a ddichon effeithio y cyfnewidiad hwn yn enaid y pechadur. Y mae crëu yn arwyddo dwyn peth i fodolaeth o ddim. Cyfeiliornad tost yw y dyb a goleddir yn rhy gyffredin, fod elfenau da yn y natur ddynol, ac mai yr oll sydd yn eisieu yw dadblygu y rhai hyny. Ond yr hyn a ddysga yr Ysgrythyrau ydyw, nad oes ynom ni, wrth natur, ddim da yn trigo, a bod yn rhaid i bob daioni gael ei weithio i mewn i ni gan allu Dwyfol. Pan ddaeth Satan i demtio ein Hiachawdwr, nid oedd iddo ef ddim ynddo ef —dim i weithio arno. Felly, pan ddel Ysbryd Duw i weithio ar bechadur, nid oes ynddo ddim i weithio arno. Rhaid dyfod a'r cwbl yno o le arall. Mae crëu pechadur yn greadur newydd yn fwy gwaith na chrëu y byd. Nid oedd dim gwrthwynebiad i gread y byd, ond y mae gelyniaeth ffyrnig yn erbyn y crëu o newydd. Mae yn rhaid ystormio i ddiorseddu yr hen ddyn i wneud lle i'r dyn newydd.

II. Adnewyddiad y dyn oddimewn.

1. Mae pob bywyd ond bywyd y Bod Anfeidrol ei hun yn gofyn adnewyddiad parhaus i'w gadw rhag treulio allan a darfod. Peth gweithgar yw bywyd, ac wrth weithio y mae yn ei dreulio ei hun, ac oni cha adnewyddiad fyddo yn cyfateb i'r draul y mae yn nychu ac yn gwanhau, ac y mae yn rhaid iddo gael mwy o adgyfnerthiad nag a dreulia, cyn y gallo gynyddu. Fel y mae y bywyd naturiol, felly y mae y bywyd ysbrydol. Mae yn rhaid i ffydd, gobaith, a chariad, wrth weithio, gael defnyddiau adnewyddiad, neu farw. Gafael yw ffydd, ac os na cha ryw oleu ychwanegol beunydd ar yr addewidion, y mae ei gafael yn gwanhau. Dywedai hen Gristion yn sir Fflint ei fod wrth fyned at ei Feibl yn cyffelybu ei hun i ddyn yn myned i berllan i dynu afalau. Gynt, prin y cawn yr afalau yn addfed, ond yn awr y maent yn disgyn i'm llaw ond yn unig cyffwrdd yn ysgafn â hwynt. Wrth afalau y golygai addewidion y Beibl. Mae yn rhaid i obaith o hyd gael dadblygiadau newyddion o'r gogoniant dyfodol er ei chadw rhag nychu a gwanhau y galon, ac oni roddir tanwydd beunyddiol ar aelwyd cariad, mae y fflam yn sicr o losgi allan.

2. Mae bywyd y dyn oddimewn yn alluog i dderbyn adnewyddiad parhaus. Nid felly y mae y bywyd anifeilaidd. Os bydd y plentyn yn iach, gall dderbyn mwy o adnewyddiad nag a dreulia nes y tyfo i fod yn ddyn cadarn, ac yna, gydag iechyd arferol gall y draul a'r adnewyddiad fod yn gydbwys am ryw ugain neu bump ar hugain o flynyddau. Ond wedi cyrhaedd y pump a deugain neu yr haner cant, bydd y draul yngraddol orbwyso yr adnewyddiad, nes o'r diwedd y byddo y cnawd a'r galon yn pallu, a'r dyn oddiallan yn syrthio yn farw i fynwes ei hen fam—y ddaear. Ond y mae y dyn newydd, neu fewnol, yn wahanol i hyn. Mae yn alluog o hyd i dderbyn i mewn fwy nag a dreuliai nes y delo yn yn wr perffaith, at fesur oedran cyflawnder Crist. Bydd y dyn

oddimewn yn dirf ac iraidd pan fyddo y dyn oddiallan wedi gwywo a chrino gan henaint, Salm xcii. 18, 14. Nid ä hwn byth yn hen.

3. Mae yn rhaid arfer moddion er ei adnewyddu yr un fath a'r bywyd anifeilaidd. Mae y bywyd anifeilaidd yn gofyn tri pheth er ei gadw yn iach a chryf—ymborth, ymarferiad, a gorphwysdra; bwyd, gwaith, a chwsg. Felly y bywyd ysbrydol. Mae yn rhaid ymborthi yn gyson ar air ac ordinhadau ty yr Arglwydd; gweithio yn egnïol gyda chrefydd, a gorphwys yn fynych mewn myfyrdodau, gweddïau, a chymundeb dirgel â'r Arglwydd. Mae bwyd yn rhoddi cryfder at waith, gwaith yn crëu archwaeth at fwyd, a gorphwys yn rhoddi cyfle i'r ddau i wneud lles i'r cyfansoddiad.

4. Nis gall unrhyw amgylchiadau allanol atal adnewyddiad y dyn oddimewn. Mae tywydd yn drygu y dyn oddiallan, a gofidiau meddyliol yn magu clefydau corfforol, ac yn arwain i angeu, ac y mae henaint mawr yn sicr o fwrw y dyn oddiallan yn bendramwnwgl i'r bedd gydag amser. Ond y mae y dyn oddimewn yn tyfu a gwreiddio yn nghanol holl ystormydd bywyd, a bwrw allan flodau peraroglaidd yn nghanol rhew ac eira gauaf henaint. John Newton, a Jim o'r Engine.

1. Y fath greaduriaid truenus yw y bobl y mae eu natur yn ymollwng, a thragwyddoldeb yn ymagor i'w derbyn, ac heb ddim oddifewn i fod yn ddefnydd cysur a chryfder. Yr hen dai pridd yn dadfeilio ac heb un cartref gan yr enaid i fyned iddo. Gwrandawed y cyfryw beth sydd gan yr Arglwydd i'w ddweyd wrthynt, Jer. xiii. 16. Y mae gobaith iddynt yn awr os troant at Dduw; y maent wedi troi gwegil, ac nid wyneb, ato trwy eu hoes, Act. ii. 17.

2. Y fath fodau dedwydd yw y duwiolion pan y mae natur yn ymollwng. Nid oes dim yn hyfryd i'r olwg ddynol ar ddyn neu ddynes yn ymgrymu tua'r ddaear, ond i olwg ffydd y mae yn harddwch i gyd. Mae y cae gwenith yn edrych yn fwy ieuangaidd a byw pan y mae pob gwelltyn a thywysen yn wyrdd; ond pan fyddo oll wedi melynu, a'r tywysenau oll yn plygu eu penau dan bwys y grawn addfed, y mae yr olwg hyfrydaf arno i'r amaethwr. Golwg fendigedig yw gweled un wedi llwyr addfedu i'r nefoedd, er fod ei gorff yn plygu tua'r ddaear. Yr hen wr yn yr elusendy, yn fyddar, ac yn crynu gan y parlys, yn dweyd mai dysgwyl ei Arglwydd yr oedd, am fod ganddo bethau braf i'w meddianu pan ddeuai, ac yn profi ei hawl iddynt oddiwrth Rhuf. v. 1, 2.

PREGETH V.

Y PHARISEAD A'R PUBLICAN.

"Ac efe a ddywedodd y ddameg hon hefyd wrth y rhai oedd yn hyderu arnynt eu hunain eu bod yn gyfiawn, ac yn diystyru eraill: Dau wr a aeth i fyny i'r deml i weddïo; un yn Pharisead, a'r llall yn bublican. Y Pharisead o'i sefyll a weddïodd rhyngddo ag ef ei hun fel hyn; O Dduw, yr wyf yn diolch i ti nad wyf fi fel *y mae* dynion eraill, yn drawsion, yn anghyfiawn, yn odinebwyr; neu fel y publican hwn chwaith. Yr wyf yn ymprydio ddwywaith yn yr wythnos; yr wyf yn degymu cymaint oll ag a feddaf. A'r publican, gan sefyll o hirbell, ni fynai gymaint a chodi ei olygon tua'r nef; eithr efe a gurodd ei ddwyfron, gan ddywedyd, O Dduw, bydd drugarog wrthyf bechadur. Dywedaf i chwi, Aeth hwn i waered i'w dŷ wedi ei gyfiawnhau *yn fwy* na'r llall: canys pob un a'r y sydd yn ei ddyrchafu ei hun, a ostyngir; a phob un a'r y sydd yn ei ostwng ei hun, a ddyrchefir."—LUC xviii. 9—14.

DYWEDIR i'r ddameg hon gael ei llefaru wrth y rhai oedd yn hyderu arnynt eu hunain eu bod yn gyfiawn, ac yn diystyru eraill. Yma tybir peth hollol bosibl, a pheth gymerodd le ganoedd o weithiau—dau ddyn yn myned i'r deml i weddïo. Arferai yr Iuddewon fyned i'r deml, nid yn unig i weddïo yn gyhoeddus, ond hefyd i weddïo yn ddirgel, a thebyg mai felly y gwnaeth y ddau hyn. Mae hyn yn anmhriodol ac yn cael ei gondemnio gan yr Arglwydd Iesu, Mat. vi. 5, 6. Arferai y Phariseaid hyn, er mwyn dangos eu hunain, ond mae yn amlwg mai cael ei arwain yn ddifeddwl gan arferiad y genedl, yn hytrach nag er mwyn hunanglod, ddarfu y publican hwn i le cyhoeddus i weddïo yn ddirgel, gan ei bod yn amlwg mai pechadur yn teimlo ei angen oedd ef. Neu, dichon mai wedi iddo fyned i'r deml y cafodd olwg iawn ar drueni ei gyflwr. Crybwyllir Pharisead a phublican er gwneud y cyferbyniad yn fwy tarawiadol, gan fod y naill yn perthyn i'r sect a gyfrifid y fwyaf santaidd a chrefyddol yn mysg yr Iuddewon, a'r llall yn perthyn i'r dosbarth mwyaf digymeriad o bawb yn eu plith. Eglura y canlyniad o fynediad y ddau i'r deml wirionedd pwysig a draddodwyd gan ein Iachawdwr, ac a wirir bob dydd, sef fod dynion o'r cymeriadau iselaf yn fwy gobeithiol eu cyflwr na'r moesol a hunangyfiawn, ac mai y dynion sydd yn barnu oreu am danynt eu hunain, ac yn fynych y rhai y bernir oreu am danynt gan eraill sydd bellaf yn ol yn nghyfrif Duw. Mae y Pharisead a'r publican yn y ddameg hon yn cynrychioli dau ddosbarth mawr o ddynion, sef dynion sydd a'u holl ymddiried arnynt eu hunain, a phechaduriaid fyddont wedi cael golwg iawn trwy ras ar eu cyflyrau. Yr oedd gan y ddau ddyn hyn ryw fath o grefydd; a sylwi ychydig ar y ddwy grefydd hyn fydd dan ein hystyriaeth yn awr. Sylwn—

I. AR GREFYDD Y PHARISEAD. Yr oedd ei holl grefydd ef yn gynwysedig mewn tri pheth,

1. *Y balchder mwyaf atgas.* Mae yn wir ei fod yn cymeryd arno ddiolch i Dduw, ond y mae holl ysbryd ei weddi, pe addas ei galw yn weddi, yn dangos nad oedd ei grybwylliad o enw Duw yn ddim ond arferiad gwag a diystyr. Iddo ei hun y priodolai ef yr holl glod, a thybiai fod llawer o hono yn ddyledus iddo. Nid oes son yn ei weddi am gyfaddefiad o'i bechod, am ychwaneg o ras i'w wneud yn debycach i Dduw, nac am ei annheilyngdod i gael y trugareddau a fwynheid ganddo. Dringodd cyfuwch yn ei dyb am dano ei hun nes *dotio* ac anghofio ei anghenion a'i drueni. Mae balchder yn ffiaidd yn mhob man ac yn mhob peth, ond yn enwedig mewn *gweddïwr* wrth ddynesu at ei Greawdwr. Mae balchder rhai yn eu gwneud yn rhy ffroenuchel i weddïo, a balchder eraill, yr hwn sydd yn waeth fyth, yn hol ei ymborth o rith-weddïo. Mae yn anmhosibl i falchder a gras gydlywodraethu yn yr un galon. Mae gras yn tynu pob un i'r llwch cyn ei ddyrchafu i ogoniant. Gofynwyd i un beth oedd y cam cyntaf i'r nefoedd; ei ateb oedd, *gostyngeiddrwydd;* yr un peth a ddywedodd am yr ail gam, a'r trydydd, &c.; a phan ofynwyd beth oedd y cam olaf, yr un oedd ei ateb fyth.

Dylem gofio mai pechod anhawdd iawn i'w adnabod mewn rhai amgylchiadau yw balchder, yr hyn a ddengys y pwys mawr i ni ymgadw rhagddo. Dichon i lawer fod yn debycach i ddynion gostyngedig na'r Pharisead yn y testun, tra ar yr un pryd y byddont yn wir feilchion. Dywedai un mynach gyda llais cwynfanus ei fod yn bechadur erchyll, ei fod yn waeth na Judas Iscariot. "Mae y peth yn rhy wir, druan tlawd," ebe un wrtho. Gyda hyny newidiodd ei wedd, a ffyrnigodd yn ofnadwy. Un peth yw bod yn ostyngedig mewn geiriau, peth arall yw teimlo hyny o'r galon, a ffieiddio ein hunain gerbron Duw mewn llwch a lludw.

2. *Yr hunanymddiried mwyaf peryglus.* Mae hyn yn cyfodi yn naturiol oddiar falchder. Mae swn gweddi hwn yn dangos ei fod yn ei ystyried ei hun uwchben ei ddigon. Ni ofyna faddeuant am un pechod, am, mae yn debyg, na olygai fod ganddo bechodau i'w maddeu. Ni ofyna help gan Dduw i gyflawni'r un ddyledswydd, am y golygai fod ei nerth ei hun yn ddigon at hyny. Ni cheisia drugaredd, am y golygai fod ei haeddiant ei hun yn ddigon i'w gymeradwyo. Ymffrostia ei fod yn ymprydio ddwy waith yr wythnos, pryd na ofynai deddf Duw iddo wneud hyny ond unwaith y flwyddyn. A chan y proffesai nad oedd yn droseddwr o un o'r gorchymynion, a'i fod trwy ei ymprydiau a'i ddegymau yn gwneud mwy nag a ofynai y ddeddf, tybiai fod ganddo hawl, ar dir cyfiawnder, i bob peth fyddai arno ei eisieu. Mae miloedd o wrandawyr yr efengyl yn rhy debyg iddo yn hyn. Yn eu gweithredoedd yn unig y mae eu holl ymddiried am gael eu cadw, ac os golygant gael rhywbeth trwy Grist, peth i gyflawni eu diffyg eu hunain ac nid iachawdwriaeth gyflawn trwyddo ef yn unig a ddysgwyliant. Prif waith yr Ysbryd Glan yw tynu dyn oddiarno ei hun a'i ddwyn i fwrw ei hun ar Grist yn unig.

3. *Y dygasedd mwyaf gwenwynig.* "Nad wyf fel y mae dynion eraill," &c. Dyma gangen wenwynig arall a dyfai oddiar falchder ei galon. Meddyliai yn well am dano ei hun nag am neb arall, a golygai fod pawb yn fileiniaid ond ei hunan. Nis gallasai ddweyd ei neges ei hun wrth Dduw heb roddi troediad dygasog i'w gydaddolwr, fel pe buasai taflu hwnw i lawr yn gyfodiad iddo ef. Pe buasai pawb o'r byd yn waeth nag ef, yn lle ymffrostio yn hyny, galaru o'i herwydd a ddylasai a gweddïo drostynt. Ond yn lle hyny llawenhai ef fod y byd yn ffiaidd, a'i gydaddolwyr yn enwedigol felly, gan wagdybio fod ei lendid dychymygol ef yn ymddangos yn harddach yn ymyl eu haflendid hwy. Ymddengys fod y dyn hwn o'r dymher y gallasai orfoleddu yn namnedigaeth pawb ond ef ei hunan, ac y ceisiai fwrw pawb yn un cruglwyth i uffern, iddo ef gael dringo dros eu penau i'r nefoedd. Nid amlyga ei weddi yr awydd lleiaf am wellhau cyflwr neb. Mor debyg i hyn yw llawer eto; maent fel clêr yn disgyn ar bob archoll a gaffont ar bawb, ac yn byw yn fras ar wendidau eu cydgreaduriaid, gan ddweyd yn ddideimlad, "Moliant i Dduw, 'dwyf fi ddim fel rhai'n a'r rhai'n." Ni theimlant y radd leiaf o ofid am ddrwg neb, ond llawenhant fod rhywrai i'w cael y gallant ymffrostio eu bod hwy yn rhagori arnynt. Canfyddant y brycheuyn yn drawst yn llygaid eraill, ond y mae y trawst yn myned yn ddim yn eu llygaid hwy. Tra gwahanol i hyn yw y dyn duwiol; cyfrifa ef ei hunan yn waeth na neb; galara am bob drwg a ganfyddo mewn eraill, ac yn lle eu gwawdio, ymdrecha eu diwygio. Mor wrthun yr ymddengys ergyd dygasog y Pharisead pan ystyriom fod y publican, wrth bob tebyg, yn awr yn nhangnefedd yr adenedigaeth, yn myned drosodd o deyrnas Satan i deyrnas Dduw a'r angylion, yn moli am y peth. Yr oedd ei chwyrniad gelynol ef yn anghydgordiol iawn â'u caniadau hwy.

II. Crefydd y Publican. Mae hon mor wahanol i grefydd y Pharisead ag yw dwr i dân. Cynwysa—

1. *Ofid calon am bechod.* Fi Bechadur yw y cwbl a geir yma. Siarada am dano ei hun fel un *clamp* o bechod. Nid oedd ef mwy na dynion eraill heb rywbeth a ystyria y byd yn rinwedd. Ond pa faint bynag o rinweddau a berthynent iddo, nid yw yn son gair am un o honynt. Yr oedd mawredd ei bechod yn ei olwg ef wedi eu gwneud yn ysgafnach na mân-lwch y clorianau. Fod ei bechod yn peri gwir ofid iddo sydd amlwg wrth ei fod yn curo ei ddwyfron, yn sefyll o hirbell, ac yn edrych tua'r ddaear. Yr oedd y Pharisead yn methu canfod ei bechod gan yr olwg oedd ganddo ar ei rinweddau, a'r publican yn ymgrymu tua'r llawr dan deimlad o bwys ei bechod. Nis gall fod gwir edifeirwch heb wir ofid am bechod. Y teimlad cyntaf y mae gras yn roddi i'w berchenog yw gofid am ei bechod. Darlunir y teimlad hwn yn y Beibl yn yr iaith rymusaf—"Dwysbigo yn y galon," "Calon ddrylliog ac ysbryd cystuddiedig," "Wylo yn chwerw-dost," &c., "Dryllio yr esgyrn."

2. *Gostyngeiddrwydd a gwyleidd-dra santaidd.* Safai y publican o hirbell, gan arswyd santaidd i fod yn rhy eofn ar y Bod pur y pechodd yn ei erbyn. Ni wnelai gymaint a chodi ei olygon tua'r nef gan gywilydd a hunanffieiddiad. Effaith naturiol ei olwg ar drueni ei gyflwr a'i ofid am ei bechod oedd hyn. Elai y Pharisead rhagddo cyn agosed ag y gallai i'r Cysegr, cyfodai ei ben a'i ddwylaw yn ddigywilydd, a rhoddai bob arwyddion o ysbryd heb erioed gael ei ddarostwng gan ras. Edrychai y llall arno ei hun fel pechadur o'r fath waelaf ac annheilyngaf. Gruddfanai yn y llwch am drugaredd.

3. *Ymddibyniad ar drugaredd Duw yn unig am ei fywyd.* "O Dduw, bydd drugarog," &c. Yn ol ystyr y gair ἱλάσθητὶ, "Bydd heddychol â mi trwy aberth." Trwy aberthau y dysgwyliai yr Iuddewon gymod â Duw yn wyneb eu pechodau. Ni fu dim a wnelai Duw â phechadur erioed mewn ffordd o ras, ond trwy aberth, ac yn haeddiant aberth iawnol Iesu yn unig y dysgwylia pob pechadur edifeiriol am ei fywyd. Tybia rhai fod y publican newydd glywed y gorchymynion yn cael eu darllen yn ngwasanaeth y deml, neu iddo eu darllen yn y deml, canys yr oeddynt yn argraffedig ar y muriau, ac iddo, wrth ei gymharu ei hun â hwynt, ganfod ei fawr ddiffygion, nes gweled nad oedd ganddo ddim ond trugaredd am ei fywyd. Ni ddadleuai ei edifeirwch, er ei fod yn ddidwyll a dwys iawn, ond *trugaredd trwy aberth* yn unig oedd ei ddadl.

III. GWAHANOL EFFEITHIAU Y DDWY GREFYDD.

1. *Mae y naill yn darostwng ei pherchenog*—(1.) Yn ngolwg Duw a dynion yn y byd hwn. Mae y dyn balch yn ffiaidd yn ngolwg yr Arglwydd. A chan fod ei falchder yn ei arwain i ddiystyru pawb ond ei hun, nid hir y ceidw ei barch gyda dynion hefyd, Diar. xi. 2; xxix. 23. (2.) I uffern yn y byd a ddaw. Os trodd balchder yr angylion o'r nefoedd i uffern, nid oes un llun y bydd iddo gyfodi dynion o'r ddaear i'r nefoedd. Mae y grefydd hon yn cadw dynion oddiwrth unig drefn Duw i gadw dyn, Rhuf. x. 3. Mae yr hwn sydd yn ymddiried ynddo ei hun yn adeiladu ar sylfaen ry wan i'w ddal i fyny yn 'stormydd marwolaeth, beth bynag.

1. *Mae y llall yn dyrchafu ei pherchenog*—(1.) I fwynhad o gysuron maddeuant a ffafr Duw yma. Pan geir dyn yn ddigon gostyngedig i waeddi, "Arglwydd, cadw fi, canys darfu am danaf;" mae llaw trugaredd yn union yn ei gyfodi i graig sydd yn uwch nag ef ei hun. Teimlad dedwydd yw i un fyddo yn teimlo ei fod yn colli ei fywyd, ac ar yr un pryd yn taflu ei hun i freichiau un digon galluog i'w gadw. Pan ofynwyd i blant mudion mewn ysgol, ysgrifenu ar eu *slates* pa deimlad oedd y dedwyddaf. Ysgrifenodd un *Llawenydd;* arall, *Diolchgarwch;* arall, *Gobaith;* ac arall, *Edifeirwch.* Pan ofynodd yr athraw ei reswm dros hyny, ysgrifenodd drachefn, "O, beth sydd yn fwy hyfryd nag ymostwng gerbron Duw." (2.) I ogoniant y nef yn y byd nesaf. Mae pob

pechadur teimladwy o'i angen yn sicr o gael ei ddyrchafu o domenau trueni i eistedd gyda phendefigion pobl Dduw wrth y bwrdd aur yn y nef.

1. Ymofynwn pa un o'r ddwy grefydd hyn sydd genym ni. Dichon i lawer sydd yn cyfaddef pethau gwell na'r Pharisead, pe chwilid hwy, fod yn y diwedd heb ddim amgen iddo ef. Aeth gwraig unwaith at weinidog, gan gymeryd arni alaru am ei phechod; ond pan holodd hi gyda golwg ar bob un o'r deg gorchymyn, cafodd hi yn ei thyb ei hun heb fod yn euog o droseddu un o honynt. Edrychwch na thwylloch eich hunain. Mae gan bob un sydd yma ryw fath o grefydd—rhywbeth y pwysa arno am gael ei gadw; ond gwyn fyd na chelid gan bawb sydd a chrefydd ddrwg ganddynt i ystyried eu hunain heb ddim, fel y delont i ymofyn rhywbeth a wna les iddynt.

2. Beth am y bobl na ddeuant i fyny â chrefydd y Pharisead?

PREGETH VI.

YMADAWIAD CYFEILLION.*

"Car a chyfaill a yraist yn mhell oddiwrthyf, a'm cydnabod i dywyllwch."—SALM lxxxviii. 18.

YMDDENGYS i'r Salm hon gael ei chyfansoddi gan un Heman, yr Ezrahiad. Nis gwyddys pwy oedd y dyn hwn. Crybwyllir ei enw dair neu bedair gwaith yn llyfrau y Brenhinoedd a'r Cronicl fel un o brif ddoethion y genedl Iuddewig. Yr oedd mewn rhyw drallod dirfawr pan y cyfansoddodd y Salm hon. Teimlai fod anfoddlonrwydd yr Arglwydd yn gorwedd arno fel llifogydd mawrion yn llanw o'i amgylch, nes peri iddo anobeithio am ei fywyd. Mae gofidiau fynychaf yn dyfod yn dorf gyda eu gilydd. Rhyw drallodau *allanol* oedd yn blino y dyn da hwn; gweddïa fel un a phethau yn oleu rhyngddo a'r nefoedd, er ei bod yn dywyll rhyngddo a'r ddaear. Faint bynag fyddo ein gofidiau allanol, nid yw yn ddrwg arnom os byddwn yn teimlo ein ffordd yn rhydd i fyned yn hyderus at orseddfainc y gras. Un o'r pethau a deimlid ddwysaf o'r cwbl gan Heman oedd pellhad ei gyfeillion oddiwrtho. Hyn yw colyn penaf pob adfyd yn nesaf at guddiadau wyneb Duw, ac euogrwydd cydwybod. Achwyna ar hyn ddwywaith, adn. 8 o'r testun. Sylwn,—

I. FOD RHAGLUNIAETH YN GOSOD DYNION YN Y BYD HWN YN FYNYCH MEWN CYSYLLTIADAU DYMUNOL IAWN. Mae y cysylltiadau hyn yn cael eu gosod allan yn y testun mewn geiriau cyfaddas iawn.

1. *Car.* Mae y gair hwn, yn ein hiaith ni, yn dynodi perthynas

---

* Dyma ei bregeth ymadawol yn Cendl, Ebrill 27, 1862.

yn ol y cnawd. Rhagdybir bob amser fod perthynasau yn caru eu gilydd, ac nid oes dim yn fwy gwrthun na gelyniaeth rhwng y rhai y mae deddf natur yn gystal a'r Beibl yn gofyn iddynt anwylo eu gilydd. Er cymaint yw llygredigaeth dynolryw y mae cariad didwyll a chryf, fel rheol, yn mynwesau perthynasau at eu gilydd. Cariad a wna i wŷr a gwragedd, rhieni a phlant, brodyr a chwiorydd wneud a dyoddef unrhyw beth dichonadwy er lles eu gilydd. Dyma brif elfen dedwyddwch teuluaidd. Hyn sydd yn cadw y byd rhag myned yn uffern, ac y mae pob peth a duedda i wanychu a lladd y cariad hwn, megys godineb, meddwdod, &c., i edrych arnynt fel y drygau erchyllaf. Un o'r bendithion daearol mwyaf y gall dyn ei chael yw bod wedi ei amgylchynu â lluaws o berthynasau caredig. Sonir yn fynych yn y Beibl am breswylio yn mysg ei bobl fel braint fawr; ac y mae y gorchymynion lluosog sydd i ni fod yn garedig i ddyeithriaid yn dangos fod y cyfryw yn wrthddrychau tosturi.

2. *Cyfeillion.* Mae dynoliaeth a gras yn gwneud dynion yn anwyl iawn o'u gilydd, heb gymhorth perthynas naturiol. Darnodiad un athronydd paganaidd o gyfeillgarwch ydyw: "Un enaid mewn dau neu ychwaneg o gyrff." Dyn truenus yw hwnw nas gall edrych ar neb fel cyfaill iddo, ac y mae yr hwn y mae ganddo lawer o wir gyfeillion yn ddedwydd yn nghanol holl drallodau bywyd. Dewiswn fod yn ddyn tlawd cystuddiol, yn cael fy amgylchynu gan luaws o gyfeillion gonest a gwresog a lawenhäent yn fy llwyddiant ac a alarent yn fy ngofid, yn fwy na phe byddai genyf aur ac arian heb rif, a phawb a'm hadwaenai yn fy nghasâu, fy niystyru, neu yn fy ofni. Mae cyfeillgarwch didwyll yn tebygoli y ddaear i'r nef, pryd y mae anghyfeillgarwch, drwgdybiau, a gelyniaeth yn ei gwneud yn debyg i uffern.

3. *Cydnabod.* Y rhai y mae ein preswylfeydd, ein galwedigaethau, neu ryw amgylchiadau eraill wedi ein dwyn i adnabyddiaeth o honynt. Tra y mae yn anmhosibl i ni wneud cyfeillion mynwesol o bawb y byddom yn eu hadnabod, eto dylai ein cymeriad fod y fath y byddo i ni air da gan ein holl gydnabod. Un o'r pethau y dylai pob un ymestyn ato, a'r nôd uwchaf y gall dyn ei gyrhaedd yn y byd, yw ei fod yn un ag iddo air da gan bawb, a chan y gwirionedd ei hun.

4. O bob cysylltiad, yr un a effeithir gan wir grefydd yw yr uwchaf a'r mwyaf ei ddaioni a'i barhad.

II. FOD Y CYSYLLTIADAU ANWYLAF AR Y DDAEAR YN AGORED I GAEL EU DATOD.

1. *Gan bechod.* Pa faint o deuluoedd sydd wedi eu rhwygo o eglwysi wedi eu llanw â therfysg, o ardaloedd wedi eu gosod yn danllwyth, ac o wledydd wedi eu difrodi gan ryfeloedd, a'r cwbl yn tarddu o bechod.

2. *Gan gamddealltwriaeth.* Ceir, yn fynych, hyd yn nod perthynasau agos a chyfeillion mynwesol yn troi yn oerllyd at eu

gilydd, ac hyd yn nod yn elynion, o herwydd camgymeryd amcanion y naill y llall. Yn ein cyflwr anmherffaith presenol yr ydym yn rhy amddifad o'r cariad hwnw *na feddwl ddrwg*, ac o'r pwyll a ddylai fod yn ein meddianu cyn dyfod i benderfyniad ar unrhyw beth o bwys. Pa faint o undebau anwyl a ddrylliwyd yn chwilfriw mewn teuluoedd, ïe, ac yn eglwys Dduw, wrth fod dynion yn cymeryd eu gilydd y peth nad oeddynt, fel y ddwy long Brydeinig hyny fuont yn tanio at eu gilydd hyd doriad y wawr.

3. *Gan amgylchiadau adfydus.* Mae gwasgfeuon amgylchiadau lawer gwaith wedi tori cysylltiadau y tybid eu bod yn anwyl a chedyrn iawn. Mae tuedd mewn gofidiau mawrion i suro yr ysbryd ac i oeri cariad, a phan oero cariad rhoddir lle i ddrwgdybiau. Mae hanes Job, Dafydd, ac eraill, yn egluro hyn yn eithaf amlwg.

4. *Gan symudiadau.* Mae lleoedd preswylfod dynion wedi eu penodi gan Dduw, ond y mae ei arfaeth ef gyda golwg ar leoedd preswylfod trigolion y ddaear yn cael ei chwblhau trwy amrywiol a gwahanol foddion: aflonyddwch meddwl yn rhai, awydd am gyfoeth yn eraill, ysbryd anturiaethus, gwasgfeuon amgylchiadau, llais rhagluniaeth, &c. Pa beth bynag fyddo yr achos o'u symudiadau, ychydig o ddynion y sydd nas gellir dweyd mai dyeithriaid a phererinion ydynt ar y ddaear. Mae y symudiadau hyn yn gwneud rhwygiadau poenus mewn ardaloedd, eglwysi, a theuluoedd. Darlunier teulu heddychol o dad a mam, a nifer o blant, yn amgylchu yr aelwyd. Pa agwedd fydd arnynt mewn deng mlynedd? Câr a chyfaill wedi ei yru yn mhell, a'r cydnabod i dywyllwch—allan o'r golwg.

5. *Gan angeu.* Dyma hen dorwr cylymau. Mae yn bosibl y gellir dianc rhag y pethau eraill oll. Mae llawer wedi treulio eu hoes mewn cariad, heb un camddealltwriaeth, newidiad amgylchiadau, na symudiadau i ysgaru rhyngddynt â'u ceraint a'u cyfeillion, ac wedi cael digon o ras i ymgadw rhag y pechodau hyny sydd yn chwalu cymdeithasau, ond ni chaiff neb fod yn hir yn y byd hwn heb i angeu ei daro a'i ddolurio yn ei berson ei hun, neu yn mhersonau ei gyfeillion. Mewn ambell dŷ, gwelwn ddyrnod angeu yn cymeryd ymaith ben y teulu; bryd arall, gwelwn ef yn tori y cangau ieuainc, gan adael y cyff i sefyll.

III. EIN BOD I GYDNABOD LLAW DUW YN NATODIAD Y CYSYLLTIADAU HYN OLL.

1. Nid yw fod ein pechod, ein tywyllwch, neu ein hansefydlogrwydd ni yn *foddion* datodiad y cysylltiadau yn gwneud y peth yn llai gwaith Duw. Joseph yn cael ei werthu i'r Aifft; croeshoelio Iesu Grist; Rhagluniaeth yn goruwchlywyddu pechod a ffolineb dynion; cynddaredd dyn a'th foliana di.

2. Tuedda cydnabod llaw Duw yn y cwbl a'n cyferfydd i'n gwneud yn weddigar am gyfarwyddyd Dwyfol yn y cwbl, ac am ei fendith ar y cwbl.

3. Gwna ni yn ymostyngar a boddlon yn y cwbl, ac i chwilio paham y dadleua efe â ni.

1. Dysgwn beidio rhoi gormod o'n calon ar ddim daearol. Cofiwn mai benthyg yw y cwbl.

2. Llawenhawn fod undeb i'w gael, a chyfeillgarwch nas datodir byth mo hono.

3. Edrychwn yn mlaen at y byd lle ca yr holl dduwiolion eu hailuno, i beidio ymadael mwy.

4. Gwyliwn rhag i'n cyfeillachau anwylaf yma droi yn anhyfryd i ni yn y byd nesaf.

PREGETH VII.

DYLANWAD MAM.

"Gan alw i'm cof y ffydd ddiffuant sydd ynot ti, yr hon a drigodd yn gyntaf yn dy nain Loïs, ac yn dy fam Eunice; a diamheu genyf ei bod ynot tithau hefyd."—2 TIM. i. 5.

MAE Paul yma yn amlygu ei fawr anwyldeb at Timotheus ar gyfrif y cariad oedd gan Timotheus ato ef, y ffydd ddiffuant oedd ynddo, a'r modd y derbyniodd y ffydd hòno, sef trwy ei fam a'i nain dduwiol. Mae dyn o dymherau dynol caruaidd yn wrthddrych i'w anwylo. Os bydd ynddo ras mewn ychwanegiad at ei garueiddiwch, bydd yn fwy anwyl; ac os bydd wedi disgyn oddiwrth henafiaid duwiol, mae yn anwylach fyth. Cymeriad o'r fath oedd Timotheus. Pa ryfedd ei fod yn gu gan Paul? Yr oedd Timotheus yn enedigol o Lystra, neu Derbe. Bu Paul a Barnabas yn pregethu yno gyda llwyddiant mawr. Dichon mai ar ymweliad cyntaf Paul â'r lluaws hyny y dychwelwyd nain a mam Timotheus at Gristionogaeth. A phan aeth Paul yno yr ail waith, yn mhen tua saith mlynedd, efe a gafodd Timotheus yno yn llanc ieuanc crefyddol, ac â gair da iddo gan y brodyr.

Mae crefydd Timotheus yn cael ei gosod allan fel wedi disgyn iddo trwy offerynoliaeth ei nain a'i fam. Mae etifeddiaethau bydol yn gyffredin yn dyfod i ddynion trwy eu tadau; ond y mae gras yn gyffredin yn dyfod i ddynion trwy eu mamau.

Sylwn—

I. FOD DYLANWAD MAWR GAN FAMAU YN FFURFIAD CYMERIAD EU PLANT.

1. Dangosir hyn yn eglur gan luaws o ffeithiau. Mae llygredigaeth y byd yn gyffredin yn cael ei briodoli i famau drwg. Pan briododd meibion Duw ferched dynion yr aeth y byd mor llygredig nes cael ei foddi â diluw. Yn llyfrau y Brenhinoedd, wrth gofnodi drygioni brenhinoedd Juda ac Israel, crybwyllir yn ofalus enw *mam* agos bob un o honynt. Nid yw hyn heb ei arwyddocâd. O'r tu arall, cofnodir yn ofalus enwau mamau y rhan fwyaf o'r

dynion da y cawn eu hanes yn y Beibl, megys Moses, Samuel, Dafydd, Josiah, Ioan Fedyddiwr, meibion Zebedeus, Timotheus, &c. Felly yr ydym yn cael yn hanes yr eglwys a'r byd, fod dylanwad mamau yn bwysig iawn yn ffurfiad cymeriadau y dynion hynotaf yn mhob oes. Gweinidog yn holi cant a ddaethai i'w eglwys, ac yn cael eu bod oll, ond dau, wedi eu bendithio â mamau duwiol.

2. Mae rheswm yn dangos hyn yn eglur. Mae y fam wedi ei donio yn fwy gan Awdwr natur i borthi ac agor meddwl plentyn, yn gystal a phorthi ei gorff. Nis gall un tad, beth bynag fyddo ei alwedigaeth, ateb y miloedd mân-ofyniadau a roddir gan blant, gyda symledd a naturioldeb y fam. Mae hi o hyd gyda y plant. Mae ei delw hi wedi ei hargraffu yn annileadwy arnynt cyn y delont i oed, i fyned dan ddylanwad tad nac athraw. A phwy sydd mor fawr ei serch a hi? Serch yw yr elfen gryfaf yn ysgogiadau yr holl hil ddynol, a dyma yr elfen hawddgaraf mewn crefydd. Mae diffyg angeuol yn y fam hòno nad yw ei baban yn ei charu hi yn fwy na neb arall, ac o ganlyniad pwy all ddylanwadu arno i'r un graddau a hi?

II. Y PETHAU SYDD RAID EU BOD MEWN MAM ER IDDI FOD YN OFFERYNOL I DDUWIOLI EI PHLANT.

1. *Rhaid fod "y ffydd ddiffuant" yn trigo ynddi.* Rhaid ei bod yn dduwiol. Gall mamau moesgar ac o addysg dda gyfodi aelodau prydferth o'r gymdeithas ddynol, ond rhaid cael rhai fyddo yn ofni Duw i fagu plant duwiol. Heb ras yn ei chalon nis gall deimlo gwerth enaid ei phlentyn i'r fath raddau ag y gwnelo deimlo mewn difrif at gael ei galon i deimlo pethau Duw. "Ffydd ddiffuant" Loïs ac Eunice oedd dirgelwch eu llwyddiant i drosglwyddo crefydd o genedlaeth i genedlaeth, credu fod Duw, byd arall, enaid i'w gadw neu ei golli, &c.

2. *Rhaid i'w thymher a'i hymddygiad fod yn unol â'i phroffes.* Mae genym ryw obaith am lawer o wŷr a gwragedd y diangant yn y diwedd, pan y mae gwendidau blin yn perthyn iddynt, ond os nad effeithia y gwendidau hyn yn angeuol arnynt hwy eu hunain, gallant effeithio felly ar eu teuluoedd. Mae tymherau gwylltion, ymddygiadau anmhriodol, a llawer o bethau cyffelyb wedi rhoddi golwg anffafriol ar grefydd i lawer o blant proffeswyr, ac wedi bod yn achos o'u damnedigaeth. Os barna plant yn ddrwg am grefydd eu rhieni, digon tebyg y barnant nad oes crefydd gan neb arall. Dyna, o bosibl, y rheswm fod cynifer o blant crefyddwyr yn myned yn anffyddiaid a gwawdwyr.

3. *Rhaid ei bod yn ffyddlon gyda holl ddyledswyddau crefydd yn wyneb pob anfanteision.* Nid oes neb ond Duw, eu teuluoedd, a hwythau, wyr faint o rwystrau o herwydd tlodi, annuwioldeb gwŷr, &c., y mae llawer o famau yn gorfod tori trwyddynt i fyned i foddion gras, ond fe fydd eu gwobr i'r rhai hyn. Ni bydd fawr gobaith am blant duwiol gyda y mamau hyny a wirfoddol esgeulus-

ant bob moddion ond rhyw ran o'r Sabbath, a gysgant ar amser yr Ysgol Sabbathol, neu a dreuliant yr oriau gwerthfawr hyny i ofer-siarad â'u cymydogesau.

4. *Rhaid fod ei llywodraeth deuluaidd yn dduwiol.* Ei bod yn gofalu yn flaenaf a phenaf am enw a hawliau Duw.

5. *Rhaid ei bod yn fawr mewn gweddi.* Dylai y fam, nid yn unig weddïo dros y plant, ond hefyd gyda y plant. Y wraig yn agos i Philadelphia, a ddywedai pa fodd y llwyddodd i gael ei phlant oll i ofni Duw, sef wrth weddïo beunydd ac ar bob achlysur drostynt. Nid oes dim fydd yn debycach o adael argraff annileadwy ar feddyliau plant na gweddïau mam gyda hwy a throstynt yn eu mebyd.

III. YR ANOGAETHAU I FAMAU YMESTYN AT FOD FEL HYN.

1. Eu cyfrifoldeb ofnadwy bwysig.
2. Canlyniadau blin eu hesgeulusdod.

Yr ydym eisoes wedi cyfeirio at Dr. Rees fel pregethwr mewn angladdau, at yr hyn yr oedd ynddo gymhwysder nodedig; a dichon na phregethodd neb yn ei oes, nac mewn unrhyw wlad, gynifer o bregethau angladdol; ac yn enwedig yn angladdau gweinidogion, a chan fod ychydig nifer o'r cyfryw yn mysg ei weddillion, rhoddwn hwy yma, gan nodi hyd y gallwn achlysur eu traddodiad.

GYRFA BYWYD.*

"Ond nid wyf fi yn gwneuthur cyfrif o ddim, ac nid gwerthfawr genyf fy einioes fy hun, os gallaf orphen fy ngyrfa trwy lawenydd, a'r weinidogaeth a dderbyniais gan yr Arglwydd Iesu, i dystiolaethu efengyl gras Duw."—ACT. xx. 24.

RHAN o anerchiad Paul i henuriaid eglwys Ephesus. Y mae y testun mor gymhwysiadol at ddynion duwiol yn gyffredinol ag at weinidogion. Dangosant—1. Fod gan bob un ei yrfa i'w rhedeg—*Fy ngyrfa;* nis gallwn fyw yn lle ein gilydd mwy nag y gallwn farw yn lle ein gilydd. 2. Fod yr yrfa hon i'w gorphen. Nid ydym i fod yn yr ymdrech o hyd; fe ddaw y dydd, y bregeth, a'r oedfa olaf. Diwedd yr yrfa hon i'n cyrff fydd ty ein hir gartref. 3. Ei fod o bwys i ni allu ei gorphen mewn llawenydd.

I. Rhai sylwadau ar fywyd dyn fel gyrfa. Cymhariaeth gyffredin yn cael ei chymeryd oddiwrth y campau Groegaidd. Cynwysa,—

1. Fod i fywyd ei amcan neu ei nod i gyrchu ato. Mae yn alarus meddwl fod bywyd miloedd yn gwbl ddiddyben. Maent

---

*** Pregeth angladdol y Parch. J. D. Williams, Caerdydd, a draddododd Hydref 30, 1856.**

fel un yn curo yr awyr. Nid oes ganddynt un nod i gyrchu ato. Bwyta, yfed, gwisgo, ymddyosg, cysgu, a chyfodi, a rhai yn llafurio llawer ond i ddim dyben. Nid felly y Cristion. Y mae ganddo ef ei nod mewn golwg, ac y mae ei galon yn ofidus os bydd dim yn ei daflu oddiwrth ei amcan.

2. Nas gellir rhedeg gyrfa bywyd heb lawer o ymdrech. Rhaid ymddyosg oddiwrth bob chwant, peidio cymeryd ein denu o'r ffordd gan un tegan. Wedi y gofal mwyaf ceir gwaith enill y gamp.

3. Ein bod yn destynau llawer o sylw, sylw Duw, angylion, a saint yn y nef, Heb. xii. 1; yn nghyda'r saint ar y ddaear. Yr ysbrydion drwg a dynion drwg; neb yn rhy ddistadl i ddiafol i'w demtio; neb trwy drugaredd yn rhy ddistadl i Ysbryd Duw ei nerthu. Pa ryfedd fod sylw arnom, yr ydym yn rhedeg am wobr bwysig, ac os methwn, bydd y golled yn bwysig.

4. Nid yw ond byr. Byddwn yn fuan wedi rhedeg i ben yr yrfa. Mae y rhan a basiodd o'r oes yn ymddangos wrth ei hadolygu megys breuddwyd, ac yn mlaen nid oes ond cam rhyngom oll âg angeu. Mor fuan y newidir ein hwynebau, ac yr anfonir ni i ffordd!

II. BETH SYDD YN GYNWYSEDIG MEWN GORPHEN YR YRFA TRWY LAWENYDD.

1. Fod y meddwl uwchlaw amheuaeth o berthynas i'r canlyniad. Nis gellir mwynhau llawenydd wrth wynebu angeu os byddys yn ofnus ac amheus iawn am y canlyniad. Fe ellir ofni angeu ei hun, heb ofni ei ganlyniadau. Bydd mesur o lawenydd yn cael ei fwynhau y pryd hwnw.

2. Fod y fuchedd wedi bod o'r fath y gellir ei hadolygu gyda gradd o hyfrydwch. Cosba yr Arglwydd bechodau ei bobl yn y fuchedd hon, ac, o bosibl, yn nglyn marwolaeth.

3. Fod y meddwl wedi ei ddatod oddiwrth y byd. Y cwch yn rhydd oddiwrth y lan.

4. Fod yr enaid wedi ei lenwi â mwynhad nefol. Moses ar ben Pisgah. Tir Beulah.

III. Y PWYS I NI ALLU GORPHEN EIN GYRFA TRWY LAWENYDD.

1. Fel anogaeth rymus i fywyd santaidd, fel y rhagbarotoad iddo. Cysylltiad anwahanol rhwng bywyd santaidd ag angeu gorfoleddus.

2. I'r dyn ei hun yn yr amgylchiad o farw. Collir yr afael ar bob peth ond crefydd y pryd hwnw. Bara y bywyd. Nerth fy nghalon a'm rhan, &c. Natur wedi cau pob drws i bleser, pob mwyniant wedi suro.

3. Er argyhoeddiad i ddynion diras, ac er calondid i ddynion duwiol. Dymuno tri pheth,—1. Marw yn ngwydd dynion. 2. Marw yn y meddiant o'r synwyrau. 3. Marw yn orfoleddus.

4. Mae yn hynod briodol fel rhagflaeniad y mynediad i'r nefoedd, a therfyniad pob gofid. Tywydd teg, yr wybr yn goch.

5. Er anrhydedd i'r Meistr a wasanaethwyd genym.

1. A ydyw ein gyrfa ni o'r fath y gallwn ddysgwyl ei gorphen trwy lawenydd?

2. Gwelwn werth crefydd. Hi yn unig a alluoga ddyn i farw yn llawen.

3. Nid yw yn rhy ddiweddar i neb sydd yma gael gorphen ei yrfa trwy lawenydd.

WEDI MARW, YN LLEFARU ETO.*

"Trwy ffydd yr offrymodd Abel i Dduw aberth rhagorach na Chain; trwy yr hon y cafodd efe dystiolaeth ei fod yn gyfiawn, gan i Dduw ddwyn tystiolaeth i'w roddion ef: a thrwyddi hi y mae efe, wedi marw, yn llefaru eto."—HEB. xi. 4.

I. FOD POB DYN YN LLEFARU AR OL EI FARW.

1. Yn llefaru nad oes dim ar y ddaear yn werth rhoddi y galon arno.

2. Na ddylem ymollwng dan ofidiau trymaf y bywyd hwn.

3. Y dylem fod yn ddiesgeulus gyda holl ddyledswyddau bywyd, Preg. ix. 10, Ioan vii. 4.

4. Nad oes neb ond yr Arglwydd yn werth ymddiried ynddo: Esaiah. ii. 22.

II. FOD POB DYN DA AC AMLWG GYDAG ACHOS CREFYDD YN LLEFARU MEWN MODD NODEDIG.

1. Trwy ei esiamplau.
2. Trwy ei weithredoedd.
3. Trwy ei eiriau.
4. Trwy y dylanwad a gafodd ar feddyliau.

III. WRTH BWY Y MAE Y CYFRYW YN LLEFARU? WRTH BAWB.

1. Ond yn neillduol wrth eu perthynasau a'u cydnabod.
2. Wrth eu cyfeillion crefyddol.
3. Wrth y rhai na lwyddodd eu hymdrechion yn eu bywyd i wneud daioni iddynt.

1. Ei fod yn hyfryd meddwl y gallwn barhau i wneud daioni ar ol ein marw.
2. Ond cofiwn fod wyneb arall i'r ddalen.
3. Crefydd yn unig wna ddyn yn enwog o anfarwol.

MARWOLAETH JOSUA.†

"Ac wedi y pethau hyn, y bu farw Josua mab Nun, gwas yr Arglwydd, yn fab dengmlwydd a chant."—JOSUA xxiv. 29.

I. MARWOLAETH JOSUA MAB NUN.

1. Marwolaeth ar ol oes hir yn ngwasanaeth Duw. Hirhoedledd

---

*Pregeth angladdol y Parch. H. Jones, Caerfyrddin, a draddodwyd Mawrth 17eg, 1872.

† Pregeth angladdol y Parch. Josuah Thomas, Aberdar, Medi, 1857.

gynt yn cael ei gyfrif yn anrhydedd. Hirhoedledd yn ngwasanaeth Duw yn anrhydedd dauddyblyg.

2. Ar ol oes lafurus iawn yn y gwasanaeth.
3. Ar ol myned trwy lawer o helbulon.
4. Marwolaeth yn y gwaith.
5. Marwolaeth dyn o gymeriad difrycheulyd iawn.
6. Marwolaeth mewn tymher gyfaddas iawn i ymadael â'r byd.

II. GWERSI ADDYSGIADOL.

1. Rhaid byw fel Josua cyn cael marw fel yntau.
2. Mai braint fawr yw cael treulio oes faith yn ngwasanaeth yr Arglwydd.
3. Mai braint fawr i ddynion yw cael gweision ffyddlon i'r Arglwydd i lafurio yn eu mysg.
4. Y dylai marwolaeth gweision yr Arglwydd gael yr ystyriaeth ddifrifolaf gan y rhai y buont yn llafurio yn eu mysg.
5. Nad oes achos galaru am farwolaeth neb fyddo yn llanw yr enw o was yr Arglwydd yn ei berthynas âg ef ei hun.
6. Ei bod yn hyfryd meddwl pan mae gweision yr Arglwydd yn marw, fod yr Arglwydd ei hun yn fyw i ofalu am ei achos.

LAZARUS YN HUNO.*

"Hyn a lefarodd efe: ac wedi hyny efe a ddywedodd wrthynt, Y mae ein cyfaill Lazarus yn huno; ond yr wyf fi yn myned i'w ddihuno ef. Yna ei ddysgyblion a ddywedasant wrtho, Arglwydd, os huno y mae, efe a fydd iach."—IOAN xi. 11, 12.

HUNO yw y gair cyffredin yn y Testament Newydd am farwolaeth duwiolion.

I. Y MAE HUNO YN RHAGDYBIED DIHUNO.

1. Mae yr athrawiaeth o ddeffroad neu adgyfodiad y meirw yn cael ei dysgu yn eglur yn y Beibl.
2. Y mae llyfr natur a rhagluniaeth yn gyflawn o eglurhadau i gadarnhau ein ffydd yn nhystiolaeth y Beibl ar y pen hwn.
3. Y mae hollalluogrwydd yr Arglwydd yn ddigon o ateb i bob gwrthddadl a ellir gyfodi yn erbyn yr athrawiaeth.
4. Y corff yn unig sydd yn huno, ac efe yn unig fydd yn dihuno.

II. Y MAE HUNO YN TYBIED Y BYDDWN YN WELL WRTH DDIHUNO NAG WRTH HUNO.

1. Lludded natur sydd yn galw am gwsg. Fe adawa y Cristion ei holl wendidau ar ol yn y bedd.
2. Cawn ein gwisgo â gogoniant ac anfarwoldeb wrth adgyfodi.
3. Bydd ein gwaith o hyny allan yn hyfrydach.
4. Bydd ein lle yn well.
5. A bydd y gymdeithas yn well.
1. Nad oes dim yn arswydus yn angeu i'r duwiol.

---

* Pregeth angladdol y Parch. E. Hughes, Penmain, Hydref, 1881.

2. Nad oes dim achos gwir alar am ymadawiad y duwiol â'r bywyd hwn.

3. Ei bod o bwys i ni edrych oll ein bod yn barod i huno.

Y GWR HEDDYCHOL.*

"Myfi wyf un o heddychol ffyddloniaid Israel; yr wyt ti yn ceisio dyfetha dinas a mam yn Israel; paham y dyfethi di etifeddiaeth yr Arglwydd?"—2 SAM. xx. 19.

I. *Yr heddychol.*—1. O dymher addfwyn. Pob dyn sydd wedi cael gras yn gallu llywodraethu ei dymherau i raddau pell. 2. Yn wyliadwrus ar ei ddywediadau rhag peri poen. Mae rhai dynion fel draenogod, neu y *porcupine*, na wyr neb ag sydd yn agos atynt o ba gyfeiriad y daw saeth, nac at bwy na wnant saethu. Nid felly y cymeriad a ddesgrifir yn y testun. Mae efe hefyd yn ochelgar a gwyliadwrus ar ei ymddygiadau. 3. Yn gochelyd pob peth a fyddo a thuedd i aflonyddu ar heddwch y frawdoliaeth grefyddol. 4. Yn barod i roddi i fyny bob peth ond cydwybod dda. 5. Yn ymwrthod â chymdeithion sydd yn cynyg aflonyddu ar heddwch y frawdoliaeth.

II. *Y ffyddlawn.*—1. O ddyben cywir. Yn amcanu at lesoli ei gyd-ddynion a rhoddi y gogoniant i Dduw. 2. Yn ymdrechgar a phenderfynol i gyflawni ei ddyledswyddau. Ceir ef bob amser yn barod at alwad yr eglwys yn mhob rhan o'r gwaith a all gyflawni. Nid gogoneddu ei hunan ydyw ei amcan, ond bod o les a daioni i'r achos goreu. 3. Yn parhau yn ffyddlawn trwy ei oes. Nid fel rhai dynion; gwelsom rai yn dyfod at grefydd, a gallasem feddwl wrth sylwi ar eu hyni a'u sel na buasai dim yn atalfa nac yn rhwystr iddynt i ddwyn y byd at Grist, ond buan y gwelsom y cyfryw yn troi yn ol, neu wedi myned i'w hogofau i orphwys. Nid ydyw y ffyddlawn fel y Galatiaid gynt, ond yn hytrach fel y mae yn myned yn mlaen mewn dyddiau, mae yn myned ar gynydd mewn sel a gweithgarwch crefyddol. 4. Yn cysegru ei holl alluoedd i ddybenion cywir a daionus. Mae y cwbl a dderbynia ac a dderbyniodd oddiwrth Dduw yn cael eu rhoddi yn ol i Dduw yn ei waith. 5. Ei ddyfalbarhad yn enill iddo barch ac ymddiriedaeth y rhai sydd yn ei adnabod. Ni welais erioed unrhyw frawd na chwaer ag oeddynt yn ddiamheuol ffyddlawn yn ngwasanaeth yr eglwys, nad oeddynt yn derbyn parch diffuant gan eu brodyr a'u chwiorydd crefyddol.

Addysgiadau.

1. Mae presenoldeb y cymeriad hwn yn anhebgorol i'r byd. Yr ydym yn adnabod rhai dynion sydd o dymherau mor chwerw fel y maent fel abwyd marwol yn dystrywio pob enaint.

---

*Pregeth angladdol Mr. David James, diacon yn Ebenezer, a draddodwyd Chwefror 17eg, 1884.

2. Yn anhebgorol er cymhwyso dynion ar gyfer y nefoedd.

3. Dylem archwilio ein hunain er gweled faint o'r nodweddion hyn sydd yn ein meddiant.

4. Mae colli dynion o'r fath hyn yn fater o alar i eglwys Dduw, a dylem fod yn daer mewn gweddi at Dduw ar iddo ddanfon eto rai eraill er llanw eu lle.

5. Gwelwn nad oes neb ond tangnefeddwyr yn y nefoedd, ac felly y mae yn lle hyfryd; "Efe a ä i dangnefedd." Mae llawenydd yn llanw fy nghalon wrth feddwl am gyrhaeddyd y wlad hòno. Fydd yno yr un brawd gau, na'r un forwyn ffol, na gwas anufuddiol.

CANWYLL YN LLOSGI.*

"Efe oedd ganwyll yn llosgi, ac yn goleuo; a chwithau oeddych ewyllysgar i orfoleddu dros amser yn ei oleuni ef."—IOAN v. 35.

I. DARLUNIAD O GENAD DUW.—*Canwyll yn llosgi.*

1. Rhagdybia hyn fod tywyllwch yn y lle y cyneuir y ganwyll.

2. Dyben y ganwyll yw goleuo.

3. Mae y ganwyll yn ddyledus i arall am ei goleuni.

4. Mae y ganwyll yn treulio ymaith wrth oleuo.

II. Y DERBYNIAD A RODDIR I GENADAU DUW.—*A chwithau.*

1. Gellir cymeryd hyn fel cerydd ar wrandawyr Ioan. Yr oeddynt yn ewyllysgar i wrando dros amser, nes i'w athrawiaethau ddechreu croesi eu tueddiadau llygredig. Gorfoleddu dros ychydig, ac yna ymadael âg ef. Felly y mae llawer o wrandawyr yr efengyl.

2. Gellir ei gymeryd fel mynegiad o ffaith gyda golwg ar ei wrandawyr ffyddlawn. Llawenychent, ïe, celent bleser gwirioneddol wrth ei wrandaw.

1. Diolchwn i Dduw am gyneu canwyllau.

2. Cofiwn nad ydym i gael eu goleuni ond dros amser.

3. Gwnawn y defnydd goreu o'u goleuni.

4. Gweddïwn ar Dduw am gyneu llawer o ganwyllau.

5. Mor hyfryd yw meddwl am fyned i fyd lle na bydd dim ond goleu yr haul ynddo, lle na bydd raid wrth oleu canwyllau.

MARW YN ELW.†

"Canys byw i mi yw Crist, a marw sydd elw."—PHIL. i. 21.

DAU air gwahanol iawn—marw ac elw—wedi eu cysylltu. Yr efengyl yn unig a all eu cydio.

I. *I bwy y mae marw yn elw?* Nid i bawb.

1. I'r rhai y mae Crist yn fywyd iddynt, ei Iawn yn achos

---

* Pregethwyd yn angladdau y Parchedigion P. Griffiths, Alltwen, a J. M. Evans, Caerdydd.

† Pregethwyd yn angladd y Parch. Richard Morgan, Aberafan, Chwef. 26ain, 1880.

haeddianol eu bywyd, ei ras yn achos effeithiol eu bywyd, ei gymeriad yn rheol eu bywyd.

2. I'r rhai y mae gwasanaethu Crist yn brif ddyben a nod eu bywyd.

II. *Yn mha ystyr y mae marw yn elw i'r cyfryw?*

1. Mae yn eu rhyddhau oddiwrth bob gofid.
2. Yn eu dwyn i gyflawn fwynhad o bob gwynfyd.
3. Yn eu gosod mewn cylch o eangach defnyddioldeb.
4. Yn gwneud i fyny bob peth a gollant yn annhraethol fwy helaeth. Gwell byd, gwell cyfeillion, gwell gwasanaeth crefyddol, gwell mwynhad o Dduw. Enill i gyd.

Byddai yn hawdd i ni ychwanegu llawer o'r fath bethau, ond y mae a roddwyd yn ddigon i ddangos y modd y darparai ei bregethau, er nad ydynt hebddo ef i'w dweyd, i'w gweled yn eu rhagoriaeth. Dichon na bydd y weddi ddilynol o'i eiddo, yr hon a ysgrifenwyd wrth ei wrando nos Sabbath, Mawrth 10, 1878, yn annerbyniol. Gwelir ynddi lawer o'r symledd, a'r tynerwch, a'r hyder hwnw wrth nesâu at Dduw, oedd yn amlwg yn ei holl weddïau:—

"Wele ni, nefol Dad, yn troi ein wynebau atat ti y waith hon eto. Diolch i ti am dy fod di wedi arbed ein bywyd hyd yr awr hon, a dy fod di wedi ein cadw ni er pan fuom yma ddiweddaf heb fod dim annymunol wedi dygwydd i ni. Ond yr ydym yn teimlo ein bod ni yn wir amddifaid, oddigerth i ni deimlo dy fod ti yn edrych arnom. Mae dy air yn dywedyd mai gyda thi y caiff yr amddifaid drugaredd. Anwyl Arglwydd, bydded i ni gael profi o'r bendithion sydd gyda ti er eu cyfranu i'th blant cyn yr elom allan o'r oedfa yma. Mae eisieu trugaredd ar bob enaid sydd yma ger dy fron, dyro i ni deimlo dy fod yn cyfranu i ni. Anwyl Arglwydd, mae cenedlaethau wedi eu bendithio genyt ti yn y fangre hon, ac wedi cael cymhorth i fyw yn y byd trafferthus hwn trwy nerth dy Ysbryd, ac y maent erbyn hyn wedi myned i ogoniant. Dyro i ninau brofi o'r un bendithion, fel y gallom gael nerth i ymladd yn erbyn pob gelyn sydd yn amcanu cael ein pen i lawr. Mae yma aml un a adnabyddai dy lais, dyro i ni deimlo o'r pethau a brofasom yn y dyddiau a aethant heibio, yn nyddiau deheulaw y Goruchaf. Dyro gymhorth i ni dy addoli wrth dy fodd. Rhoddi addoliad diragrith, i ddyosg pob peth oddiam danom a all ein rhwystro i anfon ein heirchion i fyny at dy orsedd. Gallwn dwyllo ein gilydd, ond y mae yn anmhosibl i ni dy dwyllo di, am dy fod yn gwybod beth sydd mewn dyn. Dyro i ni deimlo fod ein meddyliau yn esgyn at dy Fawredd. Cymhorth ni i adael y byd a'i ofidiau, a'i drallodion, a'i ofalon, y tu allan i'r cysegr, ac i esgyn yn sengl i ddal cymdeithas â'n Duw. Diolch i ti am y Sabbath. O Dduw! bydded i ni gael teimlo ein bod ni yn nes i'r nefoedd ar ddiwedd y dydd nag ar ei ddechreu. Llwydda y genadwri am dy Fab Iesu yn y lle hwn, ac nid ydym am gyfyngu'r llwyddiant i'r lle hwn, ond yr ydym am lwyddiant i fod ar yr efengyl yn mhob man, gyda phob enwad sydd yn cyhoeddi Crist yn ddigonol Waredwr i fyd o bechaduriaid. Anwyl Arglwydd, cynorthwya y llestr annheilwng hwn i ddywedyd gair a fyddo o gysur ac o fendith i'th blant sydd yma wedi dyfod yn nghyd. Meddiana ni âg ysbryd Crist pan yn llefaru am Grist. Ac hefyd rho gymhorth i ni ddywedyd gair trosot wrth y rhai sydd heb eu dychwelyd at Dduw; yn garedig, yn dyner, ac yn addfwyn. Anwyl Dad, feallai mai dyma y tro olaf am byth i ni gael dywedyd gair am Iesu. Feallai cyn y Sabbath nesaf y bydd y tafod yma wedi tewi yn yr angeu, neu feallai y bydd rhywun ag sydd yn bresenol heddyw, ac heb roddi ei hunan i'r Iesu yn gorwedd yn ei arch wythnos i heddyw. O fy Nuw, cadw ni rhag tynu gwarth ar dy enw; ni bydd eisieu i ti 'n cadw ni yn hir; ond pa beth bynag a ddel i'n cyfarfod, cadw ni hyd nes y byddi di yn ein galw oddiyma a'n harfau yn loew o blaid ein Ceidwad. Maddeu na buasem wedi gwneud mwy drosot; maddeu ein pechodau, a maddeu ein pechodau o omedd gwneud yr hyn a allasem ei wneud, am ein bod yn gofyn y cwbl yn enw yr hwn a'th lwyr foddlonodd. Amen."

Mae ef wedi cofnodi yr hyn a ganlyn mewn llyfr, a chan ei fod yn enghraifft nodedig o'i ymddiried yn yr Arglwydd, rhoddwn ef i mewn yma:—

"RHAGLUNIAETH NODEDIG.

"Yr oedd arnaf *fill* o £18 yn ddyledus i Mr. Rees, Llanelli, i'w dalu ar y 15fed o Hydref, 1849. Nis gwyddwn yn y byd pa le i'w cael erbyn y pryd; yr oeddwn mewn clwb arian yn y *Globe*, Cendl; aethum yno a'm punt nos Sadwrn gan grynu rhag ofn na buasai fy nghoelbren yn syrthio. Dychwelais adref cyn amser y clwb, a'm meddwl yn dra helbulus; aethum i weddi i ddeisyf ar yr Arglwydd am beri i'm coelbren i syrthio, fel y cawswn yr arian, ac er fy nghysur a'm syndod fe ddaeth fy nymuniad i mi. Nis gallaf lai nag edrych ar hyn fel rhagluniaeth yn chwareu o'm tu, ac felly yr wyf yn cofnodi y peth er amlygu fy niolch i'r Llywydd mawr.

"Hydref 15fed, 1849. THOMAS REES."

Yn mysg llawer o bethau eraill y galwyd ef i'w gwneud yn ei oes, rhoddwyd arno unwaith i draddodi yr anerchiad blynyddol i fyfyrwyr Coleg Aberhonddu; ac y mae eto rai yn cofio mor garedig a serchiadol, ac effeithiol y gwnaeth y gwaith. Buasai yn dda genym ei roddi yn gyflawn, ond diau genym y bydd yn dderbyniol fel y mae:—

ANERCHIAD I FYFYRWYR.

I. *Yr hyn a ddylech fod fel dynion.* Mae corff iach a golygus yn ddymunol iawn, a meddwl treiddgar a galluog, ond nid yn hanfodol er bod yn ddyn gwerthfawr, defnyddiol, a pharchus. Llawer o bersonau a adawsant argraff annileadwy ar fyd ac eglwys heb gyrff cryfion a phrydferth, fel Dr. Watts, a llawer wedi bod yn ddynion gwir ragorol heb ddim yn nodedig yn nerth eu meddyliau. Y peth sydd yn hanfodol i wneud un yn *ddyn* pwysig a defnyddiol yw cyflawnder o synwyr cyffredin, ac ymroad didor i'w waith. Nid pethau mawrion, ond mân-bethau a brofant pa un ai *dyn* neu *goegyn* fydd un. Gall un fod yn grochanaid mawr o enaint yr apothecari o ran galluoedd, ac i ychydig o wybed meirw wneud i'r cyfan ddrewi. Os mynwch fod yn ddynion, gofelwch fod genych lywodraeth gyflawn ar eich tymherau a'ch tafodau; deallwch pa bryd, pa beth, pa fodd, a pha le i siarad. Gallech fel myfyrwyr siarad llawer o bethau â'ch gilydd am eich gwaith, eich pregethau, a'ch cynlluniau, y gwnelech eich hunain yn ynfydion dirmygus wrth son am danynt yn nghlyw personau o unrhyw oed tuallan i'ch cylch eich hunain. Gochelwch fod yn hynod mewn pethau dibwys—yn eich gwisgiad, eich ysgogiadau corfforol, eich arferion, na'ch enwau. Nid wyf yn gwybod am nemawr o ddynion *odd* sydd erioed wedi bod yn ddefnyddiol, oddieithr fod eu galluoedd anghyffredin yn ddigon i wneud iawn am eu *oddities.* Peth blin yw fod gwisg, agweddiad corfforol, ymddyddanion cyfrinachol, ac enw *odd* pregethwr yn tynu mwy o sylw na'i bregeth. Cedwch urddas eich swydd bob amser mewn golwg, fel na byddo ynoch ddim yn annheilwng o honi. Nis gall dim fod yn fwy anweddus nag i athraw crefyddol wneud ei hun yn destun gwawd a dirmyg y rhai y byddo yn llafurio yn eu mysg. Byddwch yn rhai nas gellir beio dim ynoch.

II. *Yr hyn a ddylech fod fel crefyddwyr.* Dylai eich duwioldeb personol fod uwchlaw pob amheuaeth. Peth ofnadwy o ddifrifol i'r eglwys, i'r byd, ac yn enwedig i'r dyn ei hun yw pregethwr diras. Mae yn dra sicr nas gall dyn diras gymhell gras ar eraill yn effeithiol, ac y mae calon annuwiol yn dra thebygol o dori allan i fuchedd annuwiol, er caledwch i'r byd, a thristwch i'r eglwys, a gwaradwydd i grefydd. Ond os gall pregethwr annuwiol ymgadw yn weddus yn ngolwg dynion tra y byddo byw, bydd ganddo gyfrif ofnadwy i'w roddi i'w Farnwr. *Y breuddwyd rhyfedd.* Dylai geiriau yr apostol Paul suddo i ddyfnder calon pob un o honom, "Rhag, wedi i mi bregethu i eraill, fy mod fy hun yn anghymeradwy." O bob man i ddisgyn o hono i uffern, y pulpud yw y lle mwyaf ofnadwy i ddisgyn o hono.

III. *Yr hyn a ddylech fod fel pregethwyr.* Yn gyntaf oll, heb i chwi bregethu y *gair*, nis gellwch fod yn bregethwyr cymeradwy gan y Meistr, nac yn ddefnyddiol i ddynion; os mynwch wneuthur daioni, rhaid i chwi bregethu yr efengyl yn ei phurdeb. Darllenwch hanes pregethu yn mhob oes, a gwelwch mai dyma yr unig bregethu sydd wedi bod yn fendithiol o'r dechreuad. Mae rhyw ddynion o oes i oes wedi cyfodi i gymeryd arnynt fod yn ddoeth uwchlaw yr hyn sydd ysgrifenedig, ac felly i bregethu ar ryw gwestiynau cywrain, neu bregethu yn ddeddfol; ond eu holl lwyddiant fu gwasgaru cynulleidfaoedd blodeuog a gasglwyd wrth bregethu Crist croeshoeliedig, a chasglu o'u hamgylch ddyrneidiau o ddadleuwyr sychion a dioruchwyliaeth.

Rhaid i chwi bregethu yn eglur. Cymerwch yr Arglwydd Iesu yn siampl fel pregethwr. Yr oedd ef yn egluro ei syniadau oddiwrth y pethau mwyaf agos at ei wrandawyr—hau, pysgota, gwlychu toes, &c.

Rhaid i chwi bregethu yn darawiadol er bod yn ddefnyddiol. Dweyd pethau y gallo y gwrandawyr ddal gafael ynddynt, ac a fyddont yn destynau ymddyddan ar ol llaw.

Rhaid i chwi bregethu yn y fath fodd ag a afaelo yn nghydwybodau eich gwrandawyr. Nid saethu dros eu penau. Dylech fod yn ofalus o'ch iaith. Nid yn isel, nid yn goegaidd.

IV. *Yr hyn a ddylech fod fel gweinidogion.* Cofiwch ei bod o bwys i chwi fod yn weinidogion yn gystal ag yn bregethwyr. Peidiwch bod yn rhy ymyrgar gyda gwahanol helyntion yr eglwys. Gadewch bob peth y galloch ei adael gyda chydwybod rydd i'r diaconiaid.

Byddwch yn ddoeth wrth ymdrafod â dynion.

Bydded eich holl ymddygiad yn gadael yr argraff ar eich holl gydnabyddion mai gogoniant Duw a lles ei achos yw y pethau nesaf at eich calon.

Anogaethau.—Urddas y swydd; parhad ei heffeithiau.

Gyda hyn yr ydym yn terfynu, er y buasai yn hawdd i ni ymhelaethu, ond y mae y gwaith eisoes wedi chwyddo y tuhwnt i'n bwriad; ond yr ydym yn hyderu ein bod wedi llwyddo i gyflwyno ein gwrthddrych i'n darllenwyr gyda'r fath ffyddlondeb a chywirdeb, fel y gellir dywedyd fod Dr. THOMAS REES, trwy y gyfrol hon, "ER WEDI MARW, YN LLEFARU ETO."

RHESTR O'R TANYSGRIFWYR.

ABERTAWY.

EBENEZER.

Mrs. Abraham, Portland street
W. Bevan, 13, Portia terrace
Charles Davies, Calvert terrace
Daniel Davies, Tynone street
W. A. Davies, 84, St. Helen's rd.
William Davies, St. Helen's road
James Davies, 2, Caswell street
John Davies, 4, Nelson terrace
Mrs. Davies, 69, Strand
J. F. Davies, 9, Cradock street
David Davies, 28, Swan street
T. Davies, 123, St. Helen's Avenue
Benjamin Davies, 4, Langdon pl.
Miss M. Davies, 4, Richmond Villas
D. Davies, Gore House, Goat st.
S. Davies, 21, Carlton terrace
Miss Mary Davies, 37, High street
Dr. Joseph Davies, Hafod Villa
David Davies, Orange street
David Davies, 27, New street
David Evans, Rodney street
Joseph Edwards, Hafod
Griffith Edwards, 50, Hafod street
Thomas Evans, 38, Bond street
J. J. Evans, High street
Miss Ann Evans, 6, Duke street
Miss Margaret Evans, 6, Duke st.
George Evans, 22, Brynsyfi terr.
J. R. Evans, 1, Temple street
W. Evans, Carmarthen road
Councillor A. Francis, High street
John Griffiths, 86, Gorse lane
W. J. Gwilym, 5, Cradock street.
Henry Griffiths, 39, Jersey street
Miss Jane Gilbert, 19, Nelson street
William Harris, Walter road
A. Howells, 1,388, Neath rd., Hafod
J. Jones, 1, Temple street
Mathias Jenkins, Cwm Factory
Griffith John, Mansel street, 2 copi
Parch. W. James, G. Villas, Walter rd.
Miss Jenkins, Merthyr Tydfil
,, Ellen Jones, 62, Walter road
David E. Jones, 3, Brynymor terr.
W. Jones, Life Boat, Coffee Tavern
Miss Jemima Jones, 10, Grove place
Rees Jones, 122, Western street
William James, 26, Mansel street
Thomas Jones, 45, Dyvatty street
David Jenkins, 3, Neath rd., Hafod
Thomas Jones, 41, Carmarthen rd.
E. W. Jones, 57, Oxford street
J. Jenkins, 16, Park street
Miss R. Jones, 28, High street
D. Jones, 28, High street
A. J. Jones, J.P., Brooklands
Henry John, 5, Paxton street
David Lloyd, 29, Mariner street
Thomas Lewis, 144, Western st.
Samuel Lewis, 30, L. Madock st.
Thomas Lodwig, 34, Clarence st.
Benjamin Lewis, 8, Tynone street
D. Lloyd, 134, St. Helen's Avenue
Daniel Lloyd, 133, eto
John Lewis, 10, Stephen's row
James Lewis, 5, George street
Henry Lewis, Caersalem
J. W. Morris, 14, Brynsyfi terrace
W. Morgan, Cliff terrace, Llanelli
Richard Morgan, Cwmbwrla Inn
Thomas Morris, 40, Princess street
E. Morgan, 73, U. Aberdyberthy st.
D. Matthews, 55, Aberdyberthy st.
David Morgan, Pier st.
W. J. Matthias, Wassial st., 2 copi
Mrs. A. Morgan, 81, Baptist Well st.
Richard Morgan, Builder
David Owen, 32, Singleton terrace
John Prosser, 58, Miers st.
Dr. Joseph Parry, Blodwen House
Mrs. E. Roberts, 16, Graig terrace
Capt. J. Rees, Vernon street
W. D. Rees, eto
Councillor Richards, High st., 2 copi
Timothy Rees, 19, Union street
D. Richards, 91, Oxford street
John Thomas, 30, Balaclava st.
Henry Thomas, 1,357, Neath road
W. Rhys Thomas, 1, Temple street
John Thomas, 26, Dillwyn street
Mrs. E. Thomas, 39, Swan street
Thomas Thomas, Manselton
W. Thomas, 74, Aberdyberthy st.
William Thomas, 31. eto
J. A. Thomas, Solr., York st., 6 copi
D. Thomas, 85, High street
T. Thomas, 20, Swan street
Samuel Treharne, Brynhyfryd
D. Thomas, 62, Hafod street

R. Thomas, Pentre terrace
J. Williams, Waunweu Bd. School
William Williams, 36, Park terrace
Mrs.Williams, 22, Aberdyberthy st.
D.Williams, Twynyrodyn, Merthyr
J. D. Williams, Solr., York street
Mrs Williams,39,St.Helen's Avenue
D. Williams, 3, Short street
John Williams, 28, Windmill terr.
Josuah Williams, 20, Gorse Lane
Miss J. Williams, 8, Cleveland terr.

SOAR.

Parch. F. Samuel, Hafod, 8 copi

GLANDWR.

Parch. R. Thomas
W. Williams, Wern house
T. Freeman, J.P., Brynhyfryd
J. Jones, eto
Elias Williams, Sydney street
Thomas Howell, Richard row
David Richard, Treharne rd.
John Williams, eto
Llewelyn Joseph, eto
John Johns, eto
Josiah Jones, Mysydd rd.
Aaron Mathews, eto
Oliver Grey, eto
T.Roberts SchoolmasterBrynhyfryd
David Williams, eto
Llewelyn Llewelyn, eto
John Davies, Byng terrace
Moses Lewis, John st., Bryn
William Maybery, eto
George Jenkins, eto
Henry Gething, Landore
J. Thomas, Patnot road
T. Davies, Bryn terrace
J. G. Hughes, Cwm road
David John, Wern road
William Thomas, Siloh road
William Evans, eto
Samuel Thomas, eto
David Michael, Cwmlan terrace
John Harris, Cwm rd.
Thomas Davies, Vivian's town
D. R. Knoyle, Russell st., Swansea
John Williams, Henrietta street
T. Richards, Bryn terrace, Bryn
J.Knoyle, 24,Hamilton st.,Glandwr

CWMBWRLA.

Parch. D. Jones
J. Davies
Ll. Williams
W. Thomas
J. Bevan
E. Walters
M. Jones
W. Daniel
M. Huzzey
W. Clement
G. Morgans
J. Jones
E. Williams
E. Roberts
W. Francis
R. Davies
R. Rees
J. Pendry
J. Walters
W. Samuel
D. Pugh
L. H. Morris
J. R. Davies
P. Huzzey
E. Daniel
J. Harton
W. Morgans
J. Jones
D. Jones
J. Jones
J. Davies
Mrs. M. Hopkins
M. Humphreys

SKETTY.

Parch. D. Owen Rees
Nathaniel James, Cockett
T. Clenzy, Clyne-wood
T. Clenzy, jun., eto
D. Hughes, Cae-Bank
D. Anthony, Glan-y-môr
W. Jenkins, Dunvant
J. Jenkins, eto
W. Jones, eto
Jonathan Davies
Thomas Jenkins, eto
Morgan Walters, eto
William Jones, Cockett
David Rees, eto
Edward Griffiths, eto
J. Roach, School Master
D. Williams, Gardener
J. Jones, Singleton
Morgans, Grange Farm
Thomas Watkins, Llanerch
Mrs. Thomas, Parkyrhedyn
Miss Jenkins
,, Clenzy,
,, Ellen Clenzy
,, Jones, Cockett
,, Morgans
,, Margaret Howells

Miss Margaret Hopkins
,, Mary Williams, Hendrevoelan
,, Davies
,, Hannah Williams

PLASMARL.

Parch. T. Dennis Jones
,, T. Morris, Dowlais
D. R. Lewis, Grocer
Rees Jones, Saddler
John Rees, Saer
John Thomas, Saer
Joseph Edwards, Roll Turner
David Morse
W. Lewis, Grocer, Treforis
Henry Davies, Gomer house
Daniel Roger
John Jones, Printer

TREFORIS.

Parch. W. Emlyn Jones
David Davis, J.P., Plas Cadwgan
Richard Edwards, Morfydd house
Thomas Hughes, Church square
David Jones, Beaufort terrace
Oakley Walters, Castle house
J. S. Thomas, Woodfield street
John Rees, Llangyfelach street
Thomas Williams, Pleasant terrace
William Thomas, Waun
David Morcom, Castle street
John Howells, Beaufort terrace
Evan Jones, Walter's terrace
Thomas Evans, Duke street
J. T. Davies, eto
Joseph Davies, Banwell house
John Jones, The Laurels
Caleb Jenkins, eto
George Elias, Llangyfelach street
Griffith Thomas, eto
John Thomas, eto
Mrs Esther Thomas, Hen bont
,, Elizabeth Morgan, Midland field
David Thomas, Walter's terrace
Mrs. Jane Davies, The Cross
Thomas James, Market street
David Francis, Duke street
Parch. R. Cynon Lewis, 6 copi

HOREB.

Parch. Thomas Davies, 6 copi

CLYDACH.

Parch. E. Owen
Prosser Morris
Phillip Jenkins
W. John Thomas
John Rees, Timber merchant
William Williams
Thomas Joseph
Joseph Davies
D. D. Lloyd
Evan Maybery
William Rees, Buildings
Thomas Davies, Buildings
Evan Williams
William Davies, Down
William Rees, Aberclydach
John Rees, Penrhedyn
David Jones, (hyn.)
David Jones, (ieu.)
David Morgan
William Gimblet
Thomas Lewis
Benjamin Hill
Mrs. John Hill
John Thomas, Gwernllwyn
D. Davies, Y.H., Plas, Morriston
R. Martin, Drymma, Llansamlet
David T. Richards, Alltwen
David Madock, Glais
William Peregrine, eto
Joseph Harding, eto
W. Samuel, Ynyspenllwch, eto
Thomas Davies, eto
Richard Richards, eto
David Jenkins, Ynyspenllwch, eto
William Dummer, eto
John F. Jones, eto
David Harries, eto
John Rees, Roll Turner, eto
Henry John, eto
James Davies, eto
John Davies, Tailor, eto
John Morgan, eto
John Rees, eto
John Williams, Alltwen
John Daniel, eto
Daniel Davies, eto
David James, eto
William Maybery, Clydach
Richard Gwilym, eto
Thomas Arnold, Glanyrafon
Evan Rogers, Glais

ABERTAWY.

Parch. D, Jones, B.A.

Trwy law Mr. W. J. Gwilym (Alaw Llynfell), 5, *Cradock street.*

Parch. D. Saunders, D.D.
,, E. James, Canaan
J. Lewis, Bellevue
E. Jenkins, Walter's road
W, S. Jones

Parch. S. Griffith
W. Williams, Argyle
J. Davies, 19, Bathur street
J. Davies, 3, Jericho row
T. Griffiths, Grocer, Cwmllynfell
D. Isaac, Cyfreithiwr
Morgan Jones, B.A.
Morgan Jenkins, 40, Waterloo
Michael Mark, Cwmtwrch
Jenkin Mark, Gwaencaegurwen
T. Phillips, Y.H.
T. Phillips, (ieu.), Y.H.
John Morgan, 24, Bethnal place
R. Rees (Eos Morlais)
Abraham Rosser, Worcester place
D. Williams (Dewi), Sketty

ABERDAR.

EBENEZER.

Parch. J. Grawys Jones, Aberdar
R. Wigley, 22, Windsor st., 2 copi

SILOA.

Parch. D. Silyn Evans, Monk st.
W. Morgan, Butcher, eto
Eustace Richards, Canon street
Rees Evans, Draper
W. Parker, Sculptor
Michael Thomas, Contractor
Thomas Phillips, Grocer
John Evans, Elizabeth street
Evan Jones, Gadlys road
Evan Jones, Bute street
David Hughes, Ynyslwyd
John Howells, Draper, Mill street
Griffith Griffiths, 84, Ynyslwyd st.
D. Jordan Smith, Albert street
D. Evans, Collier, Glan road
D. M. Richards, 9, Gadlys terrace.

LLWYDCOED.

Parch. W. S. Davies, Llwydcoed
J. Griffith, Park School
J. Phillips, Harriet street
W. Davies, Horeb terrace
Jacob Jones, Post Office
Morgan Jones, Ffarmfach
Mrs. G. Davies, Kingsbury place.

CWMAMAN.

Parch. H. A. Davies Cwmaman
John Jones, Incline row
Owen Griffiths, eto
Thomas Saunders, Howell's row
William Evans, Aman street
Richard Weeks, Blaenamanfach
Thomas Isaac, Glanaman road.

CWMDAR

Parch. D. Griffith, Cwmdar.

CWMBACH.

Mr W. Rees, Tailor, 17, Victoria st.
Morgan John, Rose Cottage
L. Williams, Sion terrace
D. C. Jones, Victoria street
Evan Morgan, Bridge street.

MOUNTAIN ASH.

Parch. T. Llewelyn
David Evans, High street
Evan Evans, eto
David Nicholson, Oxford street
J. W. Jones, eto
John Isaac, High street
John Edwards, Seymour street
Morgan Morgans, Woodland street
William Griffiths, Awstin street
W. H. Williams, Allen street
Richard Morgan, Jeffrey street
Henry Lewis, Seymour street
Samuel Davies
David Davies, 32, Phillip street
D. Thomas, Primrose Hill.

HIRWAUN.

NEBO.

Parch. J. R. Williams, 2 copi.

TABERNACL.

Parch. T. Edmunds
John Jones, Kendon Shop
E. J. Evans, Grocer
W. Scourfield, Draper
Thomas Phillips, Builder
D. Davies, Gasworks
D. Jones, Draper, 9, Harries street

ABERYSTWYTH.

Parch. Job Miles
" T. Penry
J. Evans, Laura place, 2 copi
Alderman Williams
W. Williams, M.A., (H. M. S. I.)
W. Thomas, North Parade
T. Thomas, Great Darkgate st.
J. Davies, Chalybeate terrace.

ABERGELE.

Parch. E. T. Davies

AMLWCH.

Parch. T. Evans
Mrs. Thomas, Mona terrace.

ABERGAVENNY.

Parch. J. Davies, Pandy.

ABERTEIFI.

Parch. T. J. Morris.

ALLTWEN.

Parch. R. Rees, Pontardawe.

ABERCRAVE.

Parch. L. Jones, Ty'nycoed
Mrs. Lewis
S. Morgan, B.S.
Morgan Price
Mrs. Sulah Thomas
John Powell
John Mathias
Howel Mathias
William Morgans, Penrhos
James James
Mrs. Gwenllian Hughes
W. Williams
Gwilym Davies
W. Watkins.

ABERCARN.

B. Matthews, Islwyn house
D. Mathews, Butcher, High street
D. R. Jones, Celynen
W. Thomas, Liverpool house
D. Jones, Railway terrace
J. Phillips, eto
J. Lewis, Woodland terrace

ABERLLEFENI.

Parch. L. M. Davies
W. Williams
Robert Jones
John Lewis, Fronfraith
Daniel Davies, Ratgoed
Thomas Jones, Garneddwen
Richard Jones, Aberangell.

ABERMAW.

Parch. J. Gwynore Davies

ABERHONDDU.

Parch. J. Morris, D.D.
,, D. Rowlands, B.A.
,, W. Catwg Davies
,, Tudor Thomas, Llanwrtyd
,, T. Griffith, B.A., Ystalfera
,, J. Price, Erwood
D. Price, Pennorth.

ABERGWAUN.

Parch. W. M. Davies, Fishguard

ABERSYCHAN.

W. H. Griffith, Draper

ABERHOSAN.

Parch. G. P. Thomas, Aberhosan
R. J. Hughes, Athraw Ysgol

ABERAERON.

Parch. W. Evans, Aberaeron, 3 copi

AMANFORD.

J. Davies, Commerce house, 10 copi

BRYNTEG.

Parch. J. Stephens, Loughor, R.S.O.
William Williams, eto
Thomas Davies, eto
John Jones, eto
William Rogers, eto
Thomas Protheroe, eto
John Keily, eto
John Rees, eto
Daniel Rogers, eto
David Mathews, eto
David Lewis, eto
Edwin Evans, eto
Henry Jones, eto
David Penry, eto
Rees Penry, eto
Titus Jones, Post office, Gorseinon
David Lewis, Parkbach, eto
Evan Davies, Draper, eto
William Davies, Mason, eto
Richard Thomas, Grocer, eto
Thomas Williams, P.C., eto
David Jones, Railway terrace, eto
John Roberts, eto
W. J. Rees, Coedbridwen, eto
Parch. W. Gibbou, Gowerton

BLAENAU FFESTINIOG.

FOURCROSSES.

Parch. P. Howell
W. Williams, Maentwrog
John Cadwaladr
J. T. Williams
Griffith Williams
John Morgans
David Williams, Glasfryn
Joseph Jones, Frondeg
Thomas Penny

BETHEL.

Parch. T. Lodwick, Festiniog
R. Griffith, Cynval terrace
F. Evans, Station road

BRYNBOWYDD.

Parch. W. Parri Huws
W. Jones, Glandon

HYFRYDFA.

Parch. David Davies, Hyfrydfa
Robert J. Williams, 154, Manod rd.
Hugh Jones, Penygarth, High street
M. Williams, Tyddyngwyn terrace
Griffith J. Evans, Trawsafon
Robert D. Williams, 155, Manod road
E. Jones, Penygarth, Manod road
Robert Humphreys, eto
Isaac J. Evans, Tanybwlch
John Trevor, Conglywal
John J. Jones, Garneddwen
Miss Ellen Edwards, Penrhos

BETHEL (Arfon).

Jarret Roberts, Tynlon
Morris R. Thomas, Post office
William Owen, Tre'rgof
William Robinson, Penrhyn bach
Hugh T. Hughes, Cremlyn
Richard Jones, Penrhyn bach
Hugh Williams, Tre'rgof
William W. Jones, Coral Inn
Lewis Williams, Ddol
David Jones, Tanyffordd
Richard Owen, Tyddyn mawr
Owen Williams, Blaenypark
Robert Thomas, Tyddyn berth
Parch. R. W. Griffith, Bethel, 2 gopi

PORTDINORWIC.

W. Davies, British school
Joseph Thomas, eto
David Evans, Dinorwic house
Henry R. Hughes, Pantafallen
Griffith Evans, Aberpwll

BLAENAU GWENT.

H. Williams, Blaenau, Mon
Herbert Williams
John Ll. Jones
Edmund Evans
John Davies
John Bussell
William Davies
Thomas Richards

BRITON FERRY.

W. Hunter, Y.H., 8 copi

BARGOED.

W. R. Jones, B.A., Pengam
Jonathan Williams
W. Prothero
W. Davies, Post office
John Brown
David Morgan
Parch. W. Griffith

BEAUMARIS.

W. Hughes, Draper
E. Price Jones, Raglan house
E. Davison, Watchmaker
Ebenezer Jones, Grocer
Richard Stanley, Archway
D. Lloyd, Green Bank, Bangor

BWLCHTOCYN.

O. Griffith, Deucoch, Bwlchtocyn

BETHLEHEM.

W. Roberts, Glanbethlehem, 2 gopi
Robert Evans, Talybont

BEREA, MON.

Parch. J. G. Jones, Cana, Gaerwen
Hugh Roberts, Nantgwag
John Pritchard, Tymawr

BRISTOL.

D. J. Thomas, 12 Radcliffe hill, 7 copi
T. M. Picton, Waterloo Villa, Clifton

BRITHDIR.

Parch. J. Walters
R. Pughe, Helygog
Miss Roberts, Braichceunant
J. B. Davies, British school

BRYMBO.

Parch. E. Davies, Brymbo
John Davies, Lodge, Brymbo

BRYNBERIAN.

Parch. E. Lewis, Velindre R.S.O.
David Jones, Trewern
Miss Ellenor James, Brynberian

BANGOR.

Proff. Lewis, B.A., Indepen. College
D. M. Rees

Parch. D. Williams, Garth

BETHESDA.

W.J. Parry, Coetmor hall
Llyfrgell Bethesda

BODEDERN.

Parch. D. Daniel
H. Lewis, Llewelyn Lodge
T. Trefor Jones

BONTNEWYDD.

Parch. L. Williams, Bontnewydd
W. Morris Jones

BURNLEY.

Parch. T. R. Davies
J. B. Parry

BRYNCETHIN.

Parch. H. Einon Lewis
,, Evan Thomas (B.)
Howell Williams
Jenkyn Williams
Isaac Morgan
Benjamin Edwards
William Lewis
Thomas Lewis
George Rees
John Richards
Morgan Jones
Edmygydd o hono
Cyfaill
Cyfaill

BIRKENHEAD.

Parch. H. Jones, Harland road
M. Jones, Price street
W. Jones, Conwy street
T. Knowles, eto
D. Williams, Brook street
Cadben Roach, West Bank road
M. H. Jones, Cyfreithiwr
R. G. Williams, Clifton Crescent
D. Lloyd, Hilton street
W. Alltwen Williams
Roger Williams, Chapel house

BURRY PORT.

Parch. D. Evans, Burry Port R.S.O.

BRYNTEG.

Parch. E. R. Thomas, Brynteg

BALA.

J. Parry, Grocer, Bala, 2 copi
Parch. T. T. Phillips

BWLCHNEWYDD.

Parch. E. Lloyd, Bwlchnewydd
J. Oliver, Trallwm, eto

BRYCHGOED.

H. Price, Devynock, Brecon, 7 copi
Mrs. Stephens, Brychgoed

CENDL.

Parch. W. Griffith, Beaufort, Mon
,, W. Miles, Brynmawr
Gwilym Phillips, Beaufort
Thomas Watkin, Rassau
Thomas Morris, eto
Caleb Lewis, eto
John Jones, Holybush row
W. Morris, Carmel town
Joseph Williams, Railway terrace
David Jenkin, Beaufort Hill
Aneurin Jones, Beaufort
John Griffith, Sunny Bank
John Davies, Draper
Parch. J. V. Stephens, Beaufort
W. Lewis, Farm, 3 copi
Stephen Davies
Mrs. Jones, Rassau cottage
Henry Parry, Rassau
W. Harris, Beaufort Rose

CAERPHILI.

Parch. D. Richards, Caerphili

CRUGYBAR.

Parch. D. B. Richards, Crugybar

CASNEWYDD.

Parch. J. Griffith, Newport
T. Phillips, Pilot
J. Davies, eto
R. Harries, Draper.

CASTELLNEDD.

Parch. T. Rhondda Williams.

MAESYRHAF.

Parch. J. Roberts
W. Rees, Clothier
John Lewis, Mart
John Matthews, Green
T. Rhys Price, South Affrica

T. Rees, Briton Ferry road
Mrs. Thomas, Albert terrace

SOAR.

Parch. J. Edwards
Henry Edwards
E. D. Jones
Mrs. Price, Neath.

SCIWEN.

Parch. D. Ll. Morgan, Sciwen
,, Archddiacon Griffiths, Neath
,, Lodwick Lewis, M.A.
,, W. M. Morgan, Ystrad
S. T Evans, Cyfreithiwr
J. Rees, Llwynbrwydrau
Lewis Jones, Sciwen
W. Lewis, Cwrtybettws
W. D. Lloyd, Rhos y Frenhines
W. Howell, Sciwen
Edward Clement
William Thomas, Sea View
John Phillips, Cwman
Thomas Thomas, Bryntawe
M. W. Davies, Pantysgyrnog
David Davies, Cwmdu
Herbert Lewis, Cwmdu
W. Lewis, Cwrtybettws
W. Cook, ieu., Pentreffynon
David Lloyd, Queen's Row

MELINCRYDDAN.

Parch. B. Evans, Melincryddan
W. John, Caehir
W. Jenkins, Maes Buildings
M. Hopkin, Wind street

CEINEWYDD.

Parch. D. Jones, New Quay
,, W. Griffith, Maesygroes
,, E. C. Davies, Llanon

CLEVELAND.

John D. Lewis, Cleveland, Ohio

CYNWYD.

Parch. J. Pritchard, Druid, Corwen

CYDWELI.

Parch. W. C. Jenkins, Kidwely
W. Williams, Penygroes
Mrs. A. Thomas, Grocer, Lady st.
,, J. Thomas, Tanlan
,, Ruth Leyshon, Water street
Miss H. Davies, Cilfeithy
,, S. Harris, Gardde Isaf

Miss Frances Gower, Stockwell
,, Sarah Ann Jenkins, Rimsey
W. Jones, Penllwynteg

CAERLLEON.

Parch. Jonathan Evans, Duke st.
Henry Jones, 94, Watergate Flags
Henry Price, Cambrian View
R. Roberts, 8 Grossvenor Park road
Mrs. Evans, Chester house
T. Williams, 6, Northgate street
D. Thomas, Chichester street
W. A. E. Evans, Foregate street
Edward Rosser, Saltney
Charles Owen, City road
E. Griffiths, 1, Northgate street
R. T. Richards, Mason street
J. Anwyl, Jubili ter., Sealand road
Griffith Williams, Chester house

CROESOSWALLT.

Parch. J. Charles, Victoria Parade
Abram Davies, Morda
Joseph Evans, Brynhyfryd
Edward Morgan, Beatrice street
David Owens, Oak street
John Griffiths, Post Office yard
Thomas Davies, Red Meadows
Miss Roberts, Willow street
Thomas Jones, Willow street
David Askin, Gas works
John A. Williams, Morda
Ben Davies, Student
John Evans, 20, Church street
David Roberts, Lower Brook street
Parch. J. P. Roberts, W. Minister
Thomas Davies, 20, Church street
Miss E. M. Roberts, Willow street
Rowland Evans, 20, Church street
William Mills, 56, Castle street
E. R. Jones, Glasgow house
James Davies, 60, Park Avenue
John Jones, 4, Church street
William J. Roberts, Bailey street
R. Lloyd, Ysw., Glasgow house
E. Davies, Builder, Oak street
Miss A. Davies, eto
Mrs. M. Davies, eto
Miss M. Davies, eto

CAERDYDD.

EBENEZER.

Parch. J. Alun Roberts, B.D.
Evan Jones, 20, Rowdon place
David Evans, Draper
D. L. Davies, 13, Picton place

John Williams, Longcross street
Thomas Morris, Castle road
Thomas Lovel, Agent
Miss Martha Williams
David Howells, Adam street
David Griffiths, Albert Hotel
Thomas G. Williams, Ironmonger
Thomas Leyshon, Agent
Simon Stephens, Clipton street
Evan Hughes, Ship-chandler
William Rees, Stanfield house
Enoch Jones, 13, Rowdon place
Evan Walters, 2, Partridge road
John Thomas, Frederica street
Mrs. Rees, Tredegar Hotel
,, Llewelyn, 25, Edward street
Ebenezer R. Gronon, 87, Elm st.
Edward Thomas, Bute street

CATHAYS.

Parch. O. L. Roberts, 72 Crwys rd.
G. Griffiths, Cardiff
T. Thomas, 19, Normand street
W. Evans, 6, Flora street
E. Rees, Richard street
J. Maliphant, 14, Richard street
D. J. Davies, Builder, Fanny street
Beriah Gwynfe Evans,66,Miskin st.
D,Tudor Evans,17,TheWalkCardiff
R, Phillips, 12, Queen street, 2 gopi

CAERFYRDDIN.

Parch. D. Evans, Carmarthen
,, J. Wyndham Lewis
,, Proff. Jones, M.A.
R. O. Evans, Myfyriwr
D. M. Davies
D. Phillips
T. W. Jones
S. Thomas
D. Evans
J. Williams
R. Williams

CILCENIN.

Parch. D. C. Davies, Ciliau Aeron
,, Jenkyn Rees, eto
E. Rees, Glynfaen, eto

CWMAMAN.

Parch. J. Towyn Jones
Jenkin Jones, New Quarry
T. Thomas, Carnant
Dr. Howell Rees, Tirbach

CAERNARFON.

Parch. E. H. Evans, D.D., 12 copi
Parch. Ll. B. Roberts
W. Roberts, 39, High street, 6 copi

CAERGYBI.

Parch. H. M. Hughes
,, O. R. Owen
Josiah T. Griffith
David Griffith
R. Parry Davies
H. E. Pritchard
Parch. W. Lloyd
,, E. J. Evans

CHWILOG.

Parch. D. S. Jones, Chwilog R.S.O.
Evan Jones, Plas
Ellis William, Abererch
John Jones, Tanyfron
Robert Williams, Abererch
Robert Pierce, Madryn terrace
J. Williams, Bodalaw
J. Jones, Crossing

COITY.

Parch.W.G.Evans,Bridgend, 7 copi

CASTELLNEWYDD EMLYN

Parch. O. Thomas, Beulah, 2 copi
E. H. Williams, N. P. Bank
Dr. Lloyd
James Thomas, Grocer
David Rees, Swan Inn
Benjamin Lloyd, Cilwen
Evan Griffiths, Sussex House
Thomas James, Bryn
H. M. Evans, Pencnwc
Rees Jones, smith, Pentrecagal
J. Thomas, contractor,nr. Llechryd
Thomas Jones, White Lion

COEDPOETH:

Parch. T. E. Thomas
Daniel Evans, Plas Buckley
Benjamin Harrison, Grocer
Edward Daniel, Wern Farm
J. Price, Post Office, Minera
Thomas Williams, Salem Cottage
John Davies, Ty'nycoed
John Edwards
Isaac Roberts, Grocer

CADLE.

Parch. J. Davies, Cadle, Swansea

CARNO.

Parch. T. J. Rees, Carno, Mont.

CAPEL HELYG.

Parch. T. Williams, Chwilog, R.S.O.

CEMAES, MON.

Parch. J. S. Evans, Cemaes

CAERGWRLE.

Parch. J. M. Jones, Wrexham
Price Michael

CWMAFON, PORT TALBOT.

Parch. J. Evans, Sardis
James D. Prosser
E. Jenkins (Ifan Afan)

CATASAUQUA, PA.

W. G. Lewis, 5 copi
W. W. Williams, Coleg Trefeca

COLWYN.

Parch. W. E. Jones, Colwyn
O. Williams, Shop, Old Colwyn
Isaac Price

DINBYCH.

W. Roberts, 69, Beacons Hill
Edwin Roberts
Miss E. H. Ellis, Waterloo house
John Davies, Love Lane
James Green, High Street
Edward Evans, Cutter
T. M. Jones, Vale Street
E. T. Evans, Grocer
W. Roberts, 12, Park Street

DYSERTH.

T. Hughes, Long Acre, Dyserth

DINAS MAWDDWY.

Parch. J. Hughes
Morris Evans, Post Office
John Breese, Meirion House

DOLGELLAU.

Parch. D. Griffith
W. Hughes, Printer
Thomas Price, Coed
Henry Miles, Grocer
John Jones, Penclogwynau
Hugh Owen, Currier
David Jones, Carrier
E. P. Williams, Draper
Gruffydd Jones, Mount Pleasant
Cadwaladr Lloyd, Bryn House
Griffith Evans, Draper
Griffith Pugh, Pen'rallt Cottage
Edward Edwards, Saddler
Richard Humphreys, Turner
Elizabeth Jones, Pandy'rgader
Thomas Evans, Garthbleddyn
Hugh Pugh, Wheelwright
W. Hughes, Water Works

EGLWYSNEWYDD.

Parch. D. G. Rees
J. Phillips
E. M. Thomas
Thomas Samuel
W. Llewelyn
Thomas Morgan, Waterford
J. Thomas

EBENEZER.

Parch. R. P. Williams, 3 copi
,, Isaac Jones, Maesydref
O. G. Jones, Caecorniog
D. Prosser, Penisa'r Waen
G. Thomas, Board School

FOCHRIW.

T. Thomas (Llallawg Llywel)
Parch. James Jones, 4 copi
T. Jones, Grocer

FFALDYBRENIN.

Parch. H. Jones, Ffaldybrenin
J. Jones, Erw wen

FOURCROSSES.

R. Griffith, Fourcrosses, Pwllheli

FORD.

Parch. D. Jones, Wolfcastle, 2 copi

GROESWEN.

Parch. C. Tawelfryn Thomas 6 copi
E. Thomas, Aberfawr
T. Jenkins, Gwernydomen

NANTGARW.

Thomas Thomas, Ty'nywern 2 copi
T. W. Thomas, M.R.C.S., Caerffili
Joseph Millward, Nantgarw
T. Thomas, Post Office
J. Lewis, Brook Cottage
Isaac Thomas
Daniel Thomas
William Salathiel
Evan Matthews, Glanllyn
William Morgan

Moses Evans, Caedyrus Farm
D. Jonathan, Bwlchymaen
John Williams, Craigyrallt
David David, Tymaen
John Jenkins, Nantgarw

GLANDWR.

Parch. O. R. Owen, 6 copi

HULL.

Parch. H. Elvet Lewis, Avallon ho
,, E. C. Jones, Hope Street
,, D. Tyssil Evans, Hornsea

HEBRON.

Parch. J. T. Phillips, 6 copi

LLANELLI.

CAPEL ALS.

Parch. T. Johns, 10, Greenfield ter.
Samuel Edwards, Zion Row
H. Thomas, 18, Station Road
B. Williams, Wern Road
J. Thomas, 2, Andrew Street
J. Nicholas, 4, Pleasant Row
W. Williams, 10, Marble Hall Rd.
W. Jones, Ty'rwaen, Drostre Road
D. Harries, Stafford house
W. Davies, Cilsaig Row, Dafen
Seth Jones, Marble Hall Road
David Rees, Pottery Street
D. Harries, 30, Dillwyn Street
J. V. Morgan, 16, Pemberton St.
T. Hopkins, 22, Marble Hall Road
Mary Rees, nr. Llanelly Cemetery
J. Thomas, 13, Ann Street
J. Marks, Prospect place
D. Evans, Bradford House
T. G. Davies, 39, Stepney Place
D. Hopkins, Pottery place
James Davies, *South Wales Press*
W. Thomas, 4, Prospect place
D. Williams, 26, Long row
D. Davies, 9, Water street
David Evans, 1, Bigyn road
W. Evans, Grocer, Ralph street
D. Marshall, 84, Dillwyn street
Henry Rees, St. George
T. Francis, 2, Tunnel road
Griffith Jones, 77, Ann street
D. Owen, 50, Marble Hall road
J. Bowen, 31, Marble Hall road
W. Williams, 22, Inkerman street
E. Thomas, 20, Pemberton street
J. Isaac, 6, Long row
W. John Lewis, 1, Dolau
M. Rees, Rose Hill, Swansea road
J. Davies, 63, Ann street
J. Davies (Ifor Wyn), 72, Ann st.
Henry Richard, Pottery street
Elias David, 12, Wern road
E. Davies, Grocer, 19, Swansea rd.
B. Jenkins, 87, Dillwyn st.
J. Williams, junr., Marble Hall
John Evans, Penygaer
D. Thomas, 11, Marble Hall road
J. Nicholas, Chemist, Stepney st.
D. Samuel, 18, Marble Hall road
B. Evans, Liverpool House
T. D. Jones, Marble Hall road
W. Jenkins, Andrew street
J. Davies, 11, Columbia road
W. Thomas, 3, Greenfield Place
G. Jenkins, 50, Wern rd.
J. Edwards, 6, Tunnel rd.
W. Harries, 39, Stepney place
Ellis Evans, Glo'ster house
Edward Edwards, 13, Ann street
Henry James, Glanmor road
John Clement, 9, Greenfield terrace
B. R. Rees, Vaughan street, 6 copi

SILOA.

Parch. T. Davies

DOCKS.

Parch. D. Lewis
D. Thomas, Salamanca road
T. Thomas, New street
J. Davies, Globe terrace
W. Morgan, Cliffe terrace

TABERNACL.

Parch. D. Wynne Evans
Fred Griffith
Thomas Hugh
J. Nicholas
Thomas Davies
John Daniel
James Davies (Alaw Meudwy)
Henry Jones
William Davies
Evan Thomas
Miss Phillips

SOAR.

Parch. W. T. Davies
Thomas Mainwaring
Thomas Morgan
Daniel Phillips
Thomas Lewis
David Thomas
Mathew Francis

LLOYD STREET.

Samuel Williams, Salamanca road
William James, Cilagwyn
Jeremiah Williams, Greenfield ter.
Joseph Williams, Lakefield
Lewis Williams, Dillwyn street
James A. Jones, M.D., Castle hill
David John, Waterloo street
Cadben J. Samuel, Goring road
Thomas Hughes
John John, Prospect Place
David Evans, Dillwyn street
Samuel Williams, St. David street
David Griffiths, Mount Pleasant
David Jones, Prospect place
John James, Cilagwyn
Samuel Jones, Tymelin

LLANWRDA.

Parch. T. Thomas, Llangadog
J. Davies, Plasywenallt, Llanwrda
J. Jones, Cilffera
J. Davies, Tyllwyd
D. Rees, Pwllagddu
T. Williams, Nantyrhogfa
Evan Davies, Hafod
Benjamin Davies, Graig

LLANGADOG.

T. J. Thomas, Gwynfe Cottage

LLANON.

Parch. E. H. Davies

LLANERCHYMEDD.

O. Hughes, Penybryn

LLANSAWEL.

Parch. James Morris

LLANGIWC.

Parch. J. Jones

LLANGYNIDR.

Parch. D. Thomas

LLANCAIACH.

J. Llewelyn, 4 copi

LLANWRTYD.

Parch. R. James
W. Bowen
D. Rowland, Gay Board School

LLANON.

Alban Lloyd, Adsolwen

LLANFYLLIN.

Parch. J. Hywel Parry
C. R. Jones, Y.H.
Ellis Roberts, Cyfreithiwr
J. Pentyrch Williams
Thomas Morgan
T. A. Jones, Thellmon
Mrs. Roberts, Rhosfawr
Miss Jones, Bachie

LLANDYSSILIO A BETHESDA.

Parch. J. R. Thomas, Narberth
W. James, Y.H., Penllwyn house
W. Jones, Llanfallteg house
W. Evans, Trefelen
J. Williams, Llandre
Dr. Lewis, Pencnwc
J. Howell, Bryndysil
W. Thomas, auctioneer
T. Phillips, draper, Llandysilio
J. Adams, Glantaf isaf
J. James, Lodston
Mrs. Mary Evans, Clynderwen

LLANFAIR CAEREINION.

Hugh Davies, Melinyddol, Llanfair

LLANSTEPHAN.

Parch. D. Thomas, Llanybri, 2 copi
D. B. Thomas, Llanstephan
W. Williams, Bank Villa
W. Williams, factory, Llangan
D. Griffith
T. Lloyd

LLANGYNIDR.

Parch. D. Thomas, Llyngynidr

LLANSANTFFRAID.

Parch. T. Hughes, 3 copi

LLITHFAEN.

Parch. J. Davies, Llithfaen
R. Griffith, Fourcrosses
Griffith Roberts, eto
William Davies, Llithfaen
John Owens, eto

LLANIDLOES.

Parch. J. Silin Jones
Pryce Davies.

Griffith Jones
John Price
Richard Owen
Charles Benbow
Thomas Humphreys

LLANFAIR.

Parch. T. Thomas, Lampeter, 6 copi

LLANDYSUL.

Parch. T. P. Phillips

LLANSADWRN A HERMON.

W. Aubrey, Llansadwrn
J. Bevan, schoolmaster, eto
D. Towy Evans, Wern, eto
W. Ll. Williams, B. College, Oxford
Miss S. A. Williams, Llansadwrn
Mrs. E. M. Bowen, eto
J. Perkins, Dolaugleision, Llandilo
J. Harries, Maerdy, Taliaris
M. Williams, Down farm, Manordilo
J. Jones, Llansawel, Llandilo
E. Williams, Glanmarlais
Parch. D. Bowen, Hermon
D. Price, Ffynongareg, Llansadwrn
Parch. E. A. Jones, Manordilo

LIBANUS A CHWMCAMLAIS

Parch. R. W. Rees
Stephen Evans, Pontestyll
D. W. Gwillim
D. Williams, Dolgoed
B. Evans, Losged
G. Griffiths, Libanus
R. Williams, Llwyniago
J. Thomas, Tymawr
E. Jones, Gwilymllwyd
J. Williams, Losged
E. Thomas, The School
Libanus Lending Library
Mrs. Rees, Cefnryniau
D. Evans, Cwmcamlais isaf
J. Jones, Cwmcamlais uchaf
Phil. Williams, Blaencamlais fawr
R. Price, Blaencamlais fach
E. Thomas, Blaencamlais
T. Evans, Noyadd
M. Thomas, The Mill
J. James, Gwernfigyn
T. Evans, Pantgilgatwr
Rees Williams, Losged
Rees Watkins, Rhiwgoch

LLANDILO.

TABERNACL.

Parch. William Davies
J. Powell, Caregcenen
J. Penry, Tirmawr
Morgan Davies, New road, 2 copi
William Stephen, George Hill
Griffith Jones, printer
William James, Caregcegin
David Stephen, Grove house
John Thomas, Cwm canol
David Griffiths, Pantyffynon
Isaac Thomas, Tygwyne
John Cobner, Geilangoch
William Jones, Glancenen
Thomas Davies, Cenen terrace
Benjamin Griffiths, Ffairfach
David Jones, Towy terrace
Evan Griffiths. tanner
Mrs. Davies, Towy Villa
David Evans, Torbay
T. Edwards (Iorwerth)
W. Thomas, Corner house
D. P. Davies, Ironmonger
Griffith Williams, Bank
Henry Thomas, Trallwm
Thomas Jones, New road
Isaac Jones, eto
D. M. Davies, eto
T. Thomas, eto
David Evans, Gelly
William Rees, Merdy bach
W. R. Jones, Myrddin house
T. Williams, Newfoundland Villa
Thomas Lewis, Factory
David Evans, Ffairfach farm
John Williams, Felin tregib
Caleb Thomas, Towy terrace
Joseph Davies, Tirlan
David Edwards, Park lane
Harding Allen, Gatharn
D. W. Jones, Post Office, 3 copi

LLANUWCHLLYN.

Parch. D. Roberts
John Roberts, Buarthmeini
Thomas Williams, Llwyncadi
Thomas Evans, Prysmawr
Thomas Davies, Glantegid
L. J. Davies, Post Office
Edward Richards, Pentref

LLANGEFNI.

Parch. H. S. Jones

LIMA, O., AMERICA.

T. H. Jones, 1216 Box, 2 gopi

LLANTRISANT.

Parch. W. C. Davies, 6 copi

LLANARTH.

Parch. J. M. Prytherch
,, D. S. Jones, Porth
E. Beynon, Pencwm
T. A. Jones, Alma
E. T. Walters, The Poplars
G. Ll. Davies
D. Davies, Poplar Cottage
G. J. C. Thomas, Garth Villa
Mr. Thomas, Meirion house
Miss M. Jones, Mount Pleasant
Cadben Thomas, Cwmcylili
,, Rees, Llain, Llanon
T. Owen James, Omia Villa

LLANBRYNMAIR.

Thomas Thomas, British School
Richard Williams, Hendre
Maurice Jones, Winllan
David Evans, Coedglyniaen
Robert Francis, Llwynaere
Rufus Owen, Trefolwern Mill
Demetrius J. Owen, eto
John Lloyd, Glyndwr
William Peate, Winllan
John Edwards, Post Office
Mrs. Hughes, Coedcae

LLANGWM.

Parch. H. Ellis

LLANDEGLA.

Parch. S. Evans
D. Roberts, Tailor & Draper

LLANHILETH.

Parch. J. R. Williams

LLANSAWEL.

Parch. James Morgan

LLUNDAIN.

H. Richards, A.S., 22, Bolton gardens [6 copi
J. S. Thomas, 72, St. Paul, Church yd.

BORO'.

D. D. John's, 31, St. Margaret Court, [High street
Miss Lloyd, Boro'
,, Thomas
Mrs. Jones
J. Daniel
D. Davies
J. Davies
Edwards
D. L. Evans
J. Evans
W. R. Evans
J. Hamer
T. Hamer
D. James
D. R. Jones
D. T. Jones
W. Powell
E. Rees
Rowlands
R. Wood

RADNOR STREET.

Isaac Williams, Kensington
John Edwards, Fulham
William Davies, Battersea
Thos. Jones, Hammersmith
Mrs. Williams, Clapham
Walters, Chelsea
Jenkin A. Davies, eto
Watkin Williams, Knightsbridge
T. Phillips Evans, eto
W. Rees, Kensington

FETTER LANE.

Parch. Owen Evans, D.D.
Miss H. Thomas, Lower Clapton
David Williams, Pentonville
Thomas Davies, Park Walk
William Lloyd, Kilburn
Edward Jones, Old Ford
Benjamin Rees, Aldersgate street
William Williams, Islington
Evan Vaughan, City Road
Mrs. Richards, Aldersgate street
,, Davies, Falcon square
,, Jenkins, Little Britain
Jenkins, Ivy Lane
T. Pierce, Bury street
W. E. Roberts, Cambridge Heath
John Morris, Pentonville
W. Roberts, Horeb Place, Strand
R. Jones, Upper Ashley Street
Evan Griffith, Chelsea, 2 copi
Mrs. Davies, Holloway
S. M. Davies, 449, Hackney road
Caleb S. Griffith, Islington
D. Thomas, Upper st., Islington
David Thomas, 148, City road
W. Davies, Union square, Borough
H. Davies, 20, Milman street
Benjamin Davies, 3, Well street
J. D. Williams, 3, Well street

W. E. Harris, Mary st., Trefdraeth
W. Morgan, Heolycapel, Pontypridd
R. S. Roberts, Clapham Common
Thomas Mathias, Hatton Garden
Watkin Jones, 71, Lisson Grove
R. Roberts, 2, Roden st., Holloway
David Jones, Pentonville
R. Jones, 2, Harcourt ter., Brockley
D. R. Davies, 57, Bedford Row

LIVERPOOL.

TABERNACL.

T. Askin, 13, Northumberland ter.
T. Davies, 53, Seacombe street
B. Davies, 19, Rokely st.
W. Edwards, 110, Thulmer rd.
H. Evans, 33, Hutchinson st.
A. Evans, 44, Albany rd.
J. Morris, 212, Brownlow hill
J. H. Phillip, 51, Rockfield rd.
O. Jones, 121, London rd.
R. Williams, 273, Breck rd.
J. Thomas, 18, Eaton place
J. Thomas, 25, Breck rd.
Jane Williams, 63, Hope st.
Elizabeth Hughes, 91, Vauxhall rd.
David Jones, 10, London rd.
R. Williams, 82, Kirkdale rd.
D. T. Jones, 20, Sealy st.
W. Pierce, Csmon st.
W. H. Williams, 121, London rd.
H. Matthews, 35, Hutchinson st.
D. Roberts, 191, Queen's rd.
S. Lloyd, 25, Breck rd.
G. J. Stephen, 84, Anfield rd.
W. O. Thomas, 17, Belmont Drive
T. Owen, 7, Richmond terr.
J. Thomas, 26, St. Domingo Gro.
W. Jones, 11, Gannock st.
Mrs. Jones, 61. Everton Brow
Mrs. Jones, 7, York Villa
Evan Morgan, 108, Holt rd.

GREAT MERSEY STREET.

Parch. W. Roberts
James Kirkham (Iago Tegai)

MARSH LANE.

E. Roberts, 54, Northumberland terr.
H. Parry, 25, Cranworth st.
Parch. G. Ellis, M.A., Bootle

PARK ROAD.

Parch. D. M. Jenkins
R. Davies, 1, Claribell st.
E. Hughes, 40, Voelas st.
W. J. Thomas, 42, Dovey st.
J. Williams, 22, Alwyn st.
P. L. Hughes, 415, Mill st.
D. Davies, 9, Aspen Grove
D. Jones, 198, High park st.
E. P. Pugh, 16, Thackeray st.
J. Roberts, 4, Admiral st.
E. Roberts, 114, Up hill st.
R. E. Owen, 21, Berkeley st.
Miss Griffiths, 5, Sandringham drive
Miss E. Williams
J. Davies, 9, Aspen Grove
W. Jones, 28, Hemans st.

MERTHYR TYDFIL.

Joseph Williams, *Tyst a'r Dydd*

SOAR.

T. Williams, Y.H., 7 copi
D. Williams, grocer
J. Williams, builder
D. Beynon, Brecon road
J. Sibbering
John Gobe

YNYSGAU.

Parch. P. W. Hough, Merthyr
T. Thomas, Albert street
D. D. Williams, Clara house
J. Powell, Wellington street
W. Powell, High street
D. L. Jones, Grawen
E. Owen, Bridgefield

SALEM.

Parch. D. G. Williams, Salem

CEFNCOEDCYMER.

Parch. R. Griffith, Cefn
" J. H. Davies. Hen dy cwrdd

MACHYNLLETH.

Parch. Josiah Jones, Machynlleth

MOELFRO.

Parch. W. V. Davies, Moelfro

MARSH.

Parch. J. Lloyd James, Marsh

MANCHESTER.

Parch. R. Roberts, 67, Heywood st.
" D. John, Plymouth grove
John Jones
W. H. Evans. 145, Duke street

MAENTWROG.

J. R. Jones (Gerallt)

MAENCLOCHOG.

Parch. D. Williams, Maenclochog
D. B. Hughes, C.M.
W. Melchior, Llandilo

NARBERTH.

Parch. L. James, Penybank

NANTGLYN.

Parch. D. D. Richards, Nantglyn

NEYLAND.

Parch. W. Powell, Neyland

NELSON.

Parch. J. Evans, Nelson

MAESTEG.

SOAR.

Parch. J. Jones
William Rees, Grocer, Garnlwyd
T. R. Thomas, Alfred st.
William Thomas, Garth
J. Vaughan, Grocer
J. Williams, Tygwyn
Jenkin Evans, Manager
Zechariah Jenkins, Overman
W. Williams (Gwilym Taf)
D. Rees, Engineer
D. Williams, Finer
J. Roderick, Collier
E. Davies, Alfred st.
E. Williams, Grocer
Mrs. Williams, Llynvi Lodge
Miss Saunders, Alfred st.
John Peregrine
George Davies, Draper
Roderick Williams
David Thomas
David Jones

CARMEL.

Parch. W. R. Bowen
W. Hunter
W. Hopkin
D. Davies, Llwydarth Villa
E. Richards, Grocer
Jenkin Jones, Maesteg Farm

CYMER, MAESTEG.

D. Lloyd

MYNYDDISLWYN.

Parch. J. Jones
T. Rees, New Bridge
J. Davies, Heolddu
H. Williams, Twyn Cottege
H Prothero, Ty Fry
T. Williams, Cwmdows
T. Coslett, Taillwydion
T. Lawrence, Tredegar Junction
T. Lewis, Islwyn Cottage

MAESYCWMWR.

Parch. T. J. Hughes
W. Jeremiah, New York
T. Thomas, Gwerna house

NEW YORK.

J. D. Evans, 62, West 119 st.
Parch. Idrys Jones, B.D.

NEWMARKET.

Parch. S. Thomas

PENRHIWCEIBR.

Parch. R. Thomas
J. P. Davies
R. Davies
William Price
William Thomas, Eng. terrace
Thomas Harris
William Isaac
John Bevan
Frederick Thomas
Daniel Harris
Rees Davies
Evan Davies
William Lewis, Co-op. stores
Herbert Thomas
Evan Morris, grocer
Mrs. Thomas, Cynon cottage
John Davies
Daniel Thomas
Evan James
Thomas John Harris
Gomer Harris
William Davies
John Jones, Undermanager
Rees Richards
Caleb Jenkins, Miskin
Mrs. Leyshon, Miskin Inn
Ll. Llewelyn, Colliery manager
Richard Owen
Hugh Roberts
William Mainwaring
Morris Owen
Henry Eynon, grocer
W. Bevan, manager, Ynysybwl
James Evans, engineer, Ynysybwl
Morgan Morgans, fireman
Leonard Thomas, Railway ter.

PENTIR.

H. H. Owen, Rhiwlas, 3 copi.

PORTMADOC.

Parch. D. Glanant Davies
R. Mc'Lean, Paragon
W. H. Evans, High street
Cadben Thomas Jones
M. O. Morris, druggist
Richard Thomas
Cadben Morris Jones
John Ellis
John Roberts, Steam mills
John Williams, 40 Snowdon st.
W. Timothy, Madoc st.
Rees Davies, Cornhill
H. Roberts, Tuhwnt i'r bwlch
W. E. Morris, merchant
Mrs. Jones, Alexander
Miss Morris, Bank place
T. Jones, (*Cynhaiarn*)
Cadben Joseph Roberts
R. Williams (*Beuno*)
John Jones, Temperance
D. Roberts, grocer
Thomas Newell, High st.

Y CAPEL COFFADWRIAETHOL.

Hugh Davies, Cornhill
Miss Griffith, Board school
Ellis Griffith, Red Lion
David Griffith, Oakley wharf
Parch. H. Ivor Jones
John Jones, Garth terrace
John Owen Jones, Emporium
Lewis Jones Lewis, Lombard st.
Dr. W. Jones Morris, Bank place
Richard Owen, Farm yard
Owen Pritchard, East avenue
Cadben David Richards, High st.
John Roberts, Percy house
William Williams, Eifion house
Robert Williams, High st.
Evan Williams, Tanner ter.
David Williams, Slate works
Owen Williams, Chapel st.
O. H. Jones, Bank place

BORTH.

Parch. W. Ross Hughes

PENYBONTAROGWY.

Parch. W. Oscar Owen
W. David
E. Llewelyn
J. Cook
W. Stradling
David Thomas
E. T. Evans
W. Edwards
D. Lewis
Rees Jones
W. C. Thomas
John Thomas
Mrs. C. Rees
Miss J. Phillips

PENMAIN.

Parch. R. Evans
J. Edmund, Pentre'rgroes
T. John, Aberbig

PENBRE.

Parch. J. Rogers, Avenue villa
,, S. H. Rees, Pemberton avenue
Edward Jones, Pencoed road
Asael Davies, Silver row
Isaac Rees, Pistyll bach
David Griffiths, Mountain
Thomas Davies, Dyfatty
David Howells, eto
Thomas Hugh, New st.
David Hugh, Morgans row
John Davies, Gorse
Henry Griffiths, Pantycelyn
John Rees, Dolau row
David Richards, eto

PENYGROES.

Parch. J. Machreth Rees, 6 copi

PENRHIWGALED.

Parch. T. R. Davies, Arfryn

PHILADELPHIA.

Parch. T. W. Morgans, 2 gopi

PONTYPOOL.

Parch. J. Thomas, 6 copi

PONTARDAWE.

Thomas James, Holly street, 4 copi
Thomas Thomas
David Lewis, grocer
Richard Davies, draper
Benjamin Williams
W. Jones, grocer, Ynysmudw
W. Williams, potter
W. Mainwaring

PONTYGOF.

Alfred Jones, grocer, Ebbw vale
John Evans, eto
David Davies, builder, Cardiff
W. Lewis, Cantref farm
Miss Seys Lewis, Ebbw Vale

PONTLLANFRAITH.

David Beddoe

PENYBONTFAWR.

Parch. W. L. Evans
T. C. Roberts, Rhosfawr
W. Ll. Roberts, Penyceunant
Edward Evans
Edward Jones
Thomas Watkins, Llangynog
John Meredith, eto
John Watkins, Park isaf
D. Jones, draper, Llanrhaiadr
Miss Anne Maria Williams

PWLLHELI.

Parch. Owen Jones, 7 copi

PONTARDULAIS.

H. Griffith, Bryn cottage, 14 copi

PENYCLAWDD.

Parch. J. Ll. Jones

PRESHENLLE.

Parch. W. E. Hughes

PONTYPRIDD.

Parch. W. I. Morris
Edward Williams
Mrs. Mary Pryse
Mrs. Margaret John
D. Williams
Taliesin Lloyd
Stephen Davies
Philemon Thomas
Thomas Walters
John Davies
William Williams

RHONDDA.

TON YSTRAD.

Parch. M. C. Morris
T. Thomas, Foundry
Parch. J. W. Thomas, Ebbw Vale
D. S. Thomas, Bazaar
T. Davies, 18, Whitefield st., 3 copi
A. Thomas, Manager
J. Davies, Ayron house
R. Lloyd, grocer
J. Thomas, Whitefield street
T. Peregrine, Gelli road

TREHAFOD.

Parch. J. Williams
D. Davies, Graigwen
Enoch Jones, eto
T. Williams, overman

LLWYNPIA.

Parch. T. G. Jenkyn, 2 gopi
D. Jones, R.O.
E. Hughes, draper
B. Davies
T. Jones, C.M.
Miss E. Thomas, C.M.

BODRINGALLT.

Parch. J. T. Evans
Rees Llewellyn
Thomas Thomas
Thomas Harries
David Lloyd
John Evans, 2 gopi
John Morgan
D. Jones, 78, William st.

TREHERBERT.

Parch. J. Rees
Thomas Jones, Treorci
Daniel J. Josiah
David Jones, builder
E. Davies, butcher

TYNEWYDD.

Parch. M. Jones
Mrs. Morgan, Tynewydd farm
W. Jeffreys, eto
J. David, Blaenrhondda
W. O. Lewis, Tynewydd
M. Davies, overman

TYLORSTOWN.

Parch. O. H. Hughes
J. E. Jones, Shop
D. Smith
W. Davies, East road
D. Morgan, Board school

TREWILLIAM.

Parch. H. P. Jenkins
Henry Davies, Penygraig road
W. Rees, Wernyresgid
T. R. Thomas, grocer
James Williams, Penrhiwfer
W. Richards, Dinas
H. P. Watkins, draper

BLAENLLECHAU.

Parch. J. Jones

TREORCI.

Parch. W. Morris, Noddfa
D. Morgan, grocer
W. Phillips, eto
T. Lewis, draper
D. Davies, butcher
D. Jones, corn agent
T. George, builder
G. Evans, sculptor
E. S. Morgan, agent
D. Evans, schools
E. D. Price, Cemetery
Evan Brunt, Bute st.
J. Richards, Coffee tavern
Evan Jones, Dumfries st.
T. Jacob, smith

J. Griffiths, grocer
R. Treoscive, Herbert st.
E. Howells, Great house

FERNDALE.

D. Davies, bookseller
David James
Evan Thomas, grocer
Jenkin Meredith, manager

RHONDDA.

Trwy law Mr. S. D. Roberts, AdareTerrace, Trealaw, Pontypridd.

Parch. E. Richards, Tonypandy
D. Williams, builder, eto
James Morgan, builder, eto
D. W. Davies, J.P., Ffrwd villa, eto
J. Lloyd, Dunraven street, eto
I. Prothero, grocer, eto
D. Evans, Manchester house, eto
William Davies, eto
E. Morris, Co-operative stores, eto
Jonah Howells, eto
W. Williams, Waun shop, eto
Enoch Jenkins, 5, Court street, eto
David Williams, eto
Edmund Howells, Cross street, eto
Thomas Evans, Bryntawel eto
David Davies, eto
Roderick Davies, eto
J. W. Jones, Penygraig school, eto
James Evans, Rhys street, Trealaw
S. D. Roberts, eto
John Davies, eto
D. J. Rees, Brithweunydd road, eto
Mrs. Jenkins, Trealaw road, eto
,, Williams, Pleasant view, eto
,, H. Davies, Miskin road, eto
,, E. Davies, eto
John Elias, Miskin road, eto
J. W. Jones, Maesyffynon, eto
Parch. J. Humphreys, Porth
Thomas Evans, John street, eto
John Williams, Woodfield ter., eto
Isaac Jones, eto
John Treharne, eto
Isaac Thomas, eto
M. Williams, Woodfield place, eto
D. & J. Evans, drapers, eto
D. Evans, Emlyn house, eto
E. Thomas, Clifton house, eto
D. Davies, eto
D. W. Lloyd, draper, eto
W. J. Shelby, eto
J. James, Pontypridd road, eto
D. S. Evans, High st., Cymer, 3 copi
D. Jenkin, eto
R. J. Roberts, butcher, eto
Jno. Lewis, High street, eto
T. James, Glynfach road, Cymer
J. Thomas, Argyle street, eto
J. Evans, Hafod school, Hafod
Parch. J. T. Morgan, (*Thalamus*), eto
Jno. Jones, Eirw road, eto
William Rosser, eto
Thomas Walters, eto
J. Jones, eto
M. Howells, Butcher, eto
J. Williams, Britania place, eto
J. Rees Evans, eto
J. Harris, eto
Parch. A. T. Jenkins, Ferndale
J. W. Jones, grocer, High st., eto
W. Thomas, manager, eto
E. Lewis, watchmaker, eto
J. Evans, fireman, Lake street, eto
C. H. Morgan, eto
T. Davies, eto
T. Jones, Elm street eto
J. Thomas, eto
David Davies, engineer, eto
Thomas Morris, eto
E. W. Thomas, eto
David Evans, eto
J. Williams, eto
Jesse Humphreys, eto
John Davies, Church street, eto
John Rowe, North road, eto
Jonah Thomas, Insurance agent, eto
John Jones, eto
Richard Morgan, eto
Morgan Williams, eto
James Davies, Taff street, eto
E. Davies, Co-operative stores, eto
George Evans, Dyffryn street, eto
John Jones, eto
W. Davies, Manager, eto
Evan Rees, Bull's row, Treherbert
David Richards, Scott row, eto
T. Williams, Blaenycwm ter., eto
Thomas Wadley, eto
Arthur Jones, eto
D. Williams, Brynwyndham ter., eto
R. Evans, Grocer, Gilfachgoch
Richard Miles, Gelliaril row, eto
John Morgan, eto
Parch. J. G. Jones, Ogmore
W. Peters, High street, eto
William Williams, eto
J. Lewis,
J. Thomas, } 4, Bethania st., eto
Joseph Abel, Corbet street, eto
D. Thomas, New street, Ton, Pentre
D. Phillips, Co-operative stores, eto
Dr. B. Griffith, Mardy, Pontypridd
Miss Davies, Mardy hotel, eto
E. Griffith, Post office, eto

G. Edwards, Coffee tavern, Mardy
J. E. Watkins, Ferndale, eto
P. Rees, fireman, Church street, eto
Edward Howells, eto
Isaac Davies, Lake street, eto
Thomas Powell, Dyffryn street, eto
Mrs. Morris, eto
G. J. Jones, Tylorstown, eto
Daniel Powell, Edmund street, eto
John Hughes, eto
William Lloyd, eto
John T. Jones, eto
Gwilym Rogers, } eto
William Jones, }
F. Hughes, Hendrefadog street, eto
Thomas Williams, eto
Thomas Jones, eto
William Morgan, eto
J. Jones, overman, East road, eto
David Davies, eto
Robert Jones, eto
David Hill, eto
Evan James, eto
Thomas Hill, eto
W. Evans, Man. house, Ynyshir
J. Hughes, Steam coal Co., eto
Richard Watkins, Weston ter., eto
J. Howells, eto
J. Davies, Middle South street, eto
Job Tovey eto
J. W. Thomas, eto
Daniel James, eto
Mrs. Walters, Miskin road, Trealaw
H. Morgan, Brynmiskin shop, eto
Joshua Williams, 78, Miskin rd., eto
J. Griffith, 1, Bryntawel, Tonypandy
D. Williams, 2, Bryntawel ter., eto
W. Morgan, Cross row, eto
T. Phillips, Excelsior buildings, eto
W. Davies, Ironmonger, eto
Johnson Granville, Jones's ter., eto
Thomas Williams, Court street, eto
John Griffiths, eto
Thomas Richards, eto
David Davies, eto
Thomas Jones, eto
James Williams, eto
J. T. Thomas, eto
Thomas Jones, eto
William Lewis, eto
John Hughes, eto
D. R. Jones, Tonypandy house, eto
Parch. J. R. Jones, Llwynpia
T. John, Llwynpia schools, eto
Mrs. Morgan, eto
Gwilym Lewis, eto
T. Ayton Jones, 3, Ayton ter., eto
E. Davies, 13, Holly road ter., eto
T. Leyshon, 14, Salem terrace, eto

W. Davies, Inverleith ter., Llwynpia
Parch. J. S. Edwards, Treorci
Parch. B. T. Davies, eto
J. James, 20 Dumfries st., eto
T. Davies, 67, eto
W. Williams, Senghenydd st., eto
T. Thomas, 73 High st., eto
Parch. T. Davies, Cwmparc, eto
W. Lewis, H. G. School, Pentre
D. R. Thomas, Glenview, eto
D. Davies, 6 Margaret st., eto
T. Davies, 3 Hillside ter., eto
J. Jones, 79 Bute st., Treorci, eto
D. J. Evans, overman, Penygraig
M. L. Thomas, eto
T. Griffiths, 5 Brook st., eto
E. Jones, Travalgar ter., eto
D. Heycock, 5 Craigyreos, eto
J. Owen, 7, eto
Mrs. C. Watkins, 9, eto
T. J. Davies, Ystradrhondda
H. Evans, Tonystrad
E. Williams, eto
D. Davies, 7 Bailey st., eto
R. T. Jones, Ton Schools, eto
E. Jones, 7 Maindy road, eto
J. Rees, 18, eto
M. Jones, 11, eto
F. Howells, 39, eto
D. Lewis, 10 Queen st., eto
J. Davies, tailor & draper, eto
J. Davies, Pentre, Pontypridd
E. H. Davies, eto
D. Llewelyn, 82 Buke st., Treorci
D. Jones, eto
R. Morgan, 80, eto
J. Matthews, Cardiff st., eto
P. Williams, Treherbert
D. Richards, 42Blaenycwm ter., eto
J. Davies, 45, eto
W. Beynon, 2Brynwyndham ter., eto
G. Owen, 13, eto
J. Davies, 29, eto
E. Evans, 7 Gwendoline st., eto
D. Thomas, 39 B'wyndham ter., eto
J. Coslett, 31, eto
W. Evans, Halifax ter., eto
M. O. Jones, The Schools, eto
W. Thomas, 3 Bull's row, eto
T. Hopkins, Gilfachgoch
D. Edmunds, Penybryn row, eto
J. Daniel, Primrose cottage, eto
S. Thomas, 9 Club row, eto
T. Miles, Brynseion row, eto
N. Palmer, eto
Miss Thomas, Clydach vale
Mrs. Radford, 29 Marian st., eto
J. Bowen, 31, eto
R. Thomas, 48, eto

R. Thomas, Marian st., Clydach vale
T. Thomas, 4, Morton ter., eto
T. Jones, 15, eto
D. Howells, 7 Howard ter., eto
D. Jones, 26, eto
G. Jones, 28, eto
J. Phillips, contractor, 35, eto
J. Benjamin, Clydach road, eto
N. Bevan, Court ter., Tonypandy
L. Davies, Court st., eto
W. Owen, 62, eto
D. Davies, 104, eto
W.W.Jones, 107 Dunraven st., eto
W. Davies, Dinas, Pontypridd
J. Gwilym, Apple Tree, eto
D. Rees, 2, eto
W. Griffiths, Apple Tree shop, eto
T. Evans, eto
J. Morgan, Clydach vale
J. Thomas, Marian st., eto
W. Evans, 64, eto
D. Jones, 72, eto
D. Jones, eto
T. Waters, 78, eto
W. Thomas, eto
T. Watts, 5 Howard ter., eto
C. Lewis, eto
S. Lewis, 13, eto
T. James, 16, eto
D. Davies, 16, eto
L. Davies, 16, eto
F. Evans, 13, eto
J. Jones, 17, eto
D. Davies, 33, eto
T. Jenkins, 34, eto
I. Thomas, 2 Morton ter., eto
T. Davies, 14 eto
T. Watkins, 46, eto
D. Griffiths, 61, eto
D. Thomas, 30 Wern ter., eto
E. Thomas, fireman, 47, eto
L. Jenkins, Blaenclydach
Mrs. Eynon, Penygraig
W. Bowen, Railway cottage, eto
E. Jones, 11 Pisgah ter., eto
J. Absalom, Clydach vale
D. Davies, 23 Howard ter., eto
J. John, Memorial Hall, eto
J. Jones, Wern ter., eto
D. Phillips, Treherbert
D. Peregrine, 37 Halifax ter., eto
T. Thomas, 71 Bute st., eto
W. Williams, Hopkin st., eto
S. Nicholas, Blaenrhondda, eto
T. P. Reynolds, Hendrewen, eto
H. Howells, Blaenrhondda Sc., eto
J.Davies, 11 Abertonllwyd row, eto
W. Havard, Wyndham Place, eto
P. Rosser, Gilfachgoch

J. Davies, 1 Tramroad row
W. Jones, 7 Fountain row, eto
J. Jenkins (*Ioan Cribwr*), eto
D. Griffith, Liverpool house, eto
D.T.Jones, Dinas Main Colliery, eto
R. Evans, Coffee tavern, eto
R. Rees, Llewelyn ter., eto
D. Davies, 5 South st., Ynyshir
Z. Thomas, manager, eto
G. Thomas, Gwalia house, eto
B. Jones, 41 Ynyshir road, eto
Abiah Thomas, 44, eto
D. Rees, 59, eto
E. Pugh, 17, eto
D. Thomas, Middle South st., eto
E. Thomas, Porth
H. Hughes, 6 Cross st., eto
W. Hopkins, 7, eto
W. Thomas, 17, eto
W. Davies, eto
D. Davies, cabinet maker, eto
T. Jones, 35 Morgan st., Hafod
D. Davies, grocer, eto
J. Rees, 17, eto
N. Stephens, 18, eto
F. Jenkins, 29, eto
J. Isaac, 34, eto
J. Williams, 14 Trehafod road, eto
J. Pugh, eto
T. Lewis, carpenter, eto
W. W. Phillips, contractor, eto
H. Williams, 5 Eirw road, eto
Parch. J. Morgan, Dinas
W. T. Hughes, Craigddu road, eto
W. Richards, grocer, eto
Mrs. Taylor, Pond row, eto
L. Rees, 198 Concrete houses, eto
W. Lewis, Cymer, Pontypridd
E. Rees, High st., eto
E. Phillips, 155, eto
T. Jones, 156, eto
J. Williams, 20 Argyle st., eto
J. Davies 75 North road, Porth, eto
J. Evans, butcher, Ynyshir
E. Lewis, house agent, eto
W. Jones, Alma house, eto
A. T. Davies, butcher, eto
H. Harris, 18 Western ter., eto
W.G. Herbert, Albion h. Penygraig
J. Isaac, 67 Travalgar ter., eto
D. W. Jones, Treorci, 2 gopi
David Jones, 23 Regent st., eto
D. R. Davies, Tonystrad
J. Morris, 39, Bailey street, eto
T. Thomas, Pentreystrad
J. Jones, 3 Llewelyn st., eto
J. Evans, 7 Queen st., eto
R. Jones, 8, eto
T. Williams, 18, eto

E. Rees, 17 Treharne st., Pentre'strad
C. Cross, 55, eto
W. Rees, 2 Elizabeth st., eto
E. Jones, 3, eto
E. Davies, 4, eto
D. Jones, 17, eto

RHOS.

Parch. R. Roberts
Isaac Smott
J. W. Thomas
Edward Jenkin
Samuel Roberts
William Williams
John Parry
John Jones
Thomas Jenkins
Humphrey Jones
Isaac Jones, Hall street

RUABON.

Parch. E. M. Edmunds, Ruabon
,, W. C. Evans, Cefn, eto
,, R. E. Jones, Pònkey, eto

ROCK ISLAND.

W. D. Williams, Caol valley

RHYDYCEISIAID.

Parch. D. R. Davies, St. Clears
J. Davies, Goitre fawr, Llanwrid

RESOLVEN.

D. Rees, Railway terrace, 6 copi

RHESYCAE.

Parch. Uwchlyn Jones

RHYL.

Arthur Rowlands
P. Mostyn Williams

RHYMNEY.

SEION.

Parch. R. E. Peregrine
David Lewis
John Rhys Williams, M.J.M.E.
James Thomas
D. B. Thomas
John T. Jones
James Davies
Rhys Williams
John Edwards, draper

MORIAH.

Parch. W. Charles, B.A.
James Hughes
James Lodwick
John Jones
D. R. Jones
Daniel Thomas
James Rees
J. W. Price
J. Phillips, Nazareth, Pontlotyn
Thomas Davies, eto
Matthew Owen, eto
Lewis Jones, Gosen, eto
Parch. W. A. Lloyd (E.)
,, J. R. Evans (B.)

SOWERBY BRIDGE.

Parch. J. P. Williams

SIRHOWY.

Parch. T. Rees, Tredegar
Mrs. Phillips
,, Meredith
B. Phillips
James Thomas
Edmund Jones
W. Rees, draper, Tredegar
W. Charles, grocer, eto
W. Llewelyn, eto
John Griffiths, mechanic, eto
W. Charles, ironmonger, eto
T. Price, eto
A. Evans, eto

SARDIS.

Parch. W. R. Edwards, Llanfyllin

STOCKTON ON TEES.

Thomas Clark, South Bank
John Clark, Middlesborough
Thomas Thomas, North Ormesby
John Thomas, 17, Hume street
William Rees, 38, Mill street
Parch. E. Evans, 12, Cardigan st.

SOUTHAMPTON.

Parch. T. Nicholson

ST. CLEARS.

Parch. R. Morgan
D. Hughes, Reft house
John Thomas, Foxhole
W. Thomas, Trecadwgan
J. Davies, New house
G. Phillips, Cluncoch
H. Phillips, Moor
T. Rees, Bishop court
J. Williams, Grove
P. Thomas, Gors
Miss Lewis, Asgood

TRECELYN.

Parch. J. G. Davies (B.) Mon
,, D. Phillips, Mon.
J. M. Jones, Blaenblodau, eto
R. Powell, The Mill, eto
T. Lewis, Golden grove, eto
Llewelyn Lewis, Crumlin, eto
George Price, Abercarn, eto

Mrs. M. Lewis, Crumlin

TREOES.

Parch. S. Jones, Bridgend, 9 copi
Mrs. Rees, Waterton Hall
Job Jones, Longlane farm
Thomas Williams, Mynyddruthin
John Gronw
John Thomas, Llangrallo

TREFFYNON.

Parch. D. Oliver, Holywell, 6 copi

TREFFOREST.

W. Jones, Rhydfelen
D. Rees, eto
R. Jenkins, eto
J. Hiscocks, eto
J. Davies, eto
S. Jones, Ynys farm
D. Evans, Glyntaf, eto
T. Jones, Trefforest
T. Williams, 11, Park street, eto
Herbert Davies

TRECASTELL.

Parch. J. V. Jones

TOWYN.

Parch. Isaac Thomas

TABOR, TREMADOC.

Parch. T. Jones
O. Jones, Goat Villa
John Jones

TIER'S CROSS.

Parch. L. Williams, Pembrokeshire

TROEDRHIWDALAR.

Parch. D. A. Griffith, Garth, R.S.O.
D. Samuel
D. L. Wooding, Beulah
W. Price, Llwynowen
Edward Price, Pantglas
John Jones, Garth
Rees Jones, Bronyrefail
Hugh Jones, Cwmrhibyn

TRIMSARAN.

Daniel Francis, Kidwelly
William Francis
Thomas Lloyd
Thomas Davies
Thomas Jones
Charles Phillips
Rees Thomas
Thomas Edmunds

TRESIMWN.

Parch. W. E. Evans
T. Jenkins, Croston
W, Jenkins, Rhoose
E. Griffith, Village farm
J. Smith, Wallace newydd
J. Rowland, Waters Town
J. Loughor, Moulton
J. Morgan, Llantruthyd

TAIHIRION.

Parch. J. Davies
,, W.D. Williams, Deerfield, A.
D. Walters, Vardre
Mrs. Williams, Maesmawr
Henry Yorath, Caerdydd

TALYBONT.

Parch. R. Jones, Talybont, 3 copi

TYRHOS.

Parch. J. M. Davies
S. Evans, Tyrhos
S. Jones, Cilrhew
D. Thomas, Cilgeran
D. Rees, Cilgeran
L. Davies, Penrallt
Miss C. Thomas, Cilrhew
Cadben S. Davies, Brynhyfryd
,, C. Davies, Mountain bach

TALYBONT.

Mrs. Ashton, Morlais house, Glan.
Parch. J. Davies, Bethesda
E. Jones, Elgar

TREVOR.

Parch. R. Lumley
John Roberts, Morfa
Ellis Roberts

WHITLAND.

W. Scourfield
Parch. W. Thomas
David Thomas, cabinet-maker
J. Llewellyn, Trewern, 3 copi
Parch. D. E. Williams, Henllan
Samuel Morgan, Clogyfran
Mrs. Jones, Wernlygos

WAUNARLWYDD.

Parch. J. Bevan
J. Powell, Waunarlwydd house

WREXHAM.

Parch. D. Roberts, D.D.
,, W. Oliver, M.A.

WYDDGRUG.

Parch. T. Roberts
,, W. T. Thomas (*Gwenffrwd*)
,, D. B. Evans, 7 copi

WIDNES.

Parch. D. Davies
Mrs. Maddocks, Shalk walk

Ychwanegiadau.

BRYNMAWR.

Parch. E. D. Evans

MAESYCWMWR.

Daniel Richards
Henry Richards
William Wigley

PONTLOTTYN.

Parch. Aaron Davies
David Jones, grocer

PENYCAE.

Parch. W. Tanner Hughes, 8 copi
J. Evans, agent
J. Williams, moulder
Thomas Thomas, draper
Samuel Jones

* * *

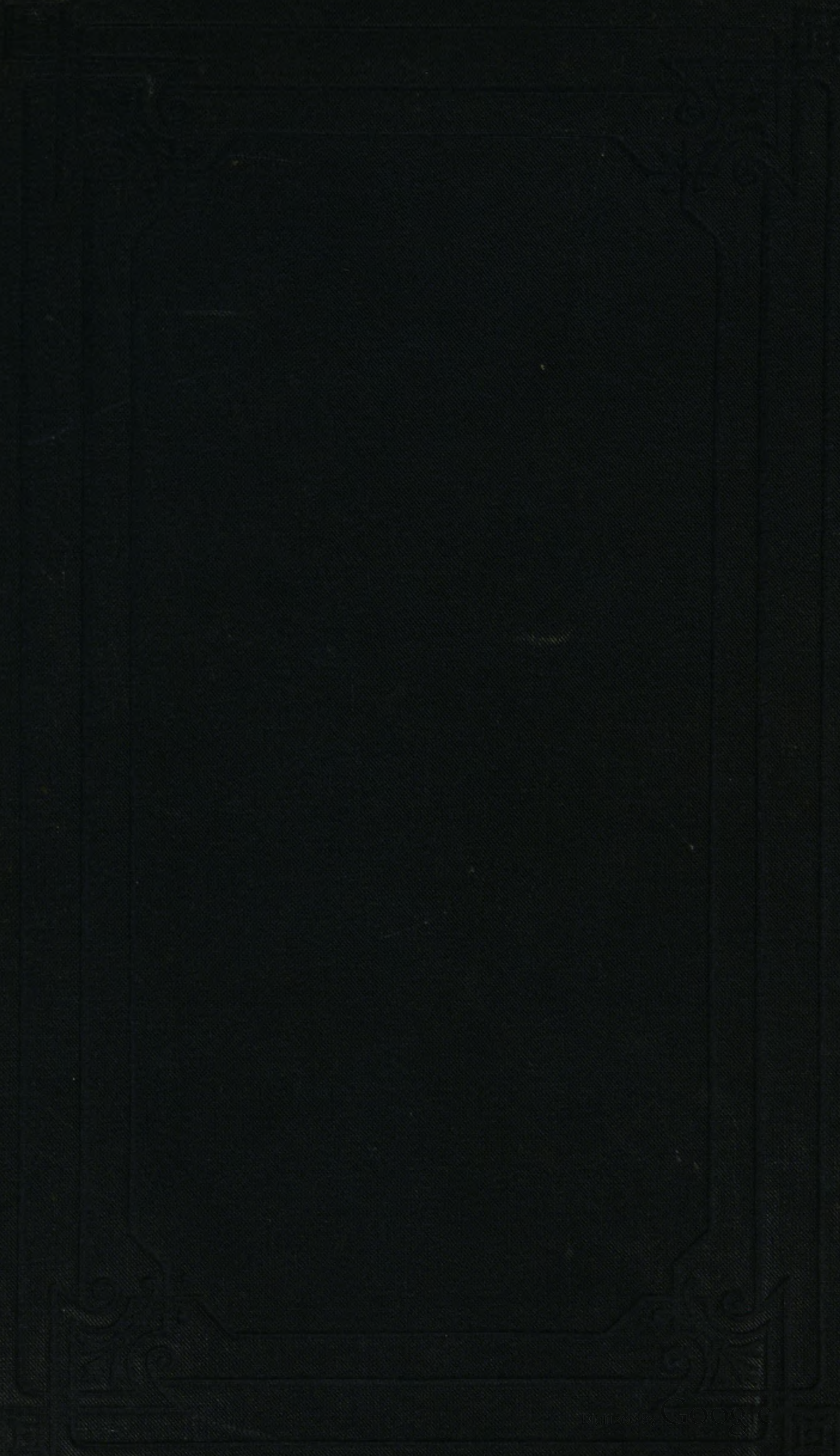ARGRAFFWYD GAN WILLIAM HUGHES, DOLGELLAU.